

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

Вакуленко Ліана Василівна

УДК 902/904 (477) (478.9)''529'' :93

**Східні Карпати в пізньоримський час
(етнокультурні та соціально-економічні процеси)**

Спеціальність – 07.00.04 – археологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ-2009

Зміст

Вступ	5—11
Розділ 1. Історія дослідження та основні проблеми вивчення східнокарпатських старожитностей	12—27
Розділ 2 Прикарпаття. Культура карпатських курганів.	
Поховальний обряд	28—86
2.1. Коротка фізико-географічна характеристика регіону	28—29
2.2. Територія поширення культури карпатських курганів.	29—33
2.3. Могильники і облаштування курганів	33—43
2.4. типи поховань	44—42
2.5. кам'яні, земляні та дерев'яні конструкції в курганах	52—64
2.6. інші деталі поховального обряду	64—67
2.7. реконструкція поховальних звичаїв	67—81
2.8. соціальна стратифікація поховань	81—86
Розділ 3 Речовий комплекс та хронологічні визначення	87—167
3.1. кераміка	87—124
3.2. привізний посуд	124—130
3.3. скляний посуд	130—133
3.4. інші вироби	133—156
3.5. хронологічні визначення	156—167
Розділ 4 Соціально-економічний розвиток населення	168—267
4.1. Землеробство	168—208
4.1.1. <i>характер господарства</i>	168—176
4.1.2. <i>техніка землеробства, збирання та переробки продуктів рільництва.</i>	176—184
4.1.3. <i>засоби зберігання врожаю.</i>	184—193

4.1.4. <i>польові культури</i>	193—201
4.1.5. <i>система землеробства</i>	201—205
4.1.6. <i>інша виробнича діяльність</i>	205—208
4.2. Гончарство	208—227
4.2.1. <i>витоки гончарного виробництва</i>	208—217
4.2.2. <i>кельтський ренесанс</i>	217—220
4.2.3. <i>гончарство культури карпатських курганів</i>	220—227
4.3. Економічні зв'язки населення Прикарпаття	227—267
4.3.1. <i>Зовнішні економічні зв'язки</i>	227—264
4.3.1.1. <i>Імпортні товари</i>	229—232
4.3.1.2. <i>Римські монети</i>	232—246
4.3.1.3. <i>Експортні товари</i>	246—251
4.3.1.4. <i>Античні міста Північного і Західного Причорномор'я як осередки посередницької торгівлі</i>	251—257
4.3.1.5. <i>Торгові шляхи</i>	257—262
4.3.2. <i>Внутрішня торгівля</i>	262—264
4.4. Суспільні відносини	264—267

Розділ 5 Культура карпатських курганів і європейський племінний

світ	268—311
5.1. Черняхівська культура	269—277
5.2. Культура Поянешть-Вертишкой	278—285
5.3. Пшеворська культура	285—287
5.4. Питання походження курганного поховального обряду	287—305
5.5. Народ тайфалів та культура карпатських курганів	305—311

Розділ 6 Закарпаття. Етнокультурна ситуація в першій половині I тис.

н.е.	312—357
6.1. Коротка фізико-географічна характеристика регіону	312—313

6.2. Закарпаття в ранньоримський час	313—316
6.3. Поховальний обряд населення Закарпаття в пізньоримський час	316—343
6.3.1. <i>грунтові поховання</i>	317—318
6.3.2. <i>курганні поховання</i>	318—330
6.3.3. <i>пошаровий могильник Солонці</i>	330—343
6.4. Хронологія закарпатських пам'яток пізньоримського періоду	343—349
6.5. Економічні та культурні зв'язки	349—351
6.6. Гончарство	351—354
6.7. Міграційні процеси як визначальний чинник етнокультурного розвитку регіону	354—357
Висновки	358—371
Додатки	372—487
Додаток А. Таблиці	372—382
Додаток Б. Ілюстрації	383—476
Список ілюстрацій	477—486
Список використаних джерел	487—540
Список скорочень	541—544

Вступ

За природними умовами Східні Карпати разом з передгір'ями утворюють структурно-тектонічну та ландшафтну цілісність. Вздовж зовнішнього краю Карпатської дуги, її північно-східних схилів, розташована Передкарпатська рівнина (Передкарпаття або Прикарпаття), область, що пролягає вздовж південно-західних схилів Карпат, займають Закарпатське передгір'я і Закарпатська низовина (Закарпаття).

Археологічні матеріали свідчать про щільне заселення підгірських територій по обох боках східної частини пасма Карпатських гірських хребтів у пізньоримський час.

В історичній періодизації рубежем, з якого починається пізньоримський період, є Маркоманські війни 166/167-180 рр. Кінцем пізньоримського періоду і початком епохи Великого переселення народів вважається 375 р. – вторгнення в Європу гуннів.

Актуальність теми. Пізньоримський час – період, позначений докорінними змінами етнічної карти Європи внаслідок потужних міграційних процесів. Свідченням таких змін є відомості античних авторів, які відтепер зосереджують свою увагу на інших, ніж у попередні часи, варварських племенах. Незаперечно доводять це і археологічні матеріали, що свідчать як про переміщення на нові території населення вже сформованих археологічних культур (пшеворської чи вельбарської), так і про появу нових культурних утворень, таких як черняхівська культура і культура карпатських курганів.

Географічні та історичні області, розташовані по обох боках східного відрізка Карпатського хребта – Прикарпаття і Закарпаття – були територіями, на яких складні міграційні та інфільтраційні процеси, що відбувалися в цей період на теренах Європи, набули особливого значення. Розташування Східнокарпатського регіону на перехресті міграційних

шляхів, обумовило його особливе місце, в подіях європейської історії. Процеси, що відбувалися в Карпатському регіоні (як у Прикарпатті, так і у Закарпатті), не тільки віддзеркалювали, але й прямо впливали на ситуацію в Європі. Без вивчення стародавньої історії краю у цей період неможливо відтворення української, а відтак і європейської історії. Між тим в історичній науці відсутнє цілісне комплексне дослідження регіону Східних Карпат у пізньоримський час.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконана в рамках науково-дослідницьких тем відділу археології ранніх слов'ян „Археологічні джерела до вивчення народів Південно-Східної Європи в I тис. н.е.” (державний реєстраційний № 0199U003878), „Матеріали до археологічної карти України I тис. н.е.” (державний реєстраційний № 0105U001384).

Мета дослідження – реконструкція етнокультурної та соціально-економічної історії населення регіону Східних Карпат у пізньоримський час на основі археологічних матеріалів із залученням писемних, антропологічних, етнографічних, палеоботанічних, палеозоологічних джерел.

Виходячи з поставленої мети **завданнями** роботи є:

- аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії з проблем історії Східнокарпатського регіону пізньоримського часу;
- типологічний та хронологічний аналіз археологічних матеріалів пізньоримського часу з території Прикарпаття;
- реконструкція основних характеристик життя стародавнього населення Прикарпаття у пізньоримський час та характеристика етнокультурних процесів;
- типологічний та хронологічний аналіз археологічних матеріалів пізньоримського часу з території Закарпаття, що включає культурне визначення пам'яток;

- характеристика етнокультурних процесів на території Закарпаття в першій половині I тис. н.е.;
- порівняльний аналіз старожитностей пізньоримського часу Закарпаття та Прикарпаття;
- визначення ролі міграційних процесів у Східнокарпатському регіоні в римський час;
- визначення витоків виникнення гончарства у варварських племен Європи;
- характеристика соціальної структури варварського суспільства регіону.

Об'єктом дослідження є археологічні пам'ятки пізньоримського часу Прикарпаття і Закарпаття.

Предметом дослідження є процеси виникнення і розвитку археологічних культур Східнокарпатського регіону на тлі загальноєвропейської історичної ситуації.

Методи дослідження. В основу дисертаційного дослідження покладено загальнонаукові принципи системності, історизму. Для досягнення поставлених завдань застосовані методи археологічної науки: аналітичний, типологічний, порівняльний, генетичний, ретроспективний, хронологічний, картографічний.

Хронологічні рамки дослідження – II ст. – початок V ст. н.е.

Територіальні межі – Територія Східних Карпат. Прикарпаття і Закарпаття.

Джерельну базу дослідження складають матеріали пам'яток пізньоримського часу на території Прикарпаття і Закарпаття. В тому числі матеріали отримані автором під час багаторічних польових досліджень могильників і поселень культури карпатських курганів. Для порівняння залучені матеріали пам'яток пізньоримського часу з суміжних територій України, Румунії, Польщі, Словаччини та Угорщини.

Наукова новизна роботи полягає насамперед у тому, що вона є першим монографічним дослідженням, присвяченим комплексному аналізу археологічних старожитностей другої чверті I тис.н.е. Східнокарпатського регіону;

- на основі вперше проведеного порівняльного аналізу археологічних матеріалів доведено, що Прикарпаття і Закарпаття у пізньоримський час були різними культурними областями. Пам'ятки пізньоримського часу, відкриті на територіях по різний бік Карпатського хребта, не можуть бути об'єднані в одну археологічну культуру.

- залучення матеріалів нових польових і теоретичних досліджень дозволило уточнити ареал культури карпатських курганів;

- на археологічних матеріалах показано, що протягом пізньоримського періоду на території Прикарпаття відбувався стабільний розвиток населення, археологічним втіленням якого була культура карпатських курганів;

- доведено, що культура карпатських курганів склалася на території Прикарпаття, проте її походження пов'язане з міграцією в цей регіон германського населення, а культурне обличчя спільноти сформувалося під впливом античної цивілізації. Культура карпатських курганів припиняє своє існування у зв'язку з відходом населення під натиском гуннів.

- зроблено висновок, що виникнення гончарства у племінного населення Європи пов'язане з переселенням і прямою участю провінційних римських гончарів;

- вперше висунуто гіпотезу про належність пам'яток культури карпатських курганів германському племені тайфалів.

- представлено нове культурне визначення ключових археологічних пам'яток Закарпаття: могильників в Братово, Ізі, Солонцях, що дозволило

докорінно змінити уявлення про етно-культурну ситуацію в закарпатському регіоні в пізньоримський час;

- доведено, що археологічні пам'ятки другої чверті I тис. н.е. на території Закарпаття не утворюють культурної єдності, що яскраво проявляється передусім у різних типах поховальних пам'яток.;

- показано, що в римський час територія Закарпаття була ареною постійних міграційних хвиль, які створювали своєрідну нестабільну строкату етнокультурну ситуацію;

- визначено, що в пізньоримський час на території Закарпаття відсутні сліди перебування гето-дакійської людності;

Теоретична цінність дисертаційного дослідження полягає в узагальненні, перегляді наявних і розробці нових наукових положень на основі комплексного аналізу широкого кола джерел. Це дозволило з'ясувати історико-археологічний зміст та відтворити етнокультурні процеси, що відбувалися в Східно-Карпатському регіоні в другій чверті I тис. н.е.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані при написанні узагальнюючих робіт з археології і давньої історії України та інших країн Карпатського регіону, учбових посібників для середніх шкіл, у викладанні історії та археології у вищих навчальних закладах, науково-просвітницькій діяльності, формуванні музейних експозицій.

Особистий внесок здобувача у роботах у співавторстві, ідеї і розробки яких використані в дисертації, полягає в такому. В монографії Л.В. Вакуленко, О.М. Приходнюк „Славянские поселения I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К.: Наук. думка, 1984” автору належать розділи: „Черняховский археологический комплекс в урочище Острова”, „Место и соотношение славянских древностей I тыс. н.э.”, „Вступление” и „Заключение”. У колективній монографії „Этнокультурная карта

территории Украинской РСР в I тыс. н.э.” – К.: Наук. думка, 1985 – розділ „Культура карпатских курганов”. У колективній монографії „Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период” – К.: Наук. думка, 1990 автором особисто написані три розділи: „Историография”, „Территория распространения археологических культур”, „Категория памятников, их топография и планировка”. Крім того, Розділ „Погребальный обряд” написаний в співавторстві з Б.В. Магомедовим, де автору належать опис і аналіз курганного поховального обряду. Розділ „Хронология и периодизация”, написаний в співавторстві з Б.В. Магомедовим та Р.В. Терпиловським, де автору належать хронологічні визначення пам’яток культури карпатських курганів. Розділ „Типы жилищ и хозяйственных построек”, написаний в співавторстві з В.Д. Бараном, де автору належить аналіз засад наземного домобудівництва у населення пізньоримського часу. У колективній монографії „Еногенез та етнічна історія населення Українських Карпат”.– Львів, 1999 .– автору належить розділ „Населення Східних Карпат в пізньоримський час”. У спільних статтях з О.М. Приходнюком (1984, 1985, 1990) автору належить аналіз археологічних матеріалів III-IV ст. н.е., а також частина аналітичних висновків.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорені на засіданнях відділу археології ранніх слов’ян Інституту археології НАН України. Результати досліджень були виголошені у вигляді доповідей на міжнародних конференціях в Україні: Київ (1999, 2000, 2001, 2002, 2002, 2006), Ужгород (2001), Чернівці (2002, 2009), Росії: Санкт-Петербург (2004, 2006), Молдові: Кишинів (1999), Тирасполь (2002), Німеччині: Винсдорф (1998), Польщі: Жешов (1999), Краків (2006).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження опубліковані у 47 наукових працях, в тому числі у двох індивідуальних та

трьох колективних монографіях і 28 статтях у фахових наукових виданнях. Інші праці опубліковані у наукових збірках та матеріалах конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, шести розділів та висновків (371 сторінка), додатків (103 сторінки) та списку використаних джерел (544 найменування). Загальний обсяг дисертації складає 544 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СХІДНОКАРПАТСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Археологічні дослідження пам'яток пізньоримського часу в області Українського Карпатського підгір'я почалися наприкінці ХІХ та на початку ХХ століття, коли на території Буковини, Галичини та Закарпаття, що перебували в складі Австро-Угорської Імперії, було здійснено перші розкопки та опубліковано їх результати.

Початком археологічних досліджень на Прикарпатті традиційно вважається 1893 р., коли віденський археолог Й. Сомбаті обстежив курганний могильник поблизу с. Глибока на Буковині, який нараховував 86 насипів. Тоді ж два кургани були розкопані, а інформація про здобуті матеріали, датовані першими століттями н.е., опублікована в щорічнику Буковинського музею. В обох курганах виявлені трупоспалення здійснені на місці поховання, залишки яких були вміщені в ямку або урну. Супроводжуючий інвентар складався з кружального посуду. До того ж в одному з курганів знайдено античну світлоглиняну гостродонну амфору, в іншому – залізний ніж [Szombathy, 1894, S. 15]. Правда, ще раніше, в 1886 р., директор Львівського міського архіву О. Чоловський розкопав групу з шести курганів з подібними матеріалами поблизу с. Рожнів на Галичині. Проте це стало відомо лише в 1932 р., а знахідки, що не були опубліковані, втрачені. У 1912 р. курган з таким самим поховальним обрядом і аналогічним керамічним матеріалом був досліджений І. Коперницьким біля с. Нижній Струтинь на Галичині [Kopernicki, 1923, s. 194-197]. До кола пам'яток пізньоримської доби

відноситься і гончарна піч, відкрита в с. Голинь у 1924 р. [Janusz, 1924, s. 1-15].

Археологічні дослідження на Закарпатті в той час активно проводив Т. Легоцький, який виявив низку пам'яток римської доби. Серед них особливу увагу привертають випадково знайдені поховання пшеворської культури в Арданово та Сваляві, що супроводжувалися предметами озброєння. Великою заслугою Т. Легоцького є те, що він не обмежився лише польовими дослідженнями, а підготував і видрукував протягом 1892-1912 рр. два томи зводу археологічних пам'яток Закарпаття [Legoczky, 1892, 1912]. Каталог археологічних пам'яток, відкритих в Галичині, був виданий і в Польщі у 1918 р. [Janusz, 1918]

З другої половини 30-х років ХХ ст. починається новий етап археологічних досліджень карпатських пам'яток другої чверті I тис. н.е. Правда, на Буковині, яка в цей час входила до складу Румунії, подібні дослідження довгий час не мали свого продовження. Але на Галицькому Підкарпатті, землі якого в той час були зайняті Польщею, курганні могильники типу Нижнього Струтиня привернули увагу археологів. Протягом 1934-1938 рр. були проведені цілеспрямовані і досить масштабні роботи, внаслідок яких розкопано близько 100 насипів на 17 могильниках. Т. Сулімірський в 1934 р. дослідив 12 курганів на могильниках в Ганівці, Грушеві-Корничі та Дебеславцях. Я. Пастернак в польові сезони 1934-1936 рр. здійснив розкопки 33 курганів на семи могильниках, з яких найбільш повно досліджувалася пам'ятка поблизу с. Перерісль (17 курганів). К.Журовський в 1938 р. провів розкопки 12 курганів в с. Марківці. М. Смішко в 1935-1937 рр. дослідив 35 курганів на могильниках в Мишині, Нижньому Струтині, Трачі та Цуцуліні. Частина цих матеріалів зберігається в фондах Львівського історичного музею. Курганні насипи розкопувалися не повністю,

а тільки в центральній частині, в багатьох випадках відсутні плани досліджених курганів, а плани розкопаних курганів взагалі не мають профільних розрізів. Також, за одним виключенням, не існує загальних планів могильників. Сліди тогочасних досліджень, заплилі розкопи округлої форми, діаметром 5 м, і зараз можна спостерігати на пам'ятках, які ще залишилися в лісах, як от віднайдені нашими розвідками кургани в Грушеві-1 (рис. 31).

В довоєнний час, окрім побіжних згадок, про результати цих розкопок не було подано жодної більше чи менше повної публікації. Правда, ще в 1932 р. М. Ю. Смішко в монографії, присвяченій липицьким та пшеворським старожитностям Східної Галичини, торкаючись першої публікації І. Коперницького про розкопки в Нижньому Струтині, прозріливо відмітив, що вочевидь йдеться про відкриття нової археологічної культури [Śmiszko, 1932, s. 181]. Цікаво, що гончарна посудина з Нижнього Струтиня, представлена на таблиці (VI, 5) даної монографії як зразок кераміки нової культури, , в деяких пізніших публікаціях наводиться як одна з форм липицької кераміки [Цигилик, 1975, с. 105, рис. 44, 5].

Але, як не дивно, нові, досить значні матеріали, здобуті при розкопках карпатських курганних могильників в 30-і роки, не привернули уваги наукової громадськості. В наукових виданнях не було висловлено жодної думки з приводу хронології, етнічної чи культурної належності та будь-яких інших аспектів згаданих старожитностей.

Ці питання були розглянуті в монографії, присвяченій карпатським курганним могильникам, підготовленій М. Ю. Смішком у 1940 р, але не виданій через буремні події наступних років [Смішко, 1940, с. 1-247]. Очевидно, рукопис, що зберігається в Науковому архіві Інституту

археології НАНУ^{*}, був перекладом його праці, написаній польською мовою, яка була завершена ще раніше і яка, очевидно, втрачена. Видатний вчений, який на той час вже виділив липицьку археологічну культуру, був і першовідкривачем культури карпатських курганів. Йому належить і авторство щодо її назви.

Майже в той самий час на території Закарпаття, тобто по інший бік Карпатського хребта, в межах іншої держави (Угорщина) археологи почали розкопки курганного могильника поблизу с. Іза. В 1938 р. він був обстежений П. Совою, а в 1940-1942 рр. Е. Затлукаль розкопав 15 курганів. Як і дослідження на Прикарпатті, ці розкопки не завершилися публікацією матеріалів.

Після Другої світової війни, коли всі три регіони, де були відкриті курганні могильники пізньоримського часу - Буковина, Галичина і Закарпаття, були возз'єднані в складі Української РСР, М. Ю. Смішко одержав можливість провести дослідження на Закарпатті, де на могильнику в Ізі розкопав 11 курганів. Тоді ж були опубліковані і матеріали нових розкопок [Смішко, 1952, с. 330]. В цій та наступних статтях М. Ю. Смішко вперше висловив думку, що пам'ятки, відкриті в Прикарпатті і Закарпатті, відносяться до однієї археологічної культури, яку назвав культурою карпатських курганів [Смішко, 1953, с. 131]. На користь об'єднання їх в одну археологічну культуру було розташування в схожих географічних умовах Карпатського підгір'я та курганний поховальний обряд із трупоспаленням на місці поховання. З того часу уявлення про існування як в Прикарпатті, так і в Закарпатті, в пізньоримський час однокультурного та одноетнічного населення, археологічним втіленням якого є культура

^{*}На жаль, в архіві не збереглися ілюстрації, що були додані до роботи. Судячи з доданого до рукопису опису ілюстрацій, це були 19 рисунків, 11 таблиць і карта.

карпатських курганів, утвердилося в науці. Слід згадати, що М. Ю. Брайчевський натомість вважав, що прикарпатські пам'ятки не є окремою культурою, а лише локальним варіантом черняхівської культури. Підставою для цього була помічена ним подібність керамічних комплексів обох культур [Брайчевский, 1957, с. 122-125]. Однак це припущення не знайшло підтримки у інших дослідників, які повністю поділяли твердження М. Ю. Смішка, що прикарпатські старожитності за комплексом своїх характерних рис безумовно повинні бути виділені в окрему культуру.

В 1960 р. вийшла монографія М. Ю. Смішка “Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери”. В ній зібрані всі відомі на той час матеріали, що походили з карпатських курганних могильників. Туди увійшли і результати останніх досліджень, як самого автора, так і опубліковані Б. О. Тимощуком матеріали розкопаних ним в 1951 р. п'яти курганів на могильнику в Глибокій на Буковині [Тимощук, 1953, с. 54-63]. Окремо були представлені матеріали, здобуті при розкопках могильника в Ізі. В роботі М. Ю. Смішка подано характеристику поховального обряду, керамічного комплексу, зроблено висновки стосовно господарства, торгівлі, соціального розвитку, суспільних відносин прикарпатського населення, основним заняттям якого він вважав скотарство. Хронологічний період існування культури був визначений в межах III-VI ст. н. е. Розглядаючи питання етнічної належності прикарпатських племен, М. Ю. Смішко висунув припущення, що це були карпи, саме та їх частина, яка жила в підгірських районах північних і семиградських (тобто трансильванських) Карпат. Стосовно етносу карпів він розглядав, як альтернативні гіпотези, їх слов'янське або дакійське походження. Проте, зазначав М. Ю. Смішко, навіть якщо прийняти, що карпи були одним з дакійських племен, то вони поступово слов'янізувалися під впливом сусідніх слов'янських племен. Цими

слов'янськими сусідами М. Ю. Смішко вважав черняхівське населення (культура полів поховань за тодішньою термінологією). Ще одним доказом слов'янства карпів повинен був служити той факт, що на цій же території пізніше локалізується літописне слов'янське плем'я хорватів, предками яких і були карпи, що залишили карпатські кургани [Смішко, 1960, с. 148-152].

Новим етапом у вивченні культури карпатських пам'яток стало дослідження прикарпатських поселень пізньоримського часу, які раніше не були відомі, розпочате в середині 60-х років ХХ ст. розкопками автора поблизу с. Глибока на Буковині. Згодом стаціонарні дослідження проводилися на селищах у Волосові, Грабівцях, Печеніжині. Розвідками виявлена низка поселень у різних районах Прикарпаття. Введення в науковий обіг нової категорії пам'яток дозволило в монографії “Пам'ятки підгір'я Українських Карпат в першій половині I тисячоліття н. е.” (1977 р.) значно розширити загальну характеристику культури карпатських курганів, власне по-новому висвітлити характер господарства та економіки прикарпатського населення. Зокрема, матеріали селищ дали уявлення про характер житлового та господарського будівництва, стан гончарного виробництва, переконливо засвідчили, що основу господарства прикарпатського населення становило землеробство, а не скотарство.

Хронологія культури була окреслена в межах кінця II – першої половини V ст. н.е. Стосовно етнічних визначень зроблено висновок про синкретичний характер культури, що включала на початковому етапі свого існування як гето-дакійській компонент, так і праслов'янський. В процесі розвитку культури зменшуються гето-дакійські ознаки і на перше місце виступають риси матеріальної культури, що пов'язують її із слов'янськими старожитностями наступного етапу. Підставою для таких висновків були спостереження над ліпною керамікою. Так, ознакою присутності гето-

дакійського компоненту вважалася наявність пластичних орнаментів і характерної дакійської форми – конічної чаші з ручкою. Проявом слов'янського – стрункі горщики з відігнутими назовні короткими вінцями, більше чи менше виділеною шийкою, злегка опуклим тулубом і пласким дном. Своєю формою вони нагадують слов'янський посуд третьої чверті I тисячоліття. До того ж, гето-дакійські ознаки наявні лише в ранніх комплексах культури.

На користь слов'янства також тлумачилися інші ознаки, зокрема спільні риси у поховальному обряді. Ранньосередньовічні слов'янські могильники так само склалися з невисоких круглих курганних насипів. В ряді випадків трупоспалення відбувалося на місці поховання, в решті курганів простежені ритуальні вогнища, що можна розглядати як пережитки ритуалу спалення небіжчика на місці [Петров, 1963, с. 17-23; Кухаренко, 1969, с. 111-115; Русанова, 1970, с. 278].

Не була підтримана ідея про належність культури карпатських курганів племенам карпів [Вакуленко, 1977, с. 78].

Так сталося, що в Закарпатті після розкопок М. Ю. Смішка у 1948 р. в Ізі пам'ятки римського часу не привертали увагу дослідників. Єдиним виключенням були ще одні стаціонарні розкопки в Ізі, проведені в 1960 р. експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР [Цигилик, 1962, с. 71-79].

Ситуація різко змінюється в середині 70-х років з початком будівництва в Закарпатській області розгалужених меліоративних систем. В зоні їх спорудження був виконаний великий обсяг археологічних польових робіт, що дозволило здобути значні археологічні матеріали. Експедицією Ужгородського державного університету під керівництвом Е. А. Балагурі та В. Г. Котигорошка були завершені розкопки Ізівського могильника [Котигорошко, 1980, с. 229-247], досліджено курган в Братово

[Котигорошко, 1979, с. 153-163] та три кургани поблизу с. Руське Поле [Балагури, Котигорошко и др., 1978]. Значні роботи виконано на могильнику римського часу в Солонцях [Котигорошко, 1987, с. 177-191], на території гончарного осередку Берегово-Лужанка [Котигорошко, 1993, с. 143-156]. Крім того, відкрито кілька десятків поселень. Проте, матеріали поселень належним чином неопубліковані. Єдина друкована робота, видана румунською мовою, в якій подані матеріали про розкопані поселення пізньоримського часу на Закарпатті, містить лише загальні відомості, в ній не подані характеристики окремих пам'яток і відсутні таблиці керамічних комплексів, пов'язані зі спорудами. Проте, навіть на опублікованих ілюстраціях є матеріали, які викликають сумніви у правильному визначенні культурної належності цих пам'яток та поданої В. Г. Котигорошком їх загальної хронології в рамках II-IV ст. [Kotigoroško, 1995, p. 112-117].

Уже наприкінці 20-х і в 30-і роки минулого століття дослідники намагалися, спираючись на характер археологічних матеріалів та скупі відомості писемних джерел, не тільки дати хронологічне та етнокультурне визначення відкритим пам'яткам, але й намалювати загальну картину історичного розвитку окремих частин Східнокарпатського регіону. Найперші узагальнюючі праці з стародавньої історії торкалися Закарпаття. Це відома робота словацького історика Я. Ейснера, в якій автор подав схему складного етнічного розвитку цієї території із частими змінами населення. На його думку протягом першої половини I тисячоліття н.е. там послідовно змінюються племена галлів-анартів, вандалів-астінгів, гепідів, доки в середині V – на початку VI ст. в Закарпаття проникають слов'яни [Eisner, 1933, s. 198-210]. Інші схеми зміни населення Закарпаття від гето-даків до слов'ян запропонували Я. Пастернак [Pasternak, 1928, s. 62-70] та Я. Янкович [Jankovich, 1931]. Навіть перші нечисленні розкопки і археологічні колекції

кінця XIX-початку XX ст. дозволили помітити культурні та етнічні зміни, що неодноразово відбувалися на цих землях.

Іншу думку обстоює В. Г. Котигорошко, постійно наголошуючи на особливому “консерватизмі” населення Закарпаття, яке попри всі міграційні хвилі залишалося моноетнічним, фракійським [Котигорошко, 1991б, с. 10-16]. Він вважає, що регіон Верхнього Потисся був областю формування культури карпатських курганів, звідки вона, вже у сформованому вигляді поширилася на територію Прикарпаття. Сам розвиток культури, на його думку, є наслідком еволюційного розвитку місцевого північнофракійського населення, починаючи від куштановицької культури (VI ст. до н. е. – III ст. н. е.), з включенням елементів кельтської культури в кінці I тис. до н. е. та споріднених дакійських племен, що ввійшли в місцевий етнічний масив в середині I ст. н. е. [Котигорошко, 1991б, с. 12]. Щодо племінної належності культури карпатських курганів, то В. Г. Котигорошко вважає, що ця культура є археологічним уособленням племені костобоків, які неодноразово згадуються у творах стародавніх авторів [Котигорошко, 1991а, с. 12; Котигорошко, 1991б, с. 15-16]. Крім Птолемея [Geogr. III, 5, 9; 8, 13], який згадує костобоків, перелічуючи народи Середньої Європи, вони фігурують у античних джерелах у зв'язку із вторгненням у балканські провінції Римської імперії в 170 або 171 р. н.е., тобто на початку першої Маркоманської війни. Переважна більшість дослідників погоджується, що первісні місця проживання костобоків знаходилися на схід від Карпат [Браун, 1889, с. 147-152; Кудрявцев, 1957, с. 31-32; Śmiszko, 1932, s. 178; Вакуленко, 1977, с.80-81]. Останньою згадкою про костобоків є розповідь Діона Кассія про напад вандальського племені астингів на костобоків невдовзі після 170 р. н. е. [Dio. Cass. LXXII,12,1]. Існує вірогідність, що похід астингів відбувся саме в той час, коли основні військові сили костобоків ще не повернулися додому з Ахаї,

тобто на рубежі 170-171 рр. н. е. [Кудрявцев, 1957, с. 33]. Ця подія є останнім епізодом, відомим з історії костобоків. Після цього сам народ костобоків і його ім'я губляться в буремних подіях Маркоманських війн. Нагадаємо, що пам'ятки культури карпатських курганів з'являються на Прикарпатті вже після того як костобоки зникають з історичної арени. Утворення і розвиток культури карпатських курганів припадає виключно на пізньоримський час, тобто на зовсім іншу епоху [Вакуленко, 1999а, с. 303-312; Вакуленко, 2003б, с. 44-50]. Отже культура карпатських курганів ніяк не може належати костобокам

Потрібно згадати, що ще в 30-ті роки минулого століття М. Ю. Смішко висунув гіпотезу, за якою археологічним втіленням костобоків античних повідомлень є пам'ятки липицької культури, що займають територію Верхнього Подністрів'я та Попруття [Śmiszko, 1932, s. 178-179]. Важливо наголосити, що в цьому випадку крім територіальної відповідності ми маємо і повний збіг у часі. Зникнення липицької культури, добре задокументоване археологічними матеріалами, припадає на останню третину II ст. н. е. і пов'язане з просуванням пшеворських племен, пам'ятки яких саме тоді з'являються на цій території [Śmiszko, 1932, s. 180-181; Козак, 1984, с.38,39; Вакуленко, 1989, с. 22-34; 1991, с. 22-38]. Таким чином, археологічно засвідчена динаміка подій повністю збігається із розповіддю Діона Кассія про розгром костобоків вандалами-астингами.

В своїх останніх роботах, розглядаючи територію Верхнього Потисся, куди включає, крім Українського Закарпаття, Словаччину, суміжні області Угорщини та Румунії, В.Г. Котигорошко однак, не зазначає, які ж власне пам'ятки в цих регіонах можна віднести до культури карпатських курганів [Котигорошко, 1995, с. 52-65]. Не можна зрозуміти, як, на його думку, співвідносяться з культурою карпатських курганів такі пам'ятки, як

могильник в Мідієшул-Ауріт чи “князівські” поховання в Словаччині. Адже їх датування збігається з хронологією, визначеною ним для культури карпатських курганів. Яке місце в хронологічній колонці римського часу Закарпатського регіону займають пшеворські пам’ятки, які датуються II-III ст. н. е., тобто тим же часом, коли за його твердженням культура карпатських курганів набуває свого найбільшого розвитку? Чи відносяться до культури карпатських курганів поселення ранньоримського часу на сусідній території Східної Словаччини, керамічний матеріал яких включає посуд як дакійської, так і пшеворської культур [Lamiova-Schmiedlova, 1969, S.403-501], чи такими є лише поселення в Українському Закарпатті? Етнокультурні побудови В.Г. Котигорошка спростовують також матеріали здобуті розкопками пам’яток на суміжних територіях в Угорщині [Istvánovits, 1993a, s. 127-142; 1993b, S. 91-145; 1997, p. 717-724] та Словаччині [Lamiová-Schmiedlová, 1991, S. 133-144; 1997, p. 743-754].

На відміну від В. Г. Котигорошка, який робить вигляд, що проблеми не існує, інший закарпатський археолог І. В. Кобаль зробив цікаву спробу пояснити хронологічне співіснування пшеворських і карпатських старожитностей. В роботі наведені матеріали з 18 пшеворських поховальних пам’яток і зроблена спроба територіально розмежувати їх з курганными могильниками, які традиційно відносили до культури карпатських курганів. Цінність цієї роботи полягає також у тому, що в ній вперше наведений каталог пшеворських старожитностей Закарпаття [Kobal, 1997, 31-56].

Свою схему культурного розвитку на території Закарпаття в пізньоримський час запропонував і польський археолог М. Олендзький. На його думку, пшеворське населення з’являється тут на початку фази С 1, тобто у другій половині II ст. н. е., інтегрується в місцевий дакійський масив, внаслідок чого починає формуватися культура Блажице-Берег. Ця культура

представлена виключно селищними пам'ятками, а її визначальною рисою є присутність сірої гончарної кераміки, прикрашеної штампами, яка вироблялася у великих гончарних осередках в Берегшурани-Берегово (прикордонний район України та Угорщини) та Блажице-Островани (Словаччина) [Olędzki, 1999, s. 45-74]. Зауважу, що ідею існування культури Берег вперше запропонував угорський археолог Д. Чаллані, який відкрив гончарний осередок в Берегшурани і здійснив там перші розкопки. Він вважав, що і сам осередок і вся культура належить вандалам [Csallany, 1966, s. 87-88]. Між тим, очевидно, слушною є думка, що гончарна сіра штампована кераміка не має етнічного забарвлення, вона відома на пам'ятках різних культур і була своєрідною ознакою свого часу [Istvánovits, 1993, p. 132].

Важливим здобутком для вивчення культури карпатських курганів стали польові дослідження на території Румунського Прикарпаття румунського археолога В. Мігайлеску-Бирліби, який дослідив більше ніж 30 курганів на могильниках в Румунському Підкарпатті, поблизу сс. Бранешти-Немцишор, Тирзія, Гура Секулуй. На жаль, матеріали, здобуті цими розкопками, практично не введені в науковий обіг. Є лише публікація одного курганного комплексу з Бранешт-Немцишор, втім повна і детальна, більш коротка інформація про розкопки ще п'яти курганів і наведені уривчасті відомості про кілька інших досліджених курганів з Бранешт-Немцишор, Тирзії, Гури Секулуй, проілюстровані окремими знахідками [Mihailescu-Bîrliba, 1980, p. 181-207; 1997, p.833-841; 1999, S. 313-332]. Однак ми мали змогу безпосередньо ознайомитися з цими матеріалами музеї м. Пятра Нямц та в Інституті археології в Яссах.

В. Мігайлеску-Бирліба запропонував своє бачення проблем, пов'язаних з територією, хронологією, етнічною приналежністю культури карпатських курганів. На його думку, територія культури займає передгір'я Західної

України, Східної Словаччини і північні частини Румунії. Початок формування культури він відносить до стадії В2 (перша половина II ст. н.е.) і пов'язує з подіями дако-римських війн та створенням союзу даків і вандалів проти римлян, а підтвердженням цього вважає пам'ятки липицької і пуховської культур. Під час Маркоманських війн (166/167-180 рр. н.е.) друга хвиля міграції пшеворців влилася у вже раніше змішане дако-пшеворське населення, що складало першу фазу культури. Ця нова хвиля прибульців сприяє, за його виразом, більшій пшеворізації культури в її другій фазі, яка триває від С1 (друга половина II ст. н.е.) до D1 (від середини IV ст. до початку V ст.). Зазначу, що в своїх хронологічних та історичних побудовах В. Мігайлеску-Бирліба абсолютно не спирається на археологічні матеріали, навіть здобуті в ході своїх власних польових робіт. Без всяких підстав і не наводячи ніяких доказів, він зараховує до культури карпатських курганів, що за комплексом характерних рис є виключно культурою пізньоримського часу, пам'ятки ранньоримського періоду, тобто іншої історичної епохи. При цьому, навіть не робиться ніяких спроб показати на конкретному археологічному матеріалі єдину і послідовну лінію спадкоємності, що могла б пов'язувати їх. Складається враження, що В. Мігайлеску-Бирліба зовсім не бере до уваги таке ключове поняття сучасної науки як "археологічна культура". На противагу йому інший румунський археолог М. Ігнат, що проводив дослідження кургану на могильнику культури карпатських курганів в Бороаї, зазначає, що не вбачає в матеріалах карпатських старожитностей жодних зв'язків чи запозичень з пшеворської культури [Ignat, 1999, p. 65-66].

У 80-х роках, після десятирічної перерви, були відновлені дослідження пізньоримських пам'яток на Прикарпатті. За десять наступних років експедиціями Інституту археології НАН України під керівництвом автора було відкрито 16 нових пам'яток і проведено обстеження і стаціонарні роботи

на 9 могильниках та 4 поселеннях культури карпатських курганів на територіях Коломийського та Косівського районів Івано-Франківської області, поблизу сс. Товмачик, Шепарівці, Королівка, Воскресінці, Трач [Вакуленко, 1999б, с. 49-60; 2000г, с. 159-165; 2002в, с. 111-119; 2004б, с. 63-69; 2004в, с. 189-214; 2005, с. 75-88]. Наукові звіти про ці дослідження зберігаються Науковому архіві Інституту археології НАН України

Особливо слід виділити комплекс селищних та поховальних пам'яток поблизу с. Пилипи, де проведено розкопки на трьох могильниках і двох поселеннях. Ще один могильник був відкритий Прутською експедицією Інституту суспільних наук НАН України поблизу с. Хом'яківка, де розкопано чотири кургани [Конопля, Кочкін, 1995, с. 139-144].

Нові пам'ятки, відкриті польовими дослідженнями на території українського та румунського Прикарпаття, показали, що культура карпатських курганів займає значно більшу територію, ніж вважалося раніше.

З позицій нових досліджень були також переглянуті матеріали здобуті в попередній період. Все це дозволило не тільки розширити, а в деяких ключових аспектах змінити уявлення про історію та побут прикарпатського населення в пізньоримський час [Вакуленко, 2008, с. 75-88; 2009а, с.36-46; 2009б, с. 130-135, 2009в, с. 175-180].

Детальний розгляд матеріалів закарпатських старожитностей і порівняльне вивчення комплексу визначальних етнокультурних ознак показали, що Прикарпаття і Закарпаття в пізньоримський час були абсолютно окремими та різними культурними областями. Якщо, під археологічною культурою ми розуміємо реально існуюче стійке сполучення типів об'єктів матеріальної культури, певним чином окреслене в часі і просторі, то старожитності пізньоримського часу в Прикарпатті та Закарпатті, не можуть

бути об'єднані в одну археологічну культуру, оскільки не відповідають змісту цього поняття [Vakulenko, 1999, S. 161-172; 2007/2008, s. 142-183; Вакуленко, 2000а, с. 137-145; 2000ж, с. 312-321; 2002а, с. 51-52]. Більше того було змінено уявлення про загальну етнокультурну ситуацію в Закарпатському регіоні, що визначалася не закритістю і архаїчністю, а навпаки мінливістю внаслідок постійних міграційних хвиль, що накочувалися на цю територію [Вакуленко, 2001б, с.117-134; 2003а, с.56-67].

Останні десятиріччя минулого століття ознаменувалося вагомими здобутками в царині археології. Мова йде не лише про відкриття і дослідження нових пам'яток. Відбувся якісний стрибок у теоретичному осмисленні археологічних матеріалів. Це торкнулося і вивчення культур, що безпосередньо межували з населенням підгірських територій Східних Карпат. Так, змінилась пануюча раніше у східноєвропейській історіографії думка про слов'янську належність черняхівської культури або її поліетнічність, при головній ролі слов'янства. Натомість набула визнання ідея, що черняхівські старожитності були створені германськими племенами готів, або, принаймні, готи були тією консолідуючою силою, яка зцементувала черняхівську поліетнічну протоцивілізацію [Щукин, 1979, с. 83; 1989, с. 212-213; Приходнюк, 2000, с.288-290; Магомедов, 2001]. Продовжилося і вивчення культури Поянешть. М. Ігнат, опублікувавши матеріали досліджень поянештських могильників у Зворіште і Подені, запропонував струнку хронологічну схему розвитку культури. Він виділив чотири хронологічних фази, починаючи від 106 р. і закінчуючи кінцем III ст. н.е. Протягом двох перших десятиліть IV ст. н. е. культура Поянешть, на його думку, повністю інтегрувалася в культуру Синтана де Муреш-Черняхів [Ignat, 1999а, S. 147-148].

В свою чергу ми продовжували вивчення питань пов'язаних із походженням і поширенням курганного обряду в римський час на території Європи. З огляду на це особливий інтерес становлять матеріали досліджень курганів II ст. н. е., відкритих на Польському Помор'ї [Kmieciński, Blombergowa, Walenta, 1966, s.57; Walenta, 1980/81, s.51], курганні поховання ростольцького типу [Jaskanis, 1976, s. 215-252], кургани седлемінського типу кінця III – початку IV ст., відомі в області пшеворської культури [Karpińska, 1926].

Спеціальна увага була приділена курганним могильникам на території Румунського Семиграддя (Трансильванія) в Кашольці, Кальборі, Ігіу, Морешті, Альба Юлії [Macrea, Berciu, 1955, p. 581-608; Macrea, 1957, p. 205-221; Macrea, 1957, p. 119-155; Macrea, Bobroju, Luru, 1959, p. 403-419; Macrea, 1959, p. 407-445].

Важливими є опубліковані австрійськими археологами результати археологічних розкопок норіко-паннонських курганів, виявлених на території Нижньої Австрії [Felgenhauer, 1965, S. 1-60; Alzinger, 1965, S. 61-84; Kerchler, 1967, S. 1-224].

Отже, нові матеріали, здобуті під час польових і лабораторних робіт як в області Східних Карпат, так і на інших європейських теренах, і значні теоретичні надбання археологічної науки дали можливість по-новому підійти до реконструкції історичних і етнокультурних процесів, що відбувалися в Східнокарпатському регіоні в римський час.

РОЗДІЛ 2

Прикарпаття. Культура карпатських курганів.

Поховальний обряд

2.1. Коротка фізико-географічна характеристика регіону

Північне Карпатське підгір'я тягнеться неширокою смугою між Подільською височиною та північно-східними схилами Українських Карпат від Сансько-Дністровського межиріччя на північному заході до Буковинського підгір'я на південному сході. Передкарпаття характеризується розчленованим пологоувалистим рельєфом м'яких форм. Основними ландшафтними місцевостями є заплавні, низькотерасові, високотерасові, акумулятивно-денудаційні рівнини, горбкувато-увалисті височини і структурні низькогір'я [Природа УССР, 1985, с. 184-186]. На північному заході і південному сході в межі Передкарпаття вклинюються райони з лісо-лучно-степовими ландшафтами (Сансько-Дністровське і Пруто-Сіретське межиріччя). Дякуючи м'яким контурам і порівняно невеликій різниці відносних висот, ця територія добре прохідна в різних напрямках, що створює умови для зв'язку як з сусідніми горами на півдні, так і з горбистою рівниною на півночі. Гори тут теж мають прохідність, дякуючи перевалам, через які можливий зв'язок між північними і південними передгір'ями Карпат. Головні перевали: Ужоцький (889 над рівнем моря), Верецький (839), Воловецький (1014), Вишківський (930), Яблуницький (931).

Для регіону характерна досить густа річкова мережа. Її створюють праві притоки Дністра, такі як Бистриці Солотвинська та Надвірнянська, Ломниця, Свича, Луква та інші разом з річками та струмками, що в них впадають, а також розгалуженням малих річок басейнів Верхнього Прута з

Черемошем та Сирета, які впадають в Дунай. Притоки Дністра та Дунаю беруть початок у горах. У Передкарпатті, вони поступово набувають рис рівнинних рік, отже мають широкі долини з терасовими схилами, добре розвинені заплави, звивисті розгалужені русла [Природа Українських Карпат, 1968, с. 92-109].

Найбільш поширені у Передкарпатті буро-підзолисті поверхово-оглесні ґрунти. Вони займають усі давньотерасові вододіли, плато і пологі схили горбкуватого передгір'я, верхні давньотерасові рівні по периферії безстічних котловин [Природа УРСР, 1986, с. 165-170].

Під впливом рельєфу та радіаційних і циркуляційних процесів на території Прикарпаття формується клімат з неспекотним літом, м'якою зимою і теплою осінню. Передкарпаття в межах Івано-Франківської області визначається як тепла зона (сума річних t^0 2400-2600), а Буковина як дуже тепла зона (сума річних t^0 2600-3000) [Природа Українських Карпат, 1968, с. 101]. Атмосферне зволоження характеризується кліматологами як надмірне у гірських районах і достатнє на рівнинних ділянках [Природа Українських Карпат, 1968, с. 98]. Прикарпаття відноситься до Середньо-Європейської широколистяно-лісової провінції, з переважанням діброви, поширені також ялицево-букові ліси.

2.2. Територія поширення культури карпатських курганів

Територія Прикарпаття у пізньоримський час була зайнята населенням, яке залишило пам'ятки, що одержали назву "культура карпатських курганів." Північним кордоном розташування пам'яток цієї культури є р. Дністер у її верхній течії. Найбільш західною з відомих пам'яток є курганний могильник поблизу с. Добряни, розташований на лівому березі р. Стрий, проте, цілком можливо, що межа поширення цих пам'яток проходить ще західніше [Бандрівський, 2002, с. 119-122]. У

середній течії, де річище Дністра віддаляється від пасма гір, територія культури з півночі обмежується р. Прут. Південною межею поширення культури є Карпатські гори. На сході крайньою групою підкарпатських пам'яток є курганні могильники відкриті на правобережжі р. Сірет, на території Румунії. Загалом, це територія таких історичних областей, як Галичина, власне її частина на Правобережжі Верхнього Дністра, Покуття, Північна і Південна (Румунія) Буковина та Румунська Молдова (рис. 1). В останні два десятиріччя минулого століття залучення матеріалів нових польових і теоретичних досліджень дозволило уточнити ареал культури карпатських курганів. Пам'ятки культури були виявлені в області лівобережжя Прута, де вони були раніше невідомі, і на території Румунії в областях Нямц та Сучава. Спеціально зазначимо, що пам'ятки культури карпатських курганів не поширюються на територію Українського Закарпаття.

Потрібно зауважити, що пошуки пам'яток культури пов'язані із значними труднощами. В районах більш віддалених від гірських відрогів, у річкових долинах, на землях, що розорюються довгий час, кургани в наш час практично знищені. Що стосується поселень, то при зборах підйомного матеріалу їх часто приймають за селища черняхівської культури, через подібність гончарної кераміки. Ближче до підгір'я, де ліси займають значну частину території, кургани збереглися краще, проте складність полягає у їх пошуках у лісі, а задернованість близьких до лісу ділянок заважає виявленню поселень. Також трапляються випадки, коли культурний шар поселень втрачаються через природні фактори, до яких відносяться підмиви берегів течією річки або зсуви ґрунту. Так, марними виявилися спроби знайти поселення, що могли б відноситися до могильників у Мишині, у Пилипах-3 (урочище Дуби), у Печеніжині, хоча для цього було витрачено багато зусиль і часу. Селище відкрите у

Печеніжині знаходилося на відстані близько 1 км, отже, на нашу думку, не могло належати відомому могильнику.

Картографування пам'яток культури карпатських курганів свідчить, що вони розташовані нерівномірно, зосереджуючись в кількох групах (рис. 1). Навряд чи це пов'язано з дійсною картиною стародавнього розселення. Найімовірніше, головну роль відіграє більша чи менша збереженість пам'яток саме в цих районах, а також більш інтенсивні археологічні роботи в тій чи іншій місцевості.

Перша група об'єднує кілька пам'яток поблизу сс. Добрянни та Нижній Струтинь. В цьому випадку їх невелика кількість безумовно пов'язана з недостатнім археологічним вивченням району. Друга, більш численна група пам'яток, в основному, це могильники, зосереджені по берегах правих притоків р. Дністер, таких як Бистриця Надвірнянська, Бистриця Солотвинська, Ворона, Стримба та менших річок, що впадають в них. Це могильники і поселення поблизу сс. Підгороддя, Грабовець, Марківці, Одаї, Чернолізці, Хом'яківка, Камінна, Волосів, Цуцилів, Перерісль, монетні скарби у Липівці і Стебнику (рис. 2). Наступне скупчення пам'яток виявлене у верхній течії р. Прут. На лівобережжі відкриті могильники поблизу сс. Шепарівці, Товмачик, поселення поблизу м. Заболотів, сс. Королівка, Грабич, Підгайчики, Загайпіль, Корнич. На правому березі відомі здебільшого могильники, хоча саме тут відкриті і комплекси могильник-поселення. Пам'ятки культури відомі поблизу сс. Ганів, Дебеславці, Ганівка (Цуцулин), Грушів, Воскресінці, Пилипи, Печеніжин, Трач, Мишин, Стопчатів, Рожнів (рис.3). Ще одна група розташована в межиріччі Прута та Сірета. Це могильники та поселення в Північній та Південній (Румунія) Буковині поблизу сс. Глибока, х. Мислів, Валя Молдовой, Ботошани. І, нарешті, група пам'яток у Румунській Молдові, що складається виключно з поховальних пам'яток поблизу сс. Бороая, Гура Секулуй, Бранешти, Тирзія (рис. 4).

Важливою є проблема територіального співвідношення могильників з синхронними їм поселеннями і їх розташування відносно одне одного. Ідентифікація селищ і могильників в археології взагалі наражається на значні труднощі. Як відомо, для багатьох культур і цілих регіонів, де відкрита велика кількість поселень, не зважаючи на всі зусилля, не вдалося виявити могильники. Це навіть дає підстави для гіпотез про особливість поховального обряду, що унеможлиблюють виявлення поховальних пам'яток археологічними методами. Зворотне явище спостерігалось в культурі карпатських курганів, де довгий час поселення були невідомі. І в цьому випадку висловлювалися думки, що цих поселень не існує через нібито кочовий спосіб життя прикарпатської людності. Навіть зараз, коли такі поселення виявлені і досліджуються, у межах загального культурного ареалу є цілі регіони, де селища не відкриті. Зокрема, виключно поховальними комплексами репрезентовано групу пам'яток в Румунській Молдові. Лише в небагатьох випадках можна стверджувати наявність комплексу поселення – могильник. Адже, крім спільної культурної приналежності, неодмінною умовою для цього повинно бути розташування поселення і могильника на достатньо близькій відстані одне від одного. Щодо цього заслуговують на увагу пам'ятки, досліджені поблизу с. Пилипи (рис. 5,1). Там виявлені два могильники, Пилипи-1, в урочищі Гнилець, та Пилипи-2, в урочищі Корнецьке, розташовані від селища на відстані 200 і 350 м. Як в похованнях, так і в будівлях поселення знайдені ідентичні керамічні матеріали. Подібні комплекси поселень та могильників відкриті також поблизу сс. Дебеславці, Трач (рис. 5,2). В усіх цих випадках простежено влаштування могильників на місцевості, яка за топографію розташована вище від поселення.

Отже, культура карпатських курганів представлена як могильниками, так і поселеннями. Проте, ці категорії пам'яток досліджені нерівномірно і тому їх питома вага для характеристики культури неоднакова. Безумовно

пріоритет тут за поховальними комплексами, які були відкриті раніше, ніж поселення, вивчені в більшій кількості і більшою мірою виявляють своєрідність культури, що, між іншим, знайшло свій прояв у її назві.

У представленій роботі не будуть розглядатися селищні пам'ятки, житлове і господарське будівництво. Цим питанням була присвячена наша монографія [Вакуленко, 1977]. Нові матеріали, що доповнюють, а частково і змінюють уявлення, зокрема про житлове будівництво, висвітлені у вже опублікованих [Вакуленко, 2005, с. 75-88] і у підготовлених роботах. Зокрема йдеться про відкриття поселень з виключно заглибленими житлами.

Втім, торкаючись характеристики різних аспектів економічного розвитку прикарпатських племен ми використовуємо нові матеріали з розкопок поселень. Йдеться про відкриті нами на поселенні Пилипи-4 унікальні об'єкти, а саме зерносховища із згорілим збіжжям. При розгляді витоків гончарства ми посилаємося на відкриті нами раніше гончарні горни в Печеніжині.

2.3. Могилиники і облаштування курганів

Поховальний обряд є однією з найбільш істотних і усталених етнографічних ознак. Важко переоцінити його значення як предмету вивчення для археологічної науки, адже могилиники є фундаментальним комплексним джерелом, що містить у собі найбільш широкий обсяг інформації про різні сторони життя та побуту стародавніх суспільств.

Як явище, характерне для певного етапу вірувань та релігійних поглядів поховальний обряд належить до сфери ідеологічної надбудови. В свідомості стародавнього суспільства світ реальний і світ потойбічний існували поруч і не мали між собою межі. Отже, як форма суспільної свідомості поховальний обряд у конкретних віруваннях і ритуалах опосередковано відображає також економічний і суспільний розвиток

певної групи людей і в цілому є результатом складної взаємодії різних імпульсів.

Минулими і сучасними дослідженнями на Прикарпатті відкрито 36 могильників культури карпатських курганів, що налічували більше 700 насипів, з яких близько 200 були розкопані (рис. 1). Очевидно, до цієї ж культури належить ще ряд курганних могильників, розташованих на території північно-східного Карпатського передгір'я. Хоча розкопки на цих пам'ятках не проводилися, або про них є тільки непевні відомості, як от згадка про знайдені залишки трупоспалення і гончарний посуд, однак, їх географічне і топографічне розташування, розміри і конфігурація курганів дають підстави з великою вірогідністю віднести їх до культури карпатських курганів. Це могильники, відкриті поблизу сс. Саджівка, Королівка, Олешків, Поточек, Валя Молдовой, Білка, Мушениця, Фретеуце та інші.

З розкопаних близько 200 курганів не всі були досліджені фахівцями. Про результати деяких розкопок існують лише пізніше зафіксовані усні повідомлення. Наприклад, відомо, що на вершині узгір'я поблизу с. Рожнів була група курганів, кількість яких не зазначена. У 1932 р. з них було розкопано шість, виявлені поховання в гончарних урнах. Не всі результати розкопок були опубліковані достатньо повно. За відсутності планів і розрізів курганів, керуючись лише описами, іноді важко точно відтворити суттєві деталі розкопаних поховань. Лише уривчасті відомості оприлюднені про дослідження близько 50 курганів у Румунському Прикарпатті. Вся доступна на даний час інформація сконцентровано викладена в таблиці 1.

Аналіз місць розташування могильників виявляє, що на тлі розчленованого прикарпатського рельєфу вони, як правило, займають підвищені ділянки. На високих плато других терас розміщувалися, наприклад, могильники в Нижньому Струтині, Товмачику, Шепарівцях,

Бранештах-Немцишор. Хребти узгір'я займали могильники в Пили-1 та Пили-2, Глибока і Трачі-1. На схилах підвищень, в їх середній та верхній частинах, розташовані могильники в Грабовці, Трачі (Трач-2), Печеніжині та Бароаї, на вершинах горбів – у Пилипи-3, Дебеславці, Ганів, Трач-3, на краю високого берега – в Мишині. Винятком є могильники у Марківцях та Хом'яківці, влаштовані на низьких надзаплавних терасах річок.

Всі курганні насипи, що збереглися до наших днів, виявлені на територіях, вкритих лісом. Ті кургани, що знаходилися на орних землях, на сьогодні знищені. Цікаво, що вже в 30-і роки минулого століття археологи зазначають, що кількість курганів щорічно невпинно зменшується. Їх розорюють, розбирають на підсіпку новозбудованих хат, як у сс. Трач і Стопчатів [Смішко, 1940, с. 92]. Особливої масштабності цей процес набув починаючи з 60-х років ХХ ст., коли на Західній Україні після проведення колективізації почали застосовувати потужну орну техніку. Як приклад, можна навести могильник у Глибокій, на якому, за підрахунками Й. Сомбаті, в 1893 р. було 86 насипів, а тепер від них не залишилося й сліду. Знищено могильник в Перерослі, який ще в тридцяті роки складався з 46 насипів. Повністю зник могильник у Грушеві-2 (ур. Корнич), що налічував в 30-і роки 20 курганів, з яких у 1934 і 1936 рр. було розкопано шість. Пов'язано це з вирубкою лісу і використанням ділянки під орне поле. З великої кількості курганів, що, за словами місцевих жителів, височіли на пагорбі поблизу с. Бороая ще півстоліття тому, вдалося виявити лише одинадцять знівельованих насипів [Ignat, 1999, р. 55]. Сильно знівельовані, а частково зовсім знищені насипи курганів у Тирзії та Гурі Секулуй. Особливо наочно ця тенденція помітна на пам'ятках, які частково розміщуються під лісом і орним полем. У Товмачику не лишилося й сліду від тих насипів, які ще в 40 – 50 роки були добре помітні на орній ділянці. На щастя, більша частина цієї пам'ятки знаходиться на території, зайнятій лісом, де й збереглася, хоча частково поруйнована окопами і бліндажами у

період Другої світової війни. На сьогодні там вдалося налічити 99 насипів (рис. 6). У Печеніжині 15 з 42 курганів були на узліссі, отже, руйнувалися внаслідок обробітку ґрунту під городи. Вже в 1972 р. більшість з них була сильно знівельована. І тільки один, найбільший, порослий чагарником, обминався при оранці (рис. 7). Згубно позначалися на стані збереженості стародавніх могильників й інші види господарської діяльності. Могильники у Мишині були знищені зсувом берега, який підмила стрімка течія р. Пістинки. Отже, можна стверджувати, що сучасна кількість як самих могильників, так і курганів, що збереглися до наших днів не може бути показником їх чисельності в давнину.

На Прикарпатті відомі як великі могильники, що налічують до 100 насипів, так і маленькі, які склалися з 3–5 курганів. Зустрічаються і поодинокі кургани, які найімовірніше є залишками могильників. У останні роки відкрито три могильники поблизу сс. Товмачик і Шепарівці, які налічували 99, 66 і 46 курганів (рис. 8). При цьому пам'ятка в Шепарівцях-2 (ур. Дуби) в значній мірі знищена автострадою, що її перетинає. Отже, 46 курганів, що збереглися, є залишками великого, можливо, одного з найбільших могильників культури карпатських курганів (рис. 9). З 86 насипів складався могильник у Глибокій, 66 насипів налічено на могильнику Шепарівці-1 (рис. 10), 46 – в Перерослі (рис. 11), більше 40 насипів виявлено в Нижньому Струтині, Печеніжині (рис. 7), понад два - три десятки – в Камінній, Марківцях, Хом'яківці (рис. 12), Бранештах-Немцишор (рис. 13,1). Інші, такі, як могильник у Трачі-2, налічували 20 насипів (рис.14), або ще менше. 13 курганів відкрито на могильнику Пилипи-1 (рис.15), сім – Трач-3, чотири – Пилипи-2 (рис. 16), п'ять – Пилипи-3 (рис. 17), 10 – Грушів (рис. 18), дев'ять – Тирзія (рис. 13, 2), дев'ять – Гура Секулуй (рис. 13,3), одинадцять – Бороая (рис. 19).

В тих районах, де проводилися систематичні дослідження, як от у Попрутті, фіксується розташування могильників на досить близькій

відстані. Три найбільших, з відомих на сьогодні могильників, поблизу сс. Шепарівці і Товмачик знаходяться на відстані 3 км один від одного (рис. 8). Ще менша відстань зафіксована в інших випадках. Так, 1 км відділяв два могильника у Стопчатові, 700-800 м - в Мишині, така ж відстань була між трьома цвинтарями в Трачі, 300 м – між могильниками Пилипи-1 і Пилипи-2.

Ми маємо обмежені відомості про внутрішнє планування могильників культури карпатських курганів. Не існує планів могильників, які досліджувалися у тридцяті роки, а переважна більшість цих пам'яток на сьогодні знищена. Виняток становить опублікований Я. Пастернаком [Пастернак, 1961] схематичний план цвинтаря у Перерослі (рис. 11). Крім того, нами була проведена геодезична зйомка могильника Грушів-1, в ур. Дебра, що зберігся, оскільки розташований в лісі (рис. 18), дослідження якого проводили в 1934 і 1936 рр. Т. Сулімірський і Я Пастернак. Отже, головна інформація щодо планування цвинтарів одержана при вивченні планів 10 могильників Галицького Прикарпаття, де велися археологічні роботи в останні десятиліття, та планів чотирьох могильників з Румунського Прикарпаття, опублікованих В. Мігайлеску–Бирлібою та М. Ігнатом [Mihailescu-Birliba, 1999, S. 313-332; Ignat, 1999.- P. 55-66].

Перший висновок, який можна зробити, аналізуючи ці матеріали – єдиної системи планування для прикарпатських могильників не існувало. Можна думати, що для більшості могильників характерне безсистемне розташування курганів. Правда, не виключено, що кургани з певним типом поховання, певною внутрішньою будовою та іншими характерними рисами групувалися окремо в межах кладовища, але для такого ствердження поки що немає достатньої кількості спостережень. На плані найбільшого з відомих, Товмачикського могильника (рис. 6), можна помітити виокремлені групи курганів. Хоча в межах деяких з таких скупчень кургани нібито розміщені рядами, визначити якусь загальну

систему в розташуванні насипів не вдається. Те саме можна зауважити стосовно могильників у Бранештах-Немцишор (рис 13,1) і Трачі-2 (рис. 14)

У Шепарівцях-1 (рис. 10) досить виразно виступають курганні ряди, які тягнуться з півночі на південь по обох сторонах лісової дороги. Звертають на себе увагу також три поодинокі кургани, розташовані відокремлено за краєм могильника. Один з них, що височіє на відстані 25 м на північ від решти курганів, є найбільшим за своїми розмірами. На іншому Шепарівському (Шепарівці-2) могильнику (рис. 9) розташування насипів ланцюжком помітне в окремих групах курганів. Шість паралельних рядів насипів прослідковано на Хом'яківському цвинтарі, в центрі якого розташований найбільший курган (рис. 12). За повідомленням Д. Теодора ряди курганів спостерігаються на могильнику в Ботошанах. В один ряд по лінії північ – південь розміщені на хребті підвищення сім курганів, що складають могильник в Трачі-3. Про один ряд насипів на вершині узгір'я в Дебеславцях повідомив М. Ю. Смішко. У двох останніх випадках розташування курганів ланцюжком очевидно зумовлене топографією місцевості і бажанням розмістити могили на вузькій та видовженій вершині підвищення.

На планах могильників у Пилипах-1 (рис. 13) і Грушеві-1 (рис. 18) чітко видно окремі скупчення, що групуються навколо кургану, найбільшого за розмірами. Відстань між окремими гніздами складає 6-9 м, між насипами – 1-2 м. У Печеніжині, власне в тій частині могильника, що розміщена в лісі та добре збереглася, насипи здебільшого групуються по три, утворюючи в плані трикутники (рис. 7). У Пилипах-2 (рис. 16) чотири кургани розташовано півколом, а в Пилипах-3 (рис. 17), де частина могильника, мабуть, була знищена зсувом, насипи найвірогідніше утворювали ряди. Через могильники, як правило, проходять лісові дороги, які ніколи не перетинають кургани. Важко сказати, чи це давні дороги, одночасні з похованнями, чи вони утворилися згодом. У деяких випадках

можна припускати їх стародавнє походження. Особливо вірогідним є існування стародавньої дороги на могильнику Шепарівці-1 (рис. 10).

Поховальному ритуалу прикарпатського населення пізньоримського часу притаманне виключно трупоспалення. У більшості випадків кремація здійснювалася на тому ж місці, де насипався курган. Спалення небіжчика на місці поховання є однією з найхарактерніших ознак прикарпатського поховального обряду.

Свідченням того, що спалення здійснювалося на місці поховання, є виявлені під курганными насипами ділянки сильно перепаленого ґрунту. Товщина обпалу становить від 2 до 10-15 см, що засвідчує досить сильну і тривалу дію вогню. Як правило, місце більш інтенсивного горіння простежується ближче до центральної частини підкурганної площі. Інколи в межах вогнища помітні ділянки сильніше обпаленого ґрунту (рис. 20, 1,3; рис. 21, 1,3,4; рис. 23, 1-4; рис. 24, рис. 25,1). Потрібно зазначити, що уламки обгорілого дерева, залізні цвяхи та скоби, що інколи трапляються при розкопках карпатських курганів, примушували дослідників припускати застосування при спаленні помосту [Тимошук, 1952, с. 56] або нош [Mihailescu-Vîrliba, 1980, p. 204-205].

Як показали дослідження, сліди спалення на місці поховання простежуються не у всіх випадках. Так, у деяких курганах за наявності кальцинованих кісток, деревного вугілля та уламків перепаленої кераміки були відсутні сліди обпаленого ґрунту. Це простежено, наприклад, в курганах № 8, 11 на могильнику Пилипи-1 (рис. 35,1,2), № 1 у Товмачику (рис. 26, 4), № 1 у Шепарівцях-2 (рис. 26,3). Те ж саме спостерігалось в курганах № 5 у Нижньому Струтині, № 3 – в Камінній, № 1 – у Грушеві-2, № 13 у Перерослі, у кургані № 23 у Хом'яківці [Смішко, 1960, с.22, 33, 34, 37; Конопля, Кочкін, 1995, с. 141, рис. 2, 3].

Не викликає сумнівів, що у разі, коли під курганним насипом не простежуються залишки поховального вогнища, спалення тіла було

проведено на стороні, а рештки принесені на місце поховання. Так, в кургані № 5 у Нижньому Струтині не було слідів дії вогню, а на підкурганній площі були влаштовані дві ямки. В одній з них містилися спалені кістки, в іншій – рештки вогнища. Проте, у тих випадках, коли навіть на підкурганній площі помітна дія вогню, існують певні труднощі з інтерпретацією ознак, за якими можна визначити вогнище як поховальне, тобто таке, на якому було спалено тіло похованого тут небіжчика, або як так зване ритуальне, коли вогонь застосовувався для магічного очищення площі тощо. Г. Цоль-Адамікова, вивчаючи поховання у слов'янських курганах, дійшла висновку, що для визначення спалення на місці поховання є обов'язковими наступні чотири ознаки: 1) пропалений ґрунт; 2) наявність на ньому досить великих частин обвуглених деревин, бажано із слідами їх викладання у вигляді ґрат; 3) достатня кількість залишків, що можуть бути визначеними як рештки спалення людини; 4) наявність людських кісток серед дерев'яної конструкції [Zoll-Adamikowa, 1979, s. 50]. Інші поховання, де виявлені ті чи інші сліди дії вогню, дослідниця вважає спаленням на стороні, залишки трупоспалення принесеними, а вогнище – ритуальним.

Проте, зауважимо, що особливості поховального ритуалу культури карпатських курганів в багатьох випадках не дають можливості простежити всі чотири елементи. З 19 курганів, розкопаних на трьох могильниках поблизу Пилипів, два (рис. 22, 3,4) були кенотафами (кургани № 9 і 10 у Пилипах-1), в двох випадках (рис. 22,1,2) не було помічено жодних слідів дії вогню (кургани № 8 і 11 у Пилипах-1), отже, трупоспалення, поза всякими сумнівами, відбулося на стороні.

У кургані № 3 у Пилипах-2 (рис. 25,2) простежувалися лише слабкі сліди вогнища у вигляді ледь помітних плям обпаленого ґрунту і скупчень деревного вугілля. Потрібно думати, що і в цьому кургані поховані рештки небіжчика, спаленого на стороні. Деревне вугілля і слабо обпалені місця

грунту, що були на підкурганній площі, можуть бути наслідком спалення на місці дерев'яної конструкції типу “будиночка мертвих”. Залишками такої споруди в цьому кургані, окрім деревного вугілля, є чотири симетрично розташовані ямки від опорних стовпів.

В інших курганах були наявні чіткі сліди вогнища. Майданчики обпаленого ґрунту мали здебільшого прямокутну або близьку до неї форму (7 курганів), а також круглу (4) або овальну (3). При цьому лише в курганах № 3 у Пилипах-1 (рис. 20, 3), № 2 у Пилипах-2 (рис. 25, 1) та № 2 у Пилипах-3 (рис. 23, 4) залишки вогнища суцільним шаром частково або повністю покривали площу обпаленого ґрунту. Отже, у перших двох випадках вдалося простежити залишки обвуглених дерев'яних колод, а в третьому – великі фрагменти кісток черепа і кінцівок. Це дозволяло припустити, що небіжчик лежав головою на південь. У решти курганів поверхня вогнища була прибрана, здебільшого досить ретельно (рис. 31,1,2; рис. 32, 2), а залишки трупоспалень громадилися у скупченнях на краю площі вогнища. Таким чином, було неможливо простежити ні залишки укладених для вогнища деревин, ні порядок розміщення людських кісток.

Часто після кремації мали місце також інші дії, такі, як вибирання кальцинованих кісток, викопування ямок різного призначення тощо, які порушували цілісність картини, що залишилася після закінчення процесу кремації. Для розв'язання питання можуть мати значення розміри вогнища і товщина обпалу ґрунту, здається, особливо – останнє. Можна думати, що значну товщину обпалу, яку ми спостерігаємо у Пилипівських курганах, здебільшого це 5-10 см, навряд чи залишили ритуальні вогнища. Довготривалу дію вогню засвідчує також щільність обпаленого ґрунту, аж до скам'яніння, і його колір чорно-червоний, коричнево-червоний, чорно-коричневий. Проте, менша товщина обпалу ґрунту не є безумовною ознакою спалення на стороні. З шести курганів могильника в Бранештах-

Немцишор, відомості про які були опубліковані В. Мігайлеску-Бирлібою, на його думку тільки в одному з них, № 30, зафіксовано сліди поховального вогнища. Щодо інших курганів хоча там і був простежений обпалений до червоного кольору ґрунт, а в ямах наявні сліди обпалу і обвуглене дерево, робиться висновок про кремацію на стороні і лише очищення підкурганної поверхні і ям вогнем. В. Мігайлеску-Бирліба заперечує, що у досліджених ним курганах відбулося спалення *in situ*, виходячи з надто малої товщини обпаленого ґрунту. Зауважу, що в публікації, за виключенням кургану № 1, відсутні перерізи, а у тексті не зазначена товщина обпалу, зафіксована в курганах. Як доказ наводяться данні експерименту, під час якого при спаленні туші свині пісок був пропалений на 10-12 см. [Mihailescu-Bîrliaba, 1980, p. 201, 87]. Між тим відомі результати інших експериментів, які демонструють, що інтенсивність вогню і тривалість його дії, товщина обпалу ґрунту, розміри та форма вогнища залежать від пори року, погоди, породи дерева, від вологості деревини, щільності складеного русту, сили і напрямку вітру тощо [Strzalko, Pióntek, 1974, s. 315-324]. Більше того, етнографічні паралелі показують, що ступінь обпалу, крім іншого, залежить також від розмірів поховального багаття, а отже і від часу проведення обряду спалення небіжчика [Смішко, 1960, с. 64-65; Schlenter, 1960, Abb.4,8,9; Zoll-Adamikowa, 1979, s.57 і наст.]. Останнє може бути пов'язане як з особою небіжчика (наприклад для кремації тіла дитини потрібне менше багаття), так і з кількістю жертвних тварин.

Вивчаючи обряд кремації в черняхівській культурі О.В. Петраускас прийшов до висновку, що культовий шар, який простежується на біритуальних черняхівських могильниках і складається з уламків повторно перепаленої кераміки, окремих речей, кальцинованих кісток, деревного вугілля, подекуди попелу, є залишками трупоспалення на місці. Аргументи дослідника здаються переконливими, зокрема, і завдяки простеженій ним

наявності насиченого культового шару саме на ділянках, де концентруються поховання з кремаціями. Справедливою є також його зауваження про подібність такої моделі трупоспалення до ритуалу культури карпатських курганів, де трупоспалення відбувалося на місці поховання [Петраускас, 1993, с.36-51]. Однак, нагадаємо, в останньому випадку місце трупоспалення як і саме поховання захищав курганний насип.

Очевидно, фіксація трупоспалення на місці, не є жорстко детермінована чотирма вище поданими ознаками. У кожному конкретному випадку потрібно уважно розглядати весь комплекс деталей. Є випадки, коли під курганним насипом трапляється надто мала кількість кальцинованих кісток, можливо, йдеться про спалення лише жертвних тварин. При підрахунках числа курганів із спаленням на місці, певні труднощі викликали випадки, де зазначалася інформація про „слабкі сліди костра”, „слабкий обпал ґрунту” „ледь помітні сліди костра”. При цьому були відсутні не лише профілі курганів але і їх плани. Крім того, із загальної кількості курганів, довелось вилучити понад 40 курганів, досліджених в Румунії на трьох могильниках в Бранештах-Немцишор, Гура Секулуй та Тирзія, хоча відомо, що вогнища там простежені. Проте, число курганів, де вогнища зафіксовані не повідомляється. Те саме стосується шести курганів розкопаних в Рожневі. Таким чином із 149 курганів, про які є відповідна інформація, наявність вогнища зафіксована в 142 випадках. Навіть якщо з цієї кількості вилучити випадки, в яких зазначені лише слабкі сліди вогнища тощо залишається 136 курганів. Отже, можна з певністю стверджувати, що обряд спалення на місці, де зводився курганний насип, присутній в переважній більшості відкритих курганів і є характерною рисою прикарпатського поховального обряду.

2.4. Типи поховань

Вивчаючи спосіб захоронення решток трупоспалення, М. Ю. Смішко розділив їх на три типи: ямні, урнові і на горизонті. Кожен з трьох типів, в залежності від поєднання різних деталей, у свою чергу поділяється на варіанти. У нашому описі використано цю класифікацію, залучаючи як приклади матеріали розкопок останніх років. Ми опустили представлений в роботі М.Ю. Смішка додатковий поділ на варіанти. Почасти, щоб уникнути повторень, але, перш за все, цей поділ не уявляється нам достовірним без використання антропологічних досліджень. Про це йтиметься нижче. Можна додати, що без даних антропології і самий тип поховання не завжди вдається визначити з певністю. Тим більше, коли йдеться про не чіткі описи розкопаної пам'ятки. Як приклад можна навести опис поховання в кургані, розкопаному у Хом'яківці, де, дослідники зазначають, що виявлено „три скупчення кальцинованих кісток, зсіпаних у ямки на рівні давнього горизонту” [Конопля, Кочкін, 1995, с.140]. При цьому ні на плані кургану, ні на профілі купки і ямки не позначені.

2.4.1. Урновий тип. Всього визначено 33 таких поховання. Кальциновані кістки клали в посудину, яку ставили в ямку. Здебільшого вони були чисто перебрані. На жаль, дослідники не завжди повідомляють цю деталь. М.Ю. Смішко, описуючи 13 урнових поховань, про які має більш докладні відомості, спеціально наголошує, що в кургані № 5 у Марківцях, кальциновані кістки були перемішані із рештками вогнища. Правда лише в двох випадках (курган № 7 з Нижнього Струтиня та курган № 1 з Перерослі) зазначається, що в урні були „чисті людські кістки”. Втім, в узагальнюючій частині М.Ю. Смішко пише про чисто перебрані кістки”. Отже, потрібно думати, що і в інших випадках кістки були відібрані від решток вогнища. Перебрані кістки були в трьох урнах у курганах в Хом'яківці. Перебрані і промиті кістки містили три урни в кургані № 29 і в урні кургану № 30 в Бранештах-Немцишор. У Пилипах-1

виявлено два урнових поховання, в обох випадках кістки були старанно відібрані і, очевидно, промиті від залишків спалення. При цьому в кургані № 8 (рис. 22, 1) не виявлено слідів спалення на місці, тоді як в кургані № 7 (рис. 21, 4) не тільки були чіткі сліди вогнища, товщина обпалу ґрунту сягала 10 см, але рештки кремації, знаходилися і поза урною, на поверхні вогнища. В інших курганах із урновими похованнями кальциновані кістки, крім урни, були в одній або кількох ямках.

В цілому, всі кургани, в яких були урнові поховання, різняться між собою наявністю чи відсутністю додаткових ямок, їх формою, облаштуванням підкурганної площі та іншим. Найчастіше ямки з урнами знаходилися в центральній частині кургану і мали круглу або овальну форму. Так, буквально в центрі, була виявлена ямка з урною у кургані № 7 у Пилипах-1 (рис. 21,4), натомість, у кургані № 8 того ж могильника ямка з урною була в північній половині підкурганної площі (рис. 22, 1). Іноді в ямках для урн влаштовувалися спеціальні східці. У кургані № 4 з Нижнього Струтиня, в центрі вогнища у вигляді косою підбою була викопана ямка овальної форми, розмірами 0,42 x 0,36, глибиною 0,68 м. На середині висоти пологої стінки був вирізаний уступ, на якому стояла урна (Смішко, 1960, табл. III, 2а). Найбільш дбайливо була облаштована ямка для урни у кургані № 5 з Перерослі, її дно вимостили галькою, з гальки також склали сходинку, на якій стояла урна. Урнами слугували, в переважній більшості, гончарні посудини як столові, так і кухонні. Здебільшого це вази або горщики рідше глечики і миски. У кургані № 8 з Пилипів-1 і кургані № 6 з Перерослі урнами були триручні гончарні вази (рис. 41, 4,3), у могильнику в Перерослі в курганах № 8 і 13 урнами служили глечики (рис. 42, 9,2), а у кургані № 1– дворучний глечик (рис. 43,6). Зрідка як урни використовуються ліпні посудини. Зрештою, ліпними були лише урни в трьох курганах Нижньострутинського могильника. Це маленький товстостінний горщик в кургані № 7, роздавлена посудинка у

кургані № 10 та чарка у кургані № 12. У кургані № 7 у Трачі кальциновані кістки були вміщені в нижню частину ліпної посудини.

Урни в Пилипах не були накриті, однак на інших могильниках зрідка трапляються урни з покриттями, якими слугували фрагменти посуду (курган № 5 у Перерослі, № 15 у Нижньому Струтині), кам'яні плитки (курган № 4 у Нижньому Струтині). Урни в курганах № 5 і № 13 у Перерослі та № 5 у Марківцях були обсипані рештками вогнища. Яма з урною в кургані “А” у Нижньому Струтині була прикрита великим каменем.

Потрібно визнати, що серед досліджених курганів урновий тип поховання зустрічається найменше. У цілому ряді могильників урнові поховання не виявлені, в інших трапляються зрідка. Так, жодного урнового поховання не виявлено серед п'яти розкопаних курганів у Ганеві, семи - у Грушеві-1, шести - у Грушеві-2, 10 – у Трачі-1. З 12 досліджених курганів у Марківцях урнове поховання було лише в одному випадку. Як вже згадувалося, з 17 курганів, досліджених на могильниках поблизу Пилипів, урновими були лише два. Правда, є підстави вважати, що урновим було і пограбоване поховання у кургані № 3 у Пилипах-1, оскільки пізніший перекоп приходився якраз на місце, де повинна була бути четверта яма від дерев'яної конструкції, а поруч знаходилася посудинка-приставка. За усним повідомленням В. Мігайлеску-Бирліби, серед досліджених 21 кургану могильника у Бранештах-Немцишор, урновими були лише кілька, серед 11 курганів, розкопаних у Тирзії, - три. Найбільша кількість урнових поховань помічена на могильниках у Нижньому Струтині – п'ять з 15 досліджених, Перерослі - чотири з 17 досліджених, Гурі Секулуй – усі з дев'яти розкопаних курганів. Нарешті, потрібно зазначити, що здебільшого частина кісток залишається поза урною, в ямці поруч із нею, в інших ямках разом з рештками вогнища, на місці спалення. Завдяки антропологічним дослідженням, цікава ситуація простежена в кургані №

30 в Бранештах-Немцишор. Кальциновані людські кістки, очищені і промиті містилися в урні, що стояла в ямці. На підкурганній площі знаходилися ще десять ямок, в яких були кістки цієї ж особи.

2.4.2. Ямковий тип. Чисто перебрані кальциновані кістки або кальциновані кістки разом з рештками вогнища клали в ямку. У відповідності з цим, М. Ю. Смішко виділяє чистий ямковий варіант, коли принаймні, в одній з ямок містилися чисто перебрані кістки, і ямково-вогнищевий варіант, коли кальциновані кістки були змішані із залишками багаття. Загалом, ми нарахували 58 курганів, де були виявлені ямкові поховання. Серед курганів з таким типом поховання також немає навіть двох, в яких би деталі поховального ритуалу були абсолютно однаковими. Вони відрізняються кількістю ямок, їх заповненням та розташуванням на підкурганній площі. На могильниках біля Пилипів не виявлено ямкових поховань з очищеними кісточками. Наприклад, в кургані № 5 у Пилипах-1 та кургані № 3 у Пилипах-2 кальциновані кістки разом з іншими рештками спалення і керамічними фрагментами знаходилися в одній із ямок, тоді як поверхня вогнища була чисто прибрана. Натомість, в кургані № 3 у Пилипах-1 кальциновані кістки виявлено в двох ямках разом з ошлакованою керамікою, а інші рештки спалення залишені на поверхні вогнища. Проте, у кургані № 1 у Трачі-3 перебрані і промиті кальциновані кістки містилися в ямці, в центрі кургану, а в інших ямках було деревне вугілля та уламки керамічного посуду. Зауважимо, що самі кістки були щільно спресовані. Це наводить на думку, що вони були вміщені у торбинку або загорнуті у тканину. До речі, існує тенденція подібні поховання відносити до урнових, оскільки в цих випадках кістки вміщені у певну ємність, а не просто покладені в ямку.

Іноді ямки із рештками небіжчика розташовуються не тільки в центрі, але й у інших частинах підкурганної площі. В кургані № 1 в Бранештах-Немцишор ретельно відібрані кальциновані кістки дитини були вміщені в

одну ямку, а кістки жінки розміщувалися в трьох. Кальциновані кістки одного індивідуума в кургані № 18 того ж могильника також знаходилися в трьох ямках. [Mihailescu-Bîrliba, 1980, p. 204-205].

М. Ю.Смішко як окремий варіант виділяв поховання у великих ямах. Однак у двох з чотирьох, віднесених до цього типу курганів (курган № 13 з Нижнього Струтиня та курган № 3 з Стопчатова-1) поховання не були виявлені. У кургані № 13 з Нижнього Струтиня прямокутна яма розмірами 1,4 x 1,3 м при глибині 0,75 м містила сірий ґрунт з домішкою вугілля. Поза її межами виявлено дві обвуглені колоди довжиною 2 м, спалені безпосередньо на місці. У кургані № 3 з Стопчатова-1 прямокутна яма розмірами 2 x 0,7-0,9 була заповнена сірим ґрунтом і галькою. Керамічні фрагменти та дві цілих посудини виявлені поза межами ями. У кургані № 7 з Марківців чисто перебрані кальциновані кістки містилися в двох ямках. А велика прямокутної форми яма в центрі підкурганної площі була заповнена кусками обпаленого ґрунту і вугіллям. Особливою виявилася ситуація в Підгородді, де шар гальки частково перекривав велику прямокутну яму розмірами 5,5 x 2,4 м, глибиною 2 м, розташовану в центрі кургану. Її заповнення складала жовта глина, в якій траплялися вугілля, куски обпаленого ґрунту, уламки глиняного посуду, кальциновані кістки. У північній частині дна ями були скупчення решток вогнища, а посередині – шар попелу, під яким виявлена яма квадратної форми розмірами 0,8 x 0,8 і глибиною 1,35 м. В ямі був чорний ґрунт перемішаний з кальцинованими кістками і велика галька [Смішко, 1960, с. 44].

2.4.3. Поховання на горизонті. Виходячи з наявних даних такі поховання відкриті в 53 курганах. Рештки небіжчика після спалення залишали на місці поховального вогнища. Існують різні варіанти поховань на горизонті. Іноді місце спалення залишалося в незайманому вигляді, як, наприклад, в кургані № 1 у Пилипах-1(рис. 20,1) або у кургані № 2 у Пилипах-3 (рис. 23,4), коли можна добре простежити, де саме лежало тіло

небіжчика при спаленні. В кургані № 15 у Перерослі за характерними ознаками кісток, вдалося прослідкувати, що під час кремації небіжчик лежав головою на північний захід [Смішко, 1960, с. 43). Проте, здебільшого площа, де палало вогнище, прибиралася, а рештки спалення згорталися в одне або кілька скупчень на краю вогнищевого майданчика. У таких скупченнях кальциновані кістки лежали разом з деревним вугіллям і повторно обпаленими фрагментами кераміки. Інколи деяка частина кісток складалася в окрему купку. На могильнику в Пилипах-1, серед дев'яти курганів, в яких виявлене вогнище, в шістьох випадках підкурганна площа була прибрана, а залишки трупоспалення згорнуті на його край. Цікаво, що в кургані № 7, де виявлене урнове поховання, рештки вогнища також були згорнуті на північно-східний край. Втім, не виключено, що в цьому кургані було два поховання: на горизонті та урнове. На таку думку наводять знахідки кісток людського черепа на поверхні вогнища. Втім без антропологічних визначень стверджувати це не уявляється можливим. Закономірності в розташуванні таких скупчень не виявлено, вони виявлені на різних краях вогнищевих майданчиків. В кургані № 5 у Марківцях рештки спалення були зібрані посередині підкурганної площі.

М. Ю. Смішко виділяв як варіант поховань на горизонті випадки, коли окрім решток спалення, залишених на горизонті, частина з них містилася в ямках. Проте, на нашу думку, ці поховання потрібно відносити до ямкових. На користь останнього свідчить наведений М. Ю. Смішко приклад такого поховання у кургані № 3 з Марківців. У північно-східній частині площі кострища було два скупчення решток багаття разом із спаленими кістками. В центрі підкурганної площі виявлена ямка, заповнена сумішшю решток кремації, біля якої стояли дві посудини-приставки [Смішко, 1960, с. 71]. Можна думати, що саме в ямці і було здійснене поховання. Проте, не виключено, що йдеться не про одне, а про два або три поховання під одним насипом.

Важливо зазначити, що в багатьох випадках віднесення поховання до того чи іншого типу без антропологічних даних є умовним. Про це йтимете нижче.

2.4.4. Кургани-кенотафи. Сім курганів, в яких не було решток покійного, так звані кенотафи, виявлені на п'яти могильниках. Як видно на таблиці 2, по два поховання-кенотафи відкрито в Нижньому Струтині і в Пилипах-1 (рис. 22, 3,4), по одному в Грушеві-1, Трачі-1 і Стопчатові-1. У кургані № 2 з Нижнього Струтиня на давньому горизонті простежені залишки вогнища. Особливістю двох курганів (№ 13 з Нижнього Струтиня і № 3 з Стопчатова-1) були великі прямокутні ями в центральній частині підкурганної площі, заповнення яких складав темний ґрунт, попіл і вугілля. Цікаво, що в кургані-кенотафі № 10 з Пилипів-1 простежено сліди чотиристовпової дерев'яної конструкції. Можливо, також слідами дерев'яної конструкції є дві обвуглені дерев'яні колоди довжиною 2 м кожна, виявлені у кургані-кенотафі № 13 з Нижнього Струтиня.

Цікаво, що в курганах-кенотафах з Грушева-1 (курган № 3), Трача-1 (курган № 8), Стопчатова-1 (курган № 3) і Пилипів-1 (курган № 9), при відсутності самого поховання знайдено посудини-приставки, які, як правило, супроводжують рештки померлого. У Грушеві-1 то була амфора, у Трачі-1 – гончарна миска, у Стопчатові-1 - дві маленькі посудинки, у Пилипах маленьку посудинку було вміщено в середину гончарної вази. Крім того, в деяких курганах-кенотафах виявлено уламки повторно обпаленої кераміки і деревне вугілля. Кургани-кенотафи відомі на могильниках багатьох археологічних культур різних епох. Традиційно вважається, що це символічні поховання одноплемінників, які загинули далеко від батьківщини.

Однією із загальних рис поховального обряду в культурі карпатських курганів є наявність посудин-приставок, так званих стравниць, які ставилися поруч з похованням і містили жертвну їжу та напої. Такі

посудини є далеко не у всіх курганах і, разом з тим, вони присутні у всіх типах поховань: ямних, урнових, на горизонті і, навіть, в кенотафах. Здебільшого, це одна-дві посудини. По одній стравниці виявлено в курганах № 2 в Ганеві, № 1 – у Грабівцях, № 6 – у Грушеві, № 1 – у Дебеславцях, № 1, 4, 6, 7, 10 – у Марківцях, № 4 – в Мишині, № 8, 10, 11 – у Нижньому Струтині, № 2, 9, 10, 14 – у Перерослі, № 2 – в Стопчатові, № 8 – у Трачі, № 1 – у Цуцуліні, № 3 – в Пилипах-1. По дві стравниці було в курганах № 2 в Грушеві, № 2 – в Камінній, № 3, 9 – у Марківцях, № 2 – в Мишині, в кургані А і курганах № 3, 4, 7, 15 – у Нижньому Струтині, № 13 – у Перерослі, № 3 – в Стопчатові, № 1, 2 – в Трачі-1, № 1 – в Цуцилові, № 7, 9 – у Пилипах-1. По три стравниці були в кургані № 5 в Ганеві, № 4 – в Глибокій, № 6 – у Грушеві, № 2 – в Марківцях, № 3 – в Мишині, № 12 – у Нижньому Струтині, № 2 – в Трачі. По чотири стравниці виявлено в кургані № 1 у Ганеві, № 12 – у Марківцях, № 5, 7 – у Мишині, № 2 – в Нижньому Струтині, № 13 – у Перерослі. Шість стравниць були в кургані № 4 в Ганеві, сім – у кургані № 1 в Грушеві, вісім – у кургані № 1 в Бранештах-Немцишор, по дев'ять – у курганах 1а та 2 в Глибокій.

Як стравниці використовувався найрізноманітніший гончарний столовий та кухонний посуд. Це горщики, глеки, миски та ін. Ліпний посуд використовувався для таких цілей значно рідше. Стравницями слугував і привізний посуд – амфори і скляні келихи. Поширений варіант, коли в середину великої посудини клали глиняний або скляний келих, або меншу за розмірами посудинку. Слід спеціально описати ситуацію, яка трапилася у кургані № 1 на могильнику Браніште-Немцишор. На поверхні вогнища стояли сім цілих посудин, розміщених по колу (рис. 28). У центрі була ще одна посудина, яка містила цілі, не спалені тушки двох молочних поросят у віці одного тижня. Там же були уламки ячної шкаралупи. [Mihailescu-Vîrliba, 1980, p. 186-187; Mirițoiu, Udrescu, 1980, p. 209-220]. В кургані № 1а в Глибокій посудини стояли півколом навколо ямки із спаленими

людськими кістками, а в кургані № 2 посередині підкурганної площі. Так само на поверхні вогнища стояли чотири стравниці, серед яких дві амфори, у кургані № 1 у Ганеві. У Пилипівських могильниках стравниці виявлені лише в трьох курганах в Пилипах-1. У кургані № 7 амфору, що слугувала стравницею, була поставлено над ямою з урною, поруч з нею стояла скляна чаша. У кургані № 9 не виявлено поховання, але була гончарна ваза, всередині якої містився маленький керамічний глечик. В кургані № 3 це була маленька мисочка.

Майже в усіх випадках, незалежно від місця спалення і типу поховального обряду, на місці поховання наявні уламки посуду із слідами повторного обпалу, інколи дуже сильного, аж до ошлакування. Такі уламки виявлено і на майданчиках, де палало вогнище, і в скупченнях решток багаття, і в ямах. У кургані № 1 у Пилипах-1, у курганах № 14 і 16 з Хом'яківки скупчення повторно обпалених уламків кераміки знаходились окремо від інших решток спалення. Складається враження, що керамічний посуд, кидали в поховальне вогнище під час спалення небіжчика.

2.5. Дерев'яні, земляні та кам'яні конструкції в курганах

При дослідженнях карпатських могильників у деяких курганах простежені сліди різних конструкцій, влаштованих з дерева, каменю та землі.

2.5.1. Дерев'яні конструкції. Всі дослідники поховальних комплексів культури карпатських курганів фіксують наявність на підкурганній площі різної кількості ямок. Якщо деякі з них вважалися похованнями, оскільки містили залишки кремації, то інші, де були залишки багаття, деревного вугілля, темного вуглистою ґрунту, керамічні фрагменти, вважалися супроводжуваними поховання. М. Ю. Смішко зазначав, що в розташуванні ямок немає ніякої системи [Смішко, 1960, с.169]. Проте розкопки,

проведені нами на трьох могильниках поблизу с. Пилипи, і на двох – поблизу с. Трач, дозволяють стверджувати, що в ряді курганів можна простежити у розташуванні ямок ту чи іншу систему, які є слідами дерев'яних конструкцій. Це відкриття стало можливим завдяки методиці, за якої при розкопках знімався весь насип кургану. При розкопках 30-х років розкопувалася лише центральна частина насипу,

Так, у п'яти з 13 курганів в Пилипах-1 і в трьох з чотирьох курганів в Пилипах-2 було виявлено симетрично розташовані ямки, які позначали кути чотирикутника (рис. 20, 3; рис. 21, 1, 2; рис. 23, 1,2; рис. 25, 1-3; рис. 26, 1). Площа підкурганного простору, позначеного кутовими ямками, складала 3 x 2,5 м; 2,5 x 2,75 м; 3 x 2,4 м; 3 x 4,15 м; 2 x 2,25 м; 2,5 x 2,5 м; 2 x 2,5 м; 2 x 2,5 м. Ямки мали круглу в плані форму, діаметри від 0,35 до 0,75 м і глибину 0,25–0,35 м від рівня подошви, пласке дно і прямі або похилі донизу стінки. Іноді, як в кургані № 3 в Пилипах-1, стінки уступом різко звужувалися донизу, або ямки складалися з двох частин різної глибини, як в кургані № 12 того ж могильника. Заповнення ямок навіть у межах одного кургану було різним. В кургані № 3 (Пилипи-2) заповнення трьох ямок складало деревне вугілля, а в одній, крім вугілля, знаходилася велика кількість уламків кераміки, кальциновані кістки, прясло. У курганах № 2 і 4 на тому ж могильнику, крім деревного вугілля, у ямках були і кальциновані кістки. На могильнику Пилипи-1 кальциновані кістки і велика кількість уламків кераміки знаходилася в одній з чотирьох ям курганів № 5, 6, 12. У кургані № 3 ямки були заповнені уламками сильно ошлакованої кераміки. У двох з них знаходилися і кальциновані кістки. Те ж саме відзначено і в інших випадках. У кургані № 13 в ямках знаходилося деревне вугілля і частки глиняної обмазки. Тільки у верхній частині двох ям виявлено камінь і уламок великого горщика. В кургані № 1 могильника Трач-2 відстань між ямками становила 1,5-1,65 м. Їх заповнення складалося з темного вуглистою ґрунту, дрібних часток обгорілої глини,

фрагментів повторно обпаленої кераміки, каміння. В ямці № 1 були також великі щільні куски глиняної обмазки.

Виявивши таку закономірність в розташуванні ямок в дев'яти курганах з 19 розкопаних в Пилипах, що становить 47,4 % досліджених там насипів, ми спробували простежити подібні випадки в матеріалах минулих розкопок. Так, при описі кургану № 1 з могильника в Цуцуліні (нині Ганівка) М. Ю. Смішко відзначив наявність ямок поблизу кожного з кутів площі, зайнятої вогнищем. (рис. 29, 8). Їх діаметр 0,35 – 0,5 м, глибина 0,2 – 0,5 м. Заповнення трьох ямок складало залишки вогнища та керамічні фрагменти, в четвертій, крім того, були кальциновані кістки. Ще одна яма, в якій містилося поховання, була розташована в центральній частині кургану. Вона мала круглу в плані форму, діаметр 1 м і глибину 0,6 м від рівня вогнища. На дні ями лежали великі уламки людських кісток, присипаних землею з домішками залишків багаття [Смішко, 1960, с.50, 51, табл. V, 4].

Чотири ямки, по одній в кутах вогнища, що мало прямокутну форму, розмірами 2 x 1,5 м відзначено і в кургані № 6 могильника Грушів-1. Їх діаметри 0,2 – 0,25 м і глибина 0,3 м. Дві з них були заповнені залишками багаття з домішкою кальцинованих кісток, одна – залишками багаття і дрібними керамічними фрагментами і, нарешті, у четвертій лежали маленька ліпна посудинка, обкладена шматками перепаленого ґрунту [Смішко, 1960, с.20].

Чотири ямки, що фіксують кути чотирикутника, видно і на плані кургану № 7 з Трача-1 (рис. 29, 7). Їх діаметри 0,20 – 0,30 м і така ж глибина. Своїми розмірами відрізняється тільки четверта яма діаметром і глибиною 0,6 м, яка, до того ж, порушує симетрію. Заповнення ям складало залишки багаття, вугілля, керамічні уламки, кальциновані кістки. В одній з ямок знаходилася нижня частина ліпної посудини з людськими

кальцинованими кістками, присипаними залишками вогнища [Смішко, 1960, с.48,49, табл.IV, 10].

На інших планах підкурғанних поховань, що є в нашому розпорядженні, можна побачити три ямки, розташовані в такий спосіб, який ніби передбачає для позначення прямокутника наявність і четвертої, яка, можливо, не збереглася або не була зафіксована. Така ситуація представлена, наприклад, на плані курғану № 3 з Нижнього Струтиня (рис. 29, 11).

Цікаві данні отримані при вивченні плану курғану № 1 з Бранешт-Немцишор. За антропологічними висновками [Mirițoiu, Udresku, 1980, р. 209-220] курған містить два різночасових поховання: дитини і молодої жінки, можливо матері, і об'єднує два насипи, причому другий, більший, поглинає перший, створюючи єдиний комплекс. У більш пізньому жіночому похованні виявлені чотири ямки (№ 3, 4, 5, 6), які позначали кути прямокутника злегка неправильної форми. Ямки мали круглу або овальну в плані форму, діаметром 0,3– 0,5 м. Дно їх було обпалене, а заповнення складалося залишки багаття, керамічні фрагменти, вугілля, уламки амфори, грудки сплавленого скла, бронзові цвяхи, кальциновані кістки людини і тварин. Другий комплекс складалося три ямки (№ 7, 8, 9), де для завершення чотирикутної конструкції не вистачає ще однієї. Діаметри цих ямок 0,15 – 0,3 м, також помітні сліди обпалу дна або верхньої частини. Заповнення складалося з залишків вогнища, численних керамічних фрагментів, вугілля. В ямі № 9 знаходилася розчавлена гончарна посудина без верхньої частини, заповнена змішаним з землею вугіллям, де були також грудки сплавленого скла, залізна відерцеподібна підвіска і декілька дитячих кісточок, які були і поза посудиною [Mihăilescu-Vîrliba, 1980, р. 196-200]. Таким чином, в Бранештському курғані № 1, де зафіксовано два поховальних комплекси, наявні дві системи ямок.

Ми детально описуємо всі ці приклади, з метою показати, що наявність на підкурганній площі чотирьох симетричних ямок, які позначали кути чотирикутної конструкції, не є локальною особливістю Пилипівських могильників. Подібне явище мало місце і на інших пам'ятках. Проте, цей факт раніше не привертав уваги дослідників. Такі самі системи ямок були відкриті нами і в наступні роки при розкопках інших пам'яток, наприклад, в кургані № 1 у Трачі-2 (рис. 26, 1). На підкурганній площі виявлені чотири ямки, симетрично розташовані по лінії північ-південь та захід-схід. Ямки мали глибину 0,35 м, діаметри 0,5-0,65 м. Відстань між ними становила 1,5-1,65 м. Їх заповнення складалося з темного вуглистого ґрунту, дрібних часток обгорілої глини, фрагментів повторно обпаленої кераміки, каміння. В ямці № 1 були також великі щільні куски глиняної обмазки.

Очевидно описані вище системи ямок, що відкриті на підкурганних площах, є залишками опорних стовпів чотирикутних дерев'яних споруд. У чистому вигляді це простежено, наприклад, в кургані № 12 могильника Пилипи-1, де чотири ямки діаметром 0,5 м позначають кути квадрата розмірами 2,5 x 2,5 м. Їх заповнення складав щільний шар деревного вугілля. Знайдені в верхній частині ямок великі уламки кераміки, каміння, очевидно, слугували для забутовки стовпів. У цьому кургані поховання було здійснено на горизонті. В інших випадках, в одній чи двох ямках містилося поховання, або були зібрані уламки повторно обпаленої кераміки.

Можна думати, що після спалення тіла небіжчика і гасіння багаття деякі ямки від стовпів згорілої споруди використовувалися для влаштування поховання. В них встановлювали урну, якщо поховання були урновими, або вміщувалися кальциновані кістки, якщо поховання були ямними. Оскільки у прикарпатського населення існував звичай прибирати підкурганну площу після здійснення кремації, іноді в ці ямки збирали

залишки вогнища, попіл, деревне вугілля, фрагменти повторно обпаленої кераміки.

Чотиристовпові будівлі, залишки яких виявлено при дослідженнях в деяких курганах, очевидно, символізували житло небіжчика у потойбічному світі. Умовно назвемо цю дерев'яну конструкцію "будиночок мертвих".

Під насипами п'яти курганів на Пилипівських могильниках була виявлена система ямок, що відрізняється від описаної. Так, в кургані № 12 у Пилипах-1, крім залишків чотирикутної споруди, простежено 7 ямок діаметром 0,3–0,25 м, які окреслювали коло діаметром 8,25 м навколо місця спалення (рис. 36, 1). Заповнення ямок складало деревне вугілля. У кургані № 1 в Пилипах-3 тринадцять ямок діаметром 0,25–0,3 м і глибиною 0,2 – 0,25 м замикали простір овальної в плані форми діаметрами 5 x 6 м (рис. 23, 3). В їх заповненні були вуглистий ґрунт, деревне вугілля, частки обгорілої глини. Заповнені деревним вугіллям ямки, розташовані навколо залишків вогнища, зафіксовані і в кургані № 2 того ж могильника (рис. 23, 4).

В кургані № 6 в Пилипах-1 десять ямок, діаметром 0,3–0,4 м і глибиною 0,25 м від рівня вогнища, заповнені вуглистим ґрунтом і деревним вугіллям, окреслювали прямокутник по краях плями обгорілого ґрунту від поховального вогнища (рис. 21,3). Очевидно, така ж конструкція мала місце і в кургані № 1 в Пилипах-1, хоча там вона простежується менш чітко. В кургані № 1 в Трачі-3 виявлено 14 ямок розташованих навколо вогнища, по його краю (рис. 26,2). Отже, виявлені в цих курганах системи ямок є залишками дерев'яних конструкцій типу огорожі, що склалися з вертикально поставлених колод навколо місця поховального вогнища. Очевидно, вони спалювалися одночасно.

Як і в першому випадку, щоб перевірити наші спостереження, звернімося до старих матеріалів. Виявляється, що аналогічна ситуація

зафіксована в кургані № 10 в Трачі-1 (рис. 29,9). Тут по краю вогнища були розташовані сім ямок діаметром 0,2–0,35 м, глибиною 0,15–0,4 м, заповнені залишками вогнища, іноді з домішкою кальцинованих кісток і керамічними фрагментами. Ці ямки позначали огорожу прямокутної форми. У центрі підкурганної площі була ямка лійкоподібної форми з уступом, на дні якої лежали кальциновані кістки, присипані землею [Смішко, 1960, с.49, табл. IV, 11]. Очевидно, слідами огорожі (рис. 29, 10) є три ямки, розташовані на краю площі перепаленого ґрунту в кургані № 12 з Нижнього Струтиня [Смішко, 1960, табл. III, 10].

На могильнику в Бранештах-Немцишор в кургані № 30 слідами дерев'яної огорожі підпрямокутної форми є 11 ямок, згрупованих в західній частині підкурганної площі. В їх заповненні знаходилися кальциновані кістки однієї людини. У північних ямках (№ 10, 11, 13) були зібрані в основному кістки черепа, при цьому в ямці № 10 вони містилися в урні [Mirițou, Udresku, 1980, р. 209-220]. Таким чином, і другий тип дерев'яних конструкцій мав місце не тільки в курганах Пилипівського могильника, але й на інших поховальних пам'ятках культури карпатських курганів. Можна припустити, що огорожа частіше використовувалась в курганах. Її сліди могли бути не простежені при минулих розкопках, оскільки кургани розкопувалися лише в центральній частині.

Нарешті, третій тип дерев'яних конструкцій представлений в кургані № 3 з Пилипів-1 (рис. 20, 3) і в кургані № 2 з Пилипів-2 (рис. 25, 1), в кургані № 2 в Товмачику (рис. 27). В цих курганах вдалося простежити *in situ* залишки згорілих дерев'яних споруд квадратної в плані форми. Від них залишився нижній ярус горизонтально покладених плах. У всіх випадках зафіксовано лише три сторони, що наводить на думку, що з одного боку споруда була відкрита. В першому випадку розміри споруди становили 4,5 x 4,5 м, в другому – довжина двох більш чітко простежених сторін сягала 2 м кожна. Крім того, в цьому випадку вдалося простежити

сліди перехресних деревин. Найбільш потужною була кладка в кургані № 2 в Товмачику. Залишки дерев'яних плах що складали споруду, були завширшки 0,3-0,4 м, довжина двох сторін сягала 2,75 м, третьої – 2, 32 м. Залишки всіх трьох споруд поєднуються в плані з місцем поховального вогнища.

Потрібно думати, що в цих курганах виявлені рештки так званого “rusztu”, тобто складеної у формі ґрат дерев'яної кладки для тілопального вогнища. Окремі обвуглені дерев'яні колоди, що лежали *in situ* були помічені і в інших курганах: в кургані № 12 у Пилипах-1 (довжина 0,6 м, ширина 0,25 м), у кургані № 1 у Печеніжині, в кургані № 13 у Нижньому Струтині, в кургані № 30 у Бранештах-Немцишор), в кургані № 5 у Глибокій, [Смішко, 1960, с.37; Тимощук, 1953, с. 56; Mihailescu-Bîrliba, 1980, р. 196-200]. Отже, як видно з таблиці 3 можна з певністю стверджувати, що у носіїв культури карпатських курганів існував звичай зводити на місці поховання дерев'яні споруди. Це – чотирикутна споруда в центральній частині кургану, кути якої позначені стовпами, так званий “будиночок мертвих” або стовпова огорожа круглої або прямокутної форми навколо місця поховального вогнища (таблиця 3).

Слід додати, що залізні цвяхи і скоби, знайдені при розкопках карпатських курганів, очевидно, використовувалися при спорудженні дерев'яних будівель.

Зазначимо, що іноді помічено поєднання різних форм дерев'яних конструкцій. Так, в кургані № 12 з Пилипів-1 присутні сліди як чотиристовпової споруди – “будиночку мертвих”, так і огорожі (рис. 23, 1). У деяких курганах із залишками дерев'яних конструкцій наявні ями в центрі підкурганної площі. На Пилипівських могильниках в трьох випадках вони виявлені разом з чотиристовповою конструкцією типу “будиночок мертвих” (рис. 25, 1,3). З такою ж конструкцією поєднувалася центральна яма в кургані № 1 з Цуцулина (нині Ганівка) (рис. 29, 8).

Центральні ями і конструкція типу огорожі були в кургані № 10 в Трачі-1 (рис. 29, 9) і № 1 в Трачі-3 (рис. 26, 2). Слід відзначити, що в Пилипах жодна з центральних ям не містила поховання, тоді як в Трачі-1 в центральній ямі знаходилася урна, а в Трачі-3 – чисто перебрані кальциновані кістки. У цьому останньому випадку була простежена ще одна цікава деталь. Розташована в центрі підкурганної площі поховальна яма була оточена дерев'яними кілочками, про що свідчить 10 ямок діаметром 0,05 м і глибиною 0,07 м, розташовані навколо ями на відстані 0,65 м від неї. Стінки ямок різко звужувалися донизу, а щільне заповнення з деревного вугілля чітко виділяло їх на фоні поверхні вогнища.

На підкурганних площах нерідко знаходяться ямки від стовпів, які не складають будь-якої системи. Призначення їх не піддається інтерпретації. Хіба що в кургані № 2 у Пилипах-3 (рис. 23, 4) можна припустити існування подвійної огорожі. Зауважимо, що в 7 з 19 курганів, розкопаних в трьох пилипівських могильниках, у розташуванні ямок не вдалося вловити ніякої системи.

Дерев'яні конструкції різних типів під курганными насипами відомі в археологічних культурах різних історичних періодів. Так, у могильнику ранньоскіфського часу у с. Долиняни на Буковині під курганными насипами були простежені сліди чотирикутних камер-склепів стовпової конструкції [Смирнова, 1977, с. 29–38, рис. 5, 7]. Залишки спалених дерев'яних конструкцій простежені в курганах білозерського часу XI-X ст. до н.е., для населення якого поховання в курганах було привілеєм меншості [Отрощенко, 1975, с. 193-206]. Сліди чотиристовпових наземних дерев'яних споруд, до того ж обведених рівчачками квадратної в плані форми виявлені на могильнику пшеворської культури у Кетжі [Gedel, 1984, rys. 4; rys.18]. М. Гедел знаходить їм аналогії на кельтських пам'ятках у Східній Франції [Gedel, 1984, s. 182].

Відомі дерев'яні конструкції і в слов'янських курганах VI – IX ст. н.е. [Бессарабова, 1973, с. 65–82; Zoll-Adamikowa, 1977, s. 73-119]. У зібраних Г. Цолль-Адаміковою відомостях про типи дерев'яних споруд у слов'янських курганах найбільш повну аналогію знаходить прикарпатська конструкція другого типу – огорожа. Палісад–частокіл в окремих ямках або в спільному ровику на краю первинного насипу кургану простежено в 50 курганах на 16 слов'янських могильниках і виділено дослідницею в тип III-A. Як і в нашому випадку, огорожі в слов'янських курганах мали як круглі, так і прямокутні обриси [Zoll-Adamikowa, 1977, s.77,78, rys.2, d, e; 3, a-b, d-i, 4, a-f]. Що стосується найбільш поширених у карпатських курганах чотиристовпових споруд, виділених нами в перший тип, то на слов'янських пам'ятках зафіксован лише один такий випадок. Це слов'янський курган з Дем'янок (Гомельщина), де в центральній частині підкурганного простору чотири ямки від стовпів діаметром 0,15 – 0,2 м позначали чотирикутник розмірами 2,2 x 2,8 м, на площі якого лежали кальциновані кістки і поховальний інвентар [Соловьева, 1967, с.187 –198]. Залишки дерев'яної кладки для вогнища (ruszt), простежені у слов'янських поховальних комплексах двічі [Zoll-Adamikowa, 1977, rys.2f].

Цікавим є питання про співвідношення різних типів дерев'яних конструкцій з типом поховання. Так, у Пилипівських могильниках чотиристовпова споруда у п'яти з дев'яти випадків поєднувалася з ямними похованнями, в трьох випадках - з похованням на горизонті і ще в одному – простежена в кургані-кенотафі. Огорожа виявлена в трьох курганах з похованням на горизонті і в двох – з ямними, при чому в кургані № 12 з Пилипів-1 з ямним похованням наявні обидві конструкції. Ці та інші приклади дозволяють стверджувати, що тип дерев'яної підкурганної конструкції в карпатських курганах не пов'язаний із типом поховання. Неможливо також визначити, з яких причин дерев'яні споруди влаштовувалися в курганах. Поховання з дерев'яними конструкціями не

вирізняються багатством. Залишається тільки припустити, що їх наявність залежить від культової чи соціальної функції похованого.

Можна думати, що дерев'яні підкурганні конструкції в поховальному обряді носіїв культури карпатських курганів виконували різну магічну роль. Якщо чотиристовпова споруда, як вже вказувалося, швидше за все виконувала функцію потойбічного помешкання для померлого, то огорожа, можливо, виступала як захисна межа, яка поділяла живих і мертвих. У яких випадках небіжчик потребував домівки, а в яких захисту від померлого потребували живі – визначити неможливо.

2.5.2. Кам'яні конструкції. Застосування каменю виявлено у 12 курганах. Як видно на таблиці 4, п'ять з них трапилися на могильнику в Перерослі, де всього досліджено 17 курганів, решта – на інших пам'ятках. Камінь застосовувався в різний спосіб. Шар великого каміння був у насипах курганів № 5 (діаметр 5 м) і 15 (діаметр 4 м) у Перерослі та № 1 в Підгородді. В останньому випадку скупчення гальки великих розмірів перекривало також і місце поховання. Так само було захищене поховання і в кургані № 10 у Перерослі та № 15 у Нижньому Струтині (діаметр 0,85 м, висота 1 м). У кургані № 2 з Товмачика кам'яний плащ товщиною 0,95 м простежений у північній частині насипу, тому, що південна сторона була зруйнована під час Другої світової війни, а на поверхні вогнища лежали шість великих каменів. У кургані № 6 з Перерослі каміння було складено купками навколо основи насипу, а в Мишині-1 (курган № 2) в основі насипу з каменів було викладене коло діаметром 9 м (рис. 29, 1). У кургані № 1 у Дебеславцях та № 2 із Стопчатова-1 декілька великих каменів лежало на вершині кургану. Найбільш фундаментальну кам'яну споруду виявлено в кургані № 8 у Перерослі, де місце поховального вогнища було оточене круглою в плані кам'яною стінкою, що окреслювала площу діаметром 4 м. Товщина стінок споруди – 1,5 м, висота – 0,5 м (таблиця 4).

Спостерігається, що в курганах з кам'яними конструкціями помітний відносно більш багатий поховальний інвентар. Зокрема, у Перерослі, у кургані № 8, де виявлено кам'яну стінку, було шість грудок сплавленого срібла, грудка сплавленого скла, бронзовий щиток з прорізним орнаментом, уламок срібної шийної гривни, три пряслиця. У кургані № 15 з Нижнього Струтиня знайдено античну амфору, в кургані № 2 із Мишина-1 – бронзові фібулу та пряжку, залізний браслет, у кургані № 6 з Перерослі – фрагмент бронзової фібули та дві грудки сплавленої бронзи. Нагадаємо, що у більшості поховань культури карпатських курганів був знайдений лише глиняний посуд, здебільшого в уламках. Слід зазначити, що п'ять курганів, в конструкції яких застосовано каміння, мали урнові поховання, шість – ямкові, в одному випадку виявлене поховання на горизонті.

Кургани, при спорудженні яких в насипу або облаштуванні поховального місця використовувалося каміння, в римський час відомі на теренах Північної і Середньої Європи. Зокрема, на території Східної Польщі відомі кургани так званого ростольцького типу [Jaskanis, 1976, s. 215-252]. Кургани з кам'яними насипами відомі в області пшеворської культури. Це так звані кургани седлемінського типу [Karpińska, 1926]. Більш детальна характеристика цих старожитностей буде подана в розділі 7, при аналізі курганної обрядності на теренах Європи.

2.5.3. Рівчаки навколо поховання. В окремих похованнях, досліджених на різних могильниках, під насипами, на рівні подошви курганів виявлені рівчаки. Вони оточували місце поховального вогнища, замикаючи простір правильної круглої форми в центральній частині кургану, діаметром 4-7 м. Рівчаки мали ширину 0,2 – 0,3 м і глибину – 0,2 – 0,55 м від давньої поверхні. Їх заповнення складалося з темного ґрунту і решток багаття. Подібні споруди виявлено у вісьмох курганах на п'яти могильниках (таблиця 5). Три з них – у Нижньому Струтині (рис. 29, 4,5,6), де загальна кількість досліджених курганів становить 16, два – у

Печеніжині (рис. 30), де розкопано два кургани, по одному - у Ганеві, (рис. 29, 2), Марківцях (рис. 29, 3), Перерослі, де кількість розкопаних курганів відповідно 5, 12, 17. Спорудження рівчаків навколо поховального вогнища не залежало від типу поховального обряду. Вони зустрічаються в курганах з похованнями в ямах, урнах і на горизонті. Не можна їх вважати притаманними тільки певним могильникам або їх групам. Можливо, спорудження рівчаків навколо поховального вогнища пов'язане з певними рисами особи померлого.

Цікаво, що в кургані № 5 з Перерослі виявлено і шар каміння в насипу, і рівчак. Проте, жоден з курганів, де було виявлено тільки рівчаки, не відрізнявся багатшим поховальним інвентарем. Звичай влаштування рівчаків навколо поховання пов'язаний в Європі з кельтськими традиціями. Як пережиток латенських традицій він існує і в римську добу на пам'ятках різних європейських культур [Gedel, 1984, s. 157-186; 1985, s. 150-190].

2.6. Інші деталі поховального обряду

Важливим є питання, чи був кожний курган індивідуальним похованням, чи під одним насипом ховали кілька осіб? Спроба з'ясувати це без антропологічних даних, на основі другорядних ознак, привела М. Ю.Смішка до висновку, що в переважній більшості, це поховання індивідуальні [Смішко, 1960, с.74-76]. Б. О. Тимощук вважав, що досліджені ним кургани на могильнику в Глибокій є, переважно, колективними похованнями. Він звернув увагу на те, що в межах однієї підкурганної площі іноді наявні дві-три плями більш обпаленого ґрунту, що, на його думку, відповідає такій же кількості вогнищ. Крім того, в більшості курганів з Глибокої кальциновані кістки розміщені в кількох

місцях [Тимошук, 1953, с. 59]. Зауважимо, що плями сильніше перепаленого ґрунту, очевидно, могли утворитися завдяки нерівномірній дії вогню в межах одного вогнища. Що стосується розміщення кальцинованих кісток у різних місцях підкурганної площі, то подібне явище простежено і в курганах на інших могильниках.

У монографії М.Ю.Смішка наведено багато прикладів, коли в межах одного кургану залишки трупоспалення виявлені і на горизонті, і в ямках, в кількох ямках, в двох-трьох скупченнях на горизонті, в урні та ямках і т. інш. Те ж саме відмічено і в курганах могильників у Пилипах. Так, в кургані № 3 в Пилипах-1 і № 2 в Пилипах-2 кальциновані кістки містилися на горизонті і в ямках, в кургані № 7 – на горизонті та в урні. Однак М. Ю. Смішко, заперечуючи Б. О. Тимошуку, справедливо зауважував, що це не завжди є ознакою кількох поховань, хоча і погоджувався, що в культурі карпатських курганів є випадки колективних поховань. Наприклад, в тій же Глибокій це курган № 6, де виявлено два великих скупчення кісток [Смішко, 1960, с. 54-56].

Для вивчення питання про кількість поховань у межах одного кургану цікавий матеріал одержали румунські дослідники - антрополог Н. Мирицою та палеозоолог М. Удреску. Опубліковані ними результати вивчення остеологічного матеріалу з шести курганів могильника в Бранештах-Немцишор (розкопки В. Мігайлеску-Бирліби) не тільки внесли ясність в це питання, але й виявили ще одну дуже важливу рису поховального обряду прикарпатських племен [Mirițoiu, Udresku, 1980, 209-220]. Так, в опублікованих ними дослідженнях антропологічних матеріалів з чотирьох бранештських курганів № 2, 8, 18, 30 в кожному було поховано рештки одного небіжчика. Але у всіх чотирьох випадках вони були розміщені у декількох ямках, а в кургані № 30 число ямок з кістками однієї людини досягало одинадцяти, при чому в одній з ямок була урна. Інша ситуація виявлена в кургані № 29, де на горизонті були залишені рештки

спалення молодої жінки, а в трьох урнах містилися рештки чоловіка і двох маленьких дітей. Цікаві спостереження зроблено при вивченні антропологічних матеріалів з кургану № 1, який вміщував два різночасові поховання, а саме, дитини і жінки. Кістки дитини були зібрані в одній ямці, а рештки жінки містилися в трьох ямках. Вченим навіть вдалося з уламків, що лежали в різних ямках, скласти череп похованої жінки [Mirițoiu, Udrescu, 1980, Abb. 14].

Разом з тим, Н. Миріцою і М. Удреску виявили в кожному з курганів досить значну кількість кісток тварин. То були рештки коня, бика, свині, вівці, собаки, птахів та яйця. Зокрема, у кургані № 1 кінь чи його частина були спалені під час різночасових поховань дитини і жінки, можливо, матері. Кістки тварин були зібрані в ямках окремо або знаходилися разом із людськими. У кургані № 30 рештки коня, вівці і птаха були залишені серед решток багаття на горизонті, тоді як кістки людини розміщено в ямках і урні. У кургані № 8, де було знайдено найбільше кісток, понад 10 кг, тільки 50-60 фрагментів належали людині. Решта – це кістки трьох коней, вівці (кози) та птахів.

Таким чином, по-перше, хоча, ми володіємо обмеженою кількістю антропологічних та палеозоологічних досліджень кісткового матеріалу з поховань, потрібно зазначити, що у всіх без винятку випадках, коли такі дослідження вдалося провести виявлено кістки спалених тварин. Отже, можна думати, що спалення жертвних тварин при похованні є однією з рис поховального обряду культури карпатських курганів. По-друге, не тільки кількість місць поховань (ямок або урн з кальцинованими кістками) під одним курганним насипом, але й загальна маса кальцинованих кісток не дають підстав для висновків стосовно числа похованих у межах однієї підкурганної площі. Визначити це можна лише шляхом антропологічних та палеозоологічних досліджень. Ці висновки підтвердили дослідження остеологічних матеріалів з курганів могильників у Пилипах, здійснені

доктором біологічних наук Є. І Даниловою і доктором історичних наук С. П. Сегедою. Хоча у зв'язку з поганою збереженістю матеріалів залишилися невідомими стать і вік похованих людей, однак, беззаперечно визначена присутність в кожному поховальному комплексі кісток тварин: коня, бика, вівці (кози) та птахів. При цьому кістки вівці були разом з людськими в урні кургану № 8 у Пилипах-1.

2.7. Реконструкція поховальних звичаїв

Тлумачення понять „звичай” та „обряд”, а також розуміння їх співвідношення в застосуванні до поховальної практики є дискусійним [Арутюнов, 1981, с. 97; Ольховський, 1993, с. 78-93; Мельник, 1993, с. 94-97; Гуляев, Ольховський, 1999, с. 10-18]. У даному випадку ми використовуємо поняття „звичай” в широкому розумінні, маючи на увазі будь-які традиційні дії, в тому числі й обрядові [Мельник, 1993, с. 94]. Якщо прийняти положення, висловлене В.С. Ольховським, що звичаї є одним із джерел формування обряду [1993, с. 83], можна думати, що той чи інший звичай може проявитися в археологічних матеріалах як зафіксований елемент поховального обряду. Виходячи з цього, ми спробуємо здійснити реконструкцію поховальних звичаїв прикарпатського населення, що знайшли своє відображення в поховальних комплексах і дозволяють припустити їх семантичний зміст.

Як йшлося вище, визначальною рисою поховального обряду культури карпатських курганів є кремація та поховання під курганными насипами на місці кремації.

Дослідники історії культури, релігієзнавці, лінгвісти зазначають, що саме кремація була найпоширенішим типом індоєвропейського поховального обряду, який відновлюється завдяки порівнянню ритуалів, докладно описаних в індійських, хетських, давньогрецьких, італійських та

інших стародавніх і середньовічних текстах. Їх аналіз свідчить про подібність різних індоєвропейських поховальних традицій, які демонструють аналогії в поховальному обряді кремації протягом чотирьох тисячоліть, від хетів до середньовічних балтів та слов'ян [Иванов, 1987, с.3-10; Иванов, 1990, с.5; Топоров, 1985, с. 13-19]. Саме це робить цілком правомірним порівняння елементів поховального обряду племен культури карпатських курганів з даними писемних джерел, хоч і віддалених у часі і просторі. У ряді випадків подібне порівняння дозволяє з великим ступенем вірогідності розкрити зміст окремих фрагментів ритуального сюжету, археологічно зафіксованих в його упередметнених залишках. В інших – таку ж роль відіграють етнографічні паралелі.

До обрядового циклу, який здійснюється з моменту смерті людини до її поховання, входить ряд послідовних ритуальних дій, що загалом символізують перехід до іншого світу. В етнографічних та археологічних дослідженнях, як правило, виділяються чотири (іноді шість) основних етапів ритуальної церемонії при кремації [Иванов, 1990, с. 5; Szydlowski, 1964, s. 430-449; Zoll-Adamikowa, 1979, s. 243]: перший етап охоплює всі підготовчі дії від моменту смерті до підпалення поховального вогнища, другий – акт кремації небіжчика, третій – власне акт поховання, тобто вміщення спалених залишків у місткість, що виконує функцію труни. До цього ж етапу належить і спорудження надмогильної будови. До четвертого етапу входять обряди та ритуали, що виконуються після поховання і пов'язані, як свідчать етнографічні джерела, з ритуальним очищенням після зіткнення зі смертю, а також із частуванням на честь завершення переходу померлого до іншого світу.

Звичайно, археологічні матеріали не забезпечують рівномірного висвітлення всіх ланок поховального обряду і не дають змоги відтворити його у повному обсязі. Однак, в міру наших можливостей, спробуємо на підставі як прямих, так і опосередкованих даних, одержаних при

археологічному дослідженні могильників культури карпатських курганів, змодельовати ті почергові ритуальні дії, які виконувалися при похованні, тим самим відтворивши систему поховальних традицій прикарпатського населення у пізньоримський час.

Індоевропейський поховальний обряд, зафіксований у стародавніх текстах, дозволяє припустити цілу низку відповідних дій, заборон, оплакування, які розпочиналися одразу після смерті людини [Иванов, 1990, с. 6, 7]. Природно, археологам недоступне відтворення обрядових оплакувань, які починалися від цього моменту. Проте, за аналогією можна припустити, що мало місце обмивання і намащування тіла померлого. Знахідки в похованнях уламків пошкоджених вогнем кістяних гребенів заставляють думати про ритуальне розчісування волосся. Не виключено також, що гребені прикрашали зачіску небіжчика. Існує думка, що присутність гребенів у похованнях виконувало і магічну функцію [Kietlińska 1959-1960, s. 98-118]

У похованнях культури карпатських курганів знайдено фібули, окуття поясів, поясні пряжки та пряжки від взуття, намистини, браслети та інші прикраси. Від багатьох з них, внаслідок дії вогню, залишилися тільки грудки сплавленого скла, срібла та бронзи. Отже, прикарпатці спалювали померлого в одязі, разом із прикрасами, тож очевидно мав місце обряд одягання та прикрашання небіжчика. У цій же першій фазі, очевидно, збиралися речі, які мали бути покладені до могили. Це ножі, прясла, предмети кінської зброї, наконечники стріл, серпи, наральники, скляні вироби, а частіше всього керамічний посуд. Деякі з цих речей мають сліди перебування у вогні, інші, такі як серпи, наральник, скляні чаші, частина керамічних посудин покладені неушкодженими. Тоді ж, очевидно, визначалися тварини призначені для жертвоприношення.

Від моменту смерті до кремації мав пройти певний час. Етнографічні та історичні джерела свідчать, що тривалість утримування тіла перед

похованням залежить від різних як матеріальних, так і психічних чинників. До перших слід віднести кліматичні умови, які давали можливість довший або коротший час зберігати останки. Повинна була відігравати роль і необхідність підготовчих робіт, що вимагали певного часу. Стародавні джерела вказують на залежність терміну зберігання тіла померлого від ступеню його заможності та соціального статусу. Так, у тексті Вульфстона, складеному в IX ст., описується тогочасний поховальний ритуал естів, який передбачав, що небіжчик мав лежати у своїй оселі неспаленим місяць, а іноді і два. А король та інші люди вищого стану - ще довше, залежно від того, на скільки вони були заможними; іноді вони залишаються неспаленими протягом півроку [Матузова, 1979, с. 25, 26]. В етнографії неодноразово зафіксовано і зв'язок утримування останків небіжчика в оселі з проявом родинних почуттів. Так, наприклад, у литовців влаштування поховання швидше, ніж на третій день від моменту смерті, означало б, що рідні не жаліють за померлим і бажають швидше звільнитися від нього [Милюс, 1990, с. 225].

Що стосується прикарпатського поховального ритуалу, то на підставі опосередкованих даних можна констатувати лише, що кремація небіжчика напевне не відбувалася відразу після його смерті. Адже досить трудомісткі підготовчі роботи, куди входило нагромадження землі та каміння для курганних насипів, рубання дров для поховального вогнища, збирання деревини для поховальних конструкцій тощо, і які неодмінно потрібно було провести перед кремацією, вимагали певного часу.

До передпоховальних дій належить вибір місця та його підготовка для поховального вогнища і поховання, що в культурі карпатських курганів поєднується. Як зазначалося, прикарпатське населення розміщувало могильники на місцевості, що панує над докільям. Подібний вибір місця поховання близький індоєвропейській поховальній практиці. Ґрунтознавчі спостереження, здійснені доцентом географічного факультету Київського

національного університету ім. Т. Г. Шевченка Д. А. Тютюнником, в процесі розкопок курганів на двох могильниках (Пилипи-1 та Пилипи-3), а саме порівняння профілів ґрунтів на підкурганних площах і в контрольному шурфах поруч, показали, що майданчик для поховального вогнища готувався спеціально. Обрану ділянку звільняли від рослинності, а на місці, призначеному для вогнища і майбутнього кургану, знімався шар ґрунту товщиною 18-22 см, включаючи підстилку з сухої трави та листя та близько 14 см мінерального ґрунту (гумусний шар, елювіальний та частково алювіальний горизонти). Трапляються випадки, коли майданчик для вогнища влаштовувався на підсипці. Це простежено в курганах № 1 і 2 на могильнику в Пилипах-2, в кургані № 1 з Кам'яної, в кургані № 1 в Бороаї.

На підготовленій площі споруджувалися поховальні конструкції, що мали різне призначення у системі магічних, релігійних вірувань стародавнього населення. Дерев'яна чотиристовпова споруда, так званий "будиночок мертвих", очевидно символізувала житло, надане покійному для потойбічного життя [Вакуленко, 1996, с. 86-96]. Потрібно думати, що інше призначення було у стовпових дерев'яних і кам'яних огорож та ровиків навколо поховальних вогнищ, сліди яких виявлені у карпатських курганах [Смішко, 1960, с. 62, 63; Вакуленко, 1996, с. 86-96].

Звернімось до етнографічних паралелей. Так, етнологи, історики релігії, психологи відзначають подвійність людських почуттів у разі смерті близької людини. З одного боку це любов і жаль з приводу її втрати, з іншого – страх перед її трупом і незбагненим духом небіжчика [Malinowski, 1958, s. 422-428]. Наприклад, амгуемські чукчі відчувають велику повагу до померлих, звертаються до них по допомогу, але й побоюються, що вони можуть перетворитися на злих духів. Тому вживаються запобіжні заходи, щоб покійний не повернувся до живих. З цією метою на деякій відстані від місця поховання проводять розподільну

лінію, через яку, на думку, учасників поховальної церемонії, небіжчик не може перейти [Горбачева, 1993, с. 74]. Очевидно, для таких же цілей, тобто для запобігання повернення небіжчика з світу мертвих до світу живих, мали слугувати і вищезгадані огорожі в карпатських курганах. Найімовірніше, що таку ж захисну функцію виконував великий камінь над ямою з урною в кургані "А" з Нижнього Струтиня, скупчення гальки над урновим похованням в кургані №15 того ж могильника та над ямним похованням в кургані № 10 з Перерослі і шар гальки над ямою з похованням в кургані №1 з Підгороддя.

Очевидно, цей важливий передпоховальний період, що по суті є перехідним етапом між життям і смертю, коли людина ще перебуває у своїй оселі серед родичів і друзів і тільки ще має бути спаленою, після чого відійде в світ мертвих, був заповнений обрядовими діями, зміст яких становили бенкетування та змагання. Ритуальне бенкетування, яке від загибелі Патрокла тривало весь час, поки звозився ліс і складалося поховальне вогнище, описує Гомер у славнозвісному XXIII розділі Іліади [Гомер, 1978, XXIII], який так полюбляють цитувати етнографи і археологи при аналізі давніх поховальних обрядів. Про це повідомляють і пізніші писемні джерела, наприклад, вже цитований твір Вульфстона [Матузова, 1979, с. 26]. Етнографи фіксують звичай безперервного частування всіх, хто приходить в дім, де лежить небіжчик, і в більш пізні часи, аж до XIX - першої половини XX ст. [Милюс, 1990, с. 225].

Пристаюючи до опису кремації, ми залишаємо поза увагою питання про причини виникнення самого обряду кремації взагалі і на Прикарпатті зокрема. Розгляд численних праць дослідників, які вивчали означені питання привів нас до невтішного висновку, що вони не піддаються розв'язанню на археологічних матеріалах. Причини впровадження кремації могли лежати як у сфері матеріальній, наприклад, вимоги гігієни, так і духовній. Крім того, цінність етнографічних паралелей, яка є

незаперечною при реконструкції самого обряду кремації, втрачається, коли йдеться про мотиви її впровадження, оскільки стародавнє населення могло керуватися при цьому діаметрально протилежними віруваннями і почуттями [Schlenter, 1967, S. 58, 73]. Так, наприклад, прагнення максимально знищити тіло небіжчика, що досягається при кремації, могло бути наслідком остраху перед ним, бажанням унеможливити його повернення до світу живих і запобігти негативним впливам, а можливо бажанням визволити його душу для потойбічного життя.

У будь-якому випадку кремація є кульмінаційним моментом всього поховального обряду. Саме під час спалення небіжчика відбувається перехід з царини життя до царини смерті. Про це недвозначно сказано у Гомера, коли тінь Патрокла скаржитья Ахіллу у сні, що душі померлих не допускають його душу до обителі Аїда, доки він не похований. А ось коли "Ви спалите тіло й більше сюди із дому Аїда я вже не вернуся." [Гомер, XXIII].

У культурі карпатських курганів збереглися численні місця спалення померлих, так звані "bustum". Таким терміном у античній традиції, яку успадкувала сучасна археологія, позначалося місце, на якому померлого спалювали і ховали. Як було показано вище, в переважній більшості випадків саме так відбувалося поховання у прикарпатського населення, тобто на тому ж місці, де палало поховальне вогнище, у той чи інший спосіб ховали рештки трупоспалення і насипався курган. Натомість спеціальне місце, де відбулося спалення небіжчика, якого пізніше поховано деінде, в іншому місці, називається "ustrina".

Спалення великої кількості деревини, людських решток, жертвних тварин вимагало часу. Етнографічні паралелі та дані експериментів демонструють, що на це потрібно кілька годин. Про досить сильну і тривалу дію вогню свідчить перепалення ґрунту, простежене під курганними насипами. Очевидно, як у момент підпалювання вогнища, так і

під час його горіння, тривала церемонія прощання, що містила певні ритуальні дії, жести, пісні. Тільки одна з таких дій фіксується археологічними матеріалами. Так, у кожному похованні культури карпатських курганів неодмінно присутні уламки керамічного посуду зі слідами повторного обпалу, часто сильно перепалені. Отже, напрошується висновок, що керамічні вироби спеціально розбивали та з силою кидали у вогонь під час кремації. Очевидно, це був посуд з дому померлого, але не виключено, що і жертвні дари.

Проведення подальших робіт вимагало вихолодження згарища. Можна з певністю стверджувати, що принаймні досить часто вогнище заливали водою. Про це свідчить характер кісткового матеріалу. Раптово остуджені кістки мають гострий злам, ламку структуру, специфічний колір. Дія раптового охолодження помітна і на керамічних уламках. Подібне дійство, тобто заливання поховального вогнища рідиною, відоме з найдавніших часів і детально описане в стародавніх джерелах. Наприклад, в хетській традиції розповідається як жінки, перед тим як вибрати кістки з поховального вогнища, заливають вогонь пивом та вином [Топоров, 1990, с. 44,45]. У цьому зв'язку важко утриматися, щоб не навести відоме місце з Іліади, де Ахілл звертається до присутніх на церемонії із закликом:

"Перш за все полум'я швидше вином погасить ви іскристим/ Всюди, де сила вогню ще таїться./ Потім зберемо кості Патрокла, що був Менойта славним сином,/ Їх відібравши з-між інших, адже розпізнати їх неважко"
[Гомер, XXIII]

Очевидно, такий порядок дій був і в прикарпатському ритуалі. Після того, як вогнище згасало або було загашене, розпочиналися поховальні дії, в яких можна розрізнити два види поводження з кістковими залишками. В одних випадках їх залишали на поверхні вогнища (тип поховання - на горизонті), збираючи разом із іншими рештками на краю вогнища або залишаючи все на місці в буквальному розумінні, в інших - кальциновані

кістки вибирали. У цьому, останньому, випадку в свою чергу можна виділити два варіанти. Більше чи менше ретельно відібрані кістки збирали в одну чи кілька ямок (ямковий тип поховання) або в урну (урновий тип поховання). В усіх випадках частина кісток завжди залишалася на поверхні, у скупченнях відходів вогнища, серед деревного вугілля, фрагментів повторно обпаленої кераміки тощо. При цьому часто майданчик, де палало вогнище, старанно прибирався, а рештки згарища згорталися в одну або кілька купок поблизу його краю. Потрібно зауважити, що ця деталь, тобто очищення площі від залишків тілопального вогнища, є особливістю поховального обряду прикарпатських племен.

Залишається невідомим від чого залежав вибір того чи іншого типу поховання. Проте складається враження, що стать покійного не впливала на спосіб поховання. Це підтвердили антропологічні дослідження проведені в Бранештах-Немцишор [Mirițoiu, Udrescu, 1980, p. 209-220]. В кургані № 1 останки жінки і дитини були поховані в ямках, а в кургані № 29 чоловіче і дитяче поховання містилися в урнах, тоді як жіноче було залишене на горизонті. На таблиці 6 представлені співставлення типів поховань із інвентарем, який можна вважати «жіночим».

Приналежністю жіночих поховань нами визнані скляні і сердоликові намиста та прясла. Останні, крім застосуванні при прядінні, що було справою жінок, мали і культове навантаження. У стародавніх культурах вони розглядалися як символ сонця і символ жіночності, жіночої плодючості [Киквидзе, с.165, 172-175]. Як видно з таблиці 6, жіночі поховання поєднуються із всіма трьома типами поховань і різними типами конструкцій.

Як «чоловічий» інвентар нами обрані предмети озброєння і кінської зброї та ніж-бритва. Отже, в п'яти курганах, споруджених для чоловіків, як видно на таблиці 7 також наявні поховання ямкові, урнові, на горизонті. Відсутність ознак будь-яких поховальних конструкцій в даному випадку

не означає, що їх спорудження не практикувалося при захороненні осіб чоловічої статі, оскільки в нашому розпорядженні надто обмежене число поховань.

Очевидно, між особою небіжчика та способом його поховання існував складний багатокомпонентний зв'язок, який неможливо виявити на археологічних матеріалах. Зауважимо, що етнографічні дослідження фіксують залежність від різних факторів не тільки всього комплексу обрядових дій, але й способу поховання. Тут мали значення соціальний статус похованого, його стать та вік, місце проживання, вид господарської діяльності, характер смерті (природний чи насильницький) тощо [Мельник, 1987, с. 39, 40; Горбачева, 1993, с. 74]

Як вже зазначалося, у кожному без винятку поховальному комплексі, де були розглянуті остеологічні матеріали, а це шість курганів з Бранешт-Немцишор і шість – з Пилипів-1 трапилася значна кількість кісток тварин, що їх спалювали разом з померлими. То були рештки коня, бика, свині, вівці, собаки та птахів.

Серед тварин, спалені рештки яких трапилися в похованнях, на першому місці був кінь. Його присутність зафіксована в кожному з тих курганів, де проводилося вивчення палеозоологічного матеріалу, іноді навіть в кількості 2-3 особин. Так, в кургані № 1 у Бранештах-Немцишор, де виявлені два окремих поховання жінки і дитини, коня спалювали для кожного з похованих [Mirițoiu, Udresku, 1980, p.209-220]. У кургані № 2 кістки однієї людини були зібрані в трьох ямках, а кістки коня в окремій [Mihailescu-Vîrliba, 1980, p. 204-205]. Крім того, за усним повідомленням В. Мигайлеско-Бирліби велика кількість кісток коня була також в похованнях могильників Тирзія та Гура Секулуй. Цікаво зауважити, що остеологічний матеріал, який походить з поселень, демонструє значну перевагу в стаді великої рогатої худоби, а не коней [Вакуленко, 1977, с. 55]. Цю різницю можна пояснити тим, що кістки, знайдені при дослідженні

селищ, є харчовими відходами, а м'ясо великої рогатої худоби, очевидно, частіше вживалося в їжу. Проте, можна думати, що переважання саме коней серед жертвних тварин у карпатських курганних похованнях пов'язане з їх особливою роллю у способі життя прикарпатського населення, що і відбилося у поховальному ритуалі. Ритуальне принесення в жертву коней при похованні має відповідності в індоєвропейських традиціях. Спеціально забиті коні супроводжують на поховальному вогнищі і давньогрецького героя Патрокла і середньовічного князя Швинторога [Топоров, 1990, с. 26; Топоров, 1987, с. 29]. Зауважимо принагідно, що пріоритетний вибір коней у прикарпатських похованнях, відрізняє, їх крім іншого, від поховань черняхівської культури, де кістки коня зустрічаються лише в поодиноких випадках [Никитина, 1985, с. 57].

У карпатських курганах трапляються і рештки неспалених тварин. Ми вже наводили приклад, урнового дитячого поховання в кургані № 1 з Бранешт-Немцишор, де у посудині-приставці знайдені рештки двох поросят у віці 1 тижня, що були покладені туди цілими. Там же виявлені уламки яєчної шкаралупи [Mirițoiu, Udrescu, 1980, p. 209-220]. Очевидно, це залишки заупокійної їжі, яка, як свідчать етнографічні паралелі, призначалася не тільки для покійного, але і для мешканців світу мертвих, які обов'язково зустрічали новоприбулого [Горбачева, 1993, с. 77]

Особливо важливе значення надавалося напоям. Адже напій, як і вогонь, з самого початку стає об'єктом поклоніння і є обов'язковою приналежністю стародавніх культів [Киквидзе, 1988, с. 77]. В поховальному комплексі культури наявні, правда здебільшого в уламках, глечики, вази, або триручні вази. Неодмінно присутні у карпатських похованнях цілі або фрагментовані чарки та кухлики різної форми. Часто вони містяться всередині більших посудин або стоять поруч з ними. Так, наприклад, керамічні кружальні тонкостінні чарки, що імітували римські провінційні скляні вироби, були всередині кружальних горщиків у кургані

№ 4 у Глибокій та кургані № 1 у Грушеві-1, чарки у формі маленької мисочки та горщиків були покладені всередину гончарних посудин в курганах № 2 та 12 у Марківцях і в кургані № 9 у Пилипах-1. У Мишині, в кургані № 5, маленький кружальний глечик був вміщений у глек більших розмірів, а у кургані № 4 з Нижнього Струтиня всередині керамічної гончарної посудини знайдено скляну чарку. Така ж скляна чарка стояла догори дном біля амфори з вином у кургані № 7 в Пилипах-1. Догори дном стояли також маленька ліпна посудинка в кургані № 6 в Грушеві-1, мисочка і маленький горщик у кургані № 4 в Стопчатові-2.

Навряд чи можна вважати це випадковістю. Перевертання предметів здавна побутує у поховальній обрядності різних народів. Етнографічні матеріали зберігають, наприклад, відомості про зафіксований на Поліссі звичай ставити на могилах посуд перекинутий догори дном. Схожий звичай, коли з появою небіжчика, в хаті перекидали весь посуд, існував у сербів. Етнографи розглядають ритуальне перевертання посуду в одному семантичному ряді з ритуальним розбиванням посуду в поховальному та весільному обрядах та з ритуальним виливанням води з посуду зразу ж після смерті одного з членів сім'ї [Толстой, 1990, с. 119-126].

Останнім актом поховальної церемонії, який простежується археологічно, є спорудження насипу кургану. Ґрунтознавчі дослідження, проведені при розкопках могильників в Пилипах, показали, що земля для насипів бралася з близьких ділянок. У деяких випадках ґрунт вибирався з безпосереднього оточення могил, про що говорять широкі мілкі рови, простежені навколо кількох курганів на могильниках у Ганеві, Дебеславцях та Перерослі. Два кургани в Перерослі та курган у Підгородді мали у насипах шар каміння.

Потрібно думати, що весь обрядовий поховальний цикл, як про це свідчать писемні та етнографічні джерела, завершувався поминальною

учтою. Проте, в жодному випадку сліди подібного дійства не були засвідчені археологічно на могильниках культури карпатських курганів.

При вивченні поховального обряду підкарпатської людності складається подвійне враження. Так, звертає на себе увагу висока ступінь його уніфікованості, яка між тим поєднується із різноманітним сполученням окремих деталей майже в кожному похованні. Виходячи з цього дозволимо припустити, що в цьому суспільстві поховальна церемонія була жорстко регламентованою, а отже не виключено, що існували особи (жерці?), які керували загальним сценарієм поховального обряду, знали послідовність дій та роль всіх його учасників і могли визначити та вказати в яких випадках застосовувати той чи інший тип поховання, поховальних конструкцій, кількість жертвних приношень тощо.

Безумовно, наведений вище порядок поховальних дій в прикарпатському ритуалі є далеко неповним. Тим більше, в умовах, коли доступними є лише матеріальні залишки людської діяльності, більш ніж проблематичним є тлумачення причин та мотивів, що стоять за цими діями. Слід визнати, що археологічні матеріали допускають реконструкцію ідеологічних уявлень стародавнього населення тільки на абстрактному рівні. Проте ця ідеологічна сфера є настільки важливою, настільки необхідною для загального уявлення про життя стародавнього населення, що дослідники знову і знову роблять спроби виявити зв'язки між фактами матеріальної і духовної культури. Отже, розглянемо можливості релігійної інтерпретації деяких елементів поховального обряду підкарпатської людності у пізньоримський час.

Підкарпатські племена застосовували як поховальний обряд виключно кремацію. Хоча історики релігії та етнографи не простежують імплікаційний зв'язок між кремацією та вірою в життя безсмертної душі поза могилою, вони визнають, що в більшості випадків обряд

трупоспалення тісно пов'язаний з анімістичними уявленнями про смерть і потойбічне життя, з ідеєю душі, що віддаляється в засвіти разом з димом поховального вогнища [Токарев, 1964, с. 202-204; Рыбаков, 1981, с. 283, 284; Gabalska, 1972, s. 3-18; Łowmianski, 1979, s. 139-146; Zoll-Adamikowa, 1983, s. 229-337].

Дозволимо собі припустити, що подібні вірування побутували і в середовищі підкарпатського населення. На користь цього промовляє ряд простежених деталей. Нагадаємо, наприклад про звичай розбивання посуду та його перекидання догори дном, простежений у підкарпатських похованнях. Ці обрядові акти за своєю глибинною семантикою є діями перетворення, діями переходу з одного стану в інший, в сферу спілкування "цього світу" з "іншим світом" [Толстой, 1990, с. 126] З вірою у нематеріальну душу, існування якої у потойбічному світі вимагало відповідного обладунку, очевидно, пов'язане спалення разом з небіжчиком предметів побуту, тварин, і навіть, споруди, що символізувала житло.

Звернімо ще раз увагу і на той факт, що в культурі карпатських курганів існував виключно курганний поховальний обряд, який застосовувався не в окремих випадках поховання визначних осіб, а для всіх членів суспільства. В жодному випадку не були виявлені інші форми поховань. Призначення кургану полягає в здатності обмежувати простір і зберігати його і як реальне місце поховання, і як сакральне місце, освячене ритуалом. Вважається також, що курган є однією з тих релігійно ритуальних споруд, які імітують форму гори, як Світової Гори стародавніх міфів, що уособлює модель всесвіту, в якій відображені всі основні елементи і параметри космічної будови. Як аналог Світової Гори курган запозичує особливості її структури та символіку її частин, зокрема, верхньої та нижньої, які в стародавніх міфах відповідають двом протилежним світам. За цими уявленнями Світова Гора виступає як

початок і кінець, вона є праматір'ю людства, вона ж приймає і душі померлих [Топоров, 1981, с. 311-315].

Отже, поховальна обрядність прикарпатської людності в пізньоримський час, тією мірою, в якій вона може бути реконструйована за археологічними матеріалами, демонструє глибокі архаїзми, тобто збереження, нехай і у фрагментарному вигляді, систем, що належать до досить глибоких хронологічних шарів індоєвропейської традиції. Разом з тим, загальна схема ритуалу та окремі його ланки знаходять аналогії та паралелі у поховальних традиціях пізніших часів. Характерне сполучення основних елементів поховального обряду культури карпатських курганів не тільки надає йому своєрідності на тлі поховальної обрядності інших культур, але й наділяє значенням однієї з головних культуровизначальних ознак.

2.8. Соціальна стратифікація поховань

Для вивчення соціальної диференціації стародавнього суспільства за поховальними комплексами головне значення має набір поховального інвентарю і поховальна споруда. По-можливості слід приймати до уваги і місце захоронення в загальній структурі могильника. Головним археологічним джерелом для вивчення майнового розшарування стародавнього населення є спорядження поховань. Виходячи із специфіки обряду в похованнях культури карпатських курганів, складно виявити ознаки соціальної і майнової диференціації. Померлого спалювали разом з прикрасами і дрібним інвентарем, розбивали і кидали у вогонь керамічний і скляний посуд, тому здебільшого при розкопках виявляються тільки повторно обпалені фрагменти кераміки і, зрідка, сплавленні грудки срібла, бронзи, скла та фрагменти прикрас. До того ж, через специфіку обряду

неможливо прослідкувати залежність набору поховального інвентарю від статі і віку похованих.

У культурі карпатських курганів невідомі поховання, які хоч би у наближенні нагадували так звані “княжі” поховання, відкриті в Центральній Європі. Йдеться про курганні поховання з багатим поховальним інвентарем, серед якого золотий, срібний, бронзовий і скляний посуд італійської роботи, численні прикраси і предмети туалету із золота та срібла, часто оздоблені дорогоцінним камінням, остроги із срібла, дерев’яні відерця із металевим окуттям тощо [Eggers, 1951; Gebühr, 1974, 86-129; Ondrouch, 1975]. Як правило, це поодинокі кургани або їх невеликі групи, споруджені відокремлено від цвинтарів із ґрунтовим обрядом поховання. Існують різні погляди на природу цих поховань. Найбільш поширеною є думка про належність “княжих” поховань племінній аристократії, вождям племен і членам їх родин, що отримували коштовні речі від римської влади як плату згідно договорів [Godłowski, 1969, s.59; Wielowiejski, 1970, s. 258]. Потрібно зазначити, що “княжі” поховання невідомі і в середовищі сусідньої і хронологічно синхронної нашій черняхівської культури.

В культурі карпатських курганів вважати поховання багатими доводиться суто умовно. Потрібно пам’ятати про обмеженість археологічного пізнання. Можливо багатство того чи іншого поховання створювали особливо цінні жертвні тварини або одяг із розкішних тканин, що, як правило, неможливо виявити при археологічних розкопках, тим більше при обряді кремації. Свідченням того, що тканини високо цінувалися у племінного населення є той відомий факт, що король вестготів Аларіх, обложивши Рим у 408 р., вимагав як викуп за зняття облоги, крім золота і срібла, 4 тис. штук шовкових тканин, 3 тис. штук пурпурових шат і 3 тис. фунтів перцю [Zosim., V,40, 48].

Усталені торгові зв'язки прикарпатського населення зі Східними римськими провінціями, які були виробниками і постачальниками шовкових і шерстяних тканин, що надзвичайно цінувалися у стародавньому світі, дозволяють припустити це з великою вірогідністю. В цьому зв'язку цікаво навести приклади з епохи раннього середньовіччя, коли шовк східного виробництва мав таку величезну цінність, що за своєю вартістю дорівнював золоту. Так, у похованнях могильника Мощева Балка на Північному Кавказі саме тканини, а часто лише тканини, були показниками багатства похованих. Отже, якщо б вони не збереглися, завдяки особливим умовам, що сприяли їх консервації, то ці поховання вважалися б безінвентарними, тобто бідними [Иерусалимская, 1963, с. 39; Иерусалимская, 1979, с. 114].

Які ж критерії багатства поховального інвентарю можна виділити в карпатських курганах? Так, більш багатими видаються ті поховання, в яких супроводжуючий інвентар складають посудини-стравиці. Здебільшого, це 1-3, іноді 6-9 посудин. Можна припустити, що більша кількість заупокійної їжі і питва, які супроводжували небіжчика, означали його приналежність до більш заможної сім'ї. Нарешті, багатими без застереження, можна вважати поховання, де були знайдені римські імпорتنі речі: амфори, скляні чаші, монети (таблиця 8). У цих випадках проявляється здатність римських імпортованих демонструвати матеріальне і суспільне становище їх варварських власників. Проте, за специфікою прикарпатського поховального обряду, здебільшого навіть і дорогі імпорتنі речі без жалю розбивали, кидаючи у вогонь поховального вогнища, як от полив'яну чашу з Панонії у кургані № 1 у Пилипах-1. Отже, ми можемо виявити тільки малу їх частку. Особливо слід звернути увагу на поодинокі випадки, коли в похованнях трапилися римські монети. Крім більш високого майнового становища померлого, як от у випадку із знахідкою золотого соліду Констанція II у кургані № 1 у Бранештах-

Немцишор, очевидно йдеться про наслідування античного звичаю вкладати в поховання так званій „обол Харона”, тобто монету призначену для сплати перевізнику душ мертвих Харону за переправу через р. Стікс.

Нарешті, свідченням майнової диференціації може слугувати наявність грабіжницьких прокопів, простежених в курганах № 2 з Глибокої, № 1 з Мишина-1, № 3 та № 13 з Пилипів-1, № 2 з Пилипів-2, № 1 у Бранештах-Немцишор. Мотивами грабіжницьких дій безперечно було бажання заволодіти речами покладеними в поховання.

Цікаво порівняти ознаки майнової і соціальної диференціації, що простежуються в карпатських курганах і похованнях черняхівської культури. Помітно, що у черняхівців, для яких характерні ґрунтові захоронення, багатими здебільшого виступають поховання з інгумацією [Магомедов, 2001, с. 31]. Виключенням є поховання у двох курганах з Башмачки [Смиленко, 1979, с. 13-23] та у кургані з Військового [Бодянский, 1968, с. 172-176]. В цих випадках саме спорудження курганних насипів було яскравою ознакою високого статусу похованих. Між тим, прикарпатське населення, на відміну від черняхівського, споруджувало курганні насипи над похованнями всіх членів суспільства.

Торкаючись визначення соціальної стратифікації черняхівських поховань Б. В. Магомедов зазначає, що присутність у похованні “сервізів” для пиття, навіть у спрощеній формі, є ознакою аристократичного походження померлого. Це пояснюється тим, що греко-римські традиції вживання вина, бенкетування були сприйняті саме верхівкою різних варварських племен [Wielowiejski, 1970, s. 267].

Таким чином, можна припустити, що наявність ритуального сервізу є свідченням приналежності померлого до племінної верхівки, прерогативою якої була участь у бенкетах як при житті, так і у потойбічному світі [Bierbrauer, 1989, S. 39-106; Магомедов, 2001, с. 32-33].

Подібний звичай спостерігається у населення Прикарпаття, у поховальному ритуалі якої напоям надавалося особливо важливе значення. Як вже згадувалося, крім знахідок амфор, в курганних похованнях виявлені глечики, вази, триручні вази, керамічні і скляні чаші і келихи [Вакуленко, 1999б, с. 56-57]. У наборі критеріїв, за якими виділяються поховання черняхівської “аристократії” [Bierbrauer, 1989, S. 71; Магомедов, 2001, с. 31-33], фігурує наявність залишків м'ясної їжі та пряжок для взуття. Якщо з цим погодитися, то такі випадки, спостережені в карпатських похованнях, також повинні розглядатися як ознаки приналежності таких поховань представникам племінної верхівки.

Щодо місця поховання в загальній структурі могильника, то ми вже звертали увагу, що в Пилипах-1 (рис. 28) та Грушеві-1 (рис. 31) простежені окремі групи з трьох-п'яти насипів, зосереджені навколо кургану, найбільшого в цій групі. Відстань між окремими гніздами складає 6-9 м, між насипами – 1-2 м. Те саме спостерігається у Печеніжині, де помітні групи з 3-4 насипів (рис. 20). Можна припустити, що ці групи складають поховання, які належать членам однієї сім'ї, а у найбільшому кургані похований її найбільш впливовий представник. Очевидно, про особливий статус небіжчиків, їх високий соціальний ранг йдеться, коли, як на могильниках у Хом'яківці (рис. 25) і Гура Секулуй (рис. 26,2) найбільші насипи розташовані в центрі могильного поля або як у Шепарівцях-1 (рис. 23), де найбільший за розмірами курган споруджено окремо, на відстані 25 м на північ від решти насипів.

Однак, потрібно згадати ще один принцип визначення соціальної стратифікації, що застосовується при вивченні поховального обряду. Йдеться про кількість трудових затрат, що вкладені у створення поховання. Аналіз праці, витраченої на проведення поховального обряду є провідною ознакою для визначення соціального статусу індивіда [Bindorf,

1971, р. 6-29; Массон, 1976]. В нашому конкретному випадку - це об'єм насипу, а також додаткові поховальні конструкції: земляні, з каменю та дерева. Як вже зазначалося і показано на таблицях №№ 2, 3, 4, 5 кургани з престижним інвентарем і додатковими конструкціями не завжди поєднуються з більшими за розмірами насипами. Не виключено, що якоюсь мірою це пов'язано з тим, що ці насипи були з часом нівельовані і до нас не дійшла їх первісна висота. Слід ще раз наголосити, що лише кургани, в яких виявлені кам'яні конструкції, вирізнялися відносно більш багатим інвентарем. В похованнях, що мали сліди земляних і дерев'яних конструкцій, таких особливостей не простежено. Це можна пояснити тим, що при житті представник племінної верхівки мало чим відрізнявся від одноплемінників своїм життєвим укладом і лише після смерті йому віддавали шану, що так чи інакше проявлялося у облаштуванні поховальної споруди. Отже, високий соціальний ранг померлого знайшов свій вираз не в багатстві інвентарю, а у формі і розмірах поховальної споруди.

Між тим кургани, в яких знайдено сільськогосподарський інвентар, наральник (Пилипи-2) і серп (Товмачик), були найбільшими на могильниках. Очевидно, в цих випадках не йдеться про професійну спеціалізацію, оскільки землеробством займалася вся громада, але є безперечним, що поховані в цих курганах займали особливе і високе місце в соціальній ієрархії спільноти. Таким чином, вивчення поховань культури карпатських курганів дозволило виявити ознаки розшарування як майнового, так і в суспільній структурі.

Додамо, що в цілому уніфікованість поховального обряду культури, що поєднується з його варіабельністю на рівні ритуальних деталей, безсумнівно є свідченням ієрархічного та майнового розшарування суспільства і більш складної його організації у соціальному плані.

РОЗДІЛ 3

РЕЧОВИЙ КОМПЛЕКС ТА ХРОНОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ

3.1. Кераміка

Наймасовішими матеріалами, здобутими при дослідженні пам'яток культури карпатських курганів є керамічний посуд. Традиційно керамічні матеріали аналізують в залежності від способу виготовлення, техніки і технології виробництва, функціонального призначення, форми. Так, для римського часу прийнято розглядати окремо посуд виготовлений на гончарному колі і зроблений від руки. В групі гончарного посуду виділяють вироби в тісті яких є домішки, або воно спеціально очищене, з чим пов'язаний спосіб його застосування в побуті. Втім, існує тенденція поділу керамічного посуду лише за призначенням і формами. Так, зокрема, подано аналіз кераміки черняхівської культури в роботі Б.В. Магомедова, який не розділяє гончарну і ліпну кераміку, мотивуючи це тим, що обидві групи наслідують форми посуду одна від одної [Магомедов, 2001, с. 45].

Однак, при аналізі керамічного комплексу культури карпатських курганів ми вважаємо за потрібне притримуватися поділу посуду на гончарний, тобто зроблений на гончарному колі, і ліпний, виготовлений від руки, розглядаючи їх окремо.

Зазначені групи представлені нерівномірно. Гончарний посуд у побуті і користуванні прикарпатського населення значно переважав ліпний. Останній становить незначну частку загального керамічного комплексу. У багатьох курганах, зокрема на могильниках в Пилипах, Ганеві тощо взагалі не було

знайдено жодного ліпного черепка. Майже немає ліпних фрагментів на поселеннях у Королівці і Пилипах. Втім невелика кількість уламків ліпного посуду була в припічних приміщеннях Печенізьких гончарних майстерень.

3.1.1. Гончарий посуд. Посуд культури карпатських курганів, виготовлений на гончарному крузі, функціонально, а також за технологією виробництва, тобто складу глиняного тіста і характером обробки поверхні, розподіляється на столовий і кухонний. Окрему групу становить посуд для зберігання припасів. При цьому технологія виробництва прямо пов'язана із функціональним призначенням посуду.

Столовий посуд виготовлявся з відмученої глини і мав гладеньку, лощену поверхню, здебільшого світло-сірого або темно-сірого кольору, зрідка чорного. Вважається, що він не був придатний для використання, пов'язаного із стиканням з вогнем. Проте, спеціальних досліджень столового посуду на вогнетривкість не проводилося. А той факт, що столовий посуд в масі переважає кухонний, заставляє думати про його широке використання.

Кухонний посуд мав у глиняному тісті значні домішки кварцу і піску, а відтак і шорстку поверхню. Іноді домішок так багато, що вони виступають на поверхню посудини і створюють враження, що вона посипана. Така технологія виробництва надавала керамічному посуду необхідні вогнетривкі якості, що дозволяло використовувати такі вироби для приготування їжі або в інших випадках, що передбачали дію вогню.

3.1.1.1. Столовий посуд. Столовий посуд різноманітний за формами. Це миски, вази, вази без ручок і з трьома ручками, горщики, глеки, глечики, кухлі, келехи, чаші.

Миски є найбільш поширеним типом столового посуду. За рідкісним виключенням вони виготовлені з відмученої глини, мають лощену поверхню світло-сірого або темно-сірого, зрідка чорного кольору. Це миски закриті.

Тип 1. (рис. 33, 1-11). Миски біконічні з прямими невиділеними плічками, легко наміченими вінцями і чітко зазначеним ребром. Діаметр вінець і бочка однаковий або близький за розмірами. Зрідка плічка прикрашає пружок. Їх висота 6-9,75 см. Це поширений тип мисок на пам'ятках культури карпатських курганів. Такі миски відомі, хоча не набули поширення в черняхівській культурі [Баран, 1981, таб. XII, 1-4; Магомедов, 2001, рис. 29, 2], тому дослідники не виділяють їх в окремий тип. Вони зустрічаються в пшеворській культурі [Dobrzańska, 1990, Tabl. VIII, 1; LXIV, 5; LXXVI, 12]. Найбільша кількість аналогій подібним мискам трапилася в культурі Поянешть-Вертишкой [Ignat, 1999, Fig.16, 6, Bichir, 1976, Pl. LXXXVIII, 1,7; LXXXIX, 2,4,6,8,9].

Тип 2. (рис. 34, 1-10) Миски біконічні, які мали виділені вигнуті плічка, відігнуті назовні або потовщені вінця і оформлене чітким уступом найбільше розширення тулуба на середині або нижче середини висоти. Їх висота 7-12 см. Таку саму форму мала велика миска діаметр вінець якої дорівнював діаметру найбільшого розширення (рис. 34, 10). Аналогічні форми мали місце в керамічних комплексах черняхівської та пшеворської культури, зустрічаються в культурі Поянешть-Вертишкой [Магомедов, 2001, Рис. 29, 4,5,7,8; Dobrzańska, 1990, Tabl. LXIII, 3,7; Ignat, 1999, Fig.16, 9].

Тип 3. (рис. 35, 1-9). Біконічні миски із S-подібним профілем. Здебільшого вони мають однаковий або близький за розмірами діаметр бочка і вінець, високо розташоване ребро і потовщені вінця. Аналогії їм присутні в черняхівській і пшеворській культурах [Баран, 1981, таб. XIII, 1,5; Магомедов, 2001, Рис. 28,4,6,8; Dobrzanska, 1990, Tabl. XXVI, 1].

Поодинокі екземпляри мисок представлені трьома формами.

1. Миска напівсферичної форми із звуженою нижньою частиною і потовщеними вінцями. Її висота 10,7 см. (рис. 35, 12). Єдиний екземпляр

походить з Перерослі (курган № 2). Схожий посуд присутній в культурі Поянешть-Вертишкой [Vichir, 1976, XCI, 4,8;].

2. Миска біконічної форми з невиділеними плічками і м'яким розширенням в нижній частині тулуба, орнаментована під вінцями уступом (рис. 35, 11). За формою нагадує вази типу 1, варіант 4.

3. Висока миска виявлена в курган № 3 в Пилипах-1 мала розширення у верхній третині висоти тулуба, високі плічка і злегка розхилені вінця. Висота 12,3 см. (рис. 35, 10). Аналогією може слугувати виріб, знайдений в Іголомі [Dobrzanska, 1990, Tabl. LXXV, 14].

Миски маленьких розмірі. повторюють основні форми мисок, але відрізняються маленькими розмірами. Подібні вироби знайдені у Марківцях, курган № 2 і в Перерослі, курган № 13. Їх висота 5,5 см, діаметр вінця 10,3 і 11 см. [Смішко, 1960, табл. IX, 5, XIV, 14]. Такі ж мисочки виявлені в курганах № 3 і № 4 в Пилипах-1 (рис. 45, 8) і в кургані № 1 в Трачі-2 (рис. 45, 9), в Бранештах-Нямцишор, курган № 8 (рис. 45, 10) та інш. Іноді їх знаходять в похованнях всередині ваз. Очевидно, вони виконували функцію чаш. Пподібним мисочкам-чашам належать фрагменти тонкостінних маленьких посудин, іноді прикрашених канелюрами.

Деякі вироби були орнаментовані. Найчастіше застосовувався відтягнутий пружок. Пружками, одним або кількома оформлявся тулуб мисок, створюючи східчасту поверхню (рис. 34, 9). Подібна орнаментация поєднувалася з лощеним орнаментом, де уступи окреслювали фризи із лощених зигзагоподібних або хвилястих ліній (рис.33, 8; рис. 34, 4).

Звертає увагу складний орнамент, яка трапився на місці що походить з кургану № 1 на могильнику Бранешти-Немцишор (рис. 28, 1). Поверхня посудини під вінцями була прикрашена фризом, де між двома пружками лощінням нанесений візерунок. Композиція складалася з окремих сегментів, з

різними зображеннями. Ймовірно, що малюнок не лише прикрашав посудину, але й мав смислове навантаження. Можна думати, що йдеться про зображення землеробського календаря. Такі приклади відомі в черняхівській культурі [Брайчевский, 1960, с. 113, табл. 1,2; Федоров, 1960, рис. 26, 4; Тиханова, 1960, с. 93-95; Рыбаков, 1962, с. 66-89; Магомедов, 2001, с. 57, Щукин, 2005, с. 167-168; Баран, Гопкало, 2006, рис. 9, 4b]. Ймовірність її сакрального призначення підтверджується тим фактом, що це була одна з посудин, що утворювали жертвне коло у похованні (рис. 28).

Як було показано вище, гончарні миски відомі на пам'ятках різних культур. Практично всі виділені нами типи знаходять відповідності в гончарних керамічних комплексах територіально і хронологічно близьких культур. Проте, слід відзначити, що співвідношення різних типів в комплексах цих культур не однакове. Перший тип має найбільшу кількість аналогій в культурі Поянешть-Вертишкой, проте в її керамічних комплексах відсутні вироби третього типу з S-подібним профілем, поширені в черняхівській і пшеворській культурах. Миски другого типу присутні на пам'ятках всіх трьох культур.

Однак, складається загальне враження, що в гончарному комплексі пшеворської культури загалом миски були поширені менше, ніж в культурі карпатських курганів і в черняхівській. Можливо це пояснюється тим, що в пшеворській культурі і в пізньоримський час зберігається традиція дбайливого виготовлення ліпного мископодібного посуду. Проте, миски присутні в асортименті гончарних виробів з майстерень в Іголомі.

Ця схожість форм пояснюється спільним джерелом походження гончарного посуду в різних культурах пізньоримського часу. Виготовлення гончарних мисок, як і гончарного посуду взагалі, пов'язане із запозиченнями з римського гончарного виробництва. Їх виготовляли гончарі в різних

провінціях Імперії. Всі типи мисок, знайдені на пам'ятках культури карпатських курганів, відомі, наприклад, на римських пам'ятках Нижньої Паннонії [Brukner, 1981, Т. 72, 42,43,44; Т. 86, 92, 93; Т.87, 101,103]. Вважається, що вони наслідують різні форми terra sigillata. На тих же пам'ятках знаходимо аналогії для миски напівсферичної форми [Brukner, 1987, Tabl. 69, 4-6, 8].

Втім, як справедливо зазначав М.Ю. Смішко, миски схожих типів відомі вже у кельтській культурі [Filip, 1956, obr. 60,11; obr. 62, 3; tab. XIII 5,6; tab.L, 15; tab. LXIX, 17,18; LXXI, 1,2,8; LXXX,4; XCVI, 10, 13 та інш.]. Потрібно прийняти до уваги, що в попередній час саме кельтське гончарство мало величезний вплив на формування гончарного комплексу племен. В пізньоримський період ми знову стикаємося із посиленням застосування ремісничих традицій кельтів в римському виробництві, а відтак і в кераміці варварського населення цього часу.

Отже схожість деяких форм ліпних вельбарських мисок з гончарними мисками черняхівської культури, які до речі, присутні і в карпатських комплексах, не слід пояснювати прямим наслідуванням черняхівським гончарством традиційних форм ліпного комплексу вельбарців, на чому наголошує Б.В. Магомедов [Магомедов, 2001, с. 48].

Ваз є поширеною формою столового посуду в керамічному комплексі культури карпатських курганів. Це виготовлені з відмученої глини досить великі глибокі посудини без ручок. Часто вони мають широкі горизонтальні вінця та кільцевий піддон. Найбільше відповідають цьому уявленню біконічні посудини з широко відкритими вінцями. Подібний столовий посуд М. Ю. Смішко називав широкими біконічними горщиками, зазначаючи, що за своїми пропорціями частина з них наближається до ваз, інші до горщиків [Смішко, 1960, с.88]. В. Д. Баран вважає їх глибокими мисками з широкими

горизонтальними вінцями [Баран, 1981, с. 86, табл. XIV, 1,2]. Як один з варіантів мисок виділяє їх К. Годловський [Godłowski, 1976, s. 171]. Посудом для зберігання припасів називав Л. Гаєвський [Gajewski, 1959, s. 146-147].

В останній час частіше застосовується назва „вази” або „миски-вази” [Магомедов, 2001, с. 48-49; Баран, Гопкало, 2005, с. 22]. Проте, чітких критеріїв виділення цієї групи посуду не існує. Б. Магомедов зазначаючи, що вазами є великі посудини, висотою до 28 см і діаметром вінець до 40 см., насправді залучає до цієї категорії посуду всі столові вироби, за виключенням власне мисок, глеків, кухлів, фактично заперечуючи наявність горщиків, вироблених у „столовій” технології [Магомедов, 2001, с. 48]. При цьому неясно до якої групи посуду відносяться більші посудини, виготовлені також із відмученого тіста. О. В. Петраускас визначає як вази посудини з діаметром вінець більше як 24 см. Він поділяє їх на два типи, залежно від співвідношення висоти посудини і діаметру найбільшого розширення тулуба [Petrauskas, 2003, S. 253]. Е. А. Рикман вважає вазами вироби, чия ширина більша або дорівнює їх висоті [Рикман, 1975, с. 177-178]. Отже, слід визнати, що виділення цієї групи посуду є досить умовним. Зазначимо, що як вази класифікуємо всі столові глибокі посудини.

Очевидно, вази, як столовий посуд, не застосовувалися для приготування їжі. Вази часто вражають старанністю та досконалістю виготовлення та вишуканістю форми. Між тим, виходячи з форми та розмірів вони не надавалися і для вжитку при щоденному вживанні їжі, як, наприклад, миски. Складається враження, що цей посуд, принаймні його частина, був святковим і мав представницький характер. Можливо, у цих посудинах подавали напої на святкових бенкетах. Нарешті, якщо вважати вазами великі як миско- так і горщикоподібні вироби, то можна думати, що, крім напоїв, в них зберігалися і припаси, наприклад, борошно. Цілі або у фрагментах вази

дуже часто входять у поховальні керамічні комплекси культури карпатських курганів. Вони бувають урнами, як у курганах № 4, у Нижньому Струтині (рис. 36,2), № 8 у Хом'яківці (рис. 36,5), № 29 у Бранештах-Немцишор, де трапилися три урни-вази (рис. 39, 1,3; рис. 54, 5), частіше виконували функцію стравниць, як у курганах № 4 в Глибокій, № 1, та № 2 у Марківцях, № 4 у Нижньому Струтині, № 9, 11, у Пилипах-1 та інш., але переважно, виходячи із специфіки прикарпатського поховального обряду, їх знаходять в уламках. Свідченням того, що в них здебільшого зберігалися напої є той факт, що в ряді випадків всередині таких посудин або поруч із ними містилися кухлі, келехи та чаші. Так було в курганах № 4 у Глибокій, № 1 у Грушеві, № 2 у Марківцях, № 9 у Пилипах-1 та інш. У кургані № 4 з Нижнього Струтиня всередині вази знайдено скляну чарку.

Вази, знайдені на прикарпатських пам'ятках, за пропорцією можна розділити на два типи, які в залежності від форми поділяються на варіанти.

Тип 1. Великі широко відкриті біконічні посудини, з найбільшим розширенням, яке перевищує висоту посудини, із зазначеним переломом, близько середини висоти тулубу. Здебільшого вони мають горизонтальні вінця. Це найчисленніший тип ваз. Варіант 1 складають вироби, висотою 16-24 см, що мають пропорції глибоких мисок (рис. 36, 1-7; 39, 4,5,7). До варіанту 2 слід залучити вироби більш видовжених пропорцій. Їх висота більша, становить 24-30,4 см. Одні з них мають більш чіткий перелом біконічного тулуба, інші більш плавний, проте добре виражений (рис. 37, 1-5). Варіант 3 складають посудини, що мають кулястий обрис тулуб, виділену коротку шийку, відносно неширокі вінця і широкий піддон. Їх висота (19-22 см) також менша за діаметр найбільшого розширення тулуба (рис. 38, 1-3). До цього ж типу відноситься велика посудина з кургану № 1 в Бранештах-Немцишор, висотою 33 см (рис. 38,6). До варіанту 4 слід залучити біконічні

посудини із плавним розширенням у нижній частині тулуба. Їх висота становить 16-19,3 см. (рис. 39, 1-4).

Тип 2. Посудини, висота яких перевищує діаметр найбільшого розширення. Вони мають біконічний, округлий або овально видовжений тулуб, зазначену коротку шийку і горизонтальні або розхилені назовні вінця. Висота найбільших 29,2 см і 28 см (рис. 40, 1-6). Варіант 1 (рис. 40, 1,3,4) складають три біконічні посудини. Одна з них має горизонтальні вінця (рис. 40,3). Варіант 2 – посудини з округлим і овально видовженим тулубом (рис. 40, 2,5,6). Деякі з ваз цього типу прикрашені лощеним орнаментом (рис. 40,2,3,4,5).

В похованнях знайдені поодинокі екземпляри ваз. Ваза з кургану № 5 у Пилипах-1 висотою 20,5 см мала оформлене чітким переломом найбільше розширення на середині висоти тулуба, що дорівнює її висоті і ледь відігнуті короткі вінця (рис. 41, 11).

У кургані № 2 у Мишині трапилися фрагменти великої посудини, виготовленої з відмученої глини, висотою 44,5 см, яка безумовно використовувалася для зберігання припасів. Вона мала овальний видовжений тулуб, низькі розхилені вінця і денце на кільцевій підставці (рис. 40,7).

Велика глекоподібна посудина рідкісної форми слугувала урною в кургані № 15 у Нижньому Струтині. Її відрізняють вузьке горло, обведене потовщеним краєм, і невиділені вінця. Опуклий тулуб мав найбільше розширення у верхній частині. Висота – 27,5 см (рис. 41, 12).

Окремо слід виділити столовий посуд менших розмірів.

Тип 1. Вироби з високими плічками і опуклим тулубом з найбільшим розширенням трохи вище середини його висоти, що трапилися в курганах Марківців і Стопчатова. Їх висота 13,8 і 11,7 см (рис. 41, 1-3). Подібний посуд невеликих розмірів і наближеної форми відомий в похованнях черняхівських

могильників на території Румунії у Спанцові, Ол. Одобеску, Кесціоареле [Mitrea, Preda, 1966, Fig. 70,9; 75,5; 241,6; 248,3]. Прототипи їм також присутні в комплексах кельтської кераміки [Filip, 1956, ХСVII, 11, LXXVI,3].

Тип 2. Біконічні посудинки із позначеним чітким ребром найбільшим розширенням в нижній частині тулуба. Обидві знайдені в курганах Ганева. Їх висота 13 і 14 см (рис. 41, 6). Аналогії на пам'ятках пізньоримського часу нам невідомі. Однак, посуд подібної форми присутній в комплексі кельтської кераміки [Filip, 1956, LXXVI,8, LXXV,4].

Тип 3. Посудини, що за формою нагадують вази типу 1, варіанту 4, але мають менші розміри. Вони мають найбільше розширенням у нижній частині тулуба. Ці вироби знайдені на могильнику Пилипи-1, в курганах № 2 та № 12 (рис.41, 4,5). Їх висота 12-14 см. Вони мають нечисленні аналогії в комплексах черняхівської і пшеворської культур.[Магомедов, 2001, рис. 29, 19; Dobrzanska, 1990, Tabl. LXIII, 3,7].

Тип 4. Дві посудини, що виявлені в кургані № 1 з Бранешт-Нямцишор, які мали м'яке розширення на середині висоти, більше за діаметр відігнутих горизонтальних вінець. Їх висота 11,4 та 12,9 см (рис. 41, 8,9).

Поодиноким виробом була посудинка, яка слугувала урною в кургані № 7 в Пилипах-1 (рис. 41, 7). Вона мала чорний колір, розхилені вінця, виділену шийку, помірно опуклий тулуб і пласке денце. Її висота становила 15 см.

Деякі вази були орнаментовані. Найчастіше це були відтягнуті рубці під вінцями або вище перелому бочка. Лощений орнамент складала смуги косих як на вазі з кургану № 8 з Марківець (рис. 39, 2) або перехресних ліній, як на вазі з кургану № 1 з Трача (рис. 38, 2). Ряди хвилястих ліній, розділених пружком, прикрашали верхню частину вази з кургану № 2 з Марківець (рис. 40, 2) та № 29 у Бранештах-Немцишор. Горизонтальні вінця цієї ж посудини також були орнаментовані. Подвійні перехресні лінії повторювалися в

окремих секторах (рис. 39, 1). Посудина з кургану № 1 у Бранештах-Немцишор була багато прикрашена складною композицією, що складалася із смуг лощених прямих, косих і хвилястих ліній (рис. 40, 2). Оригінальний візерунок із сполучення рядів прямих ліній і бордюру з хвилястою лінією був на вазі з кургану № 4 з Мишина (рис. 40,4).

Вази, виявлені на пам'ятках культури карпатських курганів, виділені у тип 1, варіант 1 (рис. 36, 1-7) знаходять аналогії в керамічних комплексах черняхівської культури [Магомедов, 2001, рис. 33, рис. 34]. Вази типу 1, варіант 3 (рис. 39, 1-3,6) формою кулястого тулуба схожі з посудинами, відомими в культурі Поянешть-Вертишкой. Це так звані „vase globurale”, які, втім мають інакше оформлені вінця [Ignat, 1999, Pl. 2, M4; Pl. 8, M13; Pl. 10, M31]. Такі вироби відомі і на черняхівських комплексах [Магомедов, 2001, рис. 34, 4,5]. Можна думати, що подібні форми є наслідуванням римського посуду, що походить з пам'яток Нижньої Паннонії [Brukner, 1981, tabl. 110, 9,10; tabl. 117, 85, tabl. 119, 102,108]. В культурі Поянешть-Вертишкой знаходимо вироби, подібні до ваз типу 2, варіант 2 (рис. 46, 5).

Вази типу 1, варіант 4 (рис. 38, 1-6) мають численні аналогії в кельтській кераміці [Filip, 1956, Tab. XXXIV, 5; LXXXIII, 9]. Їх присутність в керамічних комплексах пізньоримського часу очевидно пов'язана з явищем так званого кельтського ренесансу, тобто відродженням кельтських традицій в гончарному та інших ремеслах. Зауважимо, що подібний посуд в пізньоримський час відомий лише в культурі карпатських курганів. Також специфічними формами, що відомі лише на пам'ятках культури карпатських курганів є вази типу 1, варіанту 2 (рис. 37, 1-5) та вази типу 2, варіант 1 (рис. 40, 1,3,4) є Втім, посудина схожа на прикарпатські вироби типу 1, варіанту 2 походить з кельтського поховання у Любковіце [Filip, tab. XXX, 13). Одна з

ваз типу 2, варіант 1 (рис.40, 4) своєю формою нагадує гончарні посудини липицької культури [Smiszko, 1932, s. 119, T. VI, 7,8], проте відрізняється від них більшими розмірами. Схожа за формою посудина, виявлена в похованні культури Поянешть-Вертишкой [Ignat, 1999, Pl.7, M6].

Для поодиноких виробів, що також залучені нами до ваз, такі як велика посудина з кургану № 2 у Мишині, так і велика глекоподібна посудина з кургану № 15 з Нижнього Струтиня аналогії нам невідомі. Щодо останнього екземпляру, то складається враження, що це архаїчна форма, яка нагадує виробу кельтських гончарів [Filip, 1956, Tab. LXVII, 10, 12]. Ваза з кургану № 5 у Пилипах-1 практично не має аналогій. Деяку схожість за формою, має гончарний кухонний горщик, знайдений на могильнику черняхівської культури в Романовому Селі [Магомедов, 2001, рис. 24,1). Однак, посуд подібної форми є єдиним екземпляром і в черняхівській культурі.

Вази з трьома ручками. Часто дослідники не виділяють їх в окремий тип, вважаючи лише варіантом попередньої типу – ваз (мисок) [Баран, 1981, с.86; Ignat, 1999а, р.101-103; Pl.15, M. 57; Pl.3, M. 7,1]. Дійсно, здебільшого вони відрізняються від останніх лише наявністю ручок. Безперечно, вази з трьома ручками мали те саме призначення, що і вази без ручок, тобто були ємностями для напоїв, що не виключає їх застосування як сакрального посуду. В похованнях культури карпатських курганів вази з трьома ручками служили урнами (Перерісль, курган № 6, Пилипи-1, курган № 8), приставками (Марківці, курган № 4), або знайдені в уламках (Трач-2, курган № 1, Дебеславці-1, курган № 1, Бороая, курган № 1, Мишин, курган № 2, Грушів-2 (Корнич), кургани № 2 і 4, Ганів, курган № 1 і № 3). Всі триручні вази, форму яких вдалося відновити, мали по три широкі, поздовжньо профільовані ручки, прикріплені до краю вінець, та денця на кільцевій підставці. Виготовлені з відмученої глини, вони мають лощену поверхню

сірого кольору. Тільки Пилипівська ваза відрізнялася чорним кольором. Карпатські вази з трьома ручками за формою тулуба та вінець можна розділити на три типи.

Тип 1. До нього відносяться чотири екземпляри, що походять з могильників у Дебеславцях, Пилипах-1, Трачі-2, Бороаї (рис. 42, 2,4,5,6). Це біконічні посудини з широкими ручками, прикріпленими до краю горизонтальних, Т-подібних в перерізі, вінець. Дебеславецька ваза була прикрашена вище перелому бочка лощеною хвилястою стрічкою. Їх висота становить 13,6-22см, діаметр вінець –25,6-31,5см.

Тип 2. Триручна ваза з Перерослі, при біконічній формі відрізнялася розхиленими, відігнутими назовні вінцями. Її висота - 16 см, діаметр вінець - 29,5см, діаметр дна - 9,5см (рис. 42,3).

Тип 3. Триручна посудина з Марківець, курган № 4. Вона мала горщикоподібну форму, високо підняту опуклість корпусу, виділену шийку, горизонтальні вінця, широкі, поздовжньо профільовані ручки та денце на кільцевій підставці. Її висота - 24,5см, діаметр вінець-22,7см, діаметр дна - 11,8см (рис. 42,1).

Вази з трьома ручками знаходять свої найширші аналогії на пам'ятках черняхівської культури, при чому найбільш поширеними серед них є вироби подібні за формою до прикарпатських ваз першого варіанту. Слід зауважити, що вони орнаментовані набагато скромніше, ніж черняхівські вироби. Такі вази з трьома ручками становлять на думку Б.В. Магомедова специфічну особливість керамічного комплексу черняхівської культури [1997, с.39-44; Магомедов, 1998, с.143-144, Рис.3,3 Магомедов, 2001, с. 49-50].

У черняхівській культурі зрідка зустрічаються і триручні вази високих пропорцій з округлим або слабо біконічним профілем, подібні до знайдених у Марківцях. Б. В. Магомедов вважає, що вони характерні для південно-

західних областей культури, хоча з трьох, наведених ним прикладів, один виявлений на Середньому Дніпрі (Завадівка), а два - на Середньому (Оселівка) та Нижньому Дністрі (Біленьке) [Магомедов, 2001, с.50]. Не дивлячись на те, що в культурі карпатських курганів подібною формою представлений лише один екземпляр, він вважає за можливе згадувати тільки цей виріб, який нібито і представляє триручні вази культури карпатських курганів і має дако-фракійське походження цього типу трируких ваз [Магомедов, 1997, с. 40; Магомедов, 1998, с. 144].

Г. Дьякону вважав, що походження подібного посуду, як врешті і всього гончарного комплексу черняхівської культури пов'язане з липицькою гончарною керамікою [Diakonu, 1970, S. 243-251]. Проте, на липицьких пам'ятках триручний посуд зустрічається досить рідко. Серед матеріалів могильника Верхня Липиця трапилася посудина з трьома широкими ручками, яка мала опуклий тулуб, злегка виділену шийку, відігнуті потовщені вінця, і високий кільцевий піддон. Нижні кінці ручок прикріплені зразу над місцем найбільшого розширення тулуба, верхні – під вінцями. Виріб прикрашений складним лощеним орнаментом. М. Ю. Смішко зазначає, що ця форма є чужою в керамічному комплексі липицької культури і вважає, що посудина потрапила сюди з південного сходу Європи через римські провінції [Smiszko, 1932, s. 134, 136, tabl. X, 2]. Триручна посудина була знайдена на липицькому могильнику у Заваллі. Вона мала біконічну форму, високий кільцевий піддон і широкі рифлені ручки, приєднані до краю відігнутих назовні потовщених вінця (Вакуленко, 1991, с.31, рис. 3,4). Триручна гончарна ваза, знайдена у Заваллі, знаходить відповідності серед подібних гончарних черняхівських виробів [Симонович, 1979, рис. 7, 3], а також серед ліпного посуду пшеворської культури [Godlowski, 1981, tabl. IV, 11].

На думку Б.В. Магомедова, виникнення черняхівських гончарних

триручних ваз біконічної форми із широкими горизонтальними вінцями та широкими стрічковими ручками, з'єднаними з краєм вінець пов'язане із впливом пшеворських та вельбарських ліпних прототипів, а також германської кераміки, відомої на пам'ятках Ютландії та Данії. [Магомедов, 2001, с.50]. Дійсно, черняхівські, як і прикарпатські триручні вази нагадують ліпні триручні вази пшеворської культури. Втім, є сумніви, чи дійсно йдеться про пряме наслідування. Якщо так, то було б природно, якби пшеворські гончарні вироби теж успадкували подібну форму пшеворських же ліпних ваз. Проте, так не сталося. На пшеворських пам'ятках відсутні аналогічні гончарні триручні вази. Б.В. Магомедов пояснює це явище тим, що пшеворські традиції виготовлення подібного посуду потрапили в черняхівську культуру ще на етапі її формування. В подальшому черняхівський і пшеворський гончарні комплекси розвивалися самостійно і незалежно один від одного, що і спричинило таку невідповідність. Зауважимо, що при наявності такого розвитку подій аналогічні пшеворським триручні вази повинні бути найперше на самих ранніх пам'ятках черняхівської культури. Однак цього не спостерігається. За справедливим зауваженням О.В. Гудкової черняхівські триручні вази, виявлені на найбільш ранніх черняхівських пам'ятках, виглядають як форма посуду, що вже склалася і далеко відійшла від ютландських та пшеворських зразків і не знаходить аналогії у вельбарській культурі [Гудкова, 2000, с. 358].

Б. В. Магомедов не помічає аналогічні черняхівським гончарні триручні вази не лише в культурі карпатських курганів, але і в культурі Поянешть-Вертишкой. Між тим біконічні вази з трьома ручками присутні на пам'ятках так званих вільних даків (рис. 46, 1,2,4). Подібні вироби були в похованнях могильників III ст. таких як Барбоаса-Галінешть [Căpitanu, 1975, fig. 7,2] Соходор [Căpitanu, 1975, fig. 25,4], Подень [Ignat, 1999, Pl. 3, M. 7], Зворіште

[Ignat, 1999, Pl. 15, M. 57] та інш. Цікаво, що триручна ваза була знайдена на поселенні культури в Бутнарештах у гончарній майстерні [Vichir, 1976, CVIII, 3], отже потрібно думати, що такий посуд виготовлявся на місці.

Нагадаємо, що культура Поянешть-Вертишкой хронологічно передує черняхівській культурі як і культурі карпатських курганів. При цьому її більш пізні пам'ятки припадають на III ст., тобто синхронні з ранньою фазою обох культур. Якщо додати, що територія культури Поянешть-Вертишкой пізніше була зайнята „черняхівцями”, то логічно припустити, що походження триручних ваз потрібно шукати саме в середовищі цих старожитностей. Це не виключає, що подальший розвиток цієї форми посуду відбувався в IV ст., набувши поширення в черняхівському і прикарпатському середовищі. Прикметою посуду цього століття є, наприклад, мода на горизонтальні вінця із Т-подібним перерізом.

Триручні посудини різної форми зустрічаються і в провінційній римській кераміці, здебільшого на території Подунав'я. Проте, як правило, вони мають іншу форму, ніж прикарпатські та черняхівські. Така посудина була, наприклад, у похованні № 1 римського могильника в Герулаті Русовцях [Kraskovska, 1974, Tab. 12, 8]. Не виключено, однак, що гончарні триручні вази, з початку виникли як наслідування римського металевого посуду. Таке припущення з рештою висловлює і Б.В. Магомедов [2001, с.50].

Глеки та кухлі. На пам'ятках культури карпатських курганів, знайдені одноручні і дворучні глеки і глек без ручок, а також кухлі, келехи і чаші. Глеки – це вироби, які мають розміри від 18 см до 33,6 см. Кухлі - подібні за формою до глеків, але їх розміри менші і складають від 7,3 до 15,5 см.

Глеки є досить поширеною керамічною формою в культурі карпатських курганів. Уламки глеків постійно зустрічаються в матеріалах поселень і поховань, їх виготовляли в Печенізьких гончарних майстернях. Втім, вони

лише зрідка присутні у формі достатній для реконструкції. Наприклад, в кургані № 1 в Бороаї знайдено фрагменти вінець від трьох глеків, шийку глека, прикрашену орнаментом у вигляді „ov”, п'ять видів ручок різної конфігурації, але вдалося реконструювати лише верхню частину дворучної посудини [Ignat, 1999, Fig. 5, 1, 2, 7, 3-6, 11]. Зустрічаються вони і в матеріалах поселень. Зокрема, фрагменти верхньої частини глеків виявлені в об'єктах поселення у Пилипах-4 та Пилипи-5, матеріалах гончарних майстерень у Печеніжині [Вакуленко, 1977, табл. XIV, 10].

Очевидним є різне призначення цього посуду. Дворучні глеки, що нагадують амфори, так само як і останні, слугували для зберігання рідини. Одноручні глеки, як і глек без ручок, використовувалися для розливу рідини у кухлі, келихи, чаші [Петров, 1964, с.100]

Глеки з однією ручкою досить різноманітні. Виходячи із форми тулуба і шийки та їх співвідношення ми згрупували їх у чотири типи. Здебільшого, вони виготовлені з відмученої глини і мають світло - або темно сірий колір.

Тип 1. Біконічні глеки із лійчастою шийкою. У залежності від довжини шийки він поділяється на два варіанти.

До першого варіанту відносяться вироби з високою лійчастою шийкою. Вони мають більше чи менше гострий перелом бочка і дно на кільцевому піддоні. Їх дугасті ручки прикріплені верхнім кінцем на середині висоти шийки, а нижнім трохи вище місця найбільшого розширення тулуба. Всі вони різняться між собою деталями.

Глек з кургану № 3 в Пилипах -1 (висота 30 см) має гострий перелом на середині висоти тулуба. Він прикрашений двома відтягнутими пружками на шийці і в місці найбільшого розширення. (рис.43, 1). Ручка в перерізі - овальна.

Очевидно, таку ж форму мав глек, який служив урною у кургані № 30 у

Бранештах-Немцишор. Від нього збереглася лише нижня частина. Посудина мала гострий перелом на середині висоти тулуба, що був прикрашений двома фризами лощеного орнаменту [Mihailescu-Vîrliba, 1980, p. fig. 16,2].

Глек з кургану № 13 з Перерослі (31 см) має гострий перелом нижче середини тулуба, потовщені вінця і горизонтальний пружок навколо основи шийки. Його фасад прикрашений лощеним орнаментом, що складається з вертикальних хвилястих і прямих ліній. Дугасто вигнута ручка має посередині пружок (рис. 43, 2).

Глек з кургану № 2 у Товмачику має менші розміри (18 см.), більш плавний перелом на середині висоти тулуба і відділену заломом шийку. Вздовж ручки, посередині, проходить жолобок (рис. 43,7).

Також плавний перелом має глек з кургану № 5 у Ганеві (33 см). Його відрізняють більш стрункі пропорції, виріб прикрашений двома пружками на високій шийці (рис. 43,3).

Уламок глека з лійчастою високою шийкою трапилася на поселеннях в Пилипах-4 та Пилипи-5, в кургані № 1 в Бранештах-Немцишор [Mihailescu-Vîrliba, 1999, Abb. 12, 5].

У другий варіант слід виділити глек, знайдений в кургані № 1 в Цуцуліні. Він мав виразно біконічний тулуб з плавним розширенням близько середини його висоти, коротку лійчасто розширену шийку, кільцевий піддон і колінчасто зігнуту ручку, що прикріплювалася верхнім кінцем під вінцями, а нижнім – на опуклості тулуба, Його висота 18 см (рис. 43, 8).

Тип 2. Два глеки з округлим тулубом і високою циліндричною шийкою, відокремленою від тулуба заломом. Вони мають потовщені краї вінця, товстий пружок у верхній частині шийки, на місці прикріплення ручки, і дно на кільцевому піддоні. Загалом оформлення верхньої частини шийки і вінця за формою нагадує манжету (рис. 43, 4,9). Обидва глеки знайдені в кургані №

7, у Мишині. Вони різняться розмірами (31 см і 21,5 см).

Тип 3. Два глеки з найбільшою опуклістю близько середини висоти тулуба, короткою шийкою із потовщеними вінцями. Вони мають ряд відмінностей, які надають їм своєрідності. Глек із Перерослі, курган № 8, який слугував урною, був на кільцевому піддоні, мав чітко відділену шийку і висоту 32,5см. Його колінчасто зігнута ручка, із товстим пружком посередині була прикріплена верхнім краєм під потовщеними вінцями, а нижнім – на місці найбільшого розширення тулуба, яке підкреслене трьома врізаними лініями. Вся поверхня шийки вкрита лощеним орнаментом з частих вертикальних смуг (рис. 43, 5)

Глек з кургану № 5 у Мишині, висотою 24,5 см мав плитковий піддон, плавний перехід від тулуба до шийки і дугасту ручку, прикріплену верхнім краєм до потовщених вінець, а нижнім до місця найбільшого розширення тулуба. Поверхня посудини прикрашена ледь помітним лощеним орнаментом (рис. 43,10).

Тип 4. Глек з кургану № 3 у Пилипах-2, висотою 39,2 м. Він має опуклий видовжений тулуб, виразно виділені плічка, коротку циліндричну шийку, потовщені, з ледь відігнутим краєм вінця і плитковий піддон. Шийку прикрашають два відтягнуті пружки. Коротка дугаста ручка верхнім краєм прикріплена під вінцями, а нижнім - на високих плічках. В тісті посудини присутні домішки піску (рис.43, 6).

Глеки з двома ручками. В культурі карпатських курганів відомо п'ять знахідок дворучних глеків, форму яких можна відтворити в тій чи іншій мірі. В Перерослі, в кургані № 1, такий глек служив урною, в кургані № 11 Нижнього Струтиня, в інших випадках (Бранешти-Немцишор, курган № 8, Тирзія, курган № 5, Бороая, курган № 1) вони знайдені в уламках. Це виготовлені з відмученої глини посудини сірого кольору. Всі дворучні глеки є

різними, їх важко об'єднати в типи, отже коротко представимо кожний..

Дворучний глек з Нижнього Струтиня, курган № 11 мав овальний тулуб і коротку виділену шийку, вигнуті потовщені вінця, денце на кільцевій підставці та широкі, дугасто вигнуті ручки. Його висота - 30,5 см. (рис. 44, 2).

У курган № 8 у Бранештах-Немцишор були знайдені фрагменти верхньої частини дворучного глека із схожою конфігурацією тулуба, який однак мав більш довгу шийку і профільовані вінця. У верхній частині тулуба він був прикрашений фризом з навкісних лощених ліній, поміщених між відтягнутих пружків (рис. 44,4).

Дворучний глек з кургану № 1 у Перерослі, мав опуклу форму тулуба з найбільшим розширенням на середині висоти, виразно відділену шийку, підкреслену пружком, циліндрично профільовані вінця, високий кільцевий піддон та дві дугасто зігнуті ручки. Його висота - 29, 5 см (рис. 44,1).

Також опуклий тулуб мав виріб, знайдений в кургані № 5 у Тирзії. Проте, його відрізняли інші пропорції приземкуватого тулуба, плавний перехід тулуба в шийку, намічений відтягнутим пружком і розхилені вінця. У місці прикріплення нижніх кінців ручок до тулуба глек був прикрашений лощеним орнаментом, у вигляді фриза з трикутників. Його висота –26,1 (рис. 44, 3).

Фрагмент верхньої частини глека з кургану № 1 у Бороаї належав посудині із профільованими вінцями, короткою шийкою, відділеною від тулуба тонким пружком і дугастими, овальними в перерізі ручками, що верхнім кінцем були прикріплені до вінець (рис. 44,5).

Два дворучних глека, що слугували приставками в кургані № 1 у Бранештах-Немцишор, судячи з форми і кольору, були римського виробництва. Їх опис буде поданий нижче, при аналізі імпортного посуду.

Глек без ручок знайдений в кургані № 2 в Глибокій є єдиним знайденим

екземпляром такого виду посуду (рис. 44, б). Виготовлений з відмученої глини він мав темно-сірий колір, сферичну форму тулуба, вузьку, досить коротку шийку, профільовані вінця, невисокий кільцевий піддон. Його плічка прикрашав фриз із лощеної зигзагоподібної стрічки, поміщеної між двох ліній, висота становила 19 см.

Кухлі. Кухлі відрізняються від одноручних глеків перш за все меншими розмірами, від 7,3 см до 15,5 см, хоча за формою часто прямо їх нагадують. Характерно, що нерідко їх знаходять в тих же курганах, де були виявлені глеки і, навіть, всередині них, як це трапилося, наприклад, в кургані № 5 з Мишина.

Тип 1. Два вироби, які мали м'які обриси тулуба, з найбільшим розширенням у верхній його частині і досить широку шийку. Кухоль, що трапився у кургані № 23 на могильнику у Хом'яківці, був висотою 15 см. У верхній частині тулуба він був прикрашений складним лощеним орнаментом. На його передній половині, починаючи від максимального розширення, відділені три сектори, у кожний з яких вміщено п'ять зигзагоподібних ліній, розділених чотирма прямими. Коротка дугаста ручка верхнім кінцем була прикріплена до середини висоти шийки, а нижнім – на опуклості тулуба (рис. 45, 1).

За формою тулуба найбільше схожими до хом'яківського був кухоль з кургану № 2 у Товмачику (висота 10 см), який проте мав більш виразні ознаки біконічності. Верхній кінець його дугастої ручки був прикріплений зразу під вінцями, а нижній на опуклості тулуба (рис. 45, 5).

Тип 2. Чотири кухлі, які попри деякі відмінності можна залучити в один тип. Ці вироби мають біконічні обриси тулуба при максимальному розширенні у нижній частині, високу циліндричну шийку і денце на кільцевому піддоні. Вони знайдені в курганах № 2, № 3 і № 5 у Мишині

(відповідно висота 9,2 см, 12,5 см і 7,3 см) та в кургані № 3 у Перерослі (висота 11,5 см). Перший з них відрізняли потовщені та ледь розхилені назовні вінця. Він мав дугасту ручку (рис. 45, 6), другий мав невиділену шийку, яка м'яко поєднувалася з тулубом, манжетоподібне оформлення верхньої частини шийки і колінчасто зігнуту ручку (рис. 45, 3), третій - високий кільцевий піддон і колінчасто зігнуту ручку (рис. 45, 7). Кухоль з Перерослі був прикрашений двома пружками. Один з них чітко відокремлював високу шийку, другий позначав місце прикріплення нижнього кінця дугастої ручки, що починалася від вінець (рис. 45, 4).

Поодиноким екземпляром представлений кухоль з кургану № 1 у Бранештах-Немцишор (висота 15,5 см), який мав широкий біконічний тулуб, кільцевий піддон, різко розхилені назовні прямі вінця, чітко відділені від тулуба переломом і маленьку ручку, прилаштовану під вінцями. Посудина прикрашена на плічках двома відтягнутими пружками (рис. 45, 3)

Роздушений маленький тонкостінний кухлик був знайдений в кургані № 9 у Пилипах-1. Його занадто дрібні фрагменти не дозволила навіть графічно відтворити його форму.

Келихи і чаши. Це невеликі посудинки призначені для пиття. Знайдені келихи здебільшого імітують скляні посудинки римського виробництва.

Тип 1. Вироби витягнутої, майже циліндричної форми із легко розширеними догори стінками, іноді ледь відігнутим краєм вінець, плоским або округлим дном, які зустрічаються найчастіше. Вони знайдені в кургані № 4 в Пилипах-1 (рис. 45, 12) № 2 в Пилипах-2 (рис. 45, 13), у зруйнованому кургані у Шепарівцях-1. Подібні келихи були в кургані № 4 (Смішко, 1960, табл. VII, 10) і № 9 у Глибокій, ще один – в кургані № 1 у Грушеві (рис. 45, 13). Їх висота становить 8,5-9,2 см. Келихи видовжених пропорцій за спостереженнями О.В. Петраускаса зустрічаються у заключній фазі

черняхівського могильника, у Гаврилівці, тобто у ступені С3 і D1 [Petrauskas, 2003, с. 14, 2,14; Godłowski, 1970, Pl. IV, 1-3, 7, Fig. 18; Tejpal, 1997, S. 328-334, Abb. 11, 14). 86 101]

Тип 2. Келих із розхиленими догори, трохи опуклими стінками і плоским денцем, тулуб якого прикрашений рядом вертикальних глибоких овальних вдавлень знайдений у кургані № 2 в Цуцуліні (Ганнівка) Його висота 6,5 см. (рис. 45, 16).

Чаша на високій ніжці, знайдена в кургані № 6 в Перерослі. (рис. 41, 10). Її верхня частина має вигляд ребристої мисочки, а нижня – круглого стовпчика на підставці, висота виробу 17 см. Подібний посуд поширений на пам'ятках дакійського кола рубежу та перших століть н.е. Такі чаші є в керамічних комплексах липицької культури [Smiszko, 1932, tabl. IX, 5,9 та наст.]. Вони часто зустрічаються у культурі Поянешть-Вертишкой, на пам'ятках її двох ранніх фаз [Bichir, 1976, Pl. XCIX, 1-5; Pl. C, 1-4; Pl. CI, 1-5 та інш]. Однак, чаші на високій ніжці зникають на початку пізньоримського періоду і практично відсутні в комплексах третьої фази цієї культури (230-275 pp.) [Ignat, 1999, p. 164-183]. Поодинокі екземпляри подібних виробів зрідка зустрічаються на пам'ятках різних культур і в пізніший час.

Одноручні і дворучні глеки і кухлі є поширеними керамічними формами внаслідок своєї функціональності і зручності. Вони зустрічаються на пам'ятках різних культур як в римський, так і в більш ранній час.

Одноручні глеки є ваговою частиною черняхівського керамічного комплексу і в межах широкого черняхівського ареалу вражають розмаїттям форм Здебільшого саме на пам'ятках черняхівської культури трапився посуд, що може слугувати аналогіями для прикарпатських знахідок.

Так, схожими із прикарпатськими глеками (тип 1) є посудини знайдені

в похованнях черняхівських могильників, переважно на західних територіях, у Спанцеві, Індепенденці, Тиргшорі, Малаєштах та інш. [Mitrea, Preda, 1966, Fig. 24,3; 26,5; 36,5; 130,3; 184,1; .245,5; 260, 3,4; Diaconu, 1965, Pl. LXXIX,1; Федоров, табл. 27, 3]. Аналогію для прикарпатських глеків типу 2 виявлено на поселенні Ріпнів [Баран, 1981, Таб. XVII]. На черняхівських пам'ятках є аналогії і глекам типу III [Магомедов, 2001, рис. 49, 2, 3], а також присутній посуд схожий за формою з кухлями, знайденими на Прикарпатті [Mitrea, Preda, 1966, Fig. 31,1; 167,5; 182,4; 210,4; 260, 3; Diaconu, 1965, Pl. LV,1; LXXIV,2; LXXXII,3].

Глеки, подібні до знайдених в кургані № 1 у Цуцуліні (тип I, варіант 2) досить часто зустрічається на сарматських пам'ятках в Угорщині [Vaday, 1989, 329,7;347,3, 389,14,396,7].

З пам'яток черняхівської культури походять численні знахідки дворучних глеків [Баран, 1981, табл.XVII, 2; Магомедов, 2001, с. 52, с.53, рис. 51; Petrauskas, 2003, Abb. 32,b1, Abb.71b,4]. Десять дворучних посудин знайдено лише в одному черняхівському могильнику [Петров, 1964, с.102, рис. 7,5,8,11,12,14,15, рис.8,3, рис. 10,2,4,11] і три - на Маслівському [Петров, 1964, рис. 13,2; 14, 2,15]. Проте, лише два з них мали розміри більше 20 см. Здебільшого це були невеликі вироби із короткою шийкою та маленькими ручками, прикріпленими верхнім краєм на рівні вінець. Вони не можуть слугувати аналогіями для виробів знайдених в похованнях культури карпатських курганів.

Глеки мало поширені в пшеворській культурі. Зрідка знаходять одноручні вироби [Godłowski, 1976, s. 173-174]. Найбільше їх трапилося на могильниках добродезньської групи, що відносяться до пізнього періоду культури. Більшість знайдених тут виробів були округлобокими, хоча є і біконічний глек. Вони мають циліндричну або злегка вигнуту посередині

шийку із розхиленими вінцями. Добродзенські глеки багато прикрашені лощеним орнаментом [Szydłowski, 1974, tabl. CV- CIII].

Втім одноручні глеки знаходять і в об'єктах гончарного центру в Іголомі, зокрема і в гончарних печах, що свідчить про їх виробництво на місці [Dobrzańska, 1990, rys. 12, 25, 26 27; tabl. XXVI, 9; XXXVII, 20, 24, 26; L, 9-13; LIII, 8; LXXI, 1, 2, 7, 8; LLXXVI, 22]. Здебільшого це біконічні вироби з лійчастою шийкою, схожі на ті які ми зустрічаємо на пам'ятках культури карпатських курганів і черняхівської.

Б. В. Магомедов, спеціально займаючись питанням походження черняхівських одноручних глеків, дійшов висновку, що гончарні біконічні глеки є наслідуванням ліпних виробів вельбарського населення [Магомедов, 2001, с. 50]. Дослідник взагалі вважає, що біконічні форми, притаманні черняхівській кераміці є наслідуванням ліпних виробів вельбарської культури.

Однак, зазначимо, що стійка традиція виготовлення біконічного посуду існувала на території Європи, зокрема в Подунав'ї, з часів латенського періоду [Filip, 1956, Tab. XCVIII, 10, 12; C, 10, 11; CI, 9; CII, 12, XCVII, 12 та інші]. Б. В. Магомедов і сам наводить такі приклади [Магомедов, 2001, с. 50]. Можемо їх доповнити (рис. 46, 9,10), пославшись на знахідки біконічних одноручних глеків в похованнях культури Поянешть-Вертишкой [Ignat, 1999, fig. 13; Pl. 9, M. 19; 11, M. 34, 1; 18, M. 75], що хронологічно і, частково, територіально, доводиться повторюватися, передувала як черняхівській, так і культурі карпатських курганів.

У цьому зв'язку не можна не згадати дослідження А.В. Гудкової, присвячене порівняльному аналізу кераміки, що походить з черняхівських пам'яток ранньої фази культури, з керамікою інших культур. Дослідниця показала, що біконічність, не притаманна черняхівському посуду, який

походить з ранніх пам'яток. Біконічні вази та глеки є характерними для черняхівської культури періоду її розвитку. Отже, немає підстав вважати, що подібні форми є наслідуванням вельбарського ліпного посуду. [Гудкова, 2004, с. 346-368]

Дворучні вироби широко представлені у ряді дакійських культур II-III ст. н.е., а окремі екземпляри трапилися ще на дакійських пам'ятках епохи латену [Ignat, 1999a, p.93-96]. Їх часто знаходять на пам'ятках культури Поянешть-Вертишкой. Наприклад на могильнику у Подені вони становлять 25% всіх урн [Ignat, 1999a, Fig. 11; Fig. 12]. Румунські дослідники називають дворучні глеки дакійськими амфорами, очевидно поєднуючи у цій назві як факт їх місцевого виробництва, так і наявність римських прототипів [Bichir, 1976, Pl. CXIV, 1-4; CXV, 1-4; CXVI, 1-4; CXVII, 1-4, etc.; Ignat, 1999a, Fig. 11; Fig. 12]. Проте, в масі вони відрізняються як за розміром, часто досягаючи висоти 50-60 см., так і за видовженою формою тулуба, від прикарпатських дворучних глеків.

Дворучні глеки відсутні серед форм кераміки, що їх продукували гончарні центри у пшеворському ареалі. Вони практично не використовувалися пшеворським населенням. Фактично, відома одна така знахідка [Dobrzańska, 1980, s. 124, rys. 16, 1]. Цікаво, що це узгоджується з відсутністю на пшеворських пам'ятках і римських амфор. Очевидно, йдеться про іншу культуру транспортування і зберігання напоїв, ніж у прикарпатського населення. Отже прикарпатські дворучні глеки за особливістю формування не мають аналогій прямих в середовищі інших культур.

Виготовлення різноманітного дворучного посуду є дуже давньою традицією у античному гончарстві [Brukner, 1981, t. 103, 104, 107, 108;

Grünwald, 1986, Taf. 5,5]. М. Ю Смішко справедливо вказує, що найближчі аналогії карпатським глекам з двома ручками відомі серед гончарної продукції придунайських римських майстерень [Смішко, 1960, с. 96]. Такі глеки виробляли в керамічних майстернях Аквінкуму [Poczy, 1956, Taf. XI, 7, 8]. Схожі форми відомі і на римських пам'ятках Нижньої Паннонії [Bukner, 1981, t., 108, 39]. Дворучні глеки римського виробництва слугували урнами в похованнях трансильванського могильника II-III ст. н. е. у Сопору де Кимпіе [Protase, 1976, Pl, XIII, 3,5; XV, 1,8]. Можна думати, що поява у вжитку прикарпатського населення подібної форми посуду пов'язана із безпосереднім впливом римського провінційного гончарства.

Глек без ручок (рис. 44,6), знайдений у Глибокій нагадує глеки-бутлі, що вироблялися у провінційних римських майстернях Середнього Подунав'я. Немає сумніву, що ця форма глеків має свої прототипи в кельтській кераміці [Filip, 1956, Tab. XXXVI, 11, CI, 12]. Їх поодинокі знахідки відомі в черняхівських похованнях [Магомедов, 2001, рис. 50, 1-8; Petrauskas, 2003, Abb. 43b, 8].

Як вже зазначалось, келихи імітують скляні посудинки римського виробництва. Подібні за формою скляні келехи, наприклад, зустрічаються в похованнях римського могильника Герулата-Русовци в Словаччині [Kraskovska, 1974, tab. XII, 1; XIV, 1; XLV, 1]. Такі керамічні вироби є частими знахідками в черняхівській культурі [Магомедов, 2001, рис. 56, 5-6;]. Проте, на прикарпатських пам'ятках не знайдені багато прикрашені келихи, що зустрічаються в черняхівських похованнях. Відмінністю прикарпатських келихів є їх скромна орнаментация, одним-двома канелюрами. Подібні вироби відомі і на пшеворських пам'ятках [Dobrzańska, 1980, s. 124, rys. 13, l, m].

Келихи, прикрашені глибокими вертикальними овалами, знаходять аналогії серед римської кераміки [Poczy, 1956, T. IV, 13. VII, 14, 18;

Kraskovska, 1974, tab. XIV, 5; LIII, 2]. Вони також наслідують римські скляні вироби Аналогії їм відомі на західних пам'ятках черняхівської культури [Баран, 1964, рис. 8,7; 1981, 94; Смішко, 1948, табл.. III, 3], у пшеворській культурі [Dobrzańska, 1980, с. 118, rys. 12, a-d].

3.1.1.2. Кухонний посуд. Кухонний посуд культури карпатських курганів вирізняється якісним випалом і тонким черепком. Це горщики*, виготовлені з глиняного тіста з домішками піску і жорстви. Практично, вони присутні у всіх похованнях, в яких були приставками-стравицями, але, здебільшого, їх знаходять в уламках. Проте в кургані № 5 у Марківцях подібний горщик слугував урною.

За складом тіста та способом обробки поверхні він поділяється на дві групи. До першої входять горщики із домішками піску в тісті, що створює шорстку поверхню, переважно сірого кольору. Другу групу складають горщики в тісті яких наявна велика домішка піску і жорстви, що виступає на поверхню темними дрібними частками, створюючи враження, що поверхня посудин посипана. Посуд, виготовлений з такого тіста, є характерною особливістю керамічного посуду культури карпатських курганів. Кухонні горщики поділяються на типи незалежно від складу тіста.

Тип 1. Горщики з овальним тулубом, м'яко розширеним у верхній частині, іноді близько середини, відігнутими назовні вінцями, потовщеними на кінці (рис. 47, 1-4, 6-8). Трапляються горщики, вінця яких різко відігнуті (рис. 48, 7,8). Цей посуд має виділену коротку шийку і пласке дно. Висота виробів здебільшого складає 15-18см. Зрідка трапляються горщики більших розмірів, висотою 20 см і більше (рис 47, 7) і менші – висотою 11,5 см (рис.

*Нагадаємо, що всі столові вироби, які за формою нагадують горщики, були віднесені до групи ваз.

47, 2). Кухонні горщики типу 1 за формою мають аналогії в черняхівській культурі [Баран, 1981, табл. XVIII, 3, XIX, 2, 11].

Тип 2. Горщики близьких пропорцій тулуба, особливістю яких є складно профільовані вінця (рис. 48, 1-6, 10-12). Вони гранчасті або із заглибленням на внутрішній частині. Це найбільш масова частка кухонного посуду. Цей посуд обробкою поверхні, випалом і, головне, формою вінця нагадує середньовічний посуд XIV ст. Між тим, маємо справу з традицією виготовлення провінційного римського кухонного посуду. Ми мали змогу бачити подібні горщики, що походили з римських гончарних печей у Мікисасі (Трансільванія, повіт Сібіу), що їх практично не можна було відрізнити від кераміки, що випалювалася в гончарних печах Печеніжина. Римська майстерня з 11 гончарних печей досліджувалася румунським археологом Д. Митрофановим*. Горщики з такою обробкою вінця і поверхні відомі в римських таборах, зокрема походять з Нижньої Паннонії [Brukner, 1981, т. 113, 47-49; т. 120, 109, 110, т. 122, 134, т. 124, 153, 159]. Такий посуд відсутній на пам'ятках культури Поянешть-Вертишкой. Він не має аналогій ні в черняхівській культурі, ні в пшеворській культурі. Втім, в останньому випадку є згадка К. Годловського, з посиланням на Б. Рітгофена, про кілька знахідок так званої „псевдосередньовічної” кераміки, тобто „фрагментів зробленого на колі посуду, добре випаленого і з шорсткою поверхнею” [Godłowski, 1976, s. 190]. Такі уламки знайдені в похованнях пізньоримського часу в Тарнові, Хорупі, в житлах поселення в Лигоці. К. Годловський мав сумніви в приналежності цієї кераміки до пізньоримських старожитностей, тому намагався пояснити її появу різними можливими причинами. Найважче це було зробити для Тарнова, де такий посуд знайдений в поховальній ямі на

*Матеріали не опубліковані

глибині 1,7 м. [Godłowski, 1976, s. 190]. Можна припустити, що йдеться саме про означену кераміку, яка в поодиноких випадках зустрічається на пшеворських пам'ятках.

Тип 3. Горщики, що мають виразно виділену вузьку високу шийку, легко відігнуті назовні вінця, опуклий тулуб, з найбільшим розширенням вище половини висоти, і плоске денце. Це досить великі посудини. Горщик, знайдений в кургані № 2 в Грушеві мав висоту 30 см., в кургані № 2 в Цуцуліні – 36,5 см (рис. 47, 9). Фрагменти схожої посудини були знайдені в кургані № 1 в Бранештах-Немцишор [Mihailescu-Bîrliba, Fig. 19, 1]. Всі вони виготовлені з глини з домішками піску. Аналогії їм трапилися в пшеворській кераміці в Іголомі [Dobrzańska, 1980, s. 118, rys. 12, a-d].

Поодинокі екземпляри кухонного посуду.

Горщик з тулубом овальної форми, короткими відігнутими вінцями, висотою 20 см, виявлений в кургані № 5 в Пилипах-1 (рис. 47,5).

Горщик з видовженим овальним тулубом, м'яким розширенням у його верхній частині, виділеною шийкою та прямими вінцями знайдений в кургані № 3 у Мишині-1. Виріб прикрашений по плічку двома заглибленими горизонтальними лініями. Його висота 24 см. (рис. 48, 13).

Горщик з опуклим тулубом, що розширявся в нижній частині, і профільованими вінцями, висотою 16 см, трапився в кургані в Бароаї (рис. 48, 9).

Посуд для зберігання припасів. В об'єктах поселень культури карпатських курганів дуже частими знахідками є уламки великих піфосоподібних посудин, які називають зерновиками або корчагами. В припічних ямах горнів в Печеніжині знайдена велика кількість такого посуду, отже їх виготовляли на місці. Посудини-зерновики мають великі розміри (0,6-1 м висоти), сірий колір, круглобокий яйцеподібної форми тулуб, з

найбільшим діаметром вище середини висоти, низьку шийку, товсті стінки, відносно невелике дно-плитку, глиняне тісто густо перемішане з піском. Їх характерною особливістю є широкі сплюснені горизонтальні вінця, що виступають як всередину посудини, так і назовні. Посудини прикрашені по плічках або по плоскості вінця прокресленими гребенем рядами хвилястих ліній (рис. 49; рис. 50; рис. 64). Чисельні уламки таких посудин знайдені в житлах поселень в Королівці, і Пилипів, ямах зерносковищ, в приміщеннях гончарних майстерень карпатських курганів у Печеніжині, де їх виготовляли [Вакуленко, 1977, табл. XV, 2, 3, 4, 6].

Подібні посудини часто зустрічаються на селищних пам'ятках варварської Європи у пізньоримський час. Зокрема їх знаходять на черняхівських поселеннях переважно у західному ареалі культури, в Західних областях України [Баран, 1964, рис. 10, 11-13, 16-19; Смирнова, 1964, рис. 6, 16; Винокур, 2000, с. 87; Магомедов, 2001, с. 55-56], Молдавії [Федоров, 1960, табл.32, 1-7] та Румунії [Bichir, 1984, Pl. 16, 6, 11, 12; XXVII, 2], на пам'ятках римського часу у Словаччині [Béř та інш., tabl. IX: 1,8], на селищах пшеворської культури [Godlowski, 1981, s. 71-72]. Піфосоподібні посудини для зберігання припасів (*dolium*) широко побутують у римських придунайських провінціях і прилеглих територіях, звідки очевидно і був початково запозичений цей тип посуду [Smiszko, 1939, s. 229-231; Godlowski, 1981, s. 71-72; Brukner, 1981, s. 160-161; Bichir, 1984, 35, Гудкова, 2002, с. 362-370].

Покришка із темно-сірої глини з домішкою піску у вигляді зрізаного конусу знайдена в кургані № 2 у Трачі. Її висота 8,5 см, діаметр вінця 17,5. [Смішко, 1960, табл. XVI, 2]. Це єдина така знахідка в культурі. Подібні покритки відомі на пам'ятках різних культур пізньоримського часу. Їх

виготовляли також в римських придунайських майстернях, зокрема в Аквінкумі [Poczy, 1956, Abb. 4, 8-10].

Частина гончарного посуду - орнаментована. Найчастіше застосовувався хвилястий орнамент. Вже згадувалася орнаментация врізаними багаторядними хвилястими лініями, що прикрашала зерновики. Врізаними хвилястими і горизонтальними лініями зрідка орнаментувалися і кухонні горщики (рис. 62, 5,6). Поверхню посуду часто прикрашають відтягнуті при формовці пружки-уступи. Вони зустрічаються на столовому посуді, де, здебільшого, розміщуються у верхній частині тулуба (рис. 51,1,3; рис. 52,4; рис. 53,3; рис. 57,1; рис. 59,11), іноді у сполученні із канелюрами (рис. 51,2; рис. 52,1), в інших випадках канелюри виступають як самостійна прикраса (рис. 52,1; рис. 57,5; рис. 58, 6; рис. 59,14).

Миски і вази прикрашались також лощеним орнаментом. Часто відтягнуті пружки окреслювали фризи із лощеним орнаментом, який, здебільшого, складався із сполучення прямих, навкісних перехрещених, хвилястих та зигзагоподібних ліній (рис. 52,2; рис. 53,1,2; рис. 54, 2,3,4; рис. 57,2,5; рис. 58,5; рис. 59,2).

Отже, як було показано вище гончарна кераміка культури карпатських курганів виявляє найбільшу схожість з посудом черняхівської (Синтана де Муреш) культури та культури Поянешть-Вертишкой.

Загалом, слід констатувати, що гончарний комплекс культури карпатських курганів, не дивлячись на його стилістичну подібність до гончарних комплексів інших культур, що є наслідком впливу провінційного римського гончарства, має свої особливості. Останні створюються не лише наявністю специфічних форм кераміки, притаманних лише прикарпатським пам'яткам, але й характерним співвідношення різних типів гончарного посуду.

3.1.2. Ліпний посуд. Ліпний посуд культури карпатських курганів становить незначну частку загального керамічного комплексу. Обмеженим є і його асортимент. М.Ю. Смішко вважав, що ліпний посуд становить третину кераміки культури, при цьому зараховуючи керамічні знахідки виявлені в курганах закарпатського могильника Іза, де ліпні форми переважали [Смішко, 1960, с. 98]. Проте, як вже зазначалося, закарпатські пам'ятки не пов'язані з культурою карпатських курганів. Отже, якщо виключити керамічні знахідки з Ізи, а також кераміку з тих поселень, приналежність яких до культури карпатських курганів визнана помилковою, то застосування ліпних виробів виявиться ще більше обмеженим.

Доводиться визнати, що прикарпатське населення користувалося ліпним посудом значно менше ніж виготовленим на гончарному колі. Правда, потрібно приймати до уваги, що розбиті ліпні вироби після перебування у вогні поховального вогнища набагато гірше надавалися до відтворення форми.

Ліпний комплекс культури відрізняється від гончарного не тільки меншою кількістю знахідок. На відміну від гончарного посуду з його стандартизацією, ліпні вироби майже не становлять серій. Ліпні посудини зрідка служили урнами, як в трьох курганах могильника Нижній Струтинь, або приставками. В кургані № 9 з Глибокої в ліпному горщику був гончарний келих. Здебільшого ми знаходимо їх в уламках.

Ліпний посуд за своєю фактурою, обробкою поверхні поділяється на столовий і кухонний. Столові вироби були виготовлені з відмученого тіста, їх лощена поверхня була коричневого кольору. Кухонний посуд мав в тісті домішки жорстви, піску і шамоту, поверхню коричнево-бурого кольору, що була наслідком неякісного випалу.

3.1.2.1. Столовий посуд. Таких виробів знайдено всього два, обидва в курганах на могильнику у Нижньому Струтині.

1. Горщик, що походить з кургану № 7 мав висоту 23 см, опуклий тулуб з найбільшим розширенням у верхній третині, гранчасті відігнуті назовні вінця і плоске денце. Посудина орнаментована подвійною заглибленою горизонтальною лінією під вінцями і подвійною заглибленою хвилястою лінією на опуклості бочка. Крім того, дві протилежні сторони плічка прикрашені подвійним вертикальним рядом малих трикутних заглиблень. Його висота 23 см. (рис. 51, 12)

2. Горщик з кургану № 8 у, був більш струнким, мав тулуб овальної форми, гранчасті назовні відігнуті вінця, звужену придонну частину і пласке денце. Він прикрашений під вінцями вузьким рубцем із круглими ямками, а по плічку горизонтальною заглибленою зубчастою лінією. Висота виробу - 22,7 см. (рис. 51, 6). Аналогії обом посудинам нам невідомі.

3.1.2.2. Кухонний посуд був виготовлений з глини з домішками шамоту і піску. Здебільшого він мав горбкувату поверхню.

Горщики Тип 1. Невеликі горщики розмірами до 16 см, з легко відігнутими вінцями, розширенням у верхній третині тулуба (рис. 51, 2,3,5,8). Один з них прикрашений заглибленою хвилястою горизонтальною лінією (рис. 51, 2). Схожі форми посуду відомі на черняхівських пам'ятках Придністров'я, хоча здебільшого це горщики більших розмірів [Баран, 1981, с. 79, таб. I, II]. Подібний ліпний посуд є в черняхівських комплексах на інших територіях. Вони присутні в похованнях черняхівських могильників на території Румунії [Mitrea, Preda, 1966, Fig. 146,5; Fig. 245,6; Fig. 253,3], в похованні 1-1961 в Косаново [Petrauskas, 2003, Abb. 29,9b].

Тип 2. Невеликі горщики з розширенням близько середини висоти, виділеною шийкою і легко розхиленими вінцями. Такий горщик походить з

кургану № 5 у Мишині-1, (рис. 51, 4), знайдений у господарській ямі Глибоцького поселення [Вакуленко, 1977, рис. 18,5]. Подібна посудина була знайдена на черняхівському поселенні в Дем'янові, проте визначена як рідкісна форма [Баран, 1981, Таб. IX, 5]. Горщик схожої форми походить з поховання № 7 черняхівського могильника в Індепенденці [Mitrea, Preda, 1966, Fig. 116,1].

Інші ліпні горщики представлені поодинокими виробами.

1. Горщик, що походить з кургану № 12 у Нижньому Струтині, мав невиділені вінця та злегка опуклий близько середини висоти, з одного боку, тулуб. Виріб був прикрашений пластичним нерівномірним хвилястим пружком (рис. 51, 1).

2. Горщик біконічної форми з розхиленими короткими вінцями, прикрашений під вінцями наліпним валиком з насічками, знайдений в кургані Ганева. Його висота - 14,5 см. (рис. 51, 7). Аналогії нам невідомі.

3. Горщик, знайдений в кургані № 1 у Бороаї (рис. 51, 9). Він мав широкі пропорції, відхилені вінця, коротку виділену шийку, найбільше розширення на середині висоти і плоске денце, діаметр якого дорівнює діаметру вінця. Край вінця прикрашений насічками. Висота посудини 17,2 см. Схожий горщик походить з черняхівського поселення Ракобути на Західному Бузі, де також є рідкісною формою [Баран, 1981, с. 79, таб. IX, 4].

4. Товстостінна ситуподібна посудина, знайдена в кургані № 3 у Нижньому Струтині (рис. 51, 10). Видовжена конічна розхилена нижня частина посудини відділяється заломом від верхньої розширеної третини тулуба. Її плічка прикрашені двома парами косо розміщених коротких валиків з насічками. Висота горщика 23 см. Посуд подібної форми є характерним для кельтської кераміки [Filip, 1956, Tab.XXXI, 14, 16; XXVII, 10; XXVIII, 8,

10;XL, 12; LXV, 3, 4, 6], відомий також у пшеворській [Godłowski, 1981, Tabl. V, 6] і вельбарській [Wolagiewicz, 1981, Tabl. XXI, 18; Olędzki, 2004, tabl. IV,18] культурах.

5. Велика посудина, діаметр вінець якої становив 27,5 см з відхиленими назовні вінцями і легко наміченою шийкою, що походить з житла у Печеніжині була оздоблена насічками по вінцях, прокресленою хвилястою горизонтальною лінією та наліпними дужками по плічках (рис. 51, 11).

Чаші-плошки досить поширений тип ліпного посуду. Вони зустрічаються як в матеріалах поховань (рис. 52, 2-10), так і в об'єктах поселень [Вакуленко, 1977, табл. V, 14,19,20]. Це товстостінні посудини, буро-коричневого кольору, виготовлені з глини з домішками жорстви і піску. Вони мають розхилені догори стінки більшої чи меншої висоти. Деякі з них мають плоске товсте денце, інші конічне. Чаша з кургану № 5 в Мишині мала хвилясто оброблений край (рис. 52, 8), чаші з житла № 9 з Глибокої і майстерні в Печеніжині були прикрашені пальцевими вдавленнями по краю денця [Вакуленко, 1977, табл. XIII,9; табл. V, 19]. Ймовірно ці вироби використовувалися як світильники. Їх територіальний і хронологічний діапазон надзвичайно широкий. Вони були у вжитку протягом майже всього I тисячоліття у різноетнічного населення. Такі чаші використовували сармати [Vaday, Abb. 52, 10-19], черняхівці [Баран,1981, с. 187, таб. X; Diaconu, 1965, pl. CXIX, 2], пшеворці [Godłowski, 1976, tabl. XXXVIII, 4, XL, 12]. вони відомі на поселеннях римського часу в Словаччині [Lamiova-Smiedlova, 1969, p. 465, il. 40, 1,3] тощо. Подібні вироби трапилися в об'єктах поселення в Капулівці, на Правобережжі Дніпра, залишеному змішаним землеробсько-кочівницьким населенням [Рутківська, 1970, рис. 1, 2]. Присутні вони і на пам'ятках пізнішого часу.

Чаша, що походить з кургану № 6 з Пилипів-1 мала круглу ручку (рис. 52, 9). Подібні конічні чаші з ручкою вважаються характерною дакійською формою. Такі вироби постійно присутні на пам'ятках гето-даків з латенського часу. Ліпні конічні чаші з ручкою знайдені на пам'ятках липицької культури [Smiszko, 1932, s. 147, tab. XII, 4], культури Поянешть-Вертишкой [Ignat, 1999, p. 86, fig. 8,1]. Проте, в другій половині III ст., а тим більше в IV ст. ця форма втрачає свою популярність. Наприклад, на могильнику в Зворіште, що відноситься до найпізнішої фази культури карпів – Поянешть-Вертишкой (C2), і де відкрито 95 поховань, виявлено лише дві „дакійські” чаші [Ignat, 1999a, Pl. 16, M 70,2; Pl. 9, M 21,2]. Втім окремі екземпляри „дакійських чаш” зустрічаються на пам'ятках черняхівської культури [Diaconu, 1965, pl. LXXXIX, 1, Mitrea, Preda, 1966, Fig. 19,2], на пам'ятках римського часу у Словаччині [Lamiova-Smiedlova, 1969, s. 459, il. 37, 2], на польському Підкарпатті [Madyda-Legutko, Rogorska-Kleja, Abb. 25,6]. Ймовірно вони, як і чаші без ручок служили світильниками. Орнамент у вигляді пальцевих вдавлень по краю денця також відомий. На подібних виробах він трапився, наприклад, на поселенні у Капулівці [Рутківська, 1970, рис. 1, 2] і в похованні могильника культури Черняхів - Сінтана-де Муреш у Тиргшорі [Diaconu, 1965, pl. CXXI, 2].

Чарки. Це маленькі посудинки, які могли застосовуватися як чарки. Всі вони мають різну форму.

1. Чарка, знайдена в кургані № 12 в Марківцях була у формі горщечка з опуклим тулубом, короткою шийкою і відігнутими вінцями. Його висота 8,5 см [Смішко, табл. X, 2].

2. Чарка з кургану № 12 з Нижнього Струтиня мала високі вигнуті плічка і звужену нижню частину. Її висота 10,5 см (рис. 52,4). Вона слугувала урною. Аналогії їй нам невідомі.

3. Невелика товстостінна посудинка із загнутими досередини вінцями, що трапилася в житлі Печенізького поселення. Її висота 6,5 см. (рис. 52,1). Такий посуд зустрічається на пам'ятках черняхівської культури. Аналогічний посуд відомий у вельбарській культурі та на пам'ятках інших східногерманських старожитностей [Магомедов, 2001, с. 46-47, рис. 27, 4-7].

Ліпний посуд здебільшого неорнаментований. Складний орнамент помітний лише на двох столових лоцених посудинах і на горщику з Печеніжина. Загалом трапився пластичний орнамент у вигляді пружка із насічками або вдавленнями, розташованого під вінцями, хвилястої горизонтальної лінії, косо поставлених наліпних валиків з насічками, дужок. Заглиблений орнамент - це одинарна або подвійна хвиляста лінія. Столова посудина з кургану № 7 з Нижнього Струтиня, крім заглиблених хвилястих ліній, була прикрашена штапованим орнаментом у вигляді подвійних вертикальних рядів малих трикутних заглиблень, розташованих на двох протилежних сторонах плічок.

Як вже зазначалося, ліпний посуд майже не складає серій. Практично, крім горщиків типу 1 та 2, кожна з цілих посудин представляє окремий тип. До того ж аналогії їм в ліпних комплексах інших культур обмежені. Зауважимо, що якщо в формах і орнаментатії ліпного посуду культури карпатських курганів закодований етнічний зміст, то розшифрувати його на сучасному рівні знань не уявляється можливим.

3.2. Привізний посуд

Значну частку римських імпортів становить керамічний посуд.

Амфори. Уламки амфор постійно присутні в об'єктах поселень і похованнях культури карпатських курганів. З тринадцяти цілих

екземплярів дванадцять знайдені в похованнях, де вони виконували роль посудин-приставок.

Найбільш ранньою знахідкою в курганах Прикарпаття є світлоглиняна дворучна амфора з воронкоподібним горлом, яйцеподібним ребристим тулубом і плоским дном висотою 61 см (рис. 53, 1), що трапилася в кургані № 15 могильника в Нижньому Струтині. М. Ю. Смішко відносить її до виробів III-IV ст., хоча і зауважує, що у Середньому Подунав'ї вони відомі у II-III ст. [Смішко, 1960, с. 123]. Проте, наведені аналогії не є точними. Так само, як і аналогії, на які посилається В. В. Кропоткін [Кропоткин, 1970, с. 10], що датує нижньоострутинську амфору III ст. Знахідки, що походять з Афінської Агори [Robinson, 1959, Tab. 28, № 234] і Північного Причорномор'я [Зеест, 1960, с. 118, таб. XXXIII, 78] суттєво відрізняються від амфори, знайденої у Нижньому Струтині. По-перше, це червоноглиняні, а не світлоглиняні вироби, по-друге, вони мають інші пропорції витягнутого гладенького корпусу.

Ще меншу подібність до нижньоострутинського виробу демонструє наведена І. П. Русановою [Русанова, 1993, с. 170] плоскодонна амфора IV ст. з Танаїсу [Брашинский, 1984, табл. LXXIV, 20]. Амфора з Нижнього Струтиня, на противагу танаїській знахідці, має більш довге горло, виразну опуклість у верхній частині тулуба і широко відставлені ручки. Отже, засновуючись на цій аналогії, нижньоострутинську знахідку не можна датувати IV ст.

Між тим прями аналогії плоскодонній амфорі з Нижнього Струтиня відомі в римських таборах вздовж лімесу у період між 40-ми роками I ст. – серединою III ст. [Pelichet, 1946, S. 192-193, Taf. III, 3; Neukemes, 1964, S. 82, tab. 22, 27; Oelmann, 1914, S. 48, Abb. 26/1:4]. У похованні римського могильника у Кельні амфора, подібна до нижньоострутинської була

знайдена разом із затертою монетою імператора Марка Аврелія [Hagen, 1906, S. 421-422, Taf. XXV, 57]. Є. Пеліше розглядаючи матеріали римського табору в Ніоні відносить виробу аналогічні нижньоострутинській амфорі до пізнього етапу його існування, тобто до 190-260 pp. [Pelichet, 1946, S. 193].

Амфора рідкісної форми, без ручок, з гострим денцем і тулубом грушоподібної форми, вкритим дрібним рифленням, була виявлена в кургані № 3 в Грушеві (рис. 53, 3). Єдина, відома нам, подібна амфора була в похованні № 36 могильника культури Поянешть-Вертишкой у Соходорі [Caritanu, 1975, Fig. 28]. Пам'ятка відноситься до третьої хронологічної фази культури (230-240–275 pp.) [Ignat, 1999, p. 132-133, tab. VII], що охоплює період другої половини C1b - першої третини C2 за загальноєвропейською хронологічною системою або Ружичанській (ранній) фазі черняхівської культури за Є. Гороховським [Гороховский, 1988, с. 42-43].

У господарській ямі поселення в Глибокій знайдена світлоглиняна амфора з розширеним донизу горлом і коротким роздутим тулубом із злегка рифленою поверхнею (рис. 53, 2). Особливо велика кількість амфор цього типу виявлена в Танаїсі, тому їх прийнято називати «танаїськими» [Щукин, 1968, с. 41-51; Шелов, 1978, с. 19]. Однак це не означає, що їх виробляли саме там. Згідно класифікації Д. Б. Шелова вони відносяться до типу D і датуються першою половиною III ст. за часом розгрому Танаїса [Шелов, 1978, с. 19]. Однак, у Ольвії вони зустрічаються і в комплексах всього III ст. [Крапивина, 1993, рис. 29, 5-7, с. 94]. Амфори цього типу масово поширені у античних містах Північного і Західного Причорномор'я. Вірогідно, що їх походження пов'язане з малоазійськими центрами.

Більшість амфорних уламків як і 8 цілих екземплярів належать світлоглиняним амфорам з високим вузьким горлом, конічним реберчатим

тулубом та профільованими ручками, які прийнято називати „інкерманськими”. По дві такі амфори виявлені в курганах могильників в Глибокій (рис. 54, 1), Ганеві (рис. 54, 2,3), Бранештах-Немцишор (рис. 55, 1). [Смішко, 1960, с. 102-103; Mihailescu-Bîrliba, 1980, р. 194-196]. Ще дві амфори знайдені в курганах могильників в Пилипах (рис. 54, 5) і Товмачику (рис. 54, 4). Найменша з них, що походить з Ганева мала висоту 49 см., найбільша, знайдена в Пилипах – 60,5 см.

Амфори цього типу були поширені в античних центрах Північного та Західного Причорномор'я, на пам'ятках черняхівської культури України та Молдавії і культури Синтана де Муреш в Румунії [Зеест, 1960, с. 122; Щукин, 1968, с. 41-51; Scorpan, 1977, р. 269-270]. За типологією, Д. Б. Шелова вони відносяться до типу «F» [Шелов, 1978, с. 19]. Знахідки в датованих комплексах дозволяють визначити хронологію вузькогорлих світлоглиняних амфор типу «F» в межах кінця III - початку V ст. н.е. Спроби їх більш детальної хронологічної класифікації за формою ніжки, ручки, вінець [Кропотов, 1998, с. 128-134; Сазанов, 1993, с. 16-19, рис. 9, 1] не дали надійних результатів. Можна лише констатувати, що максимальне поширення таких виробів припадає на другу половину IV ст. н.е. [Сазанов, 1993, с. 16-19, рис. 9, 1; Айбабин, 1990, с.14, рис. 2, 6].

Інші знахідки амфор відносяться до менш поширених типів. Світлоглиняна амфора з високими крутими плічками, довгою шийкою і високо піднятими ручками, виявлена в кургані № 1 у Бранештах-Немцишор (рис. 55, 2). Її аналогією є пізньоантична амфора з Танаїсу [Античные государства..., табл. LXXIV, 16;]. Зустрічаються вони і в матеріалах античних міст Західного Причорномор'я [Scorpan, 1977, Fig. 1, 3].

Червоноглиняна гостродонна амфора з ребристим тулубом грушоподібної форми, коротким горлом та високо піднятими гостро

зламаними сплющеними ручками знайдена в кургані № 1 могильника в Кам'янці (рис. 53, 4). Її походження нез'ясоване, проте вироби з ручками подібної форми присутні в шарах IV-V ст. західного причорноморського міста-порта Томи [Scorpan, 1977, Fig. 1, 3], що мало усталені зв'язки з торговими центрами Малої Азії.

У заповненні житла № 2 на поселенні Королівка серед 48 фрагментів амфорної тари виявлені дві ніжки червоноглиняних амфор. Одна з них за формою нагадує ніжки червоноглиняних виробів типу 101 за класифікацією І. Б. Зеєст. Подібні амфори, які називають херсонеськими, датуються III-IV ст. [Зеєст, 1960, с. 121, табл. XL, 101]. Інша ніжка, судячи за формою, може належати червоноглиняним амфорам IV ст., які за класифікацією І. Б. Зеєст відносяться до типів 102 або 103 [Зеєст, 1960, с. 121, табл. XL, 102б, 103].

Глеки. У кургані № 1 у Бранештах-Немцишор були виявлені два дворучних глека ймовірно імпортного виробництва. Один з них (рис. 55, 4) відрізнявся широким горлом і воронкоподібними вінцями. Він мав висоту 21,2 см., дві широкі ручки і дно на низькому піддоні. Під вінцями, в місці прикріплення ручок, і при переході горла у тулуб посудина прикрашена відтягнутими рубцями. Дбайливо виготовлена, вона мала чорну лощену поверхню [Mihailesku-Vîrliba, 1980, p. 195, fig. 14,2]. Цей виріб є наслідуванням скляних глечиків, які виробляли у майстернях Південної Італії, а згодом також і в провінціях, особливо у Рейнській області і Північній Франції. Два таких, але скляних, дворучних глека були знайдені в княжому похованні у Стражі, хронологія якого визначається стадією С2 (друга половина III ст. – початок IV ст. н.е.) [Ondrouch, 1957, s. 222]. Дванадцять таких посудин виявили у похованнях римського могильника у Вормсі, де вони датуються другою половиною IV ст. [Reuter, 1979, S. 15,16, Abb. 10]. Ознакою більш пізньої хронології таких посудин є коротке горло. Саме така

риса притаманна виробу з Бранешт-Немцишор.

Другий глек (рис. 55, 5) мав цеглястий колір, яйцеподібний тулуб, вузьку циліндричну шийку, кільцевий піддон і колінчасто зігнуті ручки. Його висота 29,4 см. Посудина прикрашена на шийці рельєфним пружком в місці прикріплення верхнього кінця ручок. Другий пружок відділяє шийку від тулуба. Багатий лощений орнамент, що складається з двох вужчої і ширшої смуг із скісних ліній, направлених в різні боки, був поміщений на плічках. Аналогії виробу відомі у провінційній римській кераміці. Наприклад, такі глеки виробляли в керамічних майстернях Аквінкуму [Roszy, 1956, Taf. XI, 7, 8].

В житлі № 2 королівського поселення знайдений уламок нижньої частини плоскодонного глека червоно-жовтого кольору античного виробництва. Два плоскодонних глеки із дном подібної форми відомі у похованнях IV ст. н. е. римсько-візантійського некрополя Каллатіс [Preda, 1980, р. 27, Pl. XI, 84]. Плоскодонний античний глек з червоної глини був знайдений у Спанцеві, черняхівському могильнику IV ст. н.е., у Мунтенії (Румунія) поза комплексами поховань [Mitrea, Preda, 1966, Fig. 266].

Чаша. В кургані № 1 на могильнику в Пилипах була знайдена керамічна чаша біконічної форми з чітким переломом нижче середини висоти, відігнутими назовні широкими горизонтальними вінцями та кільцевим піддоном (рис. 55, 6). Зовнішня поверхня посудинки вкрита поливою зеленого кольору. Висота виробу 4,2 см, діаметр вінець 12, 5 см. Очевидно, це імпорт з Панонії. Саме там в IV ст. з'являється полив'яна кераміка. Особливо велика колекція полив'яних виробів походить з Карнунтума [Grunnewald, 1983, S. 109, 110]. М. Грюнвальд зазначає, що посуд із зеленою і коричневою поливою з'являється в Панонії не раніше середини IV ст. і побуває до середини V ст., можливо і пізніше [Grunnewald, 1979, S.

67-74]. Вивчаючи полив'яну кераміку за матеріалами римських могильників Панонії, Г. Надорфі віднесла вироби, подібні до пилипівської чаші, до періоду між 360-370 рр. н.е. [Nadorfi, 1992, S. 50, Tafel. II, 5a]. На пам'ятках пізньоримського часу в Східній Європі полив'яний посуд майже невідомий. У черняхівських комплексах знайдені лише два екземпляри полив'яної кераміки зеленого кольору – це дворучні глечики в похованнях могильників Спанцев і Нік Белческу в Мунтенії [Mitrea, Preda, 1966, fig. 80, 264, 4]. Кілька знахідок виявлені в пшеворських похованнях [Wielowiejski, 1981, s. 398]. Зрідка подібні вироби зустрічаються на сарматських пам'ятках Угорщини [Vaday, 1989, s. 340, Abb. 48, 14].

3.3. Скляний посуд

На пам'ятках культури карпатських курганів знайдені у майже непошкодженому вигляді лише дві скляні посудини. Це дві чаші, виявлені в курганних похованнях Нижнього Струтиня та Пилипів (Рис. 56, 1, 1,2).

Обидві вони знайдені в курганних похованнях двох різних могильників культури карпатських курганів, відстань між якими складала більше 100 км. Перша з них (рис. 56, 1) містилася у посудині-приставці до урнового поховання у кургані № 4 на могильнику поблизу с. Нижній Струтинь Рожнятівського району Івано-Франківської області [Смішко, 1960, с. 33, табл. XI, I]. Друга (рис. 56, 2; рис. 57) стояла догори дном поруч із світлоглиняною вузькогорлою амforoю, яка була приставкою до урнового поховання в кургані № 7 на могильнику поблизу с. Пилипи Коломийського району Івано-Франківської області [Vakulenko, 1994, s. 67-70].

Чаші червоно-фіолетового (пурпурного) кольору мали майже

циліндричну форму при невеликому розширенні тулуба в нижній третині висоти, злегка розхилені вінця з потовщеним краєм і кільцевий піддон. Під вінцями посудинки були обвиті 2-4 стрічками блакитного скла. Такі ж стрічки ділять бічну поверхню чаш на відсіки. У центрі чотирьох з них містився зигзагоподібний візерунок поперемінно з жовтих та блакитних скляних стрічок. П'ятий відсік, більш широкий, ніж інші, містив обидва візерунки: жовтий і блакитний. Кільцевий піддон був виготовлений із скла жовтого кольору. Висота обох виробів 8,2 см, діаметр вінця відповідно - 7,9 і 7,6 см, діаметр найбільшого розширення тулуба 7,8 і 7,7 см, діаметр піддона 4,2 і 4,1 см. Нижньострутинська чаша злегка деформована у нижній частині, а у пилипівської – блакитна стрічка випадково пройшла через жовтий зигзагоподібний візерунок.

Як видно з описів, скляні чаші з Пилипів та Нижнього Струтиня абсолютно ідентичні. Складається враження, що вони не лише походять з однієї майстерні, але й створені рукою одного майстра. Прямі аналогії їм нам не відомі. Публікуючі знахідку з Нижнього Струтиня, М. Ю. Смішко наводить як схожі за формою чашу зеленого скла, знайдену на о. Еланд у Швеції, у давньогерманському похованні VI ст. у Праусті поблизу Гданьська, та чашу, прикрашену шліфованими овалами, що походить з черняхівського поховання IV ст., відкритого у с. Рудки на Тернопільщині [Смішко, 1960, с. 112]. В свою чергу, ми можемо навести цілий ряд більше чи менше схожих за формою скляних посудин, знайдених у похованнях могильників гунського часу, які з'являються у Панонії після 375 р. [Barkóchi, Salamon, 1968, кер. 1, 1-3; кер. 3]. Це товстостінні посудини з зеленкуватого або світло-блакитного скла, іноді прикрашені накладною хвилястою стрічкою того ж кольору.

Однак, чаші з Нижнього Струтиня і Пилипів, крім інших деталей, відрізняються від наведених прикладів своїм пурпурним кольором. Подібний

колір на думку дослідників стародавнього скла притаманний виробам пізньоантичних майстерень. А. Киза зазначає, що саме в IV ст. з'являються змішані кольори, серед яких і червоно-фіолетовий (пурпурний) [Kisa, 1908, S. 429, S. 394]. На думку С. Б. Матесон, такий колір характерний для східних виробів IV-V ст. н. е. [Matheson, 1981, fig. 307, 308]. Аналогічний прикарпатським чашам за кольором кубок конічної форми, який судячи із гравійованого зображення та грецького напису, був виготовлений у Візантії, знайдений у похованні гунської епохи у Сабадсаллаші, на території Угорщини [Tóth, 1970, fig. 1-4, s. 115-138]. Можна навести інші, хоча і нечисленні, приклади скляного посуду, що мав пурпурний колір, схожий на колір прикарпатських чаш. Такий колір мали дві чаші, що зберігаються в Люблянському музеї, посудинка, що походить з Аквілеї [Tóth, 1970, Abb. 14]. У всіх цих випадках подібність обмежується тільки кольором скла при зовсім іншій формі.

Час побутування зазначених скляних виробів пурпурного кольору визначається дослідниками у межах IV ст. Монохромний та поліхромний орнамент з накладних скляних змієподібних або зигзагоподібних стрічок – поширена прикраса на скляному посуді різної форми, моду на яку тривала аж до кінця IV ст., а можливо і пізніше [Harden, 1934, p. 50-55]. Отже, форма прикарпатських чаш, притаманна їм товстостінність, дозволяють віднести їх до пізньоантичних виробів IV ст. н. е., а пурпурний колір вказує на походження із майстерень східних римських провінцій [Vakulenko, 1994, p. 67-70].

Можна думати, що скляні чаші, знайдені в Нижньому Струтині і Пилипах, були виготовлені в одній з майстерень Константинополя або іншого міста малоазійського узбережжя Чорного моря у другій половині IV ст. н. е. Тоді ж вони потрапили і до населення Прикарпаття.

Безперечно прикарпатське населення було знайоме і з іншими формами скляного посуду. Свідченням цього є керамічні келихи, що наслідували римський скляний посуд, про що йшлося вище. Проте від інших скляних виробів збереглися лише незначні, сильно пошкоджені вогнем фрагменти. Ймовірно, грудки сплавленого скла, знайдені в похованнях, особливо, коли йдеться про великі грудки, були залишками скляного посуду.

3.4. Інші вироби

3.4.1. Знаряддя праці. На пам'ятках культури карпатських курганів знайдені різноманітні знаряддя праці. Здебільшого вони пов'язані із сільськогосподарським виробництвом.*¹

Залізний наральник (рис. 65,1; рис. 72,1), був виявлений в кургані № 1 на могильнику Пилипи-2 [Вакуленко, 2000, с.159-160]. Це втульчастий широколопатовий асиметричний наральник, який мав довжину 16 см, ширину лопаті – 9,2 см.

На Глибоцькому поселенні знайдений уламок залізної мотички, що була допоміжним знаряддям при орному землеробстві, використовуючись при городніх роботах.

На прикарпатських пам'ятках знайдено цілий і два фрагментовані серпи. Серп з кургані № 2 в Товмачику – це залізний виріб із дугоподібним лезом і довгим черешком, його загострений кінець обламаний [Вакуленко, 2000, с. 159-165]. Відігнуте під кутом руків'я, тобто черешок для насадки

¹ *Детальна характеристика цих знарядь та їх аналогії буде розглянута у розділі 6, присвяченому землеробству

дерев'яної ручки, загострений донизу. Загальна довжина серпа 35 см, ширина леза 2,4 см, довжина черешка 7,8 см. На нижній частині леза збереглися слабкі сліди насічок (рис. 66,4). Фрагмент залізного серпа, знайдений на поселенні в Глибокій, являє собою залізну пластину із заокругленою спинкою, обламаною з двох кінців. Довжина пластини 9 см., ширина – 2 см. [Вакуленко, 1977, табл.. IX, 12].

Знаряддями переробки зерен злакових культур є ручні ротаційні жорна. Їх залишки у вигляді цілих і фрагментованих жорнових каменів і, навіть, цілої споруди виявлено на поселенні в Глибокій (рис. 66 7,8).

З виробництвом і промислами пов'язані інші знахідки. Перш за все це залізне зубило, знайдене на поселенні в Грабівцях [Вакуленко, 1977, с.32, табл. X, 1]. Це масивний круглий в перерізі стержень із сплющеною загостреною робочою частиною і розширенням у верхній частині, його довжина 20, 6 см. (рис. 58, 5)

На пам'ятках знайдені точильні бруски. Виготовлені, здебільшого, з пісковика вони мали прямокутну форму і довжину 5-15 см. Два точильні бруски були в житлах поселення у Королівці [Вакуленко, 2005 с. 74-85], один – у Воскресінцях. На одному з брусків у Глибокій були повздовжні жолобки, які могли утворитися при заточуванні голок. Точильний брусок трапився і в похованні кургану № 1 у Мишині-1 (рис. 58, 14).

В матеріалах прикарпатських пам'яток часто трапляються керамічні прясла. За формою їх можна розділити на два типи. До першого відносяться біконічні вироби, висота яких становить 2-3 см., діаметр – 2-4 см, діаметр отвору 0,5-1 см. У деяких по краю отвору зроблене додаткове заглиблення. Поверхня виробів лощена або заглажена (рис. 58, 3). До другого типу належать прясла циліндричної форми. Їх висота становить близько 1 см.,

діаметр 3-3,5 см, діаметр отвору – 0,5 см. (рис. 58, 2). Їх виготовляли також із стінок гончарних посудин або амфор (рис. 58, 1).

Досить частими знахідками є керамічні важки для ткацьких верстатів. Вони мають пірамідальну форму, чотирикутну основу, висоту 6-8 см. Важки виготовляли з відмуленої глини, на їх поверхні часто помітні відбитки зерен і полови. Такий виріб знайдений у напівземлянці № 1 на поселенні у Королівці. (рис. 58, 19). На Глибоцькому селищі знайдений плаский важок овальної форми з отвором у верхній частині. Його розмір 7,3 x 4,4 см. Судячи за формою, можна припустити, що це важок від рибальської сітки [Вакуленко, 1977, табл.. IX, 5].

3.4.2. Побутові речі. Серед побутових речей, знайдених при розкопках прикарпатських пам'яток найчисельнішими виявилися залізні ножі. Вони трапилися в похованнях могильників у Глибокій, курган № 2а, № 9, в Марківцях, курган № 9, в Нижньому Струтині, кургани №№. 8, 9, 14, Перерослі, курган № 14, Цуцуліні, курган № 1, Пилипах-1, курган № 8, в спорудах поселень у Глибокій, Волосові, Королівці та Пилипах-4.

Всі їх можна поділити на 2 типи. До першого типу належать ножі з прямою спинкою і плоским черешком, відділеним від леза прямокутним уступом. Їх довжина складала 13,5-16 см. Два таких ножі знайдені на поселенні в Королівці (рис. 58, 4), один – у Волосові, ще один - у ямі № 8, зерноховища № 1 у Пилипах-4 (рис. 58, 15). Більше поширеними є ножі другого типу, що мають дугасту спинку, яка плавно переходить у черешок руків'я, і рівне лезо, відділене від черешка скошеним уступом. Три таких ножі виявлені на поселенні в Глибокій [Вакуленко, 1977, табл. IX, 9,11], чотири - у Королівці (рис. 58, 6,7,8), один – в урні кургану № 8, могильника

Пилипи-1 (рис. 58, 17), в кургані № 1 у Цуцуліні [Смішко, 1960, табл. XVI, 14]. Їх довжина складає 8,9-10,6 см.

Окремо слід виділити ніж-бритву, знайдену у кургані № 8 у Пилипах-1. Він відрізняється вузьким, злегка загнутим лезом, відділеним уступами від довгого черешка. Його довжина 10,2 см. (рис. 58, 16).

Залізні ножики обох типів є поширеними знахідками на пам'ятках різних археологічних культур на протязі великого хронологічного періоду.

Ножі-бритви вважаються приналежністю чоловічих поховань пшеворської культури [Godłowski, 1981, s. 77].

Залізне шило виявилось в житлі № 2 у Королівці. Це залізний стержень з із загостреним потоншеним кінцем, довжиною 8,6 см. (рис. 58, 9).

В похованнях культури знайдені залізні і бронзові цвяхи. Залізний чотиригранний цвях із пласкою голівкою прямокутної форми, довжиною 3,2 см. (рис. 58,11) був виявлений у кургані № 1 могильника Трач-3. Аналогічний цвях знайдений в кургані 2 в Глибокій, обвуглене дерево із залізними цвяхами у кургані № 30 у Бранештах-Немцишор [Mihailescu-Bîrliba, 1980, p. 204]. Два бронзові чотиригранні цвяхи із пласкою голівкою прямокутної форми, довжиною 3,2 см. (рис. 58, 10) виявилися в кургані № 2 на могильнику Пилипи-3, а також у кургані № 1 у Бранештах-Немцишор [Mihailescu-Bîrliba, 1980, p.196]. Потрібно думати, що бронзові і залізні цвяхи застосовувалися в різних випадках. Очевидно залізні цвяхи, знайдені в курганах, використовувалися при спорудженні дерев'яних поховальних споруд. Бронзові цвяхи вірогідно належали дерев'яним виробам, наприклад, шкатулкам.

Залізні і бронзові цвяхи, що служили для скріплення дерев'яних частин різноманітних предметів і конструкцій, є поширеними знахідками на пам'ятках різних культур.

Таку ж функцію виконували залізні скоби, знайдені в курганах Глибокої і Бранештів-Немцишор. Вони являли собою дужки довжиною 1,8 см. (рис. 58, 18).

В ряді поховань культури карпатських курганів знайдені фрагменти кістяних гребенів. Вони трапилися в двох курганах могильника у Перерослі (№№ 1 і 17), в двох курганах у Пилипах-1 (№№ 7 і 11), в кургані № 1 у Пилипах-3 (рис. 58, 12), в кургані № 1 у Бранештах-Немцишор [Mihailescu-Vîrliba, 1980, p. 198]. Потрібно думати, що насправді їх було набагато більше. Фрагменти, знайдені в курганах могильників в Пилипах, вдалося виявити лише в процесі промивки спалених кісток.

Всі знайдені уламки належали однобічним гребеням, складеним з трьох пластин, з'єднаних бронзовими або залізними заклепками. Через фрагментарність прикарпатських знахідок, знищених вогнем, визначити їх тип неможливо. Єдиний екземпляр, що походить з кургану № 1 у Перерослі [Смішко, табл. XIV,2] і був графічно реконструйований, мав низьку дугасту спинку (рис. 58, 13). В пізньоримський час кістяні гребені були у широкому вжитку в середовищі населення Європи, зокрема вони присутні в похованнях черняхівської [Магомедов, с. 84, рис. 78] та пшеворської культур [Godłowski, 1981, s. 77]. Вважається, що гребінь є характерним предметом германського світу пізньоримської епохи. М.Б. Щукін зауважує, що це є ще одним показником, за яким "черняхівська культура вписується в цей германський світ" [Щукін, 1999а, с. 68]. Додамо, що культура карпатських курганів також.

3.4.3. Прикраси та елементи одягу. У похованнях культури знайдені срібна, залізні та бронзові пряжки. У кургані № 1 у Стопчатові і кургані № 1 у Добрянах [Смішко, 1960, с. 110] трапилася срібна пряжка овальної форми з вільно прикріпленим язичком із загнутим кінцем, розмірами 2,5x1,5 (рис. 59, 15). Аналогії їм знаходимо у комплексі поховання гунського часу в

Кештелі-Гат [Alföldi, кер. 17], у похованні № 14 моравського могильника середини і другої половини V ст у Вишкові [Tejral, 1982.- Obr. 41, 4,8,11] тощо.

По одній залізній пряжці знайдено в кургані № 1 в Добрянах, № 1 у Корничі, № 9 у Перерослі, № 14 у Хом'яківці, № 6 і № 12 у Пилипах-1, № 1 в Пилипах-3, № 9 в Глибокій. В кургані № 1 у Цуцуліні виявлено 3 екземпляри, в кургані № 12 в Перерослі фрагменти кількох поясних пряжок. Здебільшого вони поганої збереженості, їх малюнки відсутні. Є відомості про форму і розміри пряжки з кургану № 9 в Перерослі. Це була поясна пряжка майже круглої форми, розмірами 4,5x4,3 см. [Смішко, 1960, с. 41]. В Цуцуліні дві пряжки, які краще збереглися мали овальну форму, рухомий язичок із загнутим краєм при розмірах 3x2,2 і 4x2,7 [Смішко, 1960, с. 50-51, табл.. XVI, 12,13]. Залізні пряжки, знайдені в кургані № 12 в Пилипах-1 і № 1 у Пилипах-3 мали рамку витягнутої овальної форми, круглу у перетині, і масивний язичок із загнутим краєм, що виступав за рамку. Їх розміри 3x1,8см. і 2,8x1,9 см, діаметр перетину рамки 50 мм (рис. 59, 16, 18). Овальну форму мали залізні пряжки з кургану № 6 у Пилипах-1, № 2 у Пилипах-2 і кургану № 14 з Хом'яківки, що погано збереглися. Подібної овальної форми була і бронзова пряжка, знайдена разом із залізною в кургані № 1 в Пилипах-3. Вона мала потовщену передню частину круглої у перетині рамки при розмірах 3,2x2,2 см. Язичок не зберігся (рис. 59, 19). Фрагмент бронзової пряжки був на тазовій кістці спаленого небіжчика в кургані № 7 у Пилипах-1.

Так само, як і срібні, залізні пряжки вказаної форми часто трапляються у комплексах V ст. Вони походять від виробів константинівської доби і поширюються як у придунайських областях, так і далі на теренах Європи, куди сягав вплив провінційної римської культури. Подібні пряжки відомі в пізніх комплексах черняхівської культури, які за

періодизацією Є. Гороховського відносяться до V фази її існування (375/380-420/430 pp.) [Гороховский, 1988, с. 55]. Аналогічна залізна пряжка разом із кістяним гребенем трикутної форми була у похованні першої половини V ст. у Хрліці поблизу Брно [Tejral, 1982, Obr. 77, 2]. Вважається, що такі малі пряжки служили як застібки до взуття, оскільки їх часто знаходять у похованнях на кістках нижніх кінцівок небіжчиків [Tejral, 1982, s. 117]. Очевидно, одночасною з цими виробами є бронзова пряжка овальної форми, знайдена разом із залізною у кургані № 1 у Пилипах-3. Потовщена передня частина круглої у перетині рамки є ознакою пізніх поробок (рис. 1,10).

Бронзова масивна лита односкладова пряжка (рис. 59, 17), трапилася в кургані № 2 на могильнику в Мишині-1. Вона мала підпрямокутну форму, тригранчасті верхню і бокові сторони рамки і круглу – нижню. На передній частині рамки виступають заокруглені кути. Бокові грані мають характерний вигін. Плоский язичок із загнутим краєм вільно поміщений на осі, що закінчується кулястими шишечками на кінцях. Рамка і нижня частина язичка прикрашені поперечними лініями. Розміри пряжки 6x2,8 см. Точні аналогії мишинській пряжці нам не відомі. Пряжка, знайдена в похованні № 19 на пшеворському могильнику в Кросно на півночі Польщі і яка є найбільш близькою за формою, була двоскладовою [Blume, 1915, s. 50, tabl. V, 48].

М. Мадіда виділяє пряжку виявлену в Кросно і подібні до неї в тип „омега” [Madyda, 1977, s. 372, tabl. III, 11], відзначаючи, що вони дуже рідко зустрічаються, як на пам'ятках вельбарської, так і пшеворської культур. Знахідки таких пряжок походять з шести пунктів. Майже всі вони, розташовані в районі Балтійського узбережжя [Madyda, 1977, s. 371, тара 2]. Дві омегоподібні, але також двоскладові пряжки були знайдені в

похованнях черняхівського могильника в Косаново [Petrauskas, 2003, Abb. 72a, 6, 75, 15]. Зазначимо, що інші черняхівські двоскладові пряжки, виділені в тип „омега” на відміну від мишинської, мають форму прямокутника із чітко зазначеними кутами [Гороховский, 1988, рис. 5; Бажан, Гей, с. 125, Рис. 1, 8].

Хронологія подібних пряжок чітко не визначена. Вже згадувана пряжка з Кросно не має хронологічної прив'язки, інші, більше чи менше подібні вироби в пшеворській і вельбарській культурах відносять до ранньої фази пізньоримського часу, С1 – початок С2 [Madyda, 1977, s. 372]. До ранньої фази черняхівської культури відносять пряжки типу „омега” дослідники хронології черняхівської культури [Гороховский, 1988, рис. 5; Бажан, Гей, с. 125, Рис. 1, 8]. Я. Тейлор вважає, що пряжка з Косанова відноситься до фази С2 [Teigal, 1986, S. 181]

У кургані № 1 у Стопчатові був знайдений бронзовий щиток пряжки у вигляді вдвоє складеної бляшки видовженої трикутної форми, з'єднаної трьома заклепками з круглими опуклими голівками. Щиток мав заокруглений верх і дві трубчасті втулки для осі пряжки, розділені виїмкою (рис. 59, 21). Щитки подібної форми мали пряжки, що походять з поховань аламанів кінця IV-V ст. [Quast, 2006, Taf. 94, 193, 194, 201, 200, 206]. Кінцем IV – першою половиною V датується поховання Беяус у Криму, де знайдена пряжка з подібним щитком [Засецкая, 1994, табл. 26, 15, с.112,120]. Очевидно, такою є хронологія і знахідки із Стоп чатова.

На пам'ятках культури трапилася невелика кількість фібул, виготовлених із срібла, бронзи та заліза. Три бронзових фібули знайдено в курганах Мишина-1, уламок срібної – в Марківцях, дві залізні – на поселеннях у Королівці та Пилипах-5.

В монографії М. Ю. Смішка на таблиці ХХ, 7 наведене зображення бронзової підв'язної фібули, з однією пружинкою, ніжка якої обламана. Спинка застібки прикрашена чотирма кільцями з насічками, а голівка закінчується багато профільованою шишечкою. В напису під таблицею вказано, що фібула походить з Нижнього Струтиня, при цьому номер кургану не позначений. В покурганному описі матеріалів могильника подібна фібула не згадується, як і в тексті, де йдеться про хронологію Нижньострутинської пам'ятки [Смішко. 1960, с. 31-38, 123-124]. Проте, опис фібули присутній серед загального переліку застібок, знайдених на пам'ятках культури. [Смішко. 1960, с. 110]. Потрібно думати, що ця застібка дійсно походить з Нижнього Струтиня, або принаймні з поховань культури.

У рукопису М. Ю. Смішка (Смішко, 1940, с. 178) згадуються три уламки фібул з Перерослі. Я. Пастернак, якому належить окремий розділ в рукопису, де подано опис розкопаних ним курганів, повідомляє, що в кургані № 12 знайдено два уламки залізних фібул і один – бронзової (Смішко, 1940, с. 83). Докладніших відомостей про ці фрагменти немає ні в рукопису, ні в пізніше виданій монографії М. Ю. Смішко, а самі вони не збереглися.

В кургані № 3 в Мишині була бронзова двоскладова підв'язна фібула, з колінчасто вигнутою спинкою та прямою ніжкою, виготовлена з тонкого круглого дроту. Її довжина 5,3 см. (рис. 59, 8). Подібні фібули О. Альмгрен відносить до VI групи (A VI, 161-162). Вони поширені на теренах Східної Пруссії, на пам'ятках пшеворської культури західних областей Польщі та Верхньої Сілезії, а також в Угорщині [Смішко, 1940, с. 179].

М. Ю. Смішко вказує, що цей масовий тип фібул виготовлявся в локальних майстернях різних регіонів Європи, отже мишинську фібулу слід вважати місцевим виробом і датувати в межах другої чверті I тисяч. [Смішко, 1960, с. 109].

А. К. Амброз відносить їх до групи 16, серії I (фібули з колінчасто вигнутою спинкою), варіанту 1 і датує кінцем II-III ст. [Амброз, 1966, с.62, 63].

За хронологічною схемою Є. В. Гороховського подібні фібули характерні для ранньої ружичанської фази черняхівської культури і датуються 230-270 рр. [Гороховский, 1988, с. 42, рис. 33].

В кургані № 5 могильника Мишин-1 знайдена пошкоджена бронзова двоскладова фібула з високим приймачем. Кінець фібули обламаний. Застібка мала сильно вигнуту спинку, пряму ніжку та дві пружинки. Її корпус був прикрашений чотирма накладними дротяними кільцями. Голівка фібули та кінці осей, на яких закріплено пружинки, закінчувалися профільованими шишечками. Довжина збереженої частини 5,5 см. (рис. 59, 7).

Можна думати, що такій же фібулі належить фрагмент пружинного апарату, знайдений в кургані № 7 у Марківцях. Дві срібні пружинки були закріплені на залізних осях, що закінчувалися профільованими шишечками і були з'єднані по краях двома поперечними пластинками з такими же шишечками наверху та гладкого срібного стержня між ними. Краї пластинок прикрашені поперечними насічками (рис. 59, 10).

До цього ж типу застібок відноситься і бронзова фібула з однією пружинкою, голівка якої була прикрашена багато профільованою шишечкою, а спинка кільцями з насічками (рис. 59, 9), що походить з Нижнього Струтиня (?).

Двоскладові фібули з високим приймачем та кільцями на дужці, що відносяться до VII групи Альмгрена (AVII), на думку М. Ю. Смішка є характерним типом східнопруських фібул. Поширення подібних фібул на інших Європейських теренах, зокрема на пам'ятках Західної України,

вважає він, є наслідком прямих контактів із територією Верхньої Прусії, під впливом яких і виникло їх місцеве виробництво. Такі фібули побутують починаючи з другої половини III ст. [Смішко, 1940, с. 180-181, 1960, с. 110].

За класифікацією А. К. Амброза такі фібули відносяться до групи 18, варіанту Б західносарматської серії і датуються кінцем II-III ст. Їх ареал поширення Верхнє Подністров'я, Словаччина, Сілезія, Південно-Східна Прибалтика [Амброз, 1966, с. 73].

М. Мончинська слідом за Т. Кольником [Kolnik, 1965, s. 196] вживає для позначення двоскладових фібул з високим приймачем термін „сарматський тип” [Мончинская, 1999, с. 87-99]. В її статті, спеціально присвяченій цим виробам, припускається, що вони виникли у середовищі сарматської культури Угорщини і Дакії під впливом паннонських і провінційних римських форм. Каталог доданий до статті демонструє, що найбільша концентрація „сарматських” фібул дійсно зосереджена на сарматських пам'ятках. Відомі вони також на території Нижньої Австрії, Словачії, менше у Чехії, Моравії, у Германському Полаб'ї тощо. Один екземпляр подібної фібули знайдений в похованні № 160 на могильнику в Земпліні [Budisnsky-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, Pl. XX, 27]. Їх знаходять на пам'ятках вельбарської, пшеворської і черняхівської культур, у культурі Поянешть-Вертишкой тощо. Поодинокі знахідки трапилися в провінційних римських центрах і античних містах Північного Причорномор'я. В каталозі М. Мончинської зазначені і прикарпатські фібули з Мишина і Марківець як знахідки із змішаної культурної зони, в яку вона залучає регіони Прикарпаття, Верхнього Подністров'я, Західного Побужжя, Трансільванії і Молдови.

Цікаво зазначити, що нові матеріали підтвердили думку М. Ю. Смішка, про місцеве виробництво фібул „сарматського” типу в різних регіонах [Мончинська, 1999, с. 87-99]. Дослідники практично однотайно визначають хронологію двоскладових фібул із високим приймачем в межах C1a-C2, тобто від другої половини II ст. до кінця III ст. М. Мончинська час побутування подібних фібул відносить до ст. C2 [Maćzyńska, 1998, Abb.3, 13,14, с. 417-424; Мончинська 1999, с. 88-89, Abb. 313]. Т. Кольнік вважає періодом їх побутування у Словаччині останні десятиріччя II ст. - першу половину III ст. [Kolnik, 1964, s. 415-417]. К. Годловський зауважує, що „сарматські” фібули на варварських територіях на північ від Дунаю здебільшого зустрічаються у фазі C1a і зрідка в фазі C1b [Godłowski, 1992, tabl. 2, 2,3; tabl. 20,9].

За класифікацією черняхівських фібул Е. Л. Гороховського і О. В. Гопкало (Бобровская) двоскладові фібули з високим приймачем та кільцями на дужці складають серію, якій вони дали назву „городницької”. Дослідники простежили їх локалізацію у північно-західній частині черняхівської території, а також на Дніпровському Правобережжі і не виключають, що виробництво фібул „городницької” серії існувало в середовищі черняхівської культури під впливом загальноєвропейського стилю [Гороховский, Гопкало (Бобровская), 2004, с. 122-124, рис. 5]. За хронологічною схемою Е. Л. Гороховського, такі застібки датуються другою третиною – третьою чвертю III ст., тобто 230-270 рр. [Гороховский, 1988, с. 42, рис. 33].

В кургані № 2 Мишинського могильника знайдена бронзова двопластинчата фібула з короткою сильно вигнутою п'ятигранною дужкою і пластинками однакової ромбоподібної форми. Приймач фібули обламаний (рис. 59, 13). Довжина застібки 6,1 см. М. Ю. Смішко вважав, що цей виріб

відноситься до VI ст. Підставою для цього були знахідки фібул з однаковими пластинками, що на території Прибалтики та Західної Європи датуються VI ст. і VII ст.[Смішко, 1960, с.110 і літ.]. Розглядаючи хронологію мишинської фібули ми віднесли її до кінця IV ст. – першої половини V ст. [Вакуленко, 1977, с. 67]. При цьому ми посилалися на А. К Амброза, який розробив хронологічну періодизацію двопластинчатих фібул за формою і розмірами ніжки. Обидві пластинки мишинського виробу повторюють форму вкороченої, розширеної в нижній третині ніжки у фібул, які датуються від IV – до початку V ст. [Амброз, 1966, с. 83]. Отже, було зроблено висновок, що мишинська фібула є наступним етапом розвитку двопластинчатих фібул і найбільш раннім типом фібул з ідентичними пластинками.

Пізніше ця дата була підкріплена аналогіями. Фібула із пластинками ромбічної форми виявлена в похованні № 1 на черняхівському могильнику в Міоркані (Румунія) [Ponița, 1975, fig. 4, 6]. Двопластинчата фібула, за конструкцією і формою подібна до мишинської, походить з пізньоримського укріплення Бюргле біля Гундреммингена на Дунаї. Її однакові ромбічні пластинки були орнаментовані псевдозерню. І. Вернер зазначив, що це германський тип прикрас і відніс її до V ст.[Werner, 1961, S. 239-240, Abb. 6,a].

Хоча мода на фібули з парними пластинками різної форми набуває поширення у германців у наступні століття, початок її можна простежити на півночі Європи ще у IV ст. Застібки з парними пластинками у формі трикутників відомі в похованнях могильників Герла, Твайтане, Валбі у Норвегії [Straume, 1987, Taf .26,2; 66,2; 68,1]. Датування цих комплексів припадає на період від 310/320 рр. до початку V ст. [Straume, 1987, s. 83, 85, 101, 102]. В. Салін також наводить приклади застібок з парними пластинками

різної форми, що походять з Норвегії, Швеції та Англії, і зазначає, що вони нерідко трапляються у південногерманському світі [Salin, 1904, Fig. 168-174]. О. Тишлер опублікував такі фібули знайдені в похованнях східнопруських могильників [Tischler, 1902, Taf. VI, 5-9]. Знахідка фібули з парними пластинками послужила підставою, для пізнього датування могильника у Мишині.

Між тим, наша фібула з парними пластинками знайдена в кургані № 2 в Мишині-1 в одному курганному комплексі з пряжкою типу „омега”. Отже, хронологія фібули і пряжки не співпадає. Як показано вище, якщо пряжки типу „омега” побутують у фазі С1– початок С2, або С2, то аналогії фібулі ми знаходимо в комплексах не раніше другої половини IV – першої половини V ст. і навіть пізніше. Про це свідчать численні зразки фібул із парними пластинками, відомі на германських пам’ятках, починаючи з IV ст. Вирішальною при датуванні мишинської пам’ятки була визнана хронологія фібули, отже курган № 2 був віднесений до найпізніших комплексів культури [Смішко, 1960, с. 118; Vakulenko, 2007-2008, Fig. 9]. Між тим, саме в курганах Мишина-1 (кургани № 3 та 5) були знайдені фібули ранніх типів (AVI, 161 та AVII). Ця невідповідність, а також наявність в комплексі кургану № 2 пряжки типу „омега” примушують нас ще раз повернутися до визначення типу, а отже і датування цієї двопластинчатої фібули.

Так, за деякими ознаками можна припустити, що пошкоджений приймач фібули був високим. Тоді її можна віднести до рідкісної форми фібул з високим приймачем (AVII). В цьому випадку її хронологія визначається періодом С1–С2, що узгоджується з датуванням пряжки. Однак, зауважимо, що серед загалом дуже чисельної групи таких застібок, наразі відомий лише один екземпляр фібули з високим приймачем та однаковими пластинками, при цьому іншої, ніж в Мишині-1, форми. Така фібула знайдена в житлі № 3

поселення черняхівської культури Боромля на далекій від Прикарпаття території Лівобережжя Дніпра (Некрасова, 2006, рис. 24, 9). Зауважимо, що є певні сумніви щодо правильності визначення мишинської застібки як фібули з високим приймачем. По-перше, застереження викликає її рідкісна форма. По-друге, важко повірити, що М.Ю. Смішко, який розкопав мишинські кургани і виявив цю фібулу, міг не визначити її. Адже саме М.Ю. Смішко був тим вченим, який першим, ще наприкінці 30-х – на початку 40-х років, розробив типологію фібул з високим приймачем (AVII) [Смішко, 1940, с. 179-182]. Потрібно визнати, що в цьому випадку саме авторитет М.Ю. Смішка заважав сумніватися у правильності її визначення.

Також існує припущення, що мишинська застібка належить до групи двоштиткових пластинчатих фібул. Такої думки, зокрема висловлює О.В. Петраускас у статті, що здана до друку. Хронологія таких застібок є широкою, в межах всього пізньоримського періоду. В такому разі датування всього комплексу визначатиме знайдена в похованні пряжка. В обох випадках доведеться визнати, що курган № 2 в Мишині-1 не є найпізнішою пам'яткою культури карпатських курганів. Ймовірно, мишинський комплекс слід віднести до періоду C1b–C2. *

В кургані № 2 з Мишина-1 зафіксований характерний для культури карпатських курганів обряд зі спаленням на місці поховання (товщина обпаленого ґрунту 4 см). Однак, цей курган вирізнявся тим, що в основі його насипу було викладене коло з каменю (рис. 29, 1). Це єдиний випадок кам'яної конструкції такого роду, що був виявлений при дослідженні карпатських

* Цікаво, що в рукописній праці М.Ю. Смішко при описі комплексу знахідок в кургані № 2 зазначає, що фібула мала частково пошкоджений високий приймач [Смішко, 1940, с. 29]. Однак при аналізі речових знахідок він не відносить її до цього типу фібул, а називає „двоштитковою рівнораменною”, і датує V ст. – початком VI ст. [Смішко, 1940, с. 182]. У виданій праці зазначає, що це пізній варіант двоштиткових фібул і датує її VI ст. [Смішко, 1960, с. 118].

курганів. Ця деталь, а також знайдені в похованні металеві предмети, вказують на певні зв'язки із північно-західними територіями. Серед керамічних знахідок були кухоль біконічної форми (рис. 45, 6), велика ваза з овальним корпусом (рис. 40, 7), а також уламки вази з трьома ручками, кухонного горщика та ліпних товстостінних горщиків.

Дві бронзові підв'язні двоскладові прогнуті фібули з пластинчатим корпусом (А 162) знайдені на поселеннях Пилипи-5 та Королівка на Верхньому Пруті. Перша з них, виготовлена з пластини завширшки 6,5 мм, мала довжину 58,5 мм. Спинка та ніжка фібули фасетовані. Виріб прикрашений гравійованим орнаментом у вигляді зигзагу (рис. 59, 12). Друга застібка також мала фасетовану спинку та ніжку, довжину 45 мм. та ширину платівки корпусу 6 мм. (рис. 59, 13). Очевидно, такій же фібулі належить уламок (пружинка і верхня частина пластинчатої дужки), що був знайдений на поселенні в Грабівцях [Вакуленко, 1977, табл. X,2]. Подібні застібки (варіант 3 за А. К. Амброзом) часто зустрічаються в комплексах IV ст. [Амброз, 1966, с. 64]. Вони знайдені в похованнях кримських могильників Інкерман і Совхоз 10 разом із посудом і монетами IV ст. За Є.Л. Гороховським їх хронологія, що базується на датованих комплексах з поховань Косанівського, Переяславського та інших могильників черняхівської культури, визначається останньою чвертю IV – першою третиною V ст. [Гороховский, 1988, с. 45].

Сердолікові багатогранні намистини були знайдені в похованнях кількох курганів. В Перерослі в кургані № 1 були дві намистини, розмірами 11 x 7 x 4 мм (рис. 59, 5) та 9 x 8 x 4 мм, а в зруйнованому кургані (без номеру) - три, розмірами 15 x 9 x 3 мм, 11 x 9 x 3 та 12 x 9 x 4 мм (рис. 59, 6). У кургані № 2 в Трачі-1 теж були три намистини, розмірами: 16 x 11 x 7 мм; 15 x 8 x 6 мм (рис. 59, 3); 16 x 11 x 6 мм (рис.73, 4). Дві намистини знайдені в

кургані № 13 в Пилипах-1, мали розміри 17,6 x 12,9 x 5,9 (рис. 59, 1,) і 10,6 x 8,2 x 4,7 мм (рис. 59,2). Є згадка про знахідку однієї намистини в кургані № 2 в Глибокій.

Намисто багатогранної форми було популярним у населення як на території Імперії, так і у варварських племен і зустрічається в середовищі різних культур, в черняхівській [Гопкало, 2008, с. 73-76, 82, 84], пшеворській [Maćczyńska, 1972, s. 349-390], культурах дакійського кола [Bichir, 1976, CLXXXVI, 2-4], у сармат [Vaday, 1989, Taf. 50, 8, Taf. 54, 10., Taf. 65, 3 Taf. 71,4] тощо. Його виготовляли із сердоліку (карнеолу), скла, агату і кістки [Riha, 1990, s. 90, Taf. 39, 1341, 1342; Taf. 66, 2790b. 2808d; Taf. 67, 2820a; Taf. 68, 2832a, 2839b, 2846b; Taf. 69, 2851; Taf. 70, 2876c; Taf. 71, 2888; Taf. 72, 2902b, 2906a, 2907a; Taf. 75, 2935b, 2943a, Taf. 76, 2947b, 2950].

На могильниках в Камінній, в кургані № 2, Нижньому Струтині в курганах № 2, № 4, № 6, № 8, Перерослі, в курганах № 1, № 8, Трачі, в кургані № 2, в були знайдені одна або кілька грудок сплавленого скла. Двічі (курган № 10 з Нижнього Струтиня і курган № 1 з Перерослі) зазначено, що це великі грудки. Всі вони були серед спалених кісток, в урні, ямі або на поверхні вогнища і здебільшого мали світло-зелений або зелений колір. Виключення становила знахідка кількох грудок темно-синього скла в кургані № 6 з Нижнього Струтиня. [Смішко, с. 21, 31, 33, 34, 36, 38, 40, 47]. Кусочки скла знайдені в кургані № 1 у Бранештах-Немцишор [Mihailescu-Bîrliba, 1980, p. 195]. Грудка сплавленого прозорого зеленкуватого скла була знайдена в кургані № 6 у Пилипах-1. Найімовірніше, це були залишки скляного намиста, що постраждало у вогні. Підтвердженням цього служить той факт, що часто грудки оплавленого скла знаходять разом із іншими прикрасами, наприклад із багатогранними сердоліковими намистинами. Так сталося в похованнях, кургану № 2 у Трачі, курганів № 1 і № 8 у Перерослі. У

кургані № 1 у Бранештах-Немцишор в урні разом із кількома грудками скла була залізна кошикоподібна підвіска [Mihailescu-Vîrliba, 1980, p. 199]. Сполучення скляних і сердолікових намистин на одній низці часто зустрічається в римських похованнях. Не виключено також, що скляні намиста були також багатограними октоедричними як і сердолікові. Намиста такої форми із прозорого зеленого та блакитного скла були чи не більш поширеними, ніж такі ж, виготовлені з сердоліку чи агату [Riga, s. 90, Taf. 68, 2832, 2839, 2846; 75, 2935, 2943; 76, 2947, 2950].

В курганах виявлені поодинокі екземпляри інших прикрас. Кошикоподібна підвіска з кургану № 1 у Бранештах-Немцишор є єдиною відомою знахідкою такого типу в культурі карпатських курганів. Вона мала циліндричний корпус, спаяний з трьох дротяних кілець, з'єднаних з круглим денцем з тонкого залізного листа і дротяну ручку. Висота підвіски разом із дужкою 1,8 см (рис. 59, 11.). Відерце- і кошикоподібні підвіски, виготовлені із заліза, бронзи, срібла і золота, широко відомі на обширах варварського світу. Їх знаходять в похованнях культури Поянешть, черняхівській, пшеворській, сарматської та дакійської культур та в старожитностях прусського кола тощо [Tempelmann-Mączyńska, 1989, Karte 13]. На черняхівських пам'ятках знайдено близько двохсот екземплярів [Гопкало, 2008, с. 61, 63-65]. Залізні підвіски найчастіше зустрічаються в похованнях пшеворської культури [Istvánovits, 1993, Abb. 6, 8; Abb. 8, 9; Abb. 13, 6, 8; Szydłowski, 1974, tabl. IX, k; tabl. CII, c-h; tabl. CLXXX, h-z; Godłowski, 1970, Pl. IX, 17; Godłowski, 1981, s. 94]. Відерцеподібні золоті і залізні підвіски виявлені на могильнику в Солонцях на Закарпатті [Котигорошко, 1987, с. 177-191]

В кургані № 2 в Мишині знайдений залізний наручний браслет із потоншеними роз'єднаними кінцями, виготовлений із круглого дроту. Його

діаметр становив 7,5 см. (рис. 59, 20). Про знахідку залізного браслета в кургані могильника в Бранештах-Немцишор повідомив В. Михайлеску-Бирліба. Подібні металеві прикраси широко відомі на пам'ятках різних культур в широкому хронологічному діапазоні.

В кургані № 8 з Перерослі трапився уламок срібної шийної гривни, виготовлений з круглого дроту, спірально обвитого вузькою плоскою стрічкою. Довжина фрагменту 5,6 см, діаметр 0,4 см [Смішко, 1960, с. 41, табл. XIV, 13]. Знахідки шийних гривен трапляються у пізньоримський час в похованнях різних культур [Tempelmann-Mączyńska, 1989, Tab, 1-13; Магомедов, 2001, с. 75]. Найбільше поширеними вони є у населення північних територій Європи. Їх часто знаходять в жіночих похованнях могильників Прибалтики [Моора, 1954, рис. 5а, 9], в похованнях аламанів IV-V ст. [Die Alamanen, Abb. 101, 156]. Є згадка про знахідку залізного персня в кургані № 14 з Перерослі.

Очевидно, залишками металевих прикрас, найімовірніше фібул або пряжок, є грудки сплавленої бронзи і срібла що трапилися в курганах в Перерослі та в Добрянах. В кургані № 8 у Перерослі знайдено шість грудок сплавленого срібла.

3.4.4. Предмети озброєння та кінського спорядження. На пам'ятках культури карпатських курганів зрідка трапляються предмети озброєння. Залізний наконечник стріли довжиною 9,2 см знайдений в похованні кургану № 3 могильника у Ганеві. Він мав листоподібне перо і втулку з перстнеподібним окуттям в нижній частині (рис. 60, 4.). Стріли з пером листоподібної форми відомі на пам'ятках черняхівської культури, наприклад у Кам'янці-Анчекрак, Липисівці, Вікнинах [Магомедов, Левада, 1996, рис. 7, 1,18,33], їх знаходять в похованнях пшеворської культури [Godłowski, 1976, tabl. XX, 7,8, s. 66-67]. Заготовка для виготовлення наконечника стріли

трапилася у житлі Грабовецького селища. Чотирикутна в перерізі, з листовидним потовщеним вістрям і прямим черешком вона мала довжину 4 см. [Вакуленко, 1977, с. 32, табл. X, 5]. Є згадка про залізний наконечник списа, знайдений у кургані № 14 у Перерослі. На жаль, сам наконечник не зберігся. Немає також ні його опису, ні малюнку.

У житлі № 6 на поселенні у Волосові виявлений залізний наконечник дротика [Вакуленко, 1977, с. 32, табл. X, 9]. Вістря довжиною 16 см. мало листовидне, ромбічне в перерізі лезо та циліндричну втулку (рис. 60, 1.). Аналогії виробу відомі в середовищі черняхівської культури [Магомедов, Левада, 1996, с. 308-309, рис. 6]. Подібне вістря дротика походить з римського табору в Остербиркені [Schumacher, 1895, tabl. VII, 8].

На поселеннях у Глибокій і Пилипах-4 трапилися залізні втоки циліндричної форми. Вток з Глибокої, довжиною 5,8 см, мав сплюснений загострений кінець, зручний для втикання в землю (рис. 60, 2.). У втока з Пилипів-4 кінець був відламаний, довжина частини, що збереглася - 5,7 см. (рис. 60, 3). Подібні втоки знайдені в римських кастеллах верхньогерманського лімесу. Вважається, що вони походять з варварського середовища [Schumacher, 1893, tabl. VII, 36; Wolf, 1897, tabl. VIIi, 19]. Проте, втоки не є частими знахідками у римський час. Вони зустрічаються в похованнях пшеворської культури [Godłowski, 1977, s. 66]. Вважається, що їх застосовували для окуття держака (ратища) спису або дротика. Оскільки в деяких випадках втоки знайдені в пшеворських похованнях, де були лише стріли і не було ні списів, а ні дротиків, виникла думка, що принаймні частина з них могла слугувати для окуття кінців луку. Подібний випадок трапився у германському похованні у Нидамі [Godłowski, 1976, s. 66]. З огляду на те, що втоки, знайдені на Прикарпатті, мають відносно невеликі розміри, можна думати, що вони застосовувалися саме для подібних цілей.

Предметом озброєння слід вважати і кинджал, що лежав зігнутий в урні кургану № 8 могильника Пилипи-1. На жаль, надто погана збереженість не дозволяє встановити його форму і розміри *

У похованнях культури виявлені нечисленні предмети кінського спорядження. В кургані № 1 у Стопчатові виявлена половина вудил з восьмигранним стержнем Вони виготовлені частково з бронзи, а частково з заліза. В зовнішній петлі поміщався рівний псалій з вушком посередині, на якому були підвішені два окуття для трензелів вузди. Довжина фрагменту 9 см, (рис. 60, 8). Вудила, аналогічні стопчатівським, також виготовлені з двох металів (залізо та бронза), разом із трилопатними гунськими стрілами були знайдені у похованні в Каштелі-Гат (Угорщина), що датується 375-450 рр. [Alföldi, 1932, old. 60-61, кер. 17]. Біметалічні вудила поширились у Європі в гунський час і є характерною приналежністю багатьох пам'яток цього періоду [Alföldi, 1932, Old. 60-61, tab. 1, 5; XIII, 1, XXIII, 2 8]. Такі вудила (залізо та срібло) походять, наприклад, з набору кінського спорядження знаменитого Качинського скарбу, комплекс якого датується двома срібними дволатівковими фібулами часом близько 400 р. - першою третиною V ст. [Кухаренко, 1982, с. 236, 238-240, рис. 1, рис. 3, 1-3; Tejral, 1987, s. 361]. За класифікацією І. Ахмедова стопчатівські вудила належать до першого типу, який з'явився на початку періоду D1 і був у використанні в періоді D2, а можливо і у другій третині V ст. [Akhmedov, 2001, p. 388-389].

* Зазначу, що названі В. Михайлеску-Бирлібою [Mihailescu-Bîrliba, 1999, S. 320] такі предмети озброєння, як мечі, сокири, руків'я щитів, на пам'ятках культури карпатських курганів відсутні. Оскільки він не називає конкретних пам'яток, де трапилися ці предмети, важко сказати, що малося на увазі. Найімовірніше, йдеться про знахідки з пшеворських поховань в кургані Братово в Закарпатті.

У тому ж кургані трапилося пошкоджене бронзове окуття, що, вірогідно, є частиною кінської упряжі. Це подовжена бляшка, один її кінець був прямокутним, а другий гачкоподібно загнутий. Посередині бляшки вирізаний отвір, один бік якого служить віссю, на якій поміщені два язичка з розклепаними кінцями (рис. 60, 6).

Там же у Стопчатові, в кургані № 4 були знайдені залізні кінські вудила. Його стержні були виготовлені з чотиригранних залізних штабок, з'єднаних за допомогою заклепаних петель. На їх зовнішніх кінцях в такий же спосіб були приєднані два кільця діаметром 5,3 см кожне, виготовлені з круглого дроту діаметром 0,7 см. Загальна довжина виробу – 20,3 см. (рис. 60, 5). Подібні вудила поширені на європейських теренах в широкому хронологічному діапазоні.

У кургані № 10 на могильнику в Тирзії знайдена залізна острога з шипом (рис. 75, 7). Подібні остроги відомі в східних римських провінціях, черняхівській, пшеворській, вельбарській культурах [Магомедов, Левада, 1996, с. 310, рис. 8; Kokowski, 1993; Kazanski, 1994]. За класифікацією У. Гайслера це східно провінціальний варіант острог типу Leuna C, що датується першою половиною IV ст. [Geisler, 1978, s. 9, 23].

У кургані № 8 могильника в Перерослі була виявлена бронзова плоска бляшка – щитик підквадратної форми із прорізним орнаментом і довжиною сторін 3,4 см. (рис. 60, 9). Чотири прорізи у вигляді коми симетрично розміщені навколо центральної заклепки з опуклою круглою голівкою. Чотири такі ж заклепки містилися на виступах по обводу бляшки. На зворотному боці щитика були дві вузькі схрещені металеві стрічки, при допомозі яких він прикріплювався до ременя. Подібна бляшка, прикрашена прорізним та пунсонним орнаментом, трохи більша за розмірами (4,9 см), є в складі Качинського скарбу [Петров, Каліщук, 1964, с. 88-94; Кухаренко, 1982,

рис. 4,4]. Качинський комплекс датується парою срібних фібул типу Унтерзибенбрун 420-430 pp.[Амброз, 1966, с.87, 88, 91, рис. 7, 1 (2); Tejral, 1973, S. 27-28, Abb. 2, 11]. Потрібно зазначити, що у Качинському скарбі виявлено дві групи знахідок. Одна з них складається із жіночих прикрас, друга – з предметів кінського убору. Бляшку з прорізним орнаментом., що нас цікавить (рис. 61, 3), було віднесено до предметів кінської зброї. Оскільки, качинські речі були знайдені випадково, то, як зазначили автори публікації, важко визначити був це скарб, чи поховання з обрядом трупоспалення [Петров, Калищук, 1964, с. 88-93]. У всякому разі, було це поховання чи скарб, але речі належали жінці. Нагадаємо, що жіночим було і поховання в кургані № 8 з Перерослі, де трапився схожий виріб. У цьому зв'язку вірогідним є припущення М. Ю. Смішка, що можливо бляшка з Перерослі, додамо, що отже і з Качина, є деталлю жіночого пояса. Можливо на користь цього є та обставина, що в Перерослі бляшка містилася в урні. Проте, наведені М.Ю. Смішком як аналогії прикраси жіночих поясів, знайдені в похованнях аламанів V-VII [Смішко, 1960, с. 111], поєднує із знахідкою в Перерослі лише те, що вони мають прорізний орнамент. Аламанські прикраси поясів, на які він посилається мали круглу форму і в цілому, мало схожі. Більше подібною є прикраса поясу (рис. 61, 2) з того ж аламанського середовища, знайдена в похованні № 2 на могильнику Вітлінген „Гофстадт” [Qust, 2006, Taf. 119, 5]. Потрібно нагадати, що в похованнях аламанів знаходять аналогії і срібна гривна з цього ж кургану.

Відносно невелика, поза керамікою, кількість речових знахідок на пам'ятках культури, що, як вже не раз зазначалося, пов'язано із специфікою поховального обряду, однак переконливо демонструє, що населення культури карпатських курганів було повністю інтегровано в тогочасний європейський племінний світ і мало культурні зв'язки з різними регіонами Європи. Щодо

кераміки незаперечним є вирішальний вплив римської провінціальної культури.

Загалом аналіз речового комплексу культури карпатських курганів, дозволяє зробити висновки відносно різних сфер життя прикарпатського населення, про що йтиметься в наступних розділах. Саме на аналізі речових знахідок базуються хронологічні визначення. Речі присутні в поховання і житлових об'єктах, насамперед прикраси та імпорти, слугують хронологічними реперами, які дозволяють визначити місце археологічної культури в часовому просторі.

3.5. Хронологічні визначення

Розгляд та з'ясування сутності історичних процесів та аналіз етнокультурної ситуації в тому чи іншому регіоні прямо пов'язані з хронологічними визначеннями. Без цього неможливо вирішити питання походження та подальшої долі стародавнього населення. Отже, особливого значення набуває визначення хронологічних рамок археологічних культур.

Хронологія культури карпатських курганів згідно із загальноприйнятою європейською періодизацією повністю вкладається в межі пізньоримського періоду, захоплюючи початковий етап епохи Великого переселення народів.

Виникнення культури прямо пов'язане з періодом, що настав після Маркоманських війн, які стали каталізатором в процесі утворення різних археологічних культур на території Південно-Східної Європи.

Зникнення культури карпатських курганів є одним з наслідків складної загальноєвропейської ситуації, пов'язаної в першу чергу з гунською навалою та масовими пересуваннями племен і народів, що одержало назву Великого переселення народів.

Археологічний матеріал, виявлений при розкопках пам'яток культури карпатських курганів, досить бідний знахідками, що створює труднощі при хронологічних визначеннях*. Проте, чітка стилістична визначеність виявлених матеріалів дозволяє з упевненістю використовувати їх як хронологічні репери (рис. 62).

Потрібно думати, що на великих могильниках поховання відбувалися протягом довгого часу. Проте, в більшості випадків хронологія одного чи кількох курганів, де трапилися речі, що мають хронологічну прив'язку, поширюється на всю пам'ятку.

М. Ю. Смішко вважав, що ранню хронологічну межу культури карпатських курганів слід віднести до початку III ст. Ця дата опиралася на хронологію одночастних підв'язних фібул, знайдених в курганах могильника Іза I в Закарпатті. Проте, вчений припускав можливість більш раннього датування цієї пам'ятки, а отже культури в цілому [Смішко, 1960, с. 125].

Ми, розглядаючи ті ж знахідки одночастних підв'язних фібул з Ізи I, за аналогіями з матеріалами сусідньої Словаччини, де вони відомі у численних комплексах кінця II – початку III ст. [Kolnik, 1965, s. 202, obr. 11, 6-9; Lamiová-Schmiedlová, 1961, tab. VI, 6, 7], відсували нижній хронологічний рубіж культури на цей же час [Вакуленко, 1977, с. 63-64].

Тепер, коли новими дослідженнями доведено, що могильник в Ізі не має стосунку до культури карпатських курганів, а Закарпатський регіон має свій, відмінний від Прикарпаття, ритм розвитку [Vakulenko, 1999, S. 161-172; Вакуленко, 2000а, с. 137-145; Вакуленко, 2000ж, с. 312-321; Вакуленко, 2002а, с. 51-52], нижня хронологічна межа культури карпатських курганів повинна базуватися лише на даних з пам'яток Прикарпаття.

* Хронологічні визначення та аналогії речам, що можуть визначати їх дату, наведені вище.

Доводиться визнати, що на пам'ятках культури карпатських курганів не виявлено жодної знахідки, яка б чітко датувалася кінцем II ст. Як вже згадувалося, найбільш ранньою знахідкою в курганах Прикарпаття є знайдена в кургані № 15 могильника в Нижньому Струтині світлоглиняна дворучна амфора з воронкоподібним горлом, яйцеподібним тулубом і пласким дном висотою 61 см (рис. 53, 1). Однак, вироби, аналогічні нижньоострутинській амфорі, що побутували і в II ст., доживають до 260 р., тобто до часу загибелі рейнського лімесу [Pelichet, 1946, S. 193].

До числа хронологічно більш ранніх речей слід також віднести гостродонну амфору, без ручок, з Грушева (рис. 53, 3). Це виріб рідкісної форми. Єдина, відома нам, аналогія походить з поховання № 36 могильника культури Поянешть-Вертишкой у Соходорі [Capitanu, 1975, Fig. 28]. Пам'ятка датується 230-240-275 рр., тобто фазою C1b, можливо захоплюючи початок C2 [Ignat, 1999a, p. 132-133, tab. VII].

Можливо, відносно ранньою знахідкою є світлоглиняна амфора з розширеним донизу горлом і коротким роздутим тулубом із злегка рифленою поверхнею (рис. 53, 2.), що була у господарській ямі поселення в Глибокій. Час побутування подібних „танаїських” амфор припадає на першу половину III ст. [Шелов, 1978, с. 19]. Однак, вони зустрічаються і в пізніших комплексах всього III ст. і, навіть початку IV ст. [Крапивина, 1993, рис. 29, 5-7, с. 94].

Очевидно, не раніше 230 р. починається хронологія знайдених фібул. Це бронзова двохскладова підв'язна фібула, з колінчасто вигнутою спинкою та прямою ніжкою, виготовлена з тонкого круглого дроту, що трапилася в кургані № 3 в Мишині (рис. 59, 8). Дві бронзові і фрагмент срібної двохскладових фібул з високим приймачем, дужки яких були прикрашені накладними дротяними кільцями (рис. 59, 7,9,10) виявлено в кургані № 5 у Мишині, у Марківцях і в Нижньому Струтині (?).

Отже, за археологічними матеріалами початок культури карпатських курганів можна віднести до фази С1b загальноприйнятої європейської періодизації. Проте як і при датуванні хронологічно синхронної черняхівської культури залишається нез'ясованою вірогідність існування більш ранніх пам'яток, кінця II – перших десятиліть III ст. З цим пов'язане існування двох схем датування черняхівської культури, так званих „широкої” і „вузької” [Щукин, 1968, с. 42-43; 1970, 104-111].

Всі спроби дослідників черняхівської культури, які мають в своєму розпорядженні величезний обсяг датуючих матеріалів, виділити пам'ятки або хоча б об'єкти, що надійно б засвідчували існування черняхівської культури в кінці II – першій половині III ст. є лише здогадними. Більшість вчених, які займалися питаннями ранньої хронології черняхівської культури, відносять її найбільш ранні пам'ятки до 230-240 рр. [Щукин, 1976, с. 303-317; Щукин, 1979, с. 66-89; Щукин, 1999б, с. 10-25; Гороховский, 1988, с. 42; Бажан, Гей, 1992, с. 122-157]. Представлені хронологічні побудови і схеми є дуже цікавими, проте на рівні гіпотез. Їм бракує надійності і переконливості і вони залишаються дискусійними. Тому продовжують існувати розбіжності у визначенні початкової дати черняхівської культури - кінець II ст. або середина III ст.

Отже, виникає парадоксальна ситуація. Як вже зазначалося, Маркоманські війни 166/167-180 рр. стали тим рубежем, після якого почалася нова епоха. Звідси повинно було б випливати, що початок існування нових культур, таких як культура карпатських курганів, так і черняхівська, повинен синхронізуватися з початком пізньоримського періоду, тобто із фазами С1a – С1b (друга половина II ст. – до початку другої половини III ст.) за схемою європейської хронології К. Годловського [Godłowski, 1970, p. 66].

Проте, часовий відрізок, що настав зразу після закінчення війни (йдеться про два останніх десятиліття II ст. і три-п'ять перших десятиліть III ст.) практично не вдається чітко вхопити на археологічних матеріалах черняхівської культури, як і культури карпатських курганів. Цікавим у цьому зв'язку є спостереження М. Б. Щукина, який зауважив, що якби найбільш ранні поховання черняхівських могильників у Ружичанці, Чернелеві-Руському, Данченах, які з більшою чи меншою вірогідністю можна віднести до фази C1b, були знайдені окремо від основного масиву поховань, то їх навряд чи віднесли б до черняхівської культури [Щукин, 1999б, с. 10-25].

Отже, напрошується висновок, що в цей період основні риси культур пізньоримського часу ще повністю не сформувалися. Образно кажучи, ще не оформилася сама епоха.

Таким чином, можна думати, що на час, який пройшов від Маркоманських війн до середини III ст., припадає період кристалізації нових культур, їх остаточного формування, коли на новій території із складного конгломерату прийшлого і місцевого населення і, без перебільшення, під визначальним впливом провінційного римського світу вибудовувалась нова спільнота із усталеними характерними рисами матеріальної культури. Саме з цього часу, тобто із середини III ст., археологічні матеріали надійно зафіксували появу нових культур.

Якщо прийняти до уваги і погодитися з подібним розвитком подій, можна вважати, що відносити початок культури карпатських курганів, як, до речі, і черняхівської до кінця II ст., так само як і до середини III ст. цілком правомірно. Очевидно час від кінця Маркоманських війн, тобто від кінця II ст. до 230-250 рр., був періодом формування культури карпатських курганів і черняхівської, а 230-270 рр. – раннім періодом існування вже сформованих спільнот, який вдалося виділити за археологічними матеріалами.

Потрібно наголосити, що ситуація, простежена на території Східної Європи, цілком синхронізується із загальноєвропейською. Археологічні матеріали показують, що кінцева стабілізація нового укладу племінних і культурних відносин у Європі мала місце не раніш ніж 230 р., а повна зміна ситуації в Європі відбулася лише близько середини III ст., у стадії C2 [Godłowski, Okulicz, 1981, s. 27-64]. Отже, культура карпатських курганів була включена у єдиний ритм тих явищ і змін, як культурних, так і стилістичних, що відбувалися в Європі.

Найбільша кількість речей, знайдених на пам'ятках культури, що мають більше чи менше чітку хронологічну прив'язку, відносяться до періоду розквіту культури, який настав у IV ст. н.е. Із поживленням зовнішніх торгових зв'язків прямо пов'язане збільшення кількості амфор. З точки зору хронологічних визначень найбільш цікавими є так звані інкерманські амфори, яким належить вісім цілих екземплярів та більшість знайдених уламків (рис. 54, 1-5; рис. 55, 1). Це – світлоглиняні вироби з високим вузьким горлом, конічним ребристим тулубом та профільованими ручками. Максимальне поширення таких виробів припадає на другу половину IV ст. н.е. [Сазанов, 1993, рис. 9, 1; Айбабин, 1990, с.14, рис. 2, 6].

Інші амфорні знахідки, а саме світлоглиняна амфора з високо піднятими ручками з кургану № 1 у Бранештах-Немцишор (рис. 55,2), червоноглиняна гостродонна амфора з ребристим тулубом грушоподібної форми та високо піднятими гостро зламаними сплюсненими ручками з кургану № 1 у Камінній (рис. 53,4) мають лише широку хронологічну прив'язку в межах пізньої античності, другої половини III-IV ст., проте найімовірніше вони потрапили на Прикарпаття у IV ст. Те саме можна сказати про дві червоноглиняні амфори, ніжки яких знайдені в житлі № 2 на поселенні в Королівці. Також IV

ст. датується плоскодонний глек, уламок якого виявлений у тому ж житлі. [Preda, 1980, p. 27, Pl. XI, 84; Mitrea, Preda, 1966, Fig. 266].

У другій половині IV ст. був виготовлений дворучний глечик з циліндричним тулубом, широким горлом і воронкоподібними вінцями (рис. 55, 4), виявлений у кургані № 1 у Бранештах-Немцишор [Reuter, 1979, S. 15,16, Abb. 10].

У межах ст. D (350-450pp.) за К. Годловським, може датувати поховання в кургані № 1 могильника Пилипи-1 керамічна полив'яна чаша біконічної форми (рис. 55, 6). Подібні полив'яні вироби з'являються в Панонії близько середини IV ст. і якийсь час продовжують використовуватися у V ст. [Grunnewald, 1979, S. 67-74].

На цей же період припадає час виробництва і побутування двох скляних чаш червоно-фіолетового (пурпурного) кольору, прикрашених зигзагоподібними візерунками з накладних стрічок блакитного та жовтого кольору, виявлених у курганних похованнях Нижнього Струтиня та Пилипів (рис. 56, 1,2; рис. 57). Вони походять із східно-римських провінційних майстерень, що працювали в IV ст. [Vakulenko, 1964, p. 67-70]. Золота монета Констанція II (355-361 pp.), знайдена у кургані № 31 у Бранештах-Немцишор [Mihailescu-Bîrliba, 1999, s. 313-332], дозволяє датувати його другою половиною IV ст.

Встановлення верхньої хронологічної межі культури карпатських курганів, як і інших культур пізньоримського часу, черняхівської та пшеворської, не випадково викликає труднощі і є предметом дискусій [Вакуленко, 2003б, с. 44-50].

За європейською хронологічною системою запропонованою К.Годловським, ще у 1969-1970 pp. найпізніший період існування цих

культур, що, одночасно є і початком епохи переселення народів, позначений як фаза D, триває від середини IV ст. до середини V ст. [Godłowski, 1970, p. 99]. Пізніше, і К.Годловський [Godłowski, 1970, p. 99] і інші дослідники пропонували уточнені хронологічні рамки для фази D, а також її членування на більш короткі періоди (D1, D2, D3) та горизонти. Слід назвати роботи Я. Тейрала [Tejral, 1986, 1987] М. Казанського, Р. Легу [Kazanski, Legoux, 1988], Є. Гороховського [Гороховский, 1988, с. 34-45], М. Щукина [Щукин, 2005, с. 235-254], та інш. Детальний аналіз цих хронологічних побудов поданий в монографії М. Щукина [Щукин, 2005, с. 235-254]. Очевидно, що серед дослідників немає єдності з цього питання. Справа в тому, що на фоні масового надходження провінційних римських імпорту, що було ознакою найвищого економічного розквіту, який переживали варварські спільноти Європи у IV ст., важко вирізнити хронологічні показники, які фіксували б комплекси виключно найпізнішого часового відрізка. Серед іншого, труднощі виникають і через те, що, очевидно, перехід від фази C3 до фази D відбувався плавно. Деякі культурні елементи пізньоримського часу живуть і далі існують у незмінному вигляді і під час епохи великого переселення народів.

Як було показано вище, хронологія, знайдених на пам'ятках культури карпатських курганів амфор інкерманського типу, двох скляних чаш червоно-фіолетового (пурпурового) кольору, полив'яної чаші тощо визначається IV або IV – початком V ст. За хронологічною схемою К. Годловського це фаза D, тобто від середини IV ст.-до середини V ст. [Godłowski, 1970, p. 66]

Проте, нашим завданням є виділення комплексів поховань, або речових знахідок на селищних пам'ятках культури карпатських курганів, хронологія

яких визначалася б більш вузько, за уточненою хронологічною системою Я. Тейрала, в межах виділеної ним фази D1 (360/370–400/410). [Tejral, 1987, S. 11].

До таких, найбільш надійно датованих пізніх поховальних комплексів культури карпатських курганів, відноситься поховання в кургані № 1 у Стопчатові, де були виявлена половина біметалічних вудил з восьмигранним стрижнем, виготовленим частково з бронзи, а частково із заліза (рис. 60, 8). Біметалічні вудила є однією з типових знахідок гунського часу в Європі [Alföldi, 1932, Old. 60-61, tab. 1, 5; XIII, 1, XXIII, 2 8; Кухаренко, 1982, с. 236, 238-240, рис. 1, рис. 3, 1-3; Tejral, 1987, s. 361]. За класифікацією І. Ахмедова стопчатівські вудила належать до першого типу, який з'явився на початку періоду D1 і був у використанні в періоді D2 [Akhmedov, 2001, p. 388-389]. До комплексу речей, що трапилися в кургані № 1 у Стопчатові входили також інші речі характерні для гунського часу. Це срібна пряжка овальної форми з вільно прикріпленим язичком із загнутим кінцем, розмірами 2,5x1,5 (рис. 59, 15) та бронзова кругла пряжка діаметром 1,5 см. з рухомим язичком із загнутим краєм [Alföldi, кер. 17]. Бронзовий щиток пряжки у вигляді вдвоє складеної бляшки видовженої трикутної форми, з'єднаної трьома заклепками з круглими опуклими голівками з кургану № 1 у Стопчатові (рис. 59, 21), також визначає дату цього поховання гунським часом [Quast, 2006, Taf. 94, 193, 194, 201, 200, 206].

Отже, всі речі, знайдені в кургані № 1 у Стопчатові, що можуть служити хронологічними показниками, дозволяють зробити висновок, що це поховання відбулося у період кінця IV – початку V ст. Тоді ж, очевидно, відбулося поховання і в кургані № 1 у Добрянах, де знайдена срібна пряжка, аналогічна стопчатівській [Смішко, 1960, с. 110].

До найпізніших комплексів культури карпатських курганів, тобто до перших десятиліть V ст., що часто визначають як, так званий горизонт Віллафонте, слід віднести курган № 8 з Перерослі, де була виявлена бронзова плоска бляшка – щитик із прорізним орнаментом (рис. 60, 9, рис. 61, 1), вочевидь пов'язана із кінським спорядженням. Підставою для цього є схожий виріб (рис. 61, 3), що був в комплексі Качинського скарбу [Кухаренко, 1982, рис 4,4].

Останньою чвертю IV – першою третиною V ст. визначається час побутування двох бронзових підв'язних двочленних прогнутих фібул з пластинчатим корпусом (рис. 73, 12,14), знайдених на поселеннях Пилипи-5 та Королівка на Верхньому Пруті [Гороховский, 1988, с. 45].

Як було показано вище курган № 2 на могильнику в Мишині-1, який традиційно датувався кінцем IV – початком V ст. не є одним з найпізніших комплексів культури. Ймовірніше його слід віднести до періоду C1b–C2.

В ареалі культури карпатських курганів, у Белелуї, знайдені золоті монети Феодосія I (379-395), Граціана (367-383), Аркадія (395-408) і дві монети Гонорія (395-423). Ще одна монета Гонорія трапилася в Острині. Оскільки знахідки не супроводжувалися керамічними чи речовими знахідками ми не можемо з певністю стверджувати, що вони належали населенню культури карпатських курганів. Однак, присутність на Прикарпатті монет останньої чверті IV – початку V ст. не лише дозволяють стверджувати наявність на цій території і в цей час стародавнього населення, але також, оскільки Белелуя розташована в напрямку торгового шляху, що проходив долиною р. Прут, фіксують існування традиційних, нехай порівняно обмежених, зв'язків із римсько-візантійським світом.

Потрібно думати, що, виходячи із загальної історичної ситуації, фінал культури карпатських курганів пов'язаний з відходом населення з

Прикарпатського регіону внаслідок гунської навали. Проте речі, що побутують в кінці IV – на початку V ст., і які зрідка трапляються на пам'ятках культури, дозволяють думати, що якась частина населення залишилася на цій території. Так, незаперечним є існування окремих поховань, таких, наприклад, як курган у Стопчатові, що датуються кінцем IV – першою третиною V ст. Цікаво відмітити, що власне саме до цього пізнього періоду відносяться знахідки предметів кінського спорядження в карпатських курганах. За виключенням остроги, що походить з кургану № 10 в Тирзії, і датується першою половиною IV ст., вони виявлені саме в двох курганах в Стопчатові. Втім, поховання, виявлені в стопчатівських курганах, де знайдені предмети кінського спорядження, повністю відповідають поховальному обряду культури. Зазначу, що кераміка, виявлена в цих похованнях, цілком вписується в керамічний комплекс культури. Слід також згадати поселення в Кодині, де виявлені слов'янські об'єкти з гончарною керамікою та житла культури карпатських курганів з печами-кам'янками, характерною етнографічною рисою ранньослов'янських напівземлянок [Русанова, Тимощук, 1984. – с. 40-45].

Цікаво зазначити, що подібний феномен своєрідного відставання археологічного датування у порівнянні з історичним спостерігається і при датуванні черняхівської культури, на що вказують дослідники. Так, згідно історичних відомостей кінець черняхівської культури повинен припадати на 375-376 рр., коли готські племена внаслідок гунської навали відійшли за Дунай. Однак, незаперечним є існування ряду пам'яток, на яких продовжуються традиції черняхівської культури протягом принаймні перших десятиліть V ст., які за образним визначенням М.Б. Щукіна складають її „шлейф” [Щукин, Шаров, 2000, с.369-383]. Деякі дослідники

називають цей хронологічний горизонт пост черняхівським [Tejral, 1986, S. 190].

Представлений перелік як найраніших, так і найпізніших комплексів і датує речей культури карпатських курганів, невеликий. Цьому є кілька пояснень. Потрібно ще раз нагадати, що специфіка поховального обряду культури карпатських курганів, що передбачає спалення померлого, взагалі надзвичайно обмежує загальну кількість знайдених у похованнях предметів, а отже і датує речей.

До того ж, в науковий обіг практично не введені матеріали досліджень більше ніж 30 курганів на трьох могильниках на території Румунії, поблизу сс. Гура Секулуй, Бранешти-Немцишор, Тирзія, оскільки автор розкопок В. Мигайлеску-Бирліба публікує лише уривчасті відомості [Mihailescu-Bîrliba, 1999, 313-332].

Однак, матеріали, здобуті при дослідженні прикарпатських старожитностей, дозволяють досить чітко визначити період існування культури карпатських курганів в хронологічних рамках C1b – D загальної європейської періодизації. В цей період на території Прикарпаття спостерігається стабільний розвиток культури карпатських курганів.

Культура карпатських курганів склалася на території Прикарпаття, проте її походження пов'язане з міграцією в регіон германського населення, при цьому культурне обличчя спільноти сформувалося під впливом античної цивілізації. Культура карпатських курганів припиняє своє існування у зв'язку з відходом населення, під тиском гуннської навали.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НАСЕЛЕННЯ

Характеристика соціально-економічного розвитку конкретного стародавнього суспільства може бути представлена через реконструкцію основних видів його господарської діяльності.

Якісні параметри соціально-історичного організму, що сформувався в пізньоримський час в області Карпатського підгір'я, найбільш повно позначилися на археологічних матеріалах, які репрезентують такі сфери господарської діяльності, як землеробство, гончарство та торгівля. Ефективний характер землеробства є не тільки основою життєдіяльності етносоціального організму, але й разом із формами організації ремесла і торгівлі визначає соціально-економічну структуру стародавнього суспільства та рівень його розвитку.

4.1. Землеробство

Одним з основних завдань археологічної науки є визначення характеру господарської діяльності стародавніх суспільств. Без такого визначення неможливе адекватне відтворення життя, побуту та культури стародавнього населення.

4.1.1. Характер господарства. Як відомо, в науці довгий час панувала думка про скотарський характер господарства населення Прикарпаття. Цю думку висловив М.Ю. Смішко, аргументуючи її характером рельєфу передгірської території, де розташовані пам'ятки культури карпатських курганів. Правда, він не заперечував і наявність землеробства у осілого прикарпатського населення, визначаючи його як

приселище [Смішко, 1960, с. 136]. Потрібно зауважити, що в той час поселення культури ще не досліджувалися. Відкриття і дослідження селищ дало нові матеріали для вивчення господарства, і ці матеріали свідчили саме про землеробський характер прикарпатського господарства [Вакуленко 1977, с. 43-56; Вакуленко, Янушевич, 1974, с. 31-41]. Відомо, що розвинене землеробство неможливе без розвинутого скотарства. Однак питання, що саме було основою господарства, є принципово важливим. Йдеться не просто про перестановку слів: скотарсько-землеробське чи землеробсько-скотарське населення. Йдеться про різні світи, різний спосіб життя, різний світогляд тощо.

При дослідженні поселень, крім опосередкованих даних, важливим джерелом для вивчення землеробства у племен культури карпатських курганів стали відбитки зерен на кераміці. Серед них, за визначенням З.В. Янушевич, виявлено зернівки трьох видів пшениці, ячменю, проса, вівса [Вакуленко, Янушевич, 1974, С. 31-41]. Такий досить широкий набір злакових культур засвідчує землеробство орного типу [Вакуленко, 1977, с.54-55].

Проте, не всі сприйняли ці докази як достатні. Насмілюсь зауважити, що сумніви базувалися не на вивченні фактичного матеріалу, а на хибному уявленні про Прикарпаття як про гірський край, де заняття землеробством унеможливлене природними умовами. Однак, наголосимо, що йдеться про територію, розташовану вздовж північно-східних схилів Карпатської дуги, що має географічне визначення – Передкарпатська рівнина (Передкарпаття або Прикарпаття). Отже, прикарпатський ландшафт характеризується розчленованим пологоувалистим рельєфом м'яких форм і здебільшого складається з вирівняних річкових терас і пологих схилів, зручних для

зайняття землеробством [Природа УСССР, 1985, с. 184-186], а головний ґрунтовий фон утворюють так звані дерново-підзолисто-глейові ґрунти [Природа УСССР, 1986, с. 165-170].

Саме в цих ландшафтних місцевостях розташовані поселення культури карпатських курганів (рис. 63, 1, 2). Під час археологічних розкопок у 1987 і 1988 рр. кандидатом географічних наук, доцентом Київського національного університету Тютюнником Д. А. були проведені дослідження ґрунтів на території чотирьох поселень культури карпатських курганів. Нижче подаємо скорочений виклад результатів.

На площі поселення Пилипи-4 (урочище П'ядецьке) було закладено два ґрунтознавчих шурфи розмірами 1,7x0,8 м і 1,5x0,8 м при глибині 1,5 м, які показали таке чергування шарів зверху до низу. **Розріз № 87-6**, закладений в лощині, що перетинає гребінь між рівнями другої та першої терас. Рілля, пшениця в доброму стані. Горизонти: **HEa** 0-21 см; **EH (gl)** 21-39 см; **Hiegl** 39-54 см; **PHIglmn** 54-73 см; **PI hglm** 73-98 см; **P glmi** 98-130 см. Висновок: ґрунт дерново-буроземний, сильно опідзолений, поверхнево глейовий, піщано-середньосуглинковий, на давньоалювіальному безкарбонатному суглинку. **Розріз № 87-7**. На відстані 7 м на північ від розкопу 1984 р. Горизонти: **Hod** 0-4 см; **He** 4-12 см; **HE** 12-34 см; **IEh** 34-50 см; **PIMglh** 50-82 см; **PIimgl** 82-110 см; **Pkgl** 110-150 см. Висновок: ґрунт буро-підзолисто-дерновий, поверхнево глеюватий, піщано-легкосуглинковий на давньоалювіальному карбонатному суглинку.

Пилипи-5 (урочище Селища). Для порівняння було закладено три шурфи як на місці поселення, так і поза ним. **Розріз № 88-1**. На заплаві р. Березівка, берег біля русла, уріз води 250 см, пасовище, засіяне травами. Горизонти: **Hd** 0-4 см; **Hd** 0-4 см; **HPim (gl)** 45-90 см; **Phiglm**

90-300 см. Висновок: ґрунт алювіальний, глибоко-дерново-буроземний, слабо опідзолений, глеюватий піщано-легкосуглинковий на сучасному суглинковому алювії. **Розріз № 88-2.** На кінці гребеня-останця надзаплавної тераси в підвищеній частині заплави. Горизонти: **Hd** 0-3 см; **He** 3-20 см; **HE (gl)** 20-38 см; **PI (gl)m** 38-120 см; **P glm** 120-300 см; **P_{II} gl** 300-400 см. Висновок: ґрунт буро-підзолисто-дерновий, поверхнево глеюватий, пилувато-піщано-легкосуглинковий на лесовидному давньоалувіальному суглинку. **Розріз № 88-3.** На рівній частині мису на місці поселення культури карпатських курганів. Гребенеподібний останець другої надзаплавної тераси з піднятим на 2-3 м кінцевим язиком. Розріз закладено поза підвищеною частиною. Розміри 1,5x0,8 м, глибина 150 см. Генетичні горизонти: новоутворений ґрунт на культурному шарі: **Hd** 0-2 см; **H** 2-24 см; **H_{культ}** 24-64 см. Природний профіль під культурним шаром: **HPim** 64-87 см; **PI hglm** 87-120 см. Висновок: ґрунт дерновий на культурному гумусовому шарі з похованим дерново-буроземним, опідзоленим, глеюватим пилувато-середньосуглинковим ґрунтом на делювіальному суглинку.

Воскресінці (урочище Липчинки). Горбисто-увалисте запрутське передгір'я. Плоско-опукла поверхня плато на сході переходить через пологий схил 2-3° в терасовий уступ висотою 3-5 м до нижчої тераси, далі на схід - у надзаплавну терасу р.Прут. **Розріз № 88-5.** Розміри 1,5x0,8 м, глибина 150 см. Генетичні горизонти: **Hd** 0-4 см; **H(e)/(gl)** 4-44 см; **H(e)_a** 4-26 см (орний шар); **HP(gl)** 44-68 см; **PIh(gl)** 68-84 см; **Pigl** 84-120 см. Висновок: ґрунт дерновий, глибокий чорноземовидний, опідзолений, поверхнево і ґрунтово-глеюватий, пилувато-середньосуглинкової на делювіальному суглинку.

Королівка (урочище Синівські облуги). Друга надзаплавна тераса р.Прут; поле, рілля, картопля в доброму стані. **Розріз № 88-6**. Розміри 1,5x0,8 м, глибина 150 см. Генетичні горизонти: **He_a 0-30 см; H (e) 30-50 см; Hi(gl) 50-82 см; HlPgl 82-110 см**. Ґрунт лучно-чорноземний, опідзолений, ґрунтово-глеюватий, пилувато-середньо-суглинковий на давньоалювіальному суглинку.

Підбиваючи підсумки результатів ґрунтознавчих досліджень, вчений вказує, що означені поселення розташовані на землях, глибока гумусованість профілю і помітна оструктуреність гумусних горизонтів яких, зумовлюють значну родючість ґрунту. На Передкарпатті цей підтип буро-підзолистих ґрунтів (буро-підзолисто-дернові), із збільшеною глибиною гумусового горизонту до 35-40 см, має значне поширення на перших і других надзаплавних терасах річок, притоків Дністра, Прута та Сірета. Серед буро-підзолистих поверхнево оглеєних ґрунтів вони є найбільш родючими.

До того ж потрібно наголосити, що головним чинником, який впливає на продуктивність землеробства, як в минулому, так і тепер, є не ґрунти, які завжди можна покращити, а кліматичні умови.

Між тим, як було показано вище, за висновками кліматологів, термічні ресурси Прикарпаття є сприятливими для землеробства і дозволяють успішно вирощувати широкий асортимент сільськогосподарських культур [Природа..., 1968, с. 101]. Цікаво додати, що землеробські племена населяли Прикарпаття задовго до появи на цих землях племен культури карпатських курганів. Йдеться про населення трипільської культури (IV тис. до н.е.), селища якої відомі на цій території [Вакуленко, 1977, с. 44]. Землеробство було основним заняттям населення Прикарпаття і в наступні часи раннього та пізнього середньовіччя, залишається таким і в наш час. Український

географ В. Кубійович, вивчаючи розвиток господарства на Прикарпатті на початку ХХ ст., зазначає, що населення Північних Карпат, за винятком Гуцульщини, займалося передусім рільництвом [Кубійович, 1934, с.1-10].

Щодо скотарства, то як самостійна, спеціалізована і відокремлена від рільництва галузь господарства, воно можливе лише на теренах, які забезпечують для худоби достатню кількість якісної рослинної їжі та можливість переміщення стада з метою її раціонального використання. На території Прикарпаття, вкритій лісовою рослинністю, такі умови відсутні. Випас худоби в лісі, що практикується віддавна у всіх землеробських суспільствах, ніде і ніколи не набув масштабів самостійної галузі. Одним з основних чинників, що не сприяють його розвитку, є недостатня поживність лісового корму, який за годівельними якостями значно поступається не тільки зеленій паші, але й соломі. Лісова паша, звана “голодною”, не може бути основою раціонального молочно-м’ясного господарства. Крім низької якості, лісова кормова база обмежена і кількісно, отже, не забезпечує ефективну форму випасу [Król, Vobiński, 1951, s. 4-6; Tunia, 1989, s. 220]. Утримання худоби, за винятком свиней, а тим більше скотарське господарство, безумовно і рішуче надає перевагу відкритим просторам.

Між тим, історія цивілізації, яка в значній мірі пов’язана із вивільненням з-під лісу земельних площ для рільництва, не знає прикладів цілеспрямованого формування луків для випасу худоби, перш за все через те, що така діяльність була би малоефективною. Існуючі в наш час луки антропогенного утворення є наслідком вторинного використання рільничих угідь. Численні історичні та етнографічні матеріали засвідчують вторинність використання знелісених земель як пасовиськ щодо їх початкової експлуатації як

ріллі. Отже, для створення ззелісених просторів потрібна їх довготривала експлуатація як орних земель [Kubijowicz, 1926, s. 18, 19; Muczkowski, 1958, s. 151].

Якщо все ж таки прийняти тезу про скотарський характер господарства прикарпатського населення, то потрібно, принаймні, визначити, про яку конкретно форму йдеться. Історична етнографія розрізняє такі способи скотарства: номадський, відгінний на далекі території та літній гірський випас [Tunia, 1986, s. 219-230].

Очевидно, це не могло бути скотарство номадського характеру, коли разом із стадами переміщалася вся людність. Осілий характер життя прикарпатського населення, крім інших прикмет, засвідчують довготривалі поселення із стаціонарними житлами та великі могильники.

Другий спосіб – цілорічний випас тварин через сезонне переміщення стад на далеко відлеглі території. В європейських умовах, коли не йдеться про степові простори, це означало би випас влітку в горах, а взимку – в низинах. Необхідними умовами такого способу господарювання є достатньо теплий клімат, хороші комунікаційні шляхи та наявність гірських пасовиськ і великих ззелісених просторів в низинах. Така форма скотарства відома на Балканах і в Трансильванії. Зауважимо, що на території Прикарпаття такі умови відсутні. На заваді був клімат, який не дозволяв зимовий випас, і відсутність у низинах великих просторих луків, що могли б становити базу для такого скотарського господарства. Адже, як зазначалось, для створення ззелісених просторів потрібна їх довготривала експлуатація як орних земель, а стародавнє заселення Прикарпаття не було настільки інтенсивним. Отже, надто довгий шлях, який потрібно було б пройти, щоб досягти ззелісених територій, перекреслював доцільність такого

способу ведення скотарського господарства. До того ж, в такому випадку із стадами йшли тільки ті люди, які за ними наглядали, пастухи, тоді як решта населення займалася землеробством і вела відповідно землеробський спосіб життя [Tunia, 1986, s. 223].

Нарешті, така форма скотарства, як літній гірський випас, застосовується там, де є природний простір безлісних верховин, але відсутні умови для зимового випасу. Натомість худоба зимує в приміщеннях і годується тим, що було заготовлено влітку. Така форма скотарства передбачає пересування стад і людей, що їх обслуговують, на відносно невеликі відстані, переважно в межах однієї гірської групи, з селищ, що розташовані безпосередньо поблизу гір, на полонинах яких відбувався випас [Dobrowolski, 1970, s. 93]. Прибічники існування у прикарпатців такої форми скотарства в пізньоримський час як аргумент наводять той факт, що сучасне відгінне вівчарство, тобто літній гірський випас овечих отар, є важливою галуззю господарства гірського населення. Проте, потрібно зауважити, що застосування літнього гірського випасу можливе лише за умови інтенсивного стаціонарного заселення в безпосередній близькості до гірського масиву [Tunia, 1986, s. 225-227]. Багаторічні археологічні розвідки, що проводилися нами в гірських місцевостях, показали, що вони не були заселені в пізньоримський час.

Необхідно наголосити, що племена культури карпатських курганів займали область Прикарпаття, а не самих Карпат, що їх територія не збігається і практично не перетинається з історичною областю, відомою під назвою “Гуцульщина”. Це різні природно-ландшафтні зони. Навіть сучасне населення, що проживає на території, яку в пізньоримський час займали носії культури карпатських курганів,

не практикує літній гірський випас. Останній, в порівнянні з двома попередніми формами скотарства, набув розвитку значно пізніше.

Інтенсивна експлуатація Карпатських гірських полонин почалася в XVI-XVII ст. після заборони випасу у феодалних лісах, що і обумовило переведення худоби на відгінні пасовиська. З цього часу почалося швидке пониження верхньої межі лісу. Нині межа лісового покриву в Карпатах проходить набагато нижче, ніж це було в XVI-XVII ст., і, безумовно, в III-IV ст. [Українские Карпаты, 1988, с. 125]. До того ж літній гірський випас міг існувати тільки у суспільства із розвинутим рільництвом. Все це демонструє недоречність ретроспективного перенесення способу ведення господарства сучасного гірського населення на спосіб господарювання прикарпатського населення в пізньоримський час.

У 1980-х роках на новому етапі археологічного вивчення прикарпатських старожитностей були зроблені відкриття, які однозначно і беззаперечно можна тлумачити на користь землеробського характеру господарства прикарпатського населення в пізньоримський час.

Передусім ми маємо на увазі знахідки в курганах сільськогосподарських знарядь, а також унікальний комплекс зерносховищ, відкритий розкопками 1983-1987 рр. на поселенні Пилипи-4.

4.1.2. Техніка землеробства, збирання та переробки продуктів рільництва. На пам'ятках підгір'я Східних Карпат пізньоримського часу знайдені поодинокі знаряддя, пов'язані із сільськогосподарським виробництвом, а саме із технікою обробки землі, збирання та переробки сільськогосподарської продукції. Їх обмежена кількість пояснюється, перш за все, незначною кількістю розкопаних поселень,

адже ця категорія знахідок, насамперед, пов'язана із селищними пам'ятками. Проте слід зауважити, що хліборобські знаряддя взагалі відносно рідко трапляються в матеріалах археологічних культур пізньоримського часу.

Залізний наральник (рис. 65,1; 72,1), виявлений в кургані № 1 на могильнику Пилипи-2 [Вакуленко, 2000, с.159-160], мав довжину 16 см, ширину лопаті – 9,2 см, середню ширину втулки 7,2 см, довжину втулки 5,4-5,6 см. Це втульчатий широколопатовий наральник із помірно загостреним робочим кінцем. Найбільша ширина лопаті припадає на верхню третину і більше як на 2 см (2,2) перевищує ширину втулки. У поздовжньому розрізі лопать загнута в бік втулки. Особливістю цього наральника є його чітко виражена асиметричність (рис. 72, 1)

Залізні втульчаті наральники відомі в римській час на теренах Європи на пам'ятках різних археологічних культур. У порівнянні із знаряддям попередніх часів вони більші і різноманітніші за пропорціями розмірів лопаті і втулки. Кілька екземплярів знарядь, що, подібно Пилипівському, мають лопать ширшу за втулку і чітко визначені плічка на переході від втулки до лопаті, знайдені на поселеннях черняхівської культури [Брайчевський, 1964, с. 30; Краснов, 1987, с. 40; Шишкин, 1999, с. 135]. Сім екземплярів залізних наральників походять з пам'яток пізньоримського часу в Польщі. При цьому, на поселенні пшеворської культури в Топорові три екземпляри, робоча частина яких, ширша за втулку, були знайдені разом із череслами [Wielowiejski, 1981, s. 320, rys. 145]. Найбільш подібні до Пилипівського два наральники, виявлені на пшеворському селищі IV ст. у Новій Гуті–Могилі [Wielowiejski, 1960, s. 145]. Їх довжина 17,2 та 12,5 см (рис. 65, 2, 3). Обидва вони мали менше чи більше виражену

асиметричність лопаті. Широколопатеви́й наральник, довжиною 16,8 см, (рис. 65, 4), знайдено на поселенні пізньоримського часу в Букурешть-Лакул Тей, в Мунтенії [Bichir, 1984, Pl. VIII, 1] і в похованні могильника IV ст. поблизу с. Братей у Трансильванії (рис. 65, 6) [Федоров, Полевой, 1973, с. 278, 279]. Такі ж залізні наральники були у вжитку варварського населення Галії, Британії та Германії [Beranova, 1980, s. 113].

Знаряддя для обробітку ґрунту, подібні до пилипівського наральника, поширилися на територію варварської Європи з римських придунайських провінцій, звідки походять їх найближчі аналогії [Беранова, 1960, s. 172; Wielowiejski, 1970, s. 228]. Так, залізний втульчатий широколопатеви́й наральник разом із чреслом виявлено на поселенні римського часу Шандорф у Панонії [Barb, 1937, S. 75]. Три широколопатеви́х наральники трапилися при дослідженні римської вілли Балача в Панонії [Oliva, 1962, p. 180, Fig. 18, 1-3]. Знаряддя подібної форми, хоча і масивніше, походить з поселення поблизу римського кастелла на східному кордоні провінції Дакія у Бринковенешть [Glodariu, Cimpeanu, 1966, fig. 4, 1]. Ще один, теж знайдений при розкопках поселення поблизу римського кастелла в Саалбурзі (Німеччина), був оглянутий нами в експозиції місцевого музею. Два широколопатеви́х наральники з асиметричною лопатю трапилися при розкопках римської вілли на території Герцоговини [Šremošnik, 1955, s. 116, nr. 10, tabl. V, 2].

В науці давно точиться дискусія стосовно типу орних знарядь, оснащенням яких були залізні наральники. Їх реконструкції присвятили свої праці В. Й. Довженок [1961, с. 56-70], І. Веловейський [1960, s. 146-150], Е. А. Рікман [1975, с.125, 126], Ю. О. Краснов [1971, с. 3-11] та ін. В. Й. Довженок найімовірнішим вважав, що залізні наральники

були приналежністю дерев'яних орних знарядь типу рала, що побутували на Україні ще в XVII ст. і засвідчені етнографічними описами [Довженок, 1952, с.119, 120]. І. Веловейський схилився до думки, що залізні наральники належали до полозкових рал із рамковою конструкцією [Wielowiejski, 1960, s. 320, 321]. Е. А. Рікман погоджувався, що невеликі симетричні наконечники є приналежністю рал з полозом. Проте, він висловив припущення, що більш масивні залізні наральники, уламки яких знайдені на черняхівських поселеннях в Радоя та Собарь, є приналежністю важкого плуга з довгим ножем [Рикман, 1975, с. 125-128; Рикман, 1959, с. 116]. Ю. О. Краснов заперечує можливість існування у черняхівців плуга, вважаючи, що наральник міг тільки підрізати пласт та його розпушувати [Краснов, 1971, с. 3-11].

Слід згадати і про різну інтерпретацію асиметричності, що простежена на деяких наральниках, зокрема на пилипівському. Так, Ю. О. Краснов вважає, що асиметрія, притаманна деяким залізним наконечникам, не є функціональною, а лише наслідок недосконалої роботи коваля або виникла при специфічних особливостях насадки чи оранки [Краснов, 1987, с. 103]. Проте, більшість дослідників схиляється до думки, що простежена асиметричність лопаті наральників є функціональною і пов'язана з конструкцією більш досконалого орного знаряддя, пристосованого до часткового перегортання ґрунту [Левашова, 1956, с.29; Брайчевський, 1964, с.34, 35; Рикман, 1975, с.126].

Публікуючи наральник, знайдений на черняхівському поселенні Загайкани в Молдові (рис. 65,5), який, як і Пилипівський, мав асиметричну лопать, Е. А. Рікман зазначав, що його асиметричність пов'язана із застосуванням чересел і обвальної дошки, отже він належав

орному знаряддю типу рала з полозом або раннього плуга. На його думку, це більш досконале знаряддя, яке не тільки розпушувало ґрунт, але й відрізало пласт і відвалювало його [Рикман, 1959, с. 116]. І. Веловейський також припускає, що рільничі знаряддя, приналежністю яких були асиметричні наральники, відкриті в Новій-Гуті-Могилі могли частково відвалювати землю [Wielowiejski, 1960, s. 149-150]

Наральник з Пилипів за вимірами та їх співвідношеннями належить за класифікацією Ю.О. Краснова до підгрупи "В", групи I, а його тип можна визначити як проміжний між типами ІВ1 і ІВ2 [Краснов, 1987, с.40]. Вивчаючи етнографічні матеріали, Ю. О. Краснов дійшов висновку, що наральники, подібні Пилипівському, належали прямогрядильним ралам із стійкою і полозом та одним руків'ям або ралам чотириелементної конструкції, генетично пов'язаним з попереднім типом. На його думку, вони були колісними з відвалювальними пристосуваннями [Краснов, 1987, с.101, 112, 113]. Вважається, що цей тип рал призначався для обробки більш легких, староорних ґрунтів [Краснов, 1971, с.7]. Дуже цікавим є спостереження Ю. О. Краснова, що такі рала з'явилися у Східній Європі не пізніше початку I тис. н.е., їх формування проходило у Центральній Європі, а етнографічні і археологічні сліди їх застосування помітно тяжіють до заходу [Краснов, 1987, с. 113].

На прикарпатських пам'ятках знайдено цілий і два фрагментовані серпи. Уламки серпів походять з Глибоцького поселення і з кургану № 3 Печенізького могильника [Вакуленко, 1977, с.32, 54]. Цілий екземпляр знайдено в кургані № 2 в Товмачику [Вакуленко, 2000, с. 159-165]. Серп з Товмачицького кургану – це залізний виріб із дугоподібним лезом і довгим черешком, його загострений кінець обламаний. Відігнуте під кутом руків'я, тобто черешок для насадки

дерев'яної ручки, загострений донизу. Загальна довжина серпа 35 см, ширина леза 2,4 см, довжина черешка 7,8 см. На нижній частині леза збереглися слабкі сліди насічок (рис. 66, 4).

Залізні серпи були головними знаряддями збирання врожаю у землеробського населення стародавньої Європи. Протягом століть його форма мало змінювалась, оскільки підпорядковувалася не моді, а доцільності способу застосування. Первісна форма серпа, де руків'я є прямим продовженням леза, вдосконалюється, що знаходить свій прояв у вигині руків'я під різним кутом.

Потрібно зауважити, що товмачицький серп відноситься до найбільш досконалих екземплярів хлібозбиральних знарядь римського часу на території Європи. Серпи із відігнутих руків'ям знайдені на пам'ятках сусідньої черняхівської культури. Особливо цікавими знахідками є скарби землеробських знарядь. Так, на могильнику Чернелів-Руський знайдено скарб, що складався з дев'яти серпів і коси [Герета, 1978, с. 310-311]. На території черняхівського поселення в Усті на Тернопільщині відкрито скарб, що містив залізний наральник і сім цілих залізних серпів та один фрагмент [Строценя, Дудар, Сохацький, 2001, с. 4-7]. Чотири з них були черешковими [Строценя, Дудар, Сохацький, 2001, рис. 2], а три мали замість руків'я відігнуту вбік п'яту, що є ознакою більш архаїчного типу знаряддя [Строценя, Дудар, Сохацький, 2001, рис. 3]. Подібні вироби, знайдено також на черняхівських поселеннях Західного Побужжя у Ріпневі II, Бовшові II і Дем'янові [Баран, 1981, с.109, табл. XXVIII, 6,8,12; XXIX, 4; XXX, 2,8]. На селищі черняхівської культури у Вікнинах Великих [Смішко, 1947, табл. II, 10], був знайдений черешковий серп менш розвиненої форми, який поступається товмачицькій знахідці розмірами (рис. 66, 2).

Серпи, з добре виділеним руків'ям, аналогічні товмачицькому, відомі на варварських пам'ятках, розташованих поблизу кордонів подунайських провінцій Римської імперії. Такі вироби походять з поселень пізньоримського часу в Удені (рис. 66, 1) і Матасару (рис. 66, 3, 5) на території Мунтенії [Bichir, 1984, Pl. VIII, 2, 6, 10, 11], в похованні трансильванського могильника IV ст. поблизу с. Братей (рис. 66, 6), що належав романізованому населенню колишньої провінції Дакії [Федоров, Полевой, 1973, с. 278, 279].

Серпи із відігнутим руків'ям побутували у всіх римських провінціях [Veranova, 1957, s. 107-108], звідки ці знаряддя і поширилися у середовищі варварського населення Європи. Розмірами і досконалістю форми серп з Товмачика нагадує вироби, що походять з провінційно-римських пам'яток. Як приклад, слід навести серп довжиною 37 см., знайдений в римському таборі в Долішенусі в Норікумі, подібними до нього є також два серпи з Карнунтума [Noll, 1980, Taf. 44, 1].

Не можна лишити поза увагою той факт, що хліборобські знаряддя були знайдені в похованнях культури карпатських курганів. Взагалі, землеробські знаряддя досить рідко використовувалися стародавнім населенням Європи як поховальний інвентар. Залізний наральник і серп були знайдені в похованнях вже згаданого могильника IV ст. Братей [Федоров, Полевой, 1973, с. 278, 279]. Наральник і чресло походять з так званої могили ятвязького орача з Бялостоку [Antoniewicz, 1962, s. 205-223]. Серпи потрапляли в поховання порівняно частіше. Залізний серп трапився у похованні кінця III – початку IV ст. у античному некрополі в Зараксі [Блаватский, 1953, с. 110]. Скарб з 9 серпів та 4 кіс був у похованні черняхівського могильника в Чернелеві Руському [Герета, 1978, с. 311], уламок серпа –

в похованні черняхівського могильника у Оселівці [Никитина, 1988, с. 28, табл. 12, 1].

У римський час звичай класти в чоловічі поховання серпи мала людність західнобалтійської культури, що займала територію нинішньої Північно-Східної Польщі та Калінінградської області Росії [Jaskanis, Okulicz, 1981, s. 231]. Серпи трапляються в похованнях германських могильників пізньоримського часу Ай-Тодор [Орлов, 1987, с.106-133] та Четирдаг [Мыц, Лысенко, Щукин, Шаров, 2006, с. 123-126, рис. 9] в Криму. Сільськогосподарський інвентар часто трапляється в курганних похованнях римського і більш раннього часу на території Скандинавії, зокрема на території південної і центральної Норвегії [Kazanski, 1991, p. 494-496].

Знаряддям переробки зерна були ручні ротаційні жорна. Їх залишки у вигляді цілих і фрагментованих жорнових каменів і, навіть, цілої млинової споруди виявлено на поселенні в Глибокій [Вакуленко, 1977, с.33]. Один з каменів – масивне верхнє жорно (бігун) із пласкою робочою поверхнею, мав діаметр 40 см при висоті 10 см. У його верхній частині зроблено лінзоподібне заглиблення діаметром 22 см, яке в центрі переходить у наскрізний прямокутний отвір розміром 10 x 5 см. З одного боку каменя наявний отвір круглої форми діаметром 4 см для дерев'яного руків'я, за допомогою якого камінь приводився в рух (рис. 66, 8). Глибоцький жорновий камінь є типовим для провінційно-римських млинів, які були поширені в римських провінціях і перестали траплятися після загибелі останніх [Беранова, 1960, с.174]. Вони були поширені і у племен Європи поза кордонами Імперії. Млин з аналогічним верхнім каменем знайдено, наприклад, в Хараксі [Блаватский, 1953, с.142], на поселеннях черняхівської культури [Рикман, 1975, с.137-138, рис. 19, 1] та поселеннях пізньоримського

часу в Польщі [Szalapat, Zielińska-Durda, 1973, s. 103, rys. 8] і Словаччині [Béřeš та інш., 1987.-tabl. IX, 16] тощо.

Від Глибоцької млинової споруди залишилися сліди квадратного дерев'яного помосту у вигляді ямок від стовпів, що його підтримували. Нижній жорновий камінь, діаметром 40 см (рис. 66, 7), що лежав у центрі позначеного ямками квадрату розмірами 1,3 x 1,3 м, мабуть, і був встановлений на цьому помості. На відстані 0,5 м від каменю знаходилася яма діаметром 0,5 м, яка могла служити для встановлення горщика або мішка, куди зсипалося борошно. Жорнові споруди трапляються і на пам'ятках інших культур. Вони, зокрема, відкриті на черняхівських поселеннях на Південному Бузі [Симонович, 1956, с. 97 – 107], на Волині [Винокур, 1970, с. 238 – 244], в Молдові [Рикман, 1960, с. 311].

4.1.3. Засоби зберігання врожаю. Особливої уваги заслуговують стародавні зерносховища, відкриті на поселенні Пилипи-4 (рис. 67). Відкриті там об'єкти являли собою кілька типів споруд, пов'язаних із зберіганням і переробкою зерна.

Чотири зерносховища (№№ 1,5,8,10) були розташовані в один ряд на відстані 3-4 м одне від іншого і зорієнтовані з півночі на південь (рис. 67, б 1, б 5, б 8, б 10). До кожного з них входило 12 ям, діаметром 0,6-0,8 м і глибиною 0,7-0,8 м, розміщені трьома рядами по чотири ями в кожному. Відстані між рядами і ямами були досить чітко додержані (рис. 68).

Менш чіткий будівельний принцип організації простежено в зерносховищах другого типу. Тут ями кількістю від 7 до 18 групувалися навколо центрального, більшого за розмірами, заглиблення. Розміри ям здебільшого співпадають із розмірами ям в зерносховищах першого

типу (рис. 67, б 4, б 6, б 7, б 11). Винятком є чотири симетрично розташовані ями із зерносховища № 11, що мали глибину 1,3-1,5 м, та одна яма в зерносховищі № 6 діаметром 1,2 м. Центральні заглиблення були прямокутної або овальної в плані форми (рис. 69). В першому випадку розміри їх сторін були в межах 2,25-3,5 м при глибині близько 0,5 м, а в другому їх діаметри становили 0,6-1 м, глибина 0,8-1 м. Можна думати, що ці об'єкти використовувалися не лише для зберігання зерна, але і для його обробки, наприклад сушіння.

Третій тип зерносховищ складала три об'єкти № 2, № 3, № 9 (рис. 67 б 2, б 3, б 9). Це наземні споруди, контури яких окреслені ямками від стовпів. Воно мало майже квадратну, в плані форму і розміри 3 x 3,5 м. На дослідженій площі були ще два заглиблених об'єкти неправильної конфігурації, більше чи менше близької до форми підкови. В середині них були зроблені додаткові ями. (рис. 67, г 1, г 2). Крім того, між зерносховищем № 4 і напівземлянкою № 4 були чотири ями діаметром 1,1-1,3 м при глибині 0,6-1 м.

У верхній частині багатьох ям виявлено шматки глиняної обмазки з відбитками дерев'яних колод і пруття, що очевидно, є залишками перекриття. Можна думати, що ями накривалися покрішками, у вигляді плоту, які, щоб виключити проникнення вологи, обмащувалися зверху спеціально замішаною глиною. Простежено, що на дні ям містилася солома або полова.

Чітка система ям, а також виявлені заглиблення від опорних стовпів, дозволяють припускати наявність легких наземних будівель або накриття чи огорожі. В заповненні ям знайдено уламки кружальних посудин, зерновиків, амфор, деревне вугілля, обпалене каміння, ножі, прясла тощо. Але головне, в заповненні ям знаходилась велика

кількість обвуглених зерен злаків. Власне саме це і дозволило з певністю визначити призначення цих стародавніх споруд.

Розглянемо, по-можливості, функціональне призначення споруд відкритих в Пилипах-4. В процесі розкопок і при описі всі вони названі зерносховищами, що, очевидно, відповідає дійсності. Проте їх конструктивні особливості заставляють думати про їх різне призначення. Втім, практично не виникає питань щодо споруд із регулярним розташуванням зернових ям, які слугували зерносховищами в прямому розумінні. Роздуми викликають споруди з нерегулярним розташуванням ям і заглибленням в центральній частині. У зерносховищі № 6 в центральному заглибленні була глиняна обмазка і велика кількість зерна, а також дві ямки. Очевидно, ці приміщення крім зберігання зерна, використовувалися також і для обробки збіжжя, наприклад для його обмолоту, віяння, сушіння. Стосовно третього типу споруд можна припустити, що їх використовували для складання снопів, а не зерна.

Хоча перше враження унікальності, яке справили пилипівські зерносховища, не потьмарилося, наполегливі пошуки аналогій дозволили виявити в ряді різних європейських культур пізньоримського часу споруди для зберігання зерна тією чи іншою мірою подібні до пилипівських.

Аналогією пилипівським зерносховищам можуть слугувати дві споруди, відкриті на черняхівському поселенні Будешти в Молдові [Щербакова, Чеботаренко, 1974, с.101, 102]. Зерносховище № 1 (рис. 70, 1) складалося з розташованих двома рядами шести зернових ям. Дванадцять стовпових ям, що підтримували перекриття, окреслювали навколо них площу прямокутної в плані форми розмірами 7,4 x 6,4 м.

Діаметр кожної ями становив 0,5–0,7 м, глибина 1,1–1,3 м, відстань між ними – 0,6–1,2 м. У їх заповненні знайдено велику кількість обвуглених зерен злаків і уламки обпаленої обмазки. Зерносховище № 2 (рис. 70, 2) прилягало до зерносховища № 1 і складалося з 10 ям, діаметри яких не перевищували 0,6–0,8 м. В деяких збереглися залишки перетлілої деревини. Над ними було споруджене перекриття, слідами якого є 11 стовпових ям. Розміри дослідженої частини споруди, що не була розкопана повністю, становили 15,2 x 8,8 м. У східній частині будівлі виявлена яма діаметрами 2,6 x 2,2 м і глибиною 1,2 м. У заглиблені на дні ями знайдено нижній жорновий камінь. На відкритій ділянці селища виявлено ще чотири зернових ями поза межами зерносховищ, а також дві житлові та господарські споруди. Набір виявлених у спорудах Будешт злаків складався з пшениці-двозернянки, плівчастого ячменю і проса [Рикман, 1975, с.135].

Потрібно навести матеріали з багат шарового поселення в селі Нижня Мишля Кошицької області на терені Східної Словаччини [Béřeš, Lamiová-Schmiedlová, Olexa, 1987, s. 166-177]. Серед об'єктів пізньоримського часу, що були там відкриті археологічними розкопками (рис. 71, 1), крім двох напівземлянкових жител (рис. 71, 4, 5), увагу привертають дві споруди: № 10 і 14. Перша з них складалася з двох рядів ям круглої в плані форми діаметром 0,5-0,75 м (рис. 71, 2). При цьому, автори розкопок у Нижній Мишлі припускають, що в обох рядах було по п'ять ям, але розчищено лише по чотири. У південному ряду не збереглася крайня східна, а в північному – середня яма. Відстань між рядами ям становила 6 м. В західній частині міжрядного простору відкрито споруду у вигляді подвійної ями. Її західна частина мала діаметр 2 м і глибину 1,9 м, а східна – діаметр 2,66 м при глибині до 0,85 м [Béřeš, Lamiová-Schmiedlová, Olexa, 1987, s. 169-170]. Звертає

увагу, що в заповненні споруди серед знахідок, які склалися здебільшого з уламків керамічного посуду, глиняної обмазки і кісток тварин, були і жорна. Так, на дні західної ями споруди, лежав великий жорновий камінь, а в заповненні східної ями знайдений уламок жорен [Béřeš, Lamiová-Schmiedlová, Olexa, 1987.-tabl. IX, 16]. Серед керамічних знахідок потрібно також відмітити уламки посудин-зерновиків [Béřeš, Lamiová-Schmiedlová, Olexa, tabl. IX: 1,8]. У об'єкті № 14 (рис. 71, 3) було сім круглих ям діаметром 0,6 – 0,7 м, які подібно до об'єкту № 10, розташовувалися двома рядами [Béřeš, Lamiová-Schmiedlová, Olexa, obr. 15, s. 171]. І в цьому випадку не виключено, що на південному боці не збереглася четверта яма, а можливо ям в споруді було ще більше. Загальна ширина об'єкту становила 5,5–6 м. Із заповнення ям походять дрібні керамічні уламки римського часу, а на площі об'єкту, крім кераміки, знайдено два керамічних прясла і кам'яний брусок [Béřeš, Lamiová-Schmiedlová, Olexa, tabl. XII: 3,2].

Природно, що автори досліджень в Нижній Мишлі відчували труднощі з інтерпретацією об'єктів № 10 і 14. Врешті, вони припустили, що найімовірніше це були господарські будівлі типу стайні. Без сумніву, такі ж труднощі мали б і ми, якби ями в пилипівських спорудах не були заповнені обгорілим збіжжям. Східнославацькі споруди, так само, як і пилипівські, складаються з розташованих рядами ям. Правда, тут виявлено лише по два ряди, але не виключено, що розширення площі розкопу, закладеного в межах прокладеної для газопроводу траншеї, яка порушила культурний шар, спричинило б до збільшення кількості рядів або ям в них. Збігаються в пилипівських та нижньомишлинських спорудах розміри ям. Навіть подвійна яма в об'єкті № 10 має аналогію серед пилипівських споруд. Все це дозволяє стверджувати, що в Нижній Мишлі було відкрито

залишки зерносховищ, подібних до пилипівських. Знайдені жорна і уламки посудин-зерновиків можуть служити додатковим доказом на користь того, що ці об'єкти були пов'язані із хліборобським господарством. Цікаво, що і в інших спорудах цього селища також знайдені знаряддя, пов'язані із землеробством, зокрема залізний наральник.

Об'єкти, також пов'язані із зберіганням збіжжя, було відкрито на поселенні пшеворської культури на заході Польщі в Іновроцлаві [Bednarczyk, 1988, s. 201-221, rys. 4, 6]. Там досліджено вісім чотирикутних споруд, розмірами від 3,8 x 3,7 м до 12,8 x 6,0 м, інтерпретованих як стодоли. Їх контури окреслювали ряди регулярно розташованих ям діаметром 0,5-0,7 м. Хоча в їх заповненні знайдене обвуглене зерно, автор публікації вважає, що це ямки від стовпів, які окреслюють приміщення для зберігання збіжжя в снопах, для чого і призначені стодоли. На поселенні виявлено також споруди пристосовані для просушування снопів та наземні стовпові споруди, всередині яких були влаштовані ями для зберігання зерна (рис. 18,2). В об'єктах, пов'язаних із обробкою та зберіганням зерна, знайдено обвуглені зернівки злаків, серед яких найбільша кількість належить ячменю, пшениці, житу, вівсу, також присутні просо, горох, льон [Bednarczyk, 1988, tabl. 1].

Цікаві об'єкти, пов'язані із зберіганням запасів, як наземні, так і заглиблені, були виявлені на пшеворському поселенні пізньоримського часу в Леско на польському Підкарпатті [Barłowska, 1984, s. 51-101]. Для зберігання збіжжя були призначені наземні будівлі (будинок № 6 і будинок № 8), межі яких позначені двома рядами ямок від стовпів, розташованих на відстані двох метрів [Barłowska, 1984, s. 68-69, rys. 3]. Крім того були виявлені зерносховища заглиблені в землю. Наприклад,

зерносховище № 1 (яма 14) мало овальну форму і розміри 2,74 x 1,5 м. На глибині 0,9 м вона поділялася на дві частини, мілкіша з яких мала глибину 1,4 м, а глибша - 1,65 м. В заповненні приміщення знайдена велика кількість обвуглених зерен злаків та керамічних уламків [Barłowska, 1984, s. 56-59, rys. 5]. Ряд об'єктів на думку автора призначалися для висушування зерна [Barłowska, 1984, s. 56-59, rys.4].

Спеціальне дослідження, присвячене археологічним залишкам стовпових будівель різного призначення (стоги, навіси для снопів, стодоли, клуні), що їх зафіксовано на поселеннях пшеворської культури опублікував польський археолог Ю. Скаврон [Skowron, 2004, s. 9-23]. Крім наведених нами прикладів з Іновроцлава та Леско, він представив також матеріали з інших поселень. Запаси зерна зберігали як в наземних спорудах, окреслених стовпами, так і в земляних.

Приміщенням різного типу для зберігання запасів збіжжя, відкритим на селищах північно-західної Німеччини, присвячена робота німецького дослідника В. Х. Циммермана [Zimmermann, 1992]. В його праці наведені плани споруд аналогічні пилипівським. Ями-зерносховища та наземні стовпові споруди відкриті на селищах пізньолатенського і римського часу в Ютландії, Нижній Саксонії [Lund, 1979, S. 109-139; Zeist, 1970, S. 41-173; Gebers, 1958, S. 191-196].

Зауважимо, що винятковість пилипівського комплексу зерносховищ полягає в його масштабах, у облаштуванні споруд, де зернові ями були розташовані за певною системою і в палеоботанічному матеріалі, що зберігся у спорудах, внаслідок їх загибелі в пожежі. Саме ж по собі зберігання зерна в ямах – явище поширене на пам'ятках різних культур [Рикман, 1975, с.134, 135; Баран, 1981, с. 47-49].

Зернові ями широко застосовувались в античному світі. Літературні джерела свідчать про поширення земляних зерносховищ в багатьох країнах Середземноморського басейну. Колумелла згадує, що ями для зберігання зерна споруджували в деяких провінціях за морем, їх рили в землі як колодязі [Col. De re rust., I ,6, 15]. Земляні зерносховища описує Варрон, зауважуючи, що збіжжя в них може зберігатися дуже довго, якщо добре захистити його від вологи. Він радить для цього вистеляти ями соломкою [Varr., 157. 1-3; 588-595]. Комплекси зернових ям були виявлені при розкопках в багатьох містах Північного Причорномор'я [Кругликова, 1966, с.107, 108; Шелов, 1972, с.76; Блаватский, 1953, с.133, 134]. У Пантікапеї в культурному шарі III – IV ст. знайдено 10 тісно розташованих ям, обнесених кам'яною стіною-огорожею [Зеест, 1948, с.80--83]. Пантікапейські ями герметично закривалися кам'яними плитами та зверху засипалися землею, яка утоптувалась. В них знайдені зерна м'якої пшениці і ячменю, а також зернівки жита-засмічувача [Никитин, 1948, с.84, 85]. Зауважимо, що зберігання зерна в герметично закритих ямах практикувалося в різні часи, аж до найпізніших. Сучасні дослідження показали, що відсутність кисню у міжзерновому просторі значно скорочує енергію дихання зерна при зберіганні. Утримання зернової маси в середовищі, що позбавлене кисню або при його недостатній кількості, призводить до гноблення майже всієї мікрофлори. Для зберігання зерна без доступу повітря його засипали у сховища, вириті у землі (з облицюванням чи без), накривали шаром половини, зверху якої насипали землю, яку щільно трамбували [Трисвятский, 1950, с. 174, 175]. Нагадаємо, що ями Пилипівських зерносховищ, очевидно, зверху обмащувалися глиною.

Отже, населення Прикарпаття зберігало врожай у спеціальних зерносховищах, таких, як пилипівський комплекс, а також в окремих ямах, розташованих поряд із житлами або всередині них. Ями-погреби були в кожному з чотирьох розкопаних жител на поселенні Пилипи-4. Така ж картина спостерігалася і на поселенні в Королівці, де, окрім господарських ям поза межами споруд, виявлено і ями в житлах.

Неможливо визначити, з якою метою було нагромаджене зерно у Пилипівських зерносховищах. Про його призначення можна лише гадати. Можливо, збіжжя було заготовлене для обміну чи для сплати данини. Це міг бути посівний матеріал, або спеціальні запаси на випадок неврожаю. Проте, безперечно, це збіжжя належало не одній особі чи сім'ї. Воно було не індивідуальною, а громадською власністю. Проведені розрахунки показали, що лише в чотирьох зерносховищах з регулярним розташуванням ям (№№ 1,5,8,10) могло зберігатися 10368 кг пшениці або 8400 кг ячменю. Виходячи з біологічних норм споживання хліба, що становить 200 кг зерна на одну особу, цих запасів могло вистачити щоб прогодувати протягом року 52 особи. Проте, ряд ям інших зерносховищ (№ 2, 4, 6, 11) також містили горіле збіжжя, яке було помітне навіть візуально, що підтвердили і палеоботанічні аналізи. Отже, запаси зерна, що одночасно зберігалися на момент пожежі були ще більшими. Натомість, суто індивідуальними були запаси, що зберігалися в ямах-погребах у житлах чи поблизу від них. Таким чином, дослідження у Пилипах-4 дозволили на археологічних матеріалах зафіксувати наявність двох форм власності: громадську і індивідуальну.

Зерно і борошно зберігалися також у великих посудинах-зерновиках. На поселеннях дуже часто трапляються їх уламки. Це товстостінні горщикоподібні посудини з округлим тулубом, низькою шийкою і пласким дном. Їх особливістю є горизонтальні широкі вінця,

прикрашені частими рядами хвилястих ліній (рис. 49, рис. 50). Багато таких фрагментів знайдено в приміщеннях Печенізьких гончарних майстерень [Вакуленко, 1977, с. 125, табл. XV], численні уламки зерновиків знайдено в ямах зерносховищ і в житлових спорудах в Пилипах-4 (64,1) та Королівці (рис. 64,2). Посудини-зерновики – типова знахідка на селищах різних культур римської доби. Характерно, що фрагментована посудина для зберігання зерна з горизонтальними вінцями шириною 5,5 см була знайдена в кургані № 3 на могильнику культури карпатських курганів в Камінній [Смішко, 1960, с. 22].

4.1.4. Польові культури. Горіле зерно знайдено не в усіх об'єктах в Пилипах-4. Так, зерносховище № 7, мабуть, не постраждало від пожежі, або було порожнім на той час, тому в його ямах не було обвуглених зернівок. Також в інших зерносховищах є ями, які на момент пожежі були порожніми. У таких випадках промивка заповнення ями не давала результатів або вдавалося виявити всього кілька зернівок. Зате інші ями, особливо в північній групі з чотирьох зерносховищ №№ 1, 5, 8, 10, були наповнені горілим зерном.

Як вже зазначалося, палеоботанічні аналізи матеріалів, що походять з Пилипівських зерносховищ, здійснені доктором біологічних наук Г.О. Пашкевич, виявили широкий асортимент сільськогосподарських культур [Пашкевич, 1991, с. 30-38]. П'ятьма сортами представлена пшениця. Це три види півчастої: двозернянка (*Triticum dicosum* shrank), однозернянка (*Triticum monosocsum*), спельта або полба справжня (*Triticum spelta*), та два – голозерної: м'яка (*Triticum aestivum*) і карликова (*Triticum compactum* Host).

Серед пшениць найбільша кількість належить двозернянці (рис. 73,2) Саме вона зберігалася в ямах зерносховища № 1, складаючи в деяких випадках понад 80 % їх заповнення, в той час, як інші види

пшениць були власне лише домішками. Проте, в ямі № 9 цього зерносховища 22% вмісту становили зерна голозерної м'якої пшениці (рис. 73,1). Ці два види пшениць, двозернянка та м'яка частіше, ніж зерна інших пшениць, хоч і в невеликій кількості, присутні у вигляді домішок до інших злаків. Наприклад, зернівки цих культур знайдено в десяти з дванадцяти ям зерносховища № 5, де зберігалися овес та ячмінь, та в деяких ямах у зерносховищах №№ 4, 6, 8, 10, 11. Натомість, однозернянка, окрім зерносховища № 1, де вона є незначною домішкою до пшениці двозернянки, представлена лише окремими зернівками в кількох ямах різних зерносховищ. Те саме спостерігається щодо інших видів пшениць - спельти та карликової.

Отже, виявлені матеріали дозволяють з певністю стверджувати, що мешканці Пилипівського поселення вирощували два види пшениць, а саме плівчасту пшеницю двозернянку (*Triticum dicocum shrank*) і голозерну м'яку пшеницю (*Triticum aestivum*). Однак не виключено вирощування також інших пшениць, наприклад, полби-спельти (*Triticum spelta*), відбитки зернівок якої трапилися також і на кераміці з Глибоцького поселення (Вакуленко, 1977, с.45-47).

Серед злакових культур, знайдених в Пилипах-4, переважав ячмінь плівчастий [*Hordeum vulgare*] (рис.72,2). Досить часто трапляються і зернівки ячменю голозерного [*Hordeum vulgare var coeleste*], які містяться в ямах разом з ячменем плівчастим. Майже в однаково великих кількостях знайдено овес [*Avena sativa*] (рис.74,1) і просо [*Panicum miliaceum*] (рис.74,2). Відходи обмолоту саме цих культур найчастіше присутні в глиняній обмазці із заповнення ям у сховищах. Цікаво, що внаслідок промивання ґрунту з господарської ями у напівземлянці № 4, отримано набір культур, близький до асортименту обугленого збіжжя в зерносховищах, а саме: овес

посівний – 8 зернівок, ячмінь плівчастий – 4 зернівки, просо звичайне – 5 зернівок.

Окрім перелічених зернових культур, які відігравали основну роль в хліборобстві тих часів, у Пиlipах було виявлено зернівки проса італійського або чумизи (*Panicum italicum*), жита (*Secale cereale*), гороху (*Pisum sativum*), чини (*Lathyrus sativus*), сочевиці (*Lens culinaris*), а також льону культурного (*Linum usitatissimum*).

Дослідження показали, що в кожному із зерносховищ було зерно певної злакової культури. Так, на час пожежі в зерносховищі № 1 зберігалася пшениця, в № 2 і № 4 – просо, у зерносховищі № 5 – плівчастий ячмінь, у зерносховищі № 8 – плівчастий ячмінь і овес, у № 10 – овес і просо. У вмісті кожної ями, крім основної культури, були домішки зерен інших культур. У зерносховищі № 5, наприклад, у ямах з плівчастим ячменем домішку складав овес, а в ямах з вівсом – ячмінь. У двох ямах (№ 3 і 11) плівчастий ячмінь і овес трапляються майже в рівних кількостях. У зерносховищі № 10, де зберігалися овес і просо, вони і виступали як домішки, а в чотирьох ямах були майже в рівних пропорціях, у зерносховищі № 6 із плівчастим ячменем незначну домішку складав овес, а в зерносховищі № 8 - просо і овес.

Серед матеріалів, знайдених у зерносховищах, часто присутні уламки великих кружальних посудин для зберігання зерна (рис. 64,1). Вірогідно, що невеликі ямки глибиною 10 см і діаметром 20 см, простежені на дні деяких ям, є слідами від днищ зерновиків, що були там вміщені. Потрібно думати, що в ямах зерносховищ зерно зберігалася не насипом, а в тарі. Крім посудин-зерновиків для цього, очевидно, застосовувалася тара з органічних матеріалів – мішки та лантухи.

Випадки, коли зернівки двох різних злаків виявлено в одній ямі в рівних пропорціях, можуть бути наслідком того, що зерно тут було вміщено в двох різних тарних об'ємах. Коли ж такими злаками були ячмінь і овес, як це мало місце в зерносховищі № 5, можливо йдеться про заготовки фуражу. Зернівки інших культур могли потрапити в ями також випадково при перевезенні зібраного врожаю або при зберіганні, якщо, наприклад, у різні роки ями використовувалися для різних злаків і якась частина зернівок минулого врожаю залишалася в ямі, що і призводило до появи домішок в основній масі зерна нового врожаю.

Дозволимо запропонувати ще одну версію, яка виникла внаслідок вивчення етнографічних матеріалів. А саме, припустити культивування змішаних посівів. Цей агротехнічний спосіб відомий з давніх часів. Він застосовувався для підвищення врожайності і покращення якості хлібів [Брегадзе, 1982, с.79]. Змішане насіння дозріває швидше, що мало особливе значення для хлібороба, який очікував новий врожай, особливо у випадку посухи.

Агроетнографи вважають, що сама природа могла навчити людину культивувати змішані посіви, подавши йому наочний приклад у вигляді популяцій, в яких одні види були засмічені іншими. Наприклад, овес, який за своїм походженням є спеціалізованим засмічувачем – бур'яном полби, пшениці, ячменю [Жуковский, 1950, с.116-119]. В самотійну культуру овес виділився на півночі, де він, як більш витривалий, перемагав основну рослину і займав її місце [Вавилов, 1962, с.90]. Те ж саме стосується і жита. Саме засміченням основної культури і пояснюється виникнення та існування змішаних посівів. Можливо, також, що пересівання ділянок, де з якихось причин пшениця не зійшла, а потім був посіяний, наприклад, ячмінь, сприяло виникненню змішаних посівів, оскільки все ж таки визрівала і частина

першого посіву - пшениці. Іншим шляхом одержання змішаних посівів міг бути звичай ритуального посіву – тобто ритуального жертвоприношення насіння – набору зернових, що культивувалися у визначеному ареалі. Можливо, що сходи цих ритуальних посівів і були покладені в основу землеробської практики. Проте той чи інший шлях, що привів до використання змішаних посівів, виявився практично виправданим за своїми результатами [Брегадзе, 1982, с.81].

Безумовно, палеоботанічні матеріали, знайдені в Пилипах-4, значно повніше відтворюють реальний асортимент культур, що вирощувалися на Прикарпатті в III-IV ст., ніж, скажімо, відбитки зерен на кераміці. Адже зерно пшениці двозернянки, пшениці м'якої, ячменю, проса та вівса знайдено в такій кількості, яка виключає всілякі сумніви в тому, що прикарпатське населення їх культивувало. З певністю можна стверджувати існування посівів льону, оскільки знайдене, хоч і в невеликій кількості, насіння належить льону культурному. Те саме стосується гороху, боби якого відносяться до культури гороху посівного.

Отже, досить чітко вимальовується склад землеробських культур, що вирощувалися мешканцями Пилипівського поселення. Проте, важко стверджувати, що їх співвідношення у зерносховищах у повній мірі може відповідати їх співвідношенню у посівах. Потрібно згадати, що у пилипівському наборі злаків жито представлено порівняно невеликою кількістю зернівок. Важливо, що жито як домішка трапилося у ямах зерносховища № 1, де зберігалася пшениця. Крім цього зернівки жита знайдені у ямі 4 зерносховища № 5 та ямі 2 зерносховища № 6, які містили ячмінь. Зауважимо, що жито, як і овес, за своїм походженням є спеціалізованим засмічувачем і супутником пшениці та ячменю. На фоні загальної кількості пилипівських палеоботанічних матеріалів

незначні знахідки жита не дають підстави говорити про самостійні посіви цього злаку. Виглядає цілком природно, що жито виступає тут лише як засмічувач пшениці та ячменю. Правда, відбитки двох зерен жита виявлено на обмазці від перекриття ями № 12 у зерносховищі № 1 разом із відбитками зернівок вівса. А, головне, знайдені зернівки належать житу посівному. До того ж, серед набору виявлених засмічувачів присутні стоколос польовий (*Bromus arvensis*) та стоколос житній (*Bromus secalinus*), що є спеціалізованими засмічувачами озимих культур, зокрема і жита. Отже, не можна з певністю виключати жито з числа злаків, що культивували мешканці Пилипівського селища. Тож застосування двох різних палеоботанічних джерел для вивчення матеріалів одного поселення виявило повніший набір польових культур, що вирощували його мешканці.

Схожий результат одержано при вивченні палеоботанічних матеріалів з поселення пшеворської культури III-IV ст. у Кобильниках, де було проаналізовано відбитки на обмазці та залишки збіжжя з ям [Purgalo, 1976, s.422-425]. Із виявленого 101 відбитка засвідчено просо звичайне, овес, але найбільше було ячменю. При наступних польових дослідженнях на периферії поселення відкрито кілька десятків зернових дослідженнях на периферії поселення відкрито кілька десятків зернових ям різної величини, в яких знайдено зерно. Серед виявленого в ямах збіжжя переважав ячмінь, далі за кількістю йшли жито, два види голозерної пшениці (карликова і м'яка), просо, горох та біб [Purgalo, 1976, s.422-425].

На поселенні пізньоримського часу в Лесці Кросненського воєводства, розташованому на польсько-українському прикордонні, відкрито кілька ям із згорілим збіжжям [Szalapat, Zielińska-Durda, 1973, s. 95-104]. Особливий інтерес становить вміст ями № 14, де зерна

було найбільше. Автори розкопок дійшли висновку, що це була не зернова, а сміттєва яма, куди згоріле збіжжя було зсипане вже як відходи. Важко сказати, наскільки такий висновок відповідає дійсності, проте в цьому випадку для нас більш важливими є результати палеоботанічного аналізу вмісту ями № 14. Отже, дослідження виявили, що в ямі переважали пшениці (полба і двозернянка), а також просо і овес. Менше було ячменю і жита. Зафіксовано насіння льону, гороху, горошку і кілька видів засмічувачів [Szalapatá, Zielińska-Durda, 1973, s. 104].

Ще раз підкресливши різномасштабність джерел, спробуємо порівняти палеоботанічний комплекс з Пилипів з палеоботанічними матеріалами, що походять з пам'яток інших синхронних і територіально близьких археологічних культур.

З ближніх до Прикарпаття територій найповніші палеоботанічні матеріали маємо на черняхівських пам'ятках Подністров'я. Як зазначалося вище, в ямах Будештських зерносховищ були виявлені пшениця-двозернянка, ячмінь плівчастий та просо. Саме ці культури найчастіше зустрічаються і на інших черняхівських поселеннях Нижнього Подністров'я. Це кілька видів пшениць, ячмінь, просо звичайне та італійське [Рикман, 1975, с.135]. Відбитки зерен пшениці та ячменю виявлено на уламках кераміки з черняхівського поселення Черепин на Верхньому Дністрі [Баран, 1961, с. 80]. На кераміці з черняхівського поселення Сокіл на Середньому Дністрі були відбитки зернівок пшениць (однозернянки, двозернянки, спельти) та ячменю [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 6-43; Пашкевич, 1991, с. 28]. Зауважимо, що малочисленими були знахідки жита (лише один відбиток на фрагменті кераміки з Делакеу) і вівса (по одному відбитку

зернівок на кераміці з селищ Кокоара II та Сокіл) [Рикман, 1975, с.129-133; Пашкевич, 1991, с. 28].

Як показали дослідження Г.О. Пашкевич, яка опрацювала палеоботанічні матеріали, що походять з черняхівських поселень, попри локальні відмінності у наборі культивованих злаків у різних географічних регіонах, зайнятих пам'ятками черняхівської культури, її палеоботанічний комплекс складала просо, півчастий ячмінь, пшениця-двозернянка, почасти жито. Так, на південних окраїнах черняхівської території значно більшої питомої ваги, ніж у північних районах, набули голозерна пшениця та ячмінь [Пашкевич, 1988, с. 172]. А на території Прутсько-Дністровського межиріччя черняхівці не вирощували жито [Рикман Э. А., Янушевич З. В, 1966, с. 75-89]. Загалом, частка жита у палеоботанічному комплексі черняхівської культури була незначною і за підрахунками Р. Г. Шишкіна складала всього 1,7% [Шишкін, 1999, с.135].

Отже, черняхівські матеріали демонструють типовий набір зернових культур, характерний для стародавнього сільського господарства. Схожий асортимент злаків, що складався з пшениці кількох видів, ячменю та проса археологічно фіксується в античних містах Північного Причорномор'я [Блаватский, 1953, с.77] і на поселеннях Дакії до і після римських завоювань [Кругликова, 1955, с.15, 80].

У Пилипах асортимент злаків виявився ширшим за рахунок вівса. Подібним до пилипівського є набір зернових культур, виявлений на пшеворських поселеннях III-IV ст. Як згадувалося, овес був серед злаків, знайдених у спорудах Іновроцлава [Bednarczyk, 1988, tabl. 1], у ямі поселення в Леско [Szalapatá, Zielińska-Durda, 1973, s. 104], серед відбитків зерен у Кобильниках [Pyrgalo, 1976, s 422-425]. Овес не тільки

виступає як повноправна культура, але й нерідко кількісно переважає інші злаки. Останнє простежено на близькій до Прикарпаття території Східної Польщі, на пшеворських селищах Богухвала, Мацькувка, Кракув-Плешув [Wiellowiejski, 1981, s. 317-319].

Звичайно, палеоботанічний комплекс різних археологічних культур у різних районах їх поширення і навіть на окремих поселеннях мав свої відмінності у видах, сортах і в кількісних пропорціях того чи іншого злаку в загальній масі зернових. Набір сільськогосподарських культур, що вирощувалися, не є випадковим. На наш погляд, він був обумовлений не тільки природними умовами, загальним рівнем землеробства, але й землеробськими традиціями. Отже, помітне місце вівса в наборі злакових культур на прикарпатських селищах пізньоримського часу не є випадковим. Виявлено, що в самотійну культуру овес виділився на півночі, де він, як більш витривалий, перемагав основну рослину і займав її місце [Вавилов, 1962, с. 90]. Оскільки в природних умовах Прикарпаття овес не міг виділитися в самотійну культуру, залишається припустити, що він був принесений населенням, яке мігрувало з північніших територій. Як вже зазначалося, найближчими сусідами, які вирощували овес як самотійну культуру, були пшеворці, отже, можна думати, що це є наслідком міжплемінних контактів. Проте вірогідніше, що вирощування вівса було давньою землеробською традицією племен культури карпатських курганів, принесеною на Прикарпаття в процесі їх міграції.

4.1.5. Система землеробства. Широкий асортимент злакових культур, досконалі знаряддя обробітку ґрунту, хлібозбирання та переробки зерна, спеціальні ємності та споруди для його зберігання – все це дозволяє зробити висновок про існування в пізньоримський час на Прикарпатті орного землеробства високого рівня розвитку і

продуктивності та припускати наявність у рільництві перелогової системи. На користь орного землеробства свідчить також низка опосередкованих даних. Як вже зазначалося, залізний наральник, знайдений у пилипівському кургані, відноситься до типу рал, що призначалися для обробітку більш легких, староорних ґрунтів. Ознакою староорних ґрунтів є також засміченість бур'янами зернового матеріалу із Пилипівських зерносовищ. Серед виявлених там зерен злаків присутні засмічувачі як ярих, так і озимих культур. [Пашкевич, 1988, с. 173]. Нарешті, в асортименті вирощуваних злаків, крім пшениці, ячменю та проса, був овес, а можливо – і жито. Обидві ці культури, на відміну від інших, мають глибшу кореневу систему, отже, їх вирощування вимагало орного обробітку ґрунту. Нагадаємо, що серед злаків, знайдених в пилипівських зерносовищах у достатній кількості, щоб засвідчити їх культивування, була голозерна м'яка пшениця (*Triticum aestivum*). Агробіологічні властивості цієї культури, як і інших голозерних пшениць, роблять її найбільш придатною для вирощування на родючих землях, таких, що вийшли з-під перелогу або новонабутих [Пашкевич, 1988, с. 172].

Хоча в римських провінціях і в античних центрах Північного Причорномор'я у цей час вже існувала двопільна система обробітку землі, на території Східної та Центральної Європи появу двопілля засвідчено не раніше другої половини I тис. н. е. [Довженок, 1961, с. 118; Wielowiejski, 1981, s. 316]. Більшість дослідників вважає, що черняхівським та пшеворським населенням, яке мало схожу з племенами культури карпатських курганів модель соціально-економічного розвитку, застосовувався переліг. Так, Е. А. Рікман вважав, що людність черняхівської культури, яка проживала у степу, застосовувала перелогову систему, а мешканці лісостепу перелогово-

підсічну. Схожу думку висловлює І. Веловейський при характеристиці пшеворського землеробства. Він припускає, що пшеворські землероби практикували переліг, а для більш віддалених від селища земель можливо і підсіку [Wiellowiejski, 1981, s. 316]. Зауважимо, що тут вочевидь має місце деяка термінологічна невизначеність, коли вважається, що розчистка та спалювання лісу для вивільнення площ для землеробства само собою означає використання підсічної системи. Проте, характерною особливістю підсічної системи була короткочасна експлуатація звільнених від лісу ділянок, після чого їх залишали, і вони знову заростали лісом. Основним агротехнічним засобом за підсічного землеробства є саме спалювання лісу. Розпушування ґрунту за допомогою примітивних землеробських знарядь мало лише допоміжне значення. Отже, при підсічному землеробстві ґрунт, як правило, не обробляють, а відтак, не передбачається оранка ріллі. За цієї системи немає необхідності у використанні орних знарядь і тягової сили упряжної худоби [Довженок, 1961, с.108-111; Петров, 1968, с. 7-11; Кирьянова, 1991, с. 193]. Розчистка і спалювання лісу, метою яких є розширення орних площ, не є ознакою існування підсічного землеробства. В цьому випадку звільнена ділянка перетворювалася на орне поле, яке постійно було в землеробському обігу. Перелогова система рільництва передбачала, що таку земельну ділянку, після кількарічного використання і, внаслідок цього втрати нею родючості, певний час не орють, залишаючи для відпочинку та появи дикої рослинності. Згодом до неї повертаються знову [Трутнев, 1956, с. 28; Довженок, 1961, с.102-105]. Відповідно до географічних умов Передкарпаття, територія якого характеризується лучно-лісостеповим ландшафтом, розширення орних площ могло здійснюватися переважно шляхом вирубки і спалення лісу. Проте, підсіку як систему

землеробства у населення культури карпатських курганів слід з певністю виключити. В пізньоримський час на Прикарпатті існувало орне землеробство і перелогова система землекористування.

Характеризуючи землеробство феодального періоду М. Блок, писав, що ліс та цілину безперервно підточував плуг, а землеробство було великим поглиначем територій. Навіть під пашні, що доставляли селу прохарчування, потрібно було виділяти щодо мешканців значно більші простори ніж у наші дні [Блок, 1986, с.124]. Те ж саме можна сказати і про землеробство пізньоримського часу.

Потрібно зазначити, що саме впровадження орного землеробства встановило тісну функціональну залежність між землеробством та скотарством. Очевидно, саме цим можна пояснити, що за остеологічними даними, у прикарпатському стаді переважала велика рогата худоба, що використовувалася як тяглова сила у проведенні сільськогосподарських робіт [Вакуленко, 1977, с.55]

Досконалі для свого часу знаряддя збирання та переробки хліборобської продукції, серпи та ротаційні жорна, якими користувалося населення культури карпатських курганів, нагромадження зерна в зерносховищах вказують на збільшення сільськогосподарської продукції, а, отже, на виразне підвищення продуктивності землеробського виробництва. Загальна інтенсифікація землеробства очевидно досягалася двома шляхами. По-перше, підвищенням продуктивності праці, тобто зростанням врожайності за рахунок удосконалення техніки обробітку ґрунту через впровадження поліпшених орних знарядь. Можливі також інші інновації, що не простежуються археологічно, такі, наприклад, як угноєння ґрунту для збільшення його родючості. По-друге, розширенням площі посівів завдяки освоєнню нових ділянок. Потрібно зазначити, що в

пізньоримський час відчутний прогрес у землеробстві зафіксовано і у населення інших територій Європи. Високу ефективність землеробства, відмічають дослідники черняхівської культури [Рикман, 1975, с. 141;]. Важливі поступальні зміни в землеробстві, значне підвищення його продуктивності, що навіть може бути визначене як перелом, помітне на матеріалах пшеворської культури [Godłowski, 1966, s. 86-91]. Потрібно думати, що високий рівень сільськогосподарського виробництва у варварського населення Європи в пізньоримський час не в останню чергу був спричинений впливом провінційноримської культури землеробства. Прикарпатське населення, без сумніву, не залишилося осторонь цих впливів.

4.1.6. Інша виробнича діяльність. Ряд знахідок засвідчує існування металургійного виробництва. При розкопках поселення у Заболотові відкриті залишки залізобного сиродутного горна (рис. 17). Глинобитна споруда конусоподібної форми, округла в плані, що складалася з шарів глини і насиченого вугіллям суглинку, була влаштована у ямі, глибиною 1,02 м. від сучасної поверхні. В її верхній частині зафіксована сильно ошлакована ділянка овальної форми, що мала наскрізний отвір, найімовірніше від сопла. У заповненні споруди містилися куски залізних шлаків, а в її основі трапилася залізна криця. Очевидно, все це є залишками нижньої (базової) частини глинобитного залізобного горна. В заповненні ями були також фрагменти кераміки культури карпатських курганів. Подібні горни широко відомі в Європі в пізньоримський час. Кілька таких споруд відкриті, зокрема, в черняхівській культурі [Федоров, 1960, с. 109; Магомедов, 2001, с. 93-94]

Фрагмент ошлакованої стінки залізоплавильного горна знайдений у Глибокій. Залізні шлаки трапилися на поселеннях у Дебеславцях та

Глибокій. Один з уламків глибоцьких шлаків має чіткі сліди шлакоприймача залізоплавильного горна. Болотяні руди, що слугували сировиною для отримання заліза, поширені в Прикарпатті. Хоча при розкопках виявлено лише один залізобудний горн, вочевидь, думати, що цей вид ремесла набув значного розвитку.

Високоякісні залізні знаряддя праці, знайдені на пам'ятках культури засвідчують розвиток ковальства. Більшість металевих виробів, знайдених на пам'ятках культури – місцевого виробництва. Результати металографічного аналізу металевих виробів з пам'яток культури карпатських курганів (серпа з кургану № 2 з Товмачика і ножів з об'єктів на поселенні в Королівці), проведеного кандидатом історичних наук Г. О. Вознесенською, засвідчують, що їх технологічні характеристики загалом ідентичні.

Означені ковальські вироби за технологічними особливостями (використання цементації і термічної обробки) і технікою виконання ковальських операцій демонструють досконале володіння пластичною обробкою заліза і сталі у гарячому стані. Якість їх виготовлення не поступається якості залізних виробів, що походять з пам'яток інших археологічних культур римського часу в Східній Європі.

Свідченням існування місцевої металообробки є знахідка зубила в господарській споруді в Грабовцях. Характер заповнення споруди також наводить на думку про використання її як ремісничої майстерні [Вакуленко, 1977, с. 92, табл.10, 1].

На території Прикарпаття досить поширені м'які, придатні для обробки породи каменю. З каменю виготовляли жорна і точильні бруски, знайдені на поселеннях і в курганних похованнях. Отже, існувало місцеве каменерізне виробництво

Про інші види виробничої діяльності можна говорити лише здогадно. Так, потрібно думати, що виробляли речі з кістки. Безумовно значне місце в господарській діяльності й побуті населення займали предмети з дерева. Отже, напевно можна стверджувати існування деревообробного виробництва.

Домашніми ремеслами були прядіння і ткацтво. Свідченням цього є знахідки прясел та тягарців до ткацьких верстатів. Керамічні прясла є частинами дерев'яних веретен. Різної форми, грубої роботи або лощені, іноді виготовлені із стінок кружальних посудин або амфор, вони є неодмінною приналежністю речових знахідок як в матеріалах поселень так і в похованнях. Знайдені керамічні важки є деталями ткацьких верстатів і використовувалися для відтягування основи. Їх знаходять виключно на поселеннях. Пряжа ймовірно виготовлялася з вовни тварин та лену, який спеціально для цього вирощувало прикарпатським населення. Прядіння і ткацтво задовольняли потреби населення в одязі та інших речах, для виготовлення яких потрібна тканина.

Серед допоміжних форм господарства слід назвати лісові промисли. Очевидно, збирання диких плодів і меду практикувалося дуже широко. Важливе місце займало полювання. Дикої звірини було багато і за цих умов мисливство було необхідним засобом захисту, а також необхідним джерелом м'ясних продуктів, що доповнювали тогочасне меню. Шкури диких звірів були одним з експортних товарів, що ними варварський світ, а отже, й прикарпатське населення, торгували з Римом. Свідченням існування мисливства є кілька предметів озброєння (наконечники списа, дротика, стріла, втоки руків'їв), що трапилися на пам'ятках культури карпатських курганів. Вважається, що мисливська зброя, як правило, пов'язана з матеріалами

поселень, тоді час як зброя воїнів потрапляла в поховальний інвентар [Магомедов, Левада, 1996, с. 308]. Зауважимо, що за винятком списа з кургану № 14 з Перерослі й стріли з кургану № 3 з Ганева, інші знахідки озброєння походять з поселень.

Знахідка важка від рибальських тенет засвідчує існування рибальства, продукти якого також необхідно входили в раціон харчування стародавнього населення різних епох.

4. 2. Гончарство

Гончарство пізньоримського часу вражає масштабністю самого явища, а посуд, виготовлений на гончарному колі швидкого обертання, – своєю технічною довершеністю та стилістичною подібністю. Отже, питання про час та джерело впровадження гончарного виробництва у носіїв тієї чи іншої археологічної культури, а також причини, що сприяли його утвердженню саме в цей період, набуває особливого значення.

4.2.1. Витоки гончарного виробництва. Гончарний посуд з'являється у виробництві та вжитку прикарпатського населення в той же час, що й у різноплеменного та різноетнічного населення на величезних просторах Європи – від Британії до Дніпра і Карпат, тобто не раніше кінця II ст. н. е., і набуває масового поширення в III ст. н. е.

Поява гончарного кола та двохярусних гончарних горнів, що завжди виступають у комплексі, а отже виробництво кружального посуду є одним із найвидатніших явищ, що знаменує глибокі культурні та суспільні зміни, які відбулися у варварському середовищі на теренах Центральної та Східної Європи в пізньоримський час.

Потрібно зауважити, що на деяких територіях виробництво

гончарного посуду спорадично існувало і в більш ранні періоди. Проте, аналіз керамічних матеріалів та хронологічні співставлення не дозволяють безпосередньо вивести гончарне виробництво в культурах пізньоримського часу з гончарства, що передувало йому в середовищі археологічних культур на тій же або близькій території.

Так, на Прикарпатті пам'ятки культури карпатських курганів на правому березі Верхнього Дністра частково перекривають територію, зайняту в попередні століття липицькою культурою (I-II ст. н. е). Липицьке населення широко користувалося кружальним посудом власного виробництва. Привертають увагу висока якість та широкий асортимент липицьких гончарних виробів, що практично відтворюють гончарний комплекс кола дакійських культур, сформований в свою чергу на засадах кельтського гончарства. [Smiszko, 1932, s.125-154, tabl. VI, tabl. VII, tabl.VIII, 1-3; Цигилик, 1975, с.105-110; Вакуленко, 1991, с.25, рис. 3:1-4, 7, 8; рис.5:1, 3, 5-7].

Керамічне виробництво липицької культури, основна територія якої в I-II ст. займала Лівобережжя Дністра, область, що пізніше стала частиною черняхівського територіального масиву, практично не вплинуло на генезис гончарства в черняхівській культурі. Існування гончарного посуду у кельтів Сілезії не мало ніякого значення для впровадження після двохсотлітньої перерви гончарного виробництва в пшеворській культурі на цій території.

Те ж стосується і Закарпаття, де в II-I ст. до н. е. гончарний посуд місцевого виробництва широко використовувався кельтським населенням. Так, на поселенні Галліш-Ловачка, найбільш репрезентативній пам'ятці кельтської культури Закарпаття, гончарний посуд, представлений різноманітними виробами трьох технологічних груп, значно переважає ліпний [Бідзіля, 1971, с. 51]. Гончарний посуд

кельтського взірця широко побутує і на дакійських пам'ятках, (кінець I ст. до н.е. - початок II ст. н.е.) таких, наприклад, як городище в Малій Копані [Котигорошко, 1984, с.252-256], або в дакійських похованнях Земплінського могильника [Budinsky-Krička, Lámióva-Schmiedlová, 1990, p.301-302]

Швидке поширення гончарства на теренах Європи, в пізньоримський час обумовлене економічними і соціальними зрушеннями, які відбулися в середовищі варварського населення Європи після Маркоманських війн та корінними змінами у внутрішньому становищі Римської Імперії.

Відомо, що запозичення і використання нової техніки, вимагає досягнення суспільством певного необхідного економічного й соціального рівнів. Інакше знайомство з новими виробами або новою технікою само по собі не спричиняє їх впровадження в життя суспільства, що перебуває на нижчому рівні розвитку. Так, зокрема, сталося з гончарством.

Очевидно, тільки в пізньоримський час, внаслідок як іманентного розвитку, так, і не в останню чергу, завдяки багатостороннім римсько-варварським контактам, у населення Центральної та Східної Європи сформувався економічний базис та соціальна сфера, необхідні для сприйняття та впровадження нової гончарної техніки.

Археологи майже одностайні в тому, що в середовище варварських культур Центральної та Східної Європи гончарство було привнесено ззовні. Це стосується і черняхівської культури, і пшеворської культури, і культури карпатських курганів [Бобринский, 1991, с. 91-92; Wielowiejski, 1970, s. 237; Смішко, 1960, с. 138]. Найвірогідніше, що центри, звідки виробництво кружального посуду практично одночасно поширилося серед різноплемінного та

різноетнічного населення пізньоримського часу на величезних просторах Європи, знаходилися в римських провінціях.

При порівнянні типів двохярусних гончарних горнів вертикальної конструкції, що в другій чверті I тисячоліття н. е. масово поширюються в Європі, головною ознакою виступають особливості влаштування опори для решітки обпалювальної камери, що одночасно визначало й різні способи розподілу теплової енергії при випалі посуду. Найбільша кількість знахідок таких споруд припадає на горни з опорною стінкою, що за своєю конструкцією наслідують кельтські взірці, та горни, в яких опорою решітки з продухами служив стовп, влаштований в центрі топки, які вважають римськими, хоча насправді вони наслідують стару грецьку традицію. Застосування того чи іншого типу гончарного горна могло би вказати на ареал запозичення гончарства носіями тієї чи іншої культури, проте дуже широкий.

У будь-якому разі той факт, що гончарні горни, відкриті на території варварської Європи, мають різну конструкцію, свідчить, що джерела поширення гончарства містилися в різних областях римського провінційного світу.

З проблемою становлення гончарства в пізньоримський час на теренах варварської Європи, пов'язана низка питань, які залишаються дискусійними. Серед них, насамперед, постає питання, ким і звідки була принесена вся система знань та навичок гончарного ремесла, яким був механізм його впровадження, хто власне був організатором виробництва кружального посуду у варварському світі. Розмаїтість поглядів дослідників на цю проблему, якщо не враховувати деякі розбіжності, зводиться до двох варіантів: перший передбачає запозичення римської технології та зразків для виробництва посуду місцевою людністю [Diasconi, 1970, s. 243-251; Магомедов, 1998, с. 143;

Dobrzańska, 1990, s. 112-113]; другий - пряму участь римських провінційних майстрів [Majewski, 1949b, s. 213; Wielowiejski, 1970, s. 237; Баран, 1981, с. 97-98].

Розв'язання цієї проблеми вимагає розгляду політичної та економічної ситуації в Європі в кінці II-III ст. н. е., яка саме в цей час зазнала значних змін.

В останні десятиліття II ст. настає кінець так званого "Золотого віку" Римської Імперії. Все ясніше проступають ознаки політичної, економічної та соціальної напруженості та нестабільності, які здолають країну в III ст. Після громадянської війни 193-197 рр., що закінчилась перемогою Септимія Севера (197-211 рр.), внаслідок його реформаторських зусиль настає тимчасове зміцнення єдності Імперії, яке, проте, закінчується одразу після смерті імператора. Серед реформ Септимія Севера важливими є заходи, що сприяли підвищенню ролі провінцій в житті країни. При ньому було завершено організацію провінційної адміністрації, збільшені її штати та розширені функції. Військова реформа Септимія Севера сприяла посиленню процесу провінціалізації та варваризації армії. У великій кількості до легіонів почали приймати провінціалів, які не мали громадянських прав, а часто й мешканців областей, нещодавно приєднаних до римських володінь. Навіть преторіанська гвардія тепер комплектувалася здебільшого із солдатів приданайських та сирійських легіонів. Завершенням процесу зрівняння в правах населення римських провінцій з італійцями, тобто власне римлянами, став едикт, виданий у 212 р. імператором Каракаллою (211-217 рр.), сином і наступником Септимія Севера. Згідно з едиктом Каракалли всі вільні жителі провінцій оголошувалися римськими громадянами [Кузищев, 1981, с.268- 274]. Таким чином, вже на початку III ст. спостерігається значне зростання ролі провінційного

населення в суспільному, політичному та економічному житті Імперії.

Проте, вже в другій половині III ст. політична та економічна нестабільність здолали Римську Імперію. Політична анархія, свавілля армії та бюрократії, часта зміна імператорів, постійні локальні війни – все це мало особливо тяжкі наслідки для провінцій, процвітання яких закінчується. Сепаратизм провінційних правителів та небезпечність шляхів сполучення призвели до втрати торгових зв'язків між провінціями. Християнський письменник III ст., єпископ Кіпріан зазначає, що шляхи зробилися небезпечними від безчинств розбійників, моря наповнилися піратами [Машкин, 1956, с. 511; Oliva, 1962, s. 362-365].

Одним з конкретних проявів економічної кризи III ст. було розорення ремісничих майстерень та загальне зменшення їх продукції. Потрібно підкреслити, що гончарні майстерні в придунайських провінціях не тільки продовжували працювати в часи Маркоманських війн (167-180 рр.), але й розширили своє виробництво, продукуючи товари для постачання Римської армії, загони якої постійно пересувалися, в зв'язку з військовими діями, поблизу лімесу. Але вже в кінці II - на початку III ст. гончарному виробництві помітні сліди занепаду, що виявляється не тільки в погіршенні якості виробів, але й у різкому скороченні працюючих майстерень [Oliva, 1962, p. 321].

Занепад ремесла та торгівлі спричинив зубожіння міського населення та викликав спустошення міст, через масову втечу мешканців до сільської місцевості. Є свідчення, що в багатьох випадках при небезпеці на дорогах, дорожнечі транспорту, було вигідніше перевезти всю майстерню, ніж виробляти товари для збуту на широкому ринку [Машкин, 1956, с. 511].

Потрібно наголосити, що гончарство було давнім і найбільш

розвиненим видом провінційного римського промислового виробництва. Отже, кризова ситуація, що склалася, повинна була передусім відчутно позначитися саме на гончарному ремеслі.

Надзвичайно важливим є той факт, що на відміну від Італії, де рабська праця переважала у всіх сферах виробництва, в тому числі й у гончарній справі, провінційні гончарі в значній, якщо не в основній масі, були вільними [Штаерман, 1950, с. 72].

Найбільше відомостей щодо характеру праці в провінційному гончарному виробництві міститься в епіграфічних матеріалах, знайдених на території римської провінції Галії. Археологічні дослідження в головних гончарних центрах Галії дозволили зібрати велику колекцію графіті, марок, клейм та штампів гончарів [Wuilleumier, 1963]. Аналізуючи ці матеріали, дослідники звертають увагу на характерні і незаперечні ознаки, що вказують на вільний стан гальських гончарів. Так, на епіграфічних штампах керамічних виробів в переважній більшості стоять імена кельтського або гало-римського походження, типові для вільнонароджених. Гальські гончарі підписували посуд власним ім'ям в називному відмінку і в жодному разі ім'я місцевого майстра не супроводжувалося іншим – у родовому. Зауважимо, що штамп італійського гончара – раба складався з першої літери його імені та імені господаря в родовому відмінку. Вільне становище гончарів засвідчує також той факт, що, як показує аналіз штампів, вони могли переходити з майстерні в майстерню, а деякі з них одночасно працювали в двох-трьох різних майстернях [Белова, 1967, с. 80-82]. У прикордонних районах Галії, в Рейнській області, гончарами часто ставали ветерани. За епіграфічними свідченнями вільний стан частини або й переважної більшості ремісників фіксується і в римських провінціях Паннонія та Дакія [Oliva, 1962, р. 205; Колосовская, 1973, с.

160; Кругликова, 1955, с. 93-94].

Вже в II ст. н. е. гальська кераміка була добре відома на всій території Римської Імперії. В цей час експортні товари з Галії починають витіснити італійську продукцію. Велика частина імпортного посуду, знайденого в Паннонії, має південногальське походження, зокрема, в Аквінкумі та Карнунтумі виявлено посуд, виготовлений у відомому гончарному центрі в Лезу [Juhasz, 1936, s. 113-116].

Проте, набагато важливішим, ніж поширення гальського керамічного імпорту, є зафіксований факт постійного переміщення в I-II ст. керамічних центрів Галії в північно-східні області, де на теренах сучасних Угорщини та Румунії тривали процеси утворення нових провінцій, Паннонії та Дакії. По-перше, римська армія була важливим споживачем керамічної продукції, отже, гончарі просувалися слідом за римськими легіонами [Белова, 1967, с. 91]. Характерно, що в Брігеціо набагато більша кількість terra sigillata південногальських зразків була знайдена не в цивільній, а у військовій частині міста [Oliva, 1962, p. 202]. По-друге, рух західних керамічних майстерень далі на схід був викликаний зростаючими потребами населення дунайських провінцій. Так, низка майстерень Паннонії у II ст. продукує посуд у традиціях гончарного виробництва південної Галії. Керамічна продукція інших осередків має яскравий відбиток місцевих кельто-іллірійських традицій. Саме таку кераміку виготовляли відкриті в Аквінкумі майстерні Паката і Ресата [Oliva, 1962, p. 197].

Археологічні матеріали фіксують просування гончарних центрів ще далі на схід, за межі Паннонії, на територію провінції Дакії. Так, гончарний осередок в Пороліссумі був заснований майстрами, що переселилися в Дакію з Нижньої Паннонії. Характерно, що на штампах керамічних виробів з Пороліссума позначені кельтські імена [Gudea,

Filip, 1997, s. 10-33]. Очевидно, наслідком подальшого руху провінційноримських виробників кераміки, стало заснування гончарних центрів тепер вже за кордонами Імперії, на варварських територіях. Такі осередки були відкриті в Іголомі (Польща) [Dobrzanska, 1990, s. 20-26], Блажиці-Богдановиці (Східна Словаччина) [Jurecko, 1981, s. 169-209], Берегшурані (кордон України та Угорщини) [Istvanovits, 1993, s. 127-141; Котигорошко, 1993, с. 143-156]. Очевидно, крім колективів гончарів, переселялися й окремі майстри, які починали виробляти продукцію у варварських селищах. Адже, гончар-ремісник не потребував перевезення складного устаткування. Гончарний круг і горн для випалу кераміки він міг легко спорудити на новому місці.

Яскравим археологічним свідченням цього є ситуація простежена при розкопках черняхівського поселення у Лепесівці. При дослідженні відкритого на селищі двоюрусного горна виявилось, що при спорудженні центрального глинобитного стовпа, який підтримував решітку, в його стінки були вмазані уламки двох посудин римського виробництва [Тиханова, 1973, с. 129-137; Зильманович, 1995, с. 35-37]. Подібний посуд широко відомий в римських таборих Рейнського і Верхньодунайського лімесу [Щукин, 2005, с. 167].

Слід нагадати, що традиції мандрівних майстрів простежено в різні часи і в інших ремісничих галузях. Якоюсь мірою схоже явище простежено в період раннього середньовіччя, коли візантійські мандрівні майстри-ювеліри легко знімалися з місця в пошуках замовлень на свою продукцію і, як показують археологічні знахідки, досягали віддалених територій [Werner, 1961, S.7-9; Vakka, 1958, p.20, 28-30, 59; Амброз, 1993, с.181-183]. Завдяки цьому, наприклад, художні стилі, створені в областях Подунав'я, поширились на далеку варварську периферію [Амброз, 1968, с.20-21; 1993, с. 181-183]

На варварських землях для римських ремісників відкривалися нові можливості. На думку К. Маєвського, ремісники, які оселилися на варварсько-римському пограниччі, мали заступництво місцевих племінних вождів або членів племінної верхівки, забезпечений збут своєї продукції, більш дешева робоча сила для допоміжних робіт, врешті були поза конкуренцією [Majewski, 1949b, s. 213]. Цікавим і можливо слушним є припущення Є. Кмецінського, що поблизу кордонів Імперії великі ремісничі осередки могли створюватися шляхом угоди римського підприємця з місцевим вождем. Далі, вглиб варварської території, просувалися дрібні мандрівні ремісники, які тяжіли до осередків місцевих властителів [Kmieciński, 1955, s. 21]. Дискусійним є питання, чи виробництво гончарного посуду весь час знаходилося в руках прийшлих майстрів, чи пізніше його стали виготовляти їхні учні з місцевої людності [Wielowiejski, 1960, s. 110-111]. Прибічники першої версії пов'язують занепад продукування кружальної кераміки на теренах Середньої та Східної Європи в V ст. з припиненням приходу ремісників з римських провінцій, зруйнованих гунською навалою.

Отже, все наведене дозволяє стверджувати, що впровадження керамічного виробництва в середовище варварського світу Центральної та Східної Європи відбулося за прямої участі римських провінційних майстрів, якими й було принесено всю систему знань та навичок гончарного ремесла, запозичену з придунайських провінцій.

4.2.2. Кельтський ренесанс. У гончарному керамічному комплексі культури карпатських курганів, так само як у черняхівському, помітний вплив кельтського гончарства, що перш за все виявляється в присутності форм, які нагадують чи наслідують взірці кельтського посуду. М. Ю. Смішко вважав комплекси, де траплявся

такий посуд, хронологічно більш ранніми, розглядаючи ці вироби як наслідок безпосереднього впливу кельтської культури [Смішко, 1960, с.87-98]. В час виходу роботи М. Ю. Смішка в науці ще не було визначене явище, так званого, кельтського ренесансу. Йдеться про несподіване відродження кельтських традицій, що супроводжувало впровадження гончарного виробництва у племінне середовище і стало помітним починаючи з другої половини III ст. Це знайшло своє відображення не лише в конструкції гончарних горнів, про що згадувалося вище, але, перш за все, у виробництві кераміки, що повторювала зразки кельтського посуду [Щукин, 1973, с.22; 1999а, с. 71-72]. Це явище, що отримало назву „кельтський ренесанс” здається тим більше несподіваним, що кельтська цивілізація перестала існувати за 200 років до цього часу.

Як справедливо зазначають дослідники, кельтські традиції не могли б відродитися, якби вони не були збережені в певних регіонах і не були передані через посередництво реальних носіїв [Щукин, 1999а, С. 71-72; Шаров, Бажан, 1999, С. 25; Гудкова, 2000, С. 366]. Якщо це положення не викликає сумнівів, то питання в яких саме регіонах ці традиції були збережені і хто був їх носієм, залишається відкритим.

У першій статті, присвяченій кельтському ренесансу, М. Б. Щукин зауважує, що це явище можна буде зрозуміти, якщо знайти пункти, де кельтські традиції могли б законсервуватися, щоб через 200 років знову поширитися в Європі [Щукин, 1973, с.22]. Пізніше, неодноразово звертаючись до проблем походження черняхівської гончарної кераміки, він прийшов до висновку, що такі пункти слід шукати на територіях поблизу римського лімесу [Щукин, 1999а, с. 71-73; 1999б, с. 10-25; 2005, с. 117-129; 167-179].

У великій і ґрунтовній статті О.В. Шаров и І.А. Бажан, проаналізувавши матеріали європейських старожитностей ранньоримського и початкового періоду пізньоримського часу, дійшли висновку, що найвірогідіше ці традиції поширювалися з ельбського регіону і, перш за все, з Тюрингії. В середовище черняхівського населення їх принесли германські племена бургундів. Дослідники виходили з того, що конкретними носіями кельтських традицій мало бути населення, яке в свій час, 200 років тому, тісно доторкнулося до кельтської культури. Сприймавши форми кельтської кераміки, вони спочатку відтворювали їх в ліпних виробках. Пізніше, із впровадженням гончарного кола, це населення перенесло засвоєний стиль на гончарний посуд [Шаров, Бажан, 1999, С. 57-63].

На нашу думку, найбільш вірогідним є інший хід подій, за яким ознаки кельтських впливів, помітні у керамічних комплексах культури карпатських курганів і черняхівської, є наслідком зв'язків з гончарством придунайських римських провінцій, де були достатньо відчутні пережитки латенських традицій, а місцеве населення яких було кельтсько-іллірійським [Вакуленко, 2000б, с. 28-36]. До питань, пов'язаних із походженням черняхівської гончарної кераміки, в своїх роботах неодноразово звертається А.В. Гудкова [1999, с.325-347; 2000, с. 346-368; Гудкова, Малкович, 1999, с. 7-18]. Зокрема, у статті, присвяченій ранній гончарній кераміці черняхівської культури, А.В. Гудкова, виділивши ранні форми черняхівської кераміки, порівнює їх із синхронними комплексами інших європейських культур. Торкаючись питання кельтського ренесансу, дослідниця також робить висновок, що латенська керамічна традиція могла передаватися через вплив продукції провінційних гончарних майстерень [Гудкова, 2000, с.366].

Ще раз потрібно зауважити, що стійкість кельтських традицій, яка виявляється в гончарстві впродовж всієї гало-римської історії, була тісно пов'язана з вільним громадянським станом ремісників – місцевих жителів провінцій, про що йшлося вище.

Отже, явище так званого кельтського ренесансу, тобто відродження давніх кельтських традицій, яке спостерігається в Європі в III ст., не в останню чергу, принаймні в керамічному виробництві, пов'язане з тією важливою роллю, яку відіграли кельтські гончарі у його становленні. Адже саме в руках кельтських майстрів була зосереджена значна, якщо не більша, частина провінційного гончарства, з притаманною йому стійкістю кельтських традицій, які різко підсилюються в кінці II-III ст., проте ніколи не переставали існувати в керамічному виробництві таких римських провінцій, як Галія та Паннонія [Белова, 1967, с. 82-83; Oliva, 1962, р. 194]

Загальний занепад економічного життя в провінціях змушував ремісників шукати засоби виживання та ринки збуту своєї продукції не тільки за межами власної провінції, але й за кордонами держави. Вільний громадянський стан провінційних гончарів, існування в провінційному гончарстві стійкої тенденції до переміщення та створення нових майстерень на інших територіях, де було більше можливостей для збуту продукції, стали необхідними передумовами цього процесу. Нарешті, соціально-економічний розвиток варварської людності на цей час досяг рівня, який зміг забезпечити новоприбулим гончарам розвиток і процвітання виробництва.

4.2.3. Гончарство культури карпатських курганів. Археологічні матеріали свідчать, що кераміка, вироблена на гончарному колі дуже швидко входить в побут носіїв культури карпатських курганів і, очевидно, вже на початку IV ст. н.е. практично витісняє ліпну. Так, в 20

курганах, досліджених в трьох могильниках поблизу с. Пилипи, лише в курганах № 6 та № 7 у Пилипах-1 виявлено уламки ліпної кераміки. Ліпна кераміка навіть у вигляді перепалених фрагментів відсутня в цілому ряді курганів на інших могильниках Прикарпаття (23 кургани з 99, за М. Ю. Смішком). Ліпні посудини використані як приставки всього в 17 курганах і лише в трьох - як урни. Цікаво, що всі три кургани (№№ 7, 8, 12), в яких урнами служили ліпні посудини, виявлені на могильнику в Нижньому Струтині, початок функціонування якого відноситься до найбільш раннього періоду культури карпатських курганів. Отже, загалом, спостерігається збільшення частки гончарного посуду і поступове витіснення ліпних виробів.

Гончарні горни були виявлені в Голині і Печеніжені [Janosz, 1932; Вакуленко, 1977, с. 96-97]. Печеніжинські об'єкти ввійшли в науковий обіг як гончарні майстерні, оскільки склалися з горнів і спеціалізованих заглиблених приміщень, в які виходили челюсті їх топок [Вакуленко, 1977, рис. 15, рис. 16, рис. 17)

В археологічній літературі неодноразово згадувалася також гончарна піч з Нижнього Струтиня [Брайчевська, 1956, с. 148; Wielowiejski, 1960, s. 108]. При цьому автори посилалися на публікацію І. Коперницького польською мовою, в якій йшлося про розкопки кургану на могильнику в Нижньому Струтині [Kopernicki, 1923, s. 194-197]. Цікаво, що в публікації немає жодного слова про будь-яку гончарну піч. Проте, як можна здогадатися, вміщене на с. 196 зображення кургану і поховального вогнища в розрізі ввело в оману вищезгаданих авторів, які прийняли цей малюнок за зображення гончарної печі.

Можна думати, що невелика кількість відкритих на Прикарпатті гончарних горнів зумовлена обмеженими масштабами розкопок селищ

культури карпатських курганів.

Гончарна піч в Голині була відкрита в 1924 р при вибиранні глини для місцевої цегельні. Її дослідження і публікацію здобутих матеріалів здійснив львівський археолог Б. Януш [Janusz, 1924, s. 1-15]. Голинський горн мав круглу в плані форму, в основі діаметром близько 1 м. Це була двохярусна піч, що складалася з нижньої, вирізаної в ґрунті топкової камери і верхньої, в якій випалювався посуд. Камери розділяла горизонтальна глинобитна перегородка з наскрізними отворами. До нижньої камери входив ззовні видовжений канал, що, як і сама камера, розділявся повздовжньою глинобитною стінкою, яка разом слугувала опорою глинобитній решітці з отворами. Можна думати, що голинська піч не була поодиноким об'єктом, а належала до однокультурного селища. Однак ніяких відомостей щодо цього немає. Невдалою виявилася зроблена нами спроба під час археологічних розвідок у 1982 р. віднайти в Голині які-небудь сліди як самої печі, так і можливого поселення, оскільки в наш час ця територія щільно забудована.

Відкриття печеніжинських горнів дало найбільш важливі матеріали для розуміння місця гончарного виробництва в господарській системі прикарпатського населення. Кожна з майстерень складалася із гончарного горна і заглибленого приміщення при ньому. Обидва горни належать до печей двохярусної конструкції з нижньою топковою і верхньою обпалювальною камерами. Верхні частини горнів не збереглися. Натомість, добре збережені нижні топкові камери мали круглу в плані форму. Їх діаметри становили 2,2м. та 2,1м. Вирізані в ґрунті розширені доверху стінки були обмащені глиною і обпалені. В горні № 1 простежено три шари обмазки. Залишки кількарязової глиняної підмазки виявлені і на черені топки. В центрі топкових камер

обох горнів були споруджені глинобитні циліндричні стовпи діаметрами 0,4м та 0,5 м, висотою 0,5 м., які слугували опорою для череня-решітки обпалювальної камери. Вони також відігравали конструктивну роль при розподілі тепла, тобто так званого "обтічника", за О. О. Бобринським. Черінь обпалювального блоку являв собою глинобитну плиту, діаметром 1,3 м, товщиною 0,16-0,20 м з продухами-отворами круглої форми діаметром 0,08-0,1м. В горні № 1 таких отворів було 13. В горні № 2 решітка була навмисне зруйнована в давнину ударами великих каменів, отже вдалося зафіксувати лише чотири отвори на її закрайці.

Як вже зазначалося особливістю обох печеніжинських горнів була наявність при них стаціонарних приміщень. Так, у горні № 1 челюсті топки виходили в приміщення овальної в плані форми розмірами 3х4м. і глибиною 0,9 м. від сучасної поверхні [Вакуленко, 1977, рис. 15, рис. 36]. Споруда мала злегка похилі донизу бокові стінки та обладнаний двома сходинками вхід, влаштований напроти отвору топки. Уздовж бокових стінок простежені сліди чотирьох вертикальних стовпів діаметрами 0,3-0,4м, що підтримували перекриття. Робоче приміщення при другому горні [Вакуленко, 1977, рис. 16, рис. 17] мало неправильно-овальну в плані форму, витягнуту перпендикулярно до челюстів печі. Розміри приміщення 5,8 х 3,3. Найбільша глибина споруди, якої вона досягла біля челюстів топки, становила 1 м від сучасної поверхні. Простежено також сходинки спуску та 11 ямок діаметром 8- 9 см [Вакуленко, с. 95-97].

Отже, носії культури карпатських курганів випалювали посуд як в горнах, де топкова камера була обладнана перегородкою, так і в горнах з центральним стовпом. Зауважимо, що в цілому гончарні печі обох типів мають територіальне розмежування. Проте Прикарпаття входить

в область, що включає також Румунію, Молдову та Подністров'я, де присутні обидва типи гончарних горнів [Зильманович, 1967, с. 117].

Можна думати, що невелика кількість відкритих на Прикарпатті гончарних горнів зумовлена обмеженими масштабами розкопок селищ культури карпатських курганів. За класифікацією О.А. Бобринського, розробленою для гончарних горнів Східної Європи [Бобринский, 1991, с.189-194], печі з Печеніжина, з циліндричним стовпом, відносяться до другого типу, піч з Голині, з суцільною перегородкою, — до третього. Такі печі для обпалу кераміки відомі на території України, Молдови та Румунії, де на поселеннях черняхівської культури відкрито понад 50 гончарних горнів [Бобринский, 1991, с. 12-15, 134-188]. Так само, як і на Прикарпатті, в черняхівському ареалі зустрічаються здебільшого один-два, зрідка п'ять гончарних горнів на одному селищі.

М.Ю. Смішко вважав, що прикарпатські племена не досягли такого рівня суспільного розвитку, коли стає можливим виділення гончарного ремесла, і воно було "лише підсобним заняттям общинника, тривалий час не виходило за рамки домашнього промислу" [Смішко, 1960, с.139]. На нашу думку, відкриття печеніжинських горнів спростовує це твердження.

Відкриття у Печеніжині горнів дало важливі матеріали для розуміння місця гончарного виробництва в господарській системі прикарпатського населення. Аналізуючи матеріали гончарних горнів Східної Європи, О. А. Бобринський відносить обидва печеніжинських горна до виробництв із розвинутою організаційною формою. По-перше, випал керамічного посуду здійснювався в спеціально побудованих для цього печах, тобто, за класифікацією О. А. Бобринського, в спеціалізованих теплотехнічних пристроях. По-друге, самі горни були обладнані тепло-, вітро- та вологозахисними пристроями. В наших

кліматичних умовах лише горни, захищені в такий спосіб, можуть працювати за будь-якої погоди. По-третє, відкриття стаціонарних приміщень при обох печеніжинських горнах є незаперечним доказом існування постійного робочого місця гончара. Такі характерні ознаки свідчать, що печеніжинське гончарне виробництво було орієнтоване на цілорічну роботу [Бобринский, 1991, с.70-85].

Багаторівневий процес виготовлення кераміки вимагав від майстра системи знань, що включали вміння скомпонувати гончарські глиняну масу відповідно до категорії кераміки, досконале володіння технікою формовки і обробки поверхні посуду, опанування складного процесу випалювання в гончарному горні, спорудженому самим майстром. Все це вимагало тривалого досвіду і навичок, що набувалися протягом довгого часу. О. А. Бобринський, який вивчав сільське гончарне виробництво на території Європейської частини колишнього СРСР, а також у Азербайджані, Грузії, Вірменії, Узбекистані, зазначає, що засвоєння тієї або іншої конкретної системи гончарної технології, тобто всіх десяти сходинок виробничого процесу, відбувалося виключно через емпіричну форму навчання. У сім'ях гончарів навчання ремеслу починалося з дитячого віку, у 5-7 років, і закінчувалося у 14-16 років. Отже, гончарне виробництво вимагало високого професіоналізму, тривалого навчання і поглинало надто багато часу, тому навряд чи могло бути лише сезонним заняттям, яким займалися всього 2-3 місяці на рік, у час, вільний від сільськогосподарських робіт. Спеціальне облаштування печеніжинських горнів, широкий асортимент посуду, притаманний гончарному комплексу культури карпатських курганів, заставляють думати, що гончарство було основним заняттям майстра.

Важко переоцінити важливість цього висновку для реконструкції

суспільно-економічних відносин карпатського населення. В соціальному аспекті мова може йти про гончарство як ремесло, що виділилося в самостійну економічну галузь виробництва. Таке явище простежується й на матеріалах черняхівської культури, де археологічно зафіксовані залишки як цілорічних, так і сезонних гончарних виробництв [Бобринский, 1991, с.83-93]. Дослідники пшеворського гончарства визначають його як ремесло, що було постійним заняттям майстра-гончаря і виділилося з натурального господарства у самостійну галузь [Wielowiejski, 1981, s. 263-264; Dobrzanska, 1990, s. 98-100].

Якою ж була продуктивність печеніжинського горна? Якщо визнати за вірогідні наші підрахунки висоти обпалювальних камер, то ємність кожної становила близько $0,67 \text{ м}^3$. Г. Добжанська наводить результати експериментів по випалюванню кераміки в Гааргаусені, де у печі ємністю $0,7 \text{ м}^3$ одночасно випалювалося 150 столових посудин різного розміру [Dobrzanska, 1990, s. 98]. З цими даними узгоджуються етнографічні матеріали, зібрані В. Голубовичем, який вивчав сільське гончарне ремесло Албанії. За його спостереженнями, у горні ємністю близько $0,5 \text{ м}^3$ містилося від 100 до 120 трьох - і п'ятилітрових посудин [Hołubowicz, 1957, s. 27]. Виходячи з цього, можна припустити, що в одному печеніжинському горні випалювали за один раз 140-150 посудин. За даними, отриманими з етнографічних спостережень, майстер міг виготовити за день 15-20 посудин [Hołubowicz, 1957, s. 28, 35; Dobrzanska, 1990, s. 98]. О. А. Бобринський називає інші цифри - від 30 до 80 посудин [Бобринский, 1978, с.26-33]. Г. Добжанська, послуговуючись матеріалами В. Голубовича, [Hołubowicz, 1957, s. 28], підрахувала, що у разі, коли майстер працює без помічників, то для підготовки глиняної маси, просушування сформованого посуду, його

випалу і остудження потрібно 10 днів [Dobrzanska, 1990, s. 98-100]. Якщо навіть печеніжинський гончар виготовляв за день тільки 15 посудин, то для виготовлення посуду на одну закладку для печі йому було потрібно ще 10 днів. Отже, можна підрахувати, що повний цикл вимагав 20 днів роботи. Припустимо, що майстер випалював посуд раз на місяць, тоді, при цілорічній роботі, продуктивність одного горна складала 1800 посудин. Ми усвідомлюємо, наскільки ці підрахунки є приблизними. Проте навіть, якщо взяти до уваги час, потрібний на ремонт печей, стихійні перешкоди, дні хвороби та відпочинку, участь у громадських подіях, відкинути частку бракованого посуду тощо, можлива кількість готової продукції безумовно переважає потреби мешканців одного селища, а отже, реалізовувалась і поза його межами. Якщо думати, що обидва горни, відкриті в Печеніжині, працювали одночасно, то отримана кількість гончарних виробів була вдвічі більшою. Такий обсяг готової гончарної продукції свідчить, що перед нами – залишки досить розвиненого ремісничого виробництва, яке передбачає й значний ринок збуту.

4.3. Економічні зв'язки

Однією з головних ознак соціально-економічного розвитку стародавнього суспільства є досягнутий ним рівень та характер торгових відносин. Йдеться як про внутрішню торгівлю, що включає обмін товарами між територіально близькими племенами, або всередині племен, так і зовнішню торгівлю, яка в пізньоримський час означала обмін товарами з античним світом.

4.3.1. Зовнішні економічні зв'язки. У складній системі відносин Римської імперії з європейськими племенами важливе місце займала

торгівля. Прагнення дістатися до дешевих джерел сировини, постійна потреба у рабській силі, необхідність розширення ринків збуту – ось головні стимули римської торгової експансії за межами імперських кордонів.

Для розвитку економічних зв'язків Риму із варварським населенням особливе значення мав лімес. Хоча лімес, перш за все, був кордоном Імперії, що відокремлював римський світ від варварського, він мав також величезне значення для торгових і політичних зв'язків з племенами. Безумовно, головною умовою розвитку торгівлі була наявність миру на кордонах Імперії. Завершаючи переможний похід римляни укладали мир не лише для того, щоб заспокоїти племена, але і для забезпечення торгових зв'язків [Brogan, 1936, p. 195-222]. Торгівля була одним із засобів економічного проникнення і підкорення племен. Імперія постійно потребувала рабів і сировинних ресурсів, а постачальником того й іншого був варварський світ. Римські міста на кордоні були разом військовими і торговими центрами. Їх господарське життя значною мірою було орієнтоване на варварській світ. Особливе значення мав ринок, не в останню чергу, і як джерело інформації. Торгівля у містах на кордоні здійснювалася аж до падіння Римської імперії. На лімесі починалися римські торгові шляхи, що йшли вглиб варварської території.

У пізньоримський час грабунок вже не був єдиним способом, яким варвари споживали плоди цивілізації. З текстів договорів, укладених з племенами після закінчення військових дій, стає зрозумілим якою важливою для них була торгівля з римлянами впродовж всього пізньоримського періоду. При укладанні миру, крім грошей, племена завжди вимагали права на торгівлю. Так, після закінчення Маркоманських війн, при переговорах з римською владою

племена просили зберегти за ними право користуватися ринками. Подібна ситуація зафіксована і в IV ст. Амміан Марцеллін розповідає, що під час походів імператора Валентиніана на готів заборона будь-яких торгових відносин довела варварів до крайньої нестачі у найнеобхіднішому [Amm. Marcell. XXVII. 5.7].

Завдяки торгівлі, в орбіту античних впливів потрапляє все більша кількість варварської людності не тільки в прикордонних областях, але й на територіях у глибині Європи. Інтенсивність економічних імпульсів, які йшли на територію Східної Європи взагалі й в область Східних Карпат, зокрема, прямо залежала від політичної та економічної ситуації в римському світі. Потрібно зазначити, що ця ситуація була різною в окремі часові відрізки пізньоримського періоду, а, відповідно, по-різному складалися економічні відношення Рима з варварським населенням як близьких, так і віддаленіших територій.

4.3.1.1. Імпортні товари. Зовнішні економічні зв'язки населення Прикарпаття були зосереджені на торгівлі з римськими провінціями. Знахідки провінційно-римських виробів на пам'ятках культури карпатських курганів є доказом економічних контактів прикарпатського населення з античним світом є. Найпоширеніші серед них є знахідки амфор.

Той факт, що прикарпатське населення в амфорах імпортувало вино, підтвердив аналіз залишків вмісту амфори з кургану № 7 Пилипівського могильника, проведений в лабораторії Науково-дослідного інституту винограду та продуктів його переробки "Магарач". Дослідження показали, що в амфорі містилося високоякісне виноградне вино. Вино, як і оливкова олія, було головним товаром, що вивозився з міст на малоазійському узбережжі Чорного моря. Так, численні епіграфічні написи свідчать, що особливо міцним і запашним

було вино з Гераклеї [Виноградов, Онайко, 1975, с. 91]. Величезні плантації олив мала Синопа, відомий постачальник вина та олії [Максимова, 1956, с. 335-353]. В амфорах транспортувалися також сипучі продукти і риба.

Як вже зазначалось, більшість амфорних уламків, як і 8 цілих екземплярів, належать так званим інкерманським амфорам (рис. 68, 1-5; рис. 69,1). Саме в такій амфорі були виявлені залишки виноградного вина (рис. 68, 5). Подібні амфори відомі на широкому територіальному ареалі у Південно-Східній Європі. Як було сказано, у пізньоримський час вони були поширені в античних центрах Північного та Західного Причорномор'я, на пам'ятках черняхівської культури України та Молдови і культури Синтана де Муреш в Румунії [Зеест, 1960, с.122; Щукин, 1968, с. 41-51; Scorpan, 1977, р. 269-270]. Їх виробляли в майстернях Геракле Понтійської, виробничому й торговому центрі, розташованому на Чорноморському узбережжі Малої Азії [Arsen'eva, Kassab Tezgor, Naumenko, 1997, р. 187-198].

До менш поширених типів належать інші знахідки цілих екземплярів амфор. Це світлоглиняна амфора з високо піднятими ручками, виявлена в кургані № 1 у Бранештах-Немцишор (рис. 69, 2), червоноглиняна гостродонна амфора з високо піднятими гостро зламаними сплюсненими ручками, з кургану № 1 у Камінній (рис. 67, 4) гостродонна амфора без ручок з кургану № 3 у Грушеві. Вироби, подібні до перших двох, відомі у пізньоантичних шарах Танаїсу та в матеріалах античних міст Західного Причорномор'я [Античные государства..., табл. LXXIV, 16; Scorpan, 1977, Fig. 1, 3], які мали усталені зв'язки з античними містами Малої Азії. Отже, можна думати, що ці амфори походять з малоазійських або західних причорноморських міст. Щодо походження Грушівської амфори (рис.

67, то можна припустити, що вона також надійшла із цього регіону. На це вказує знахідка аналогічного рідкісного виробу в похованні могильника III ст. Соходор в Центральній Молдові [Capitanu, 1975, Fig. 28].

Можна думати, що з виробничих центрів Малої Азії походить так звана «танаїська» амфора, тип D за Д. Б. Шеловим, знайдена на поселенні в Глибокій.

Очевидно, із Причорномор'я або Подунав'я надійшли, судячи за аналогіями, червоноглиняні гостродонні амфори та плоскодонний глек, що трапилися в об'єктах поселення в Королівці.

Серед імпортованих речей, знайдених на прикарпатських пам'ятках, особливу увагу привертають дві скляні чаші, що походять з кургану № 4 могильника у Нижньому Струтині та № 7 у Пилипах-1 (Рис. 70, 1,2).

Посудинки червоно-фіолетового (пурпурного) кольору висотою 8,2 см майже циліндричної форми були багато прикрашені лінійними і зигзагоподібними накладними стрічками блакитного і жовтого кольору. Їх колір дає підстави вважати, що вони належать до виробів IV ст. однієї з пізньоантичних майстерень південного узбережжя Малої Азії [Vakulenko, 1994, p. 67-70].

Очевидно, населення Прикарпаття імпортувало також інші вироби із скла. Проте вони так постраждали у полум'ї поховальних вогнищ, що від них залишилися тільки сплавлені грудки. Колір сплавлених грудок скла, що виявлені в похованнях, – переважно зелений або світло-зелений, що характерно для пізньоантичних скляних виробів. Лише в кургані № 6 з Нижнього Струтиня на дні поховальної ями були кілька грудок темно-синього кольору. Очевидно, здебільшого – це залишки скляного намиста. Підтвердженням служить той факт, що часто разом з ними знаходилися багатогранні сердолікові намистини.

Правда, двічі, у кургані № 10 з Нижнього Струтиня і кургані № 1 з Перерослі, зафіксовано великі грудки, які, можливо, є рештками скляних посудин.

Багатогранні намистини, виготовлені з сердоліку, який видобувався в різних країнах Сходу (Персія, Аравія, Єгипет, Індія, о. Парос), а також із скла, агата і кістки, набули надзвичайного поширення серед варварського населення Європи і зустрічаються на пам'ятках різноплемінного населення Європи [Riha, 1990, s. 90], в тому числі, в курганних похованнях Прикарпаття.

Наведений перелік імпортованих товарів вказує на торгові зв'язки, що поєднували Прикарпаття із Східними провінціями Римської імперії.

На інший напрям торгових зв'язків вказує знахідка світлоглиняної амфори з плоским денцем у кургані № 15 у Нижньому Струмні (рис. 67,1) Такі вироби відомі у матеріалах римських таборів уздовж рейнського лімесу [Pelishet, 1946, s.193].

Очевидно, із західних територій потрапив на Прикарпаття і двохручний глечик, виявлений у кургані № 1 у Бранештах-Немцишор, що за формою наслідував скляні глечики провінційного виробництва в області Рейна і Північної Франції (рис. 69,4)

Як було зазначено, з Панонії походить керамічна полив'яна чаша біконічної форми, виявлена в кургані № 1 на могильнику в Пилипах.

4.3.1.2. Римські монети та питання грошового обігу.

Особливою і наймасовішою категорією римських імпортів у області Прикарпаття є поодинокі знахідки і скарби римських монет. Жоден із скарбів не пов'язаний з конкретною пам'яткою. Проте, їх місцезнаходження і хронологія, що повністю збігаються з територією і періодом існування культури карпатських курганів, дозволяють з упевненістю відносити їх до цих старожитностей [Брайчевський, 1959,

с. 130, 168-169; Кропоткин, 1961, с. 54, 74- 77, 93; Mihailescu-Bîrliba, Butnariu, 1988, р. 311-320]. Підтвердженням цьому служить те, що окремі римські монети походять з пам'яток культури карпатських курганів. Так, монета імператора Траяна (98-117 рр. н. е.) була знайдена на поселенні у Волосові (рис. 85, 4). [Вакуленко, 1977, с. 93, рис. 35], золота монета імператора Констанція II (337-361 рр. н. е.). виявлена у кургані № 31 Бранештського могильника [Mihailescu-Bîrliba, 1999, s 321]. У кургані № 6 могильника в Пилипах-1 знайдений субератний денарій імператора Траяна – монета, яка мала бронзову серцевину та тонке срібне покриття. Римські монети, на жаль, без точно визначеного місця знахідки, відомі поблизу тих населених пунктів, де розташовані і пам'ятки культури карпатських курганів. Це сс. Добряни (м. Стрий), Цуцилів, Корнич, Стопчатів, Печеніжин, Підгайчики, Хом'яківка, Підгороддя, Заболотів [Брайчевський, 1959, с. 130, 168-169].

Джерелами надходження римських грошей на племінні території були торгівля, виплата римською владою субсидій і, нарешті, грабунок. Отже, скарби могли належати племінній старшині як особисте чи общинне майно, або купцям. Поодинокі монети, виявлені у похованнях і житлових спорудах, покладені спеціально або загублені їх власниками, могли належати окремим членам суспільства.

На жаль, всі скарби, що походять з Прикарпаття, знайдені за випадкових обставин ще наприкінці ХІХ ст., тому їх повний склад часто залишається невідомим. Так, про скарби у Банилові, Липівці та Уторопах відомо лише те, що вони склалися з римських монет [Janusz, 1913/1914, s. 141; Брайчевський, 1959, с. 197:1010, с. 170:619; Кропоткин, 1961, с. 93:1322, с. 76:908, с. 77:939], а про скарб у Стебниках, що він містив вісім срібних римських монет, а також срібний перстень, щиток, золоті та срібні штабки [Janusz, 1918, s. 46:16;

Pasternak, 1928, s.144:16; Брайчевський, 1959, с. 169:605; Кропоткин, 1961, с. 77:926]. Із скарбу у Шипинцях, що містив близько 200 імператорських денаріїв, які розійшлися по руках, збереглося лише кілька монет Веспасіана (69-79 рр.) і Тіта (79-81 рр.) [Брайчевський, 1959, с. 198:1015; Кропоткин, 1961, с.93:1337].

У скарбі, знайденому у с. Борині, містилося 100 римських імператорських монет: Траян – 2, Адріан – 10, Антонін Пій – 27, Фаустина Старша – 3. Марк Аврелій – 28, Фаустина Молодша – 11, Луцій Вер – 8, Коммод – 8, Криспина – 3, датованих від 98 р. до 192 р.) [Janusz, 1918, s. 255:628; Pasternak, 1928, s.146:11; Брайчевський, 1959, с. 128:94; Кропоткин, 1961, с. 54:347].

У Заболотівському скарбі були срібні й бронзові монети від Фаустини Молодшої, дружини імператора Марка Аврелія (161-180 рр.), до Валентиніана I (364-375 рр.) [Брайчевський, 1959, с. 168:597; Кропоткин, 1961, с. 75-76:897], у Снятинському – від імператора Марка Аврелія (161-180 рр.) до Констанція II (337-361 рр.) [Брайчевський, 1959, с. 169:614; Кропоткин, 1961, с. 76-77:918, 919, 920, 921].

Найбільш пізні монети були знайдені у скарбі (?) в Белелуї. Це золоті монети Феодосія I (379-395 рр.), Граціана (367-383 рр.), Гонорія (395-423 рр.). [Janusz, 1918, s. 204:465; Pasternak, 1928, s.145:33; Брайчевський, 1959, с. 169:610; Кропоткин, 1961, с. 74-75:872]. Також у Белелуї знайдена ще одна золота монета Гонорія і срібна Аркадія (395-408 рр.).

Сучавський скарб містив монети від Юлія Цезаря (44 р. до н. е. до Констанція II (337-361 рр. н. е.) [Брайчевський, 1959, с. 71-83]. Скарб у с. Траян, обл. Нямц у Румунії складався з 36 бронзових монет, карбованих від 351-355 до 364-375 рр., за імператорів Констанцій II (7), Юліан (2), Валентиніан I (11), Валенс (15). Монети, що датуються 361-

364 pp. відсутні [Mihailescu-Bîrliba, Ursachi, 1988, p. 115-130]. Можна припустити, що частиною скарбу є дві срібні монети, Траяна (98-117 pp.) і Адріана (117-138 pp.), та бронзова монета Діоклетіана (284-305 pp.), знайдені у різні роки при оранці городньої ділянки на садибі в с. Корнич (рис. 76, 1-3). Остання з них була виявлена нами при обстеженні цієї ділянки. Характерно, що культурний шар на цій площі був відсутній. За визначенням К. Мизгіна* знайдені монети це : срібний асс Антоніна Пія, карбований в 140-144 pp. н.е.; срібний денарій Траяна, карбований в 103 p. н.е.; мідний фолліс Діоклетіана, карбований в Аквілеї в 302-303 pp. н.е. (рис. 76, 1-3).

Можливо частинами скарбів були монети, знайдені у с. Войнилів і с. Жовтень (колишній Єзупіль). В обох випадках повідомляється про знахідки монет в один день. Так, у Войнилові 13 травня 1874 p. були знайдені три римські монети: антонініан Філіпа Араба (244-249 pp.) і дві малі бронзи Костантина I (306-337 pp.) і Костантина II (337-340 pp.) [Majewski, 1949a, 156:1074; Кропоткин, 1961, с. 75:880]. У Жовтні (Єзупілі) 7 червня 1876 p. трапилися середня бронза Нерви (96-98 pp.) та дві малі бронзи Костянтина I і Костянтина II [Majewski, 1949a 122:637; Фенін, 1951, с. 34:93; Кропоткин, 1961, с. 75:895].

Про скарб з Дубовиці відомо, що велика кількість срібних монет першої половини III ст. містилася в глиняній посудині [Janusz, 1918, s. 153:252; Pasternak, 1928, s.146:40; Брайчевський, 1959, с. 168:593; Кропоткин, 1961, с. 75:893].

Скарб, знайдений поблизу с. Плоска, налічував близько 400 срібних монет, з яких збереглося лише 58 (за іншими відомостями – лише дві), які відносяться до II ст. і належать Траяну (98-117 pp.) та Антоніну Пію (138-161 pp.) [Janusz, 1918, s. 153:252; Pasternak, 1928,

* Дякуємо К. Мизгіну за визначення місця і дати карбування монет, знайдених у Корничі.

s.147:52; Брайчевський, 1959, с. 198:1016; Кропоткин, 1961, с. 93:1331]. Як вже зазначалося, в рамках II ст. датуються монети у скарбі в Боринях. Кінцем I та II ст. н. е. (Нерва, Адріан, Антонін Пій, Марк Аврелій) датуються і срібні монети з Текучої, які теж без сумніву походять із скарбу, оскільки, їх раз по раз знаходили при щорічній оранці однієї й тієї ж земельної ділянки [Janusz, 1918, s. 177:344; Pasternak, 1928, s. 145:36; Брайчевський, 1959, с. 171:633].

Отже, хронологія монетних скарбів виявлених на території Українського і Румунського Прикарпаття, охоплювала проміжок між правлінням імператора Веспасіана (69-79 рр.) до імператора Гонорія (395-423 рр.)^{*} Переважна більшість прикарпатських скарбів складалася із срібних денаріїв II ст. н. е. У шести випадках це задокументовано. Очевидно срібні монети були також в трьох скарбах, про склад яких не збереглися конкретні відомості.

П'ять скарбів були змішаними, тобто містили як срібні, так і бронзові монети. Найпізнішими в них були монети IV ст., при цьому три з них - третьої чверті IV ст. Виняток становить Белелуйський скарб, хронологія якого сягала початку V ст., і в складі якого були золоті монети. Крім Белелуї, поодинокі золоті монети знайдено у Володимирцях і Верчанах. На відміну від Белелуйських знахідок, які виділяються пізньою хронологією, у Володимирці і Верчанах трапилися золоті монети I ст., а саме: Клавдія (41-54 рр.), Нерона (54-68 рр.) та Веспасіана (69-79 рр.) [Брайчевський, 1959, с. 128:101, 102, с.130:117;

^{*} Ми не враховуємо скарб, відкритий в с. Черніїв, оскільки він, окрім римських, містив єврейські, арабські і візантійські монети, а отже був укритий в більш пізні часи.

Кропоткин, 1961, с. 54:350, 349]. Лише бронзові монети були в скарбі IV ст., відкритому у с. Траян, в області Нямц в Румунії.

Потрібно зазначити, що денарії карбовані римськими імператорами у другій половині II ст. взагалі складають переважну кількість монетних знахідок на теренах Східної Європи. У цьому сенсі територія Прикарпаття не відрізняється від інших областей Європи. Отже, дискусійні питання щодо часу, джерел і шляхів надходження римських грошей, їх функції у варварському суспільстві повинні розглядатися на загальних європейських нумізматичних матеріалах.

Вивчення численних скарбів та поодиноких знахідок римських монет у степовій і лісостеповій смузі Східної Європи показало, що їх масове надходження почалося у середині II ст. [Кропоткин, 1961, с. 17-18]. Таке явище спостерігається у черняхівській культурі [Кропоткин, 1970б, с. 156]. Те ж саме відбувається в середовищі пшеворської культури в басейнах Одри і Вісли [Wielowiejski, 1981, s. 409-410]. Загальноприйнятим поясненням цього явища, яке ще у кінці XIX ст. висловив Т. Моммзен, є, так зване, псування римських монет під час правління Септимія Севера (193-211 рр.), коли вміст срібла в монетах був зменшений майже наполовину. Варварське населення не хотіло приймати монети з низьким вмістом срібла в обмін на свої товари і військові послуги [Моммзен, 1949]. Пряме свідчення того, що племена надавали перевагу певним типам монет, особливо сріблу, навіть більше ніж золоту, ми знаходимо у Тацита [Tacit, Germ., V].

Проте, значне переважання срібних денаріїв другої половини II ст. на теренах Європи, вимагає додаткових пояснень, і як зазначалося вище, пов'язане з низкою інших дискусійних питань. Перш за все, розглянемо питання про час початку і припинення грошових надходжень. В. В. Кропоткин, вважає, що після 211-235 рр. варварські

племена Східної Європи, не прийнявши знецінені римські монети, повернулися до традиційної мінової торгівлі, коли за свої товари вони від римських купців отримували необхідні їм товари і предмети розкоші. Отже, на його думку, період від 180 до 211-235 рр., тобто 50-55 рр. і є часом, коли римська монета надходила до варварських племен. Підтвердженням цього, на його думку, є той факт, що загальна кількість надходжень римських імпортів не зменшилася. Переважання скарбів, що містять срібні денарії II ст., він вважає свідченням випадання римської монети з обігу [Кропоткин, 1967, с. 42; Кропоткин, 1961, с. 20]. Такої ж думки дотримується Є. Веловецький [Wielowiejski, 1981, s. 409-410]. Інші дослідники вказують, що срібні денарії могли потрапляти в Європу і значно пізніше. Про це, зокрема, писала М. О. Тиханова, яка попереджала, що з цієї причини монети I-II ст. не можуть слугувати для визначення хронології об'єктів чи поховань [Тиханова, 1979, с. 38]. К. Годловський припускав, що срібні денарії продовжували надходити, а також слугувати платіжним засобом, і в наступні III і IV ст. На доказ цього він наводив цілу низку прикладів, коли римські монети II ст. трапляються в закритих комплексах з речами, що чітко датуються III і IV ст. [Godłowski, 1965, s. 46-47].

Подібні випадки відомі і в середовищі черняхівської культури. Їх наводить М. Ю. Брайчевський [Брайчевський, 1959, с.75]. Можна нагадати і про скарб, відкритий на території черняхівського поселення поблизу с. Глинські, Вінницької обл. Там було зібрано 884 монети від Траяна до Септимія Севера. Більшість, як зазвичай, складають денарії, карбовані при Антоніні Пії і Марку Аврелію. Між тим, внаслідок розкопок на місці відкриття скарбу, виявилось, що хоча він формально закінчувався на монетах рубежу II-III ст., час його укриття не може

бути визначений раніше ніж середина IV ст., оскільки монети знаходилися разом із керамікою та уламками скляних келихів з круглими і овальними фасетками, що добре датуються другою і третьою чвертю IV ст. [Гудим-Левкович, 1988, с. 64-68].

Вивчення прикарпатських нумізматичних матеріалів підтверджує, що і в середовищі культури карпатських курганів римські срібні денарії II ст. продовжують бути у використанні і в III і в IV.

Однак, слід зазначити таку особливість монетних знахідок у Прикарпатті - на відміну від інших територій Східної Європи, тут у IV ст. спостерігається нове надходження римських грошей, яке фіксується появою саме монет IV ст. Нагадаємо, що п'ять прикарпатських скарбів, склад яких відомий, закінчуються монетами IV ст. Подібне явище, тобто надходження монет IV ст. простежене також на Закарпатті. У черняхівській культурі поява монет IV ст. н.е. фіксується лише на її західних пам'ятках.

Без сумніву, цей новий максимум припливу римських грошей був пов'язаний з політичною та економічною стабілізацією у Римській Імперії, внаслідок якої настає новий розквіт як у внутрішній провінціальній, так і у римсько-варварській торгівлі. Проте, римські монети IV ст., навіть у зазначених регіонах, за загальною кількістю значно поступаються монетам карбованим у II ст., що також вимагає пояснення.

Слід зауважити, що починаючи з часів Діоклетіана і Костянтина I, тобто із початку IV ст., завдяки їх грошовим реформам, римська монета не тільки набула більш твердого курсу, ніж знецінена монета III ст., але і більш широкого вживання у комерційних угодах на території Імперії. Документи свідчать, що одночасно з грошовою реформою, якою було введено у обіг велику масу нових грошей, уряд намагався стимулювати

грошову форму обміну [Кондураки, 1958, с. 31]. Разом з тим, грошові реформи IV ст. зробили непридатними більшу частину монет попередніх століть. Ці монети позбавилися довіри, необхідної для широкого обігу. Проте, на окраїнах Імперії, наприклад у Єгипті, і, що особливо для нас важливо, у придунайських областях, спостерігається явище, сутність якого полягає в тому, що, поруч з новими грошима, монети, які втратили позначену на них вартість, продовжують бути у обігу на правах злитків металу [Кондураки, 1958, с. 36].

Очевидно, те саме, тільки в значно більших масштабах, спостерігається і у Прикарпатті, як і у Східній Європі взагалі. Таким чином, можна вважати, що частина монет, карбованих у II ст., потрапила на територію Прикарпаття значно пізніше, в зв'язку з активізацією римсько-варварської торгівлі у IV ст. Це припущення підтверджує і той факт, що прикарпатські скарби, заховані у IV ст. (Заболотів, Снятин, Сучава, Корнич), мали у своєму складі і монети II ст.

Цікаво, що на 19 римських монетах, знайдених на Прикарпатті в ареалі культури карпатських курганів, позначене місце їх карбування. 15 з них - це бронзові монети IV ст., шість – карбовані при Костянтині I, дві при Костянтині II, чотири при Констанції II, по одній – на честь Єлени (матері Костянтина I), Констанція Флавія, Граціана. Дві бронзи імператора Філіпа Араба (244-249 рр.) і виготовлена з білону монета імператора Проба (276-282 рр.), відносилися до III ст. Більшість монет походять з майстерень, розміщених у західних провінціях Римської імперії: сім монет були карбовані в Трирі (Augusta Treverum); по одній – в Ліоні (Lugdunum), Лондоні, Таракко (Іспанія), Аквілеї; чотири – на Балканах: у Сердиці (Софія), Сісції, Вімінакії та Маркіонополі; чотири – на сході у Гераклеї, Нікомедії, Фессалоніках та Кізику. Золота монета

Констанція II, знайдена в кургані № 31 на могильнику в Бранештах-Немцишор, була карбована у Константинополі [Mihailescu-Bîrliiba, Butnariu, 1988, p. 315, 34]. Більшість монет (15), що походять із скарбу в с. Траян (Румунія) також карбовані у Константинополі, а інші теж у східних провінціях: у Сісції – дві, Фессалоніках – дві, Гераклії Фракійській – дві, Нікомедії – дві і Кізику – дев'ять.

Розходячись у думках про час побутування римських грошей та їх функцію у варварському суспільстві, більшість дослідників погоджується, що основним джерелом їх надходження була римсько-варварська торгівля, внаслідок якої потрапляла до племен основна маса римських грошей. В. В. Кропоткин, М. Ю. Брайчевський, Є. Веловейський, К. Годловський прямо пов'язують зменшення чи збільшення загальної кількості римських монет у Східній і Центральній Європі з товарообміном [Кропоткин, 1967, с. 42; Брайчевський, 1959, с.35-46; Wielowiejski, 1981, s. 409-410; Godłowski, 1965, s. 31-59]. Проте, існує думка, що великі грошові надходження потрапляли на варварські території виключно завдяки виплатам племінним вождям від римської адміністрації. Так вважає Б. В. Магомедов, аргументуючи тим, що денарії старих випусків, які вже вийшли з обігу на римській території, могли бути лише в державній скарбниці [Магомедов, 2005].

Без сумніву, не можна заперечувати таке потужне джерело надходження римських грошей, як виплати від римської влади племенам за різного роду військові послуги, про що не раз згадують античні джерела. Однак, це в першу чергу стосується племен, територія яких була безпосередньо біля римських кордонів. Здається, що на широких теренах Східної і Центральної Європи, де зустрічаються римські денарії, іноді досить далеко від кордонів Імперії, виплати вождям не могли відігравати більшу роль ніж торговий обмін. Торгівля

в різні часи була нехай, більше чи менше, однак явищем сталим, в той час, як військово-політичні контакти завжди мали спорадичний характер. Торгівля у всі часи відігравала більшу роль ніж військові операції. Саме вона була важливим фактором розквіту і високого розвитку окремих культур.

Щодо цього цікаву гіпотезу, висловив відомий український нумізмат В. В. Анохін. Згідно з нею, римські купці, які вели торгівлю з племенами, спеціально збирали срібні монети II ст. на території Імперії, оскільки варвари при торговому обміні надавали рішучу перевагу саме цим грошовим знакам.

Написи, відкриті в містах на лімесі, де покупцями виступали племена, показують значний розмах торгівлі. Вони називають осіб, що були зайняті обміном грошових сум, зокрема обміном грошей на срібло (*sactor argentarius*) [Колосовская, 2000, с. 176]. Чи не йдеться тут саме про обмін римських грошей, що на той час були в обігу на території Імперії, на срібні денарії, що вже вийшли з обігу, але найбільше поціновувалися племенами.

З виплатами за місцем служби варварів як федератів у римському війську Б. В. Магомедов пов'язує і бронзові монетні знахідки IV ст. на території Східної Європи, що мали позначки монетних дворів. Картографувавши їх, він окреслив дві різні нумізматичні провінції. Так, загалом на черняхівських пам'ятках переважали монети карбовані у східних провінціях. Виключення становив район лівобережжя Верхнього Дністра, де в більшості були монети із західних провінцій. Те саме, як зазначалося вище, простежено і в культурі карпатських курганів. Монети карбовані у містах західних провінцій переважають і в пшеворській культурі [Магомедов, 2005]. Отже, були виділені дві нумізматичні провінції. Проте, якщо племена цінували лише срібні

римські гроші, і, природно, саме їх прагнули здобути і під час грабунку, і як виплату за службу, виникає потреба пояснити новий приплив римських грошей, а саме бронзових монет IV ст., зафіксований на західних пам'ятках черняхівської культури і в Прикарпатті. Б. В. Магомедов припускає, що хоча виплати срібними монетами потрапляли до рук племінної аристократії, рядові воїни теж мали на руках якісь суми грошей, що були в обігу в місцях їх служби.

Це пояснення здається малопереконливим. Адже, якщо бронзові монети не мали реальної цінності на варварських землях, рядовим воїнам не було сенсу привозити їх, повертаючись на батьківщину. На нашу думку, наявність бронзових монет IV ст. на окреслених територіях не пов'язана із службою варварів у римському війську. Ці монети, по-перше, є свідченням поживленням римсько-варварської торгівлі у IV ст., завдяки загальній стабілізації політичного і економічного життя в імперії. По-друге, їх поширення в областях близьких до римських кордонів, що прекрасно демонструє карта, представлена Б. В. Магомедовим, є доказом того, що населення цих територій, внаслідок такої близькості, було більшою мірою втягнуте в орбіту економічних стосунків з Імперією.

Є. Веловейський, виділяючи на племінній території Центральної Європи п'ять територіальних сфер, що відрізняються за інтенсивністю функції римських грошей, прямо і цілком слушно пов'язує інтенсивність цих функцій із їх близькістю до Дунаю [Wielowiejski, 1981, s. 410]. Що ж до виділених Б. В. Магомедовим двох нумізматичних провінцій, що безумовно є заслугою дослідника, то пояснення подібного розмежування потрібно, перш за все шукати, в різній орієнтації торгових зв'язків, направленості торгових потоків, торгових шляхів, про що йтиметься нижче.

Дискусійним є питання про економічну функцію римських грошей на варварських територіях. Безперечним є їх використання як засобу нагромадження скарбів. Не викликає заперечення використання римських монет як сировини для ювелірних виробів. Що ж до іншого, погляди дослідників розходяться. М. Ю. Брайчевський вважає, що римські монети на території варварської Європи були в обігу як у зовнішній торгівлі з римлянами, так і у внутрішній [Брайчевський 1959, с. 32-34, 61-67]. На думку В. В. Кропоткіна, на теренах Східної і Центральної Європи римські монети використовувалися у зовнішній римсько-варварській торгівлі, а також можливо у міжплеменній [Кропоткин, 1961, с. 33]. Ще раніше цю думку висловив К. Маєвський, який припускав, що римські монети могли бути у обігу як засіб обміну тільки між римськими купцями і місцевою верхівкою. Навіть і це тільки поблизу торгових шляхів і поблизу кордонів Імперії. Серед рядового населення римські монети могли мати лише вартість металу [Маевский, 1958, с. 159].

Безумовно, близькість до римських кордонів прямо впливала на посилення функції римських грошей як платіжного засобу. В цьому зв'язку потрібно нагадати про феномен Прикарпаття і західних територій черняхівського ареалу, де спостерігається надходження бронзових монет IV ст. Не випадково ці бронзи, які не мали вартості металу, поширилися на територіях, що межували з лімесом. В умовах більш тісних контактів з римським провінційним світом вони могли бути використані за своїм прямим призначенням як платіжний засіб. Навіть якщо погодитися з гіпотезою Б.В. Магомедова, що бронзові монети були привезені рядовими общинниками з місць їх служби в римському війську, то, очевидно, що їх привозили не як сувеніри, а сподіваючись використати при купівлі товарів. Цікавою є думка, яку

обстоює словацький нумізмат Є. Кольнікова, що скарби з виключно срібними денаріями були накопиченнями племінної верхівки. Скарби, які містили як срібні, так і бронзові монети або виключно бронзові, належали торговцям, які заховали їх в часи небезпеки. Прикладом останнього може бути скарб з Корнича, який містив як срібні, так і бронзову монети, і очевидно був захований похапцем, у випадковому місці, але у напрямку і біля торгового шляху.

Важко уявити, що римські монети могли систематично використовуватися як платіжний засіб у торгових операціях всередині прикарпатського суспільства. Перш за все, їх для цього було занадто мало. Для прикладу нагадаємо, що у ранній феодальний період, в умовах нерозвинених комунікацій, при натуральному обміні, коли гроші все ж використовувалися як обмінний еквівалент, а вартість продукту прирівнювали до грошових одиниць, виник так званий „монетний голод”. Щоб запобігти нестачі монет, їх карбували на монетних дворах, що працювали при кожному великому ринку [Блок, 1986, с. 130]. У племінному середовищі Європи відомі лише поодинокі варварські підробки римських монет. Отже, для появи місцевого карбування монет економічні передумови були відсутні. Проте, не виключено, що римські гроші використовувалися у міжплемінній торгівлі. Можна припустити, що римські монети, зосереджені в місцях соледобування, були також отримані внаслідок торгівлі сіллю прикарпатського населення з черняхівцями. Загалом торгівля римлян і варварів, зокрема і прикарпатського населення, мала здебільшого міновий характер, коли римське срібло у вигляді денаріїв було товаром. Римські монети могли використовуватися при одноразових акціях, але не могли бути виключним платіжним еквівалентом.

Однак, слід ще раз нагадати, про збільшення монетних надходжень у IV ст., у порівнянні з попереднім кризовим періодом, у населення Прутсько-Дністровського межиріччя і Прикарпаття. При цьому простежується концентрація бронз Костянтинівської династії. На території культури карпатських курганів з 25 монет IV ст. 23 були карбовані на честь її членів.

Справа в тому, що після адміністративної реформи Діоклетіана і під час правління Костянтина I та Констанція II на правому березі Дунаю був споруджений щільний ланцюг фортець, які слугували форпостом на шляху спустошливих набігів варварів з півночі. Проте, як вже зазначалося, лімес не тільки роз'єднував, але одночасно сприяв контактам античного і племінного світу. Отже, концентрація римського війська привела до пожвавлення торгових зв'язків із місцевим населенням. А той факт, що у торгових операціях застосовувалися не лише срібні, а і бронзові монети є безперечним свідченням зростання функції грошей у варварському суспільстві близьких до лімесу регіонів.

4.3.1.3. Експортні товари. Ні писемні, ні археологічні джерела не дають чітких відомостей відносно товарів, які поставляло варварське населення Східної Європи римлянам. Існує тільки ряд більше чи менше вірогідних гіпотез та припущень, які базуються на відомостях античних джерел. В асортименті товарів різні автори, як правило, називають рабів, худобу, коней, шкіри, хутра, збіжжя, мед, віск [Strabo, V, 1, 8; Tacitus, Germ., XXIV; Ann., IV, 72; Cass D, LXXI, 11; Amm. Marcell, XXIX, 4, 4]. Є. Веловейський зауважує, що всі автори, називають, крім невільників, худобу та шкіри. Особливу цінність мали хутра, які в очах мешканців півдня були чи не головним багатством народів півночі [Wielowiejski, 1980, s.150-151]. Інші автори не заперечують експорт

продуктів лісового промислу [Lowmianski, 1964, s.344; Колосовская, 1973, с. 231; Кропоткин, 1967, с. 112; Смішко, 1960, с. 141].

Що ж могла обмінювати прикарпатська людність на предмети імпорту, або чим вона могла торгувати з населенням античних центрів? Прикарпатська спільнота не була виключенням із загального племінного світу, отже, очевидно, що практикувалася торгівля рабами. Територія Карпатських підгірських областей була вкрита лісами, де водилося багато звірини. Отже, цілком природно припустити, що хутра та продукти лісових промислів, були обмінними товарами.

Розведенню та відгодівлі худоби сприяла наявність багатих пасовиськ. За документами масова відгодівля худоби на продаж відома на Прикарпатті з часів раннього середньовіччя. Відгодовували переважно волів, оскільки їх, на відміну від овець, свиней і навіть корів, можна було переганяти на далекі відстані і продавати в інших країнах. Вздовж Карпат, не змінюючись протягом усього середньовіччя, проходив шлях перегону худоби на захід, зокрема до Праги, Відня та Оломоуца [Гошко, 1991, с. 187-199]. Не виключено, що ця традиція і шлях існували і раніше, зокрема у пізньоримський час.

Дискусія, яка розгорнулася з проблеми можливого експорту хліба черняхівським населенням [Довженок, 1950, с. 10-11; Брайчевський, 1964, с. 239, 240; Кропоткин, 1967, с. 112, 113] має для нашого дослідження лише опосередковане значення. Не зважаючи на матеріали, які свідчать про високий розвиток хліборобства на Прикарпатті, ми далекі від думки, що збіжжя могло бути експортним товаром у населення Східних Карпат.

Проте, населення Прикарпаття володіло товаром, який був найдавнішим предметом обміну та торгівлі. І цим товаром була сіль. Прикарпаття – один з давніх солевидобувних районів Європи.

Добування солі тут проводилося шляхом випарювання природних розсолів, що виходили на поверхню. Наявність соляних джерел на Прикарпатті та відсутність їх у сусідніх землях обумовила швидке перетворення прикарпатської солі в товар. Оскільки сіль була постійною необхідністю, торгівля сіллю була незнищеною потребою у всі часи.

Соляні джерела виступають на Прикарпатті майже скрізь. Геологи нараховують близько 800 виходів соляної ропи в Східній Галичині і 50 на Буковині. Соляні води на Прикарпатті залягають досить близько від поверхні, а експлуатація соляних джерел була доступна стародавньому населенню, починаючи від епохи енеоліту [Крушельницька, 1993, с.58,68-93; Крушельницька, 2002, с. 140-154].

Найбільших масштабів виробництво солі на Прикарпатті досягло в часи середньовіччя. В історичних документах, починаючи вже з XI ст., містяться відомості про галицьку сіль як про експортний товар. Очевидно, ця торгівля давала значні прибутки. В наш час, коли добування і виробництво солі на Прикарпатті згасло, важко уявити давні масштаби цього промислу. Так, коли у 1106 р. в ході міжусобної боротьби між князями Святополком Ізяславичем і Давидом Ігоровичем припинився довіз солі з Прикарпаття, то “не було солі у всій Руській землі” [Киево-Печерский Патерик, 1870, с. 120]. В Іпатієвському літопису під 1164 р. розповідається про велику повінь в околицях Галича, коли в Дністрі, що розлився, потонули 300 чоловік, які везли сіль з Удеча [Літопис Руський, 1989, с. 399]. У Галицько-Волинському літописі є повідомлення про те, що Данило Галицький на початку 40-х років XIII ст. на прибутки від торгівлі коломицькою сіллю утримував дружину, а саме “оружників”. Тому, коли бояри почали привласнювати

ці кошти, князь послав стольника Якова з дорученням “коломиийскую соль отлучите на мя” [Літопис Руський, 1989, с. 399].

Виробництво солі було основним заняттям населення, а сама вона - головним експортним товаром і в більш пізні часи, в XIV-XVIII ст., про що свідчать численні матеріали, зібрані істориками та етнографами [Ісаєвич, 1961, с. 100; Гошко, 1991, с. 161-178; Сидоренко, 1992, с. 86, с. 47; Задорожний, 1989, с. 135; Грабовецький, 2000]. Той факт, що Коломия була одним з адміністративних центрів соледобування та соляної торгівлі, призвів до того, що торгівці сіллю у східній частині України згодом одержали назву “коломиїці” [Грабовецький, 2000, с. 46].

Є всі підстави вважати, що соледобування і соляна торгівля були розвиненими на Прикарпатті і в пізньоримський час. Адже сіль була одним з головних товарів внутрішньої і зовнішньої торгівлі в Римській Імперії. Цікаво, що сіль наводиться в переліку тих товарів, які не дозволялось продавати варварам [Колосовская, 1973, с.231].

Соленосні пласти залягають на всій території, зайнятій населенням культури карпатських курганів. Осередки соледобування зосереджені в околицях Коломиї, Долини, Калуша, Люнки (Румунія). Більше того, в цілому ряді пунктів, поблизу яких у XIII-XVIII ст. діяли соляні виробництва, відкриті пам'ятки культури карпатських курганів. Це - Нижній Струтинь, де відомі 2 могильники та поселення, Рожнів, (могильник), Стопчатів (2 могильники), Мишин (2 могильники), Печеніжин (могильник і поселення), Саджівка (могильник), Шепарівці (2 могильники), та інші. Правда, в жодному випадку сліди соледобування не були зафіксовані безпосередньо на поселеннях. Ми схильні пов'язувати це з топографією пам'яток. Поселення культури карпатських курганів завжди розташовані на високих мисоподібних

виступах, в той час, коли соляні джерела виступають в низинах. Подібна ситуація простежена при розкопках поселення IV ст. поблизу с. Воскресінці. Селище було розташоване на високому плато другої надзаплавної тераси р. Прут, а соляне джерело – в урочищі Росолище, в 300 м від нього, біля підніжжя підвищення.

Нарешті, ще одним доказом того, що саме сіль була експортним товаром, постійний збут якого складав основний кістяк торгівельних операцій у населення Східних Карпат в пізньоримський час, може служити той факт, що саме в населених пунктах соледобувних районів навколо Коломиї, Долини, Тисмениці, Калуша, Галича була зосереджена більшість знахідок римських монет [Брайчевський, 1959, с. 211-219]. У багатьох випадках римські монети і, навіть, скарби римських монет були знайдені саме в тих пунктах, де діяли соляні джерела. Монетні знахідки відомі у Березові, Болехові, Долині, Печеніжині, Косові, Великому Ключеві та інш. Скарби римських монет відкриті в таких пунктах соледобування як Липівка, Стебник, Текуча, Уторопи, Дубовиця [Гошко, 1991, с. 14-19; Брайчевський, 1959, с. 211-219]. Виходи соленосної води відомі у долині потічка Солонцівки поблизу сс. Сергії і Плоска на Буковині, звідки походить один з найбільших монетних скарбів [Природа Чернівецької області, 1978, с. 40-41].

Можна думати, що сам процес виробництва солі в XI-XII ст. не набагато відрізнявся від соледобування та засобів транспортування солі в пізньоримський час. Слід гадати, що цим займалася постійна група людей, які спеціалізувалися в цій справі. Знання та досвід спеціаліста потрібні були при визначенні місця для соляної криниці та вибору прийомів копання у різних шарах ґрунту. Певних знань та навичок вимагав сам процес виварювання солі. Цей етап солевиробництва

потребував додаткової робочої сили для рубки та доставки дров. Отже солеваріння було трудомістким заняттям, яке вимагало певної кількості людей, кваліфікації та організації праці, що можливо тільки при виділенні його в окреме ремісниче виробництво.

4.3.1.4. Античні міста Північного і Західного Причорномор'я як торгові осередки. Як показано вище, на пам'ятках культури карпатських курганів знайдені імпорتنі речі різного асортименту. Деякі з них, наприклад, амфори дістали масове поширення на просторах племінного світу. Це може означати, що в різні регіони вони потрапляли різними шляхами і через різні посередницькі центри, що вели торгівлю з варварським населенням за межами Імперії.

Римський провінційний світ створювали три групи провінцій: західні, східні та дунайсько-балканські. Для перших характерний швидкий успіх романізації, прискорений розвиток господарства і культури, міцні зв'язки між собою і з центром Італії. Східні провінції були утворені на базі еліністичних держав, їх культура всмоктала як давньосхідні, так і елінські традиції. У східних провінціях політика романізації прийняла форму елінізації, як провідника античних соціально-економічних порядків і культурних традицій. Нарешті група дунайсько-балканських провінцій: Греція, Норик, Панонія, Далмація, Верхня і Нижня Мезія, Дакія, Фракія, Македонія та Епір і Ахайя. Ці провінції, розташовані між західною і східною частинами Імперії, несли на собі вплив римської культури із Заходу і грецької із Сходу. На півночі, а саме, провінціями Дакією, Норіком і Паннонією, Нижньою і Верхньою Мезією, ця група межувала з варварським світом [История Византии, с. 230-233]. З кінця III ст., коли вже було втрачено Дакію, імперський кордон проходив по Дунаю. Отже, прикордонні дунайські

провінції Панонія та Нижня і Верхня Мезія відіграють особливу роль у стосунках з племенами.

Традиційно, коли мова йде про античні імпорти на теренах Східної Європи, погляди археологів перш за все звертаються до античних міст Північного Причорномор'я як до найбільш територіально близьких центрів античного світу. Дійсно, міста Північного Причорномор'я вже із самого моменту їх заснування були важливими центрами античної торгівлі. Вони виступали не тільки як споживачі імперських товарів, але й як виробники і посередники в торгівлі з варварським світом.

Одне з таких міст - Тіра, розміщувалося в гирлі р. Дністер і було важливим центром посередницької торгівлі. Саме в Тірі починався Дністровський магістральний шлях, що вів на територію Прикарпаття. Проте, це місто було не тільки початковим пунктом великого річкового шляху. Саме через Тіру у першій половині III ст., як свідчить інтенерарій, начертаний на щиті римського воїна, знайденому в Дура-Європус, проходив і сухопутний шлях через територію римських провінцій, що пов'язував Фракію з Дура-Європус на Єфраті [Cumont, 1925, с. 1-15]. Визначною була роль міста на морському шляху вздовж чорноморського узбережжя. Прямий короткий шлях через відкрите море зв'язував малоазійські території з Херсонесом, а звідти каботажним плаванням з іншими містами Північного Причорномор'я, з яких чи ненайважливішим була Тіра [Максимова, 1954, с.46].

У перебігу подій кінця 50-х років III ст. н. е., під час походів племен проти балканських провінцій Римської імперії, Тіра була розгромлена. Археологічні дослідження фіксують у Тірі цього часу сліди значного одномоментного руйнування [Карышковский, Клейман, 1985, с.134]. Район біля гирла Дністра пізніше використовувався

варварськими коаліціями для підготовки морських набігів на римські землі. Описуючи підготовку морського походу варварів 269-270 рр., Зосим розповідає, що вони зібралися поблизу р. Тірас і побудували 6 тисяч кораблів [Zosim.-1.-42.-1-43]. На думу дослідників згадка не про місто, а лише про р. Тірас, є свідченням того, що останнє на той час вже було зруйноване [Карышковский, Клейман, 1985, с.134].

Археологічні знахідки дозволяють стверджувати, що життя в місті було відновлене у IV ст. Час існування відкритого там комплексу, так званого, “післяготського дому” визначається від рубежу III-IVст. - першої половини IV ст. до другої половини IV ст. Ця будівля має саманний дах, невисоку якість кладки і нетипову для античних споруд схему планування. У закритому речовому комплексі „післяготського дому” знайдена гончарна сіра столова і ліпна кухонна кераміка переважно черняхівського виробництва. Знехтування будівельниками античними способами будівництва, застосування посуду, виготовленого в традиціях племінного населення, є чіткими ознаками суттєвих змін у матеріальній культурі, рустифікації, варварізації і натуралізації господарства цього нового поселення, що виникло на місці старої Тіри.

В цьому ж комплексі „післяготського дому” були присутні римські імпорти: амфори, світильник, червонолакова чаша, уламок посудини з характерним орнаментом нижньомезійського виробництва [Кравченко, Корпусова, 1975, с.20-42]. Ці речі свідчать, що пізня Тіра зберегла зв'язки з античними центрами. Проте, немає ніяких підстав вважати, що в цей час Тіра входила до складу Римської Імперії. Більше того, ряд ознак свідчать проти цього. Так, є сумніви щодо можливості римлян контролювати суходільні і морські шляхи, що вели у Тіру. Між тим, Зосім [Zos., IV, 11] повідомляє, що імператор Валент, який під час

війни з готами переправився через Дунай поблизу м. Новіадума, опинився „у ворожій землі” [Карышковский, Клейман, 1985, с. 134].

Характерно, що у IV ст. римські монети потрапляють у межиріччя Дністра і Прута минаючи Тіру [Рикман, 1975, с.234-235]. Показовим є і той факт, що в Тірі не зафіксовані знахідки римських бронзових монет Костянтина I і його династії, які часто зустрічаються на сусідніх римських територіях: Істрії [Preda, Nubar, 1973, р. 59, 70-74] та Добруджі [Шієску, 1979, р. 159-179].

Існує думка, що Тіра під час цих подій підкорялась готам і була включена у систему племенних економічних зв'язків [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 42], і навіть, у IV ст. була столичним міським центром ранньодержавного утворення візіготів [Павленко, Сон, 1991, с.14; Сон, 1993, с. 57-59]. Правда, інші дослідники зауважують, що археологічні матеріали не дозволяють стверджувати це з певністю. Археологічні дослідження показали лише, що життя у Тірі продовжувалося у IV ст. і припинилося раптово. „Післяготський дім” загинув у пожежі. Можливою причиною була навала гунів у кінці IV ст. або ще раніше - утвердження готів у Нижньому Подністров'ї [Карышковский, Клейман, 1985, с. 138].

У будь-якому разі Тіра в цей час виконувала функції транзитного перевалочного пункту і частина товарних потоків, що направлялися із римських територій на березі Дунаю у племінний світ, продовжувала йти через Тіру. Проте, місто вже не було тим важливим ринком античного світу, яким його знали впродовж попередніх століть аж до середини III ст. Тіра перестала бути виробником античних товарів, а відтак, і одним із центрів античної цивілізації.

У той час, коли античні міста Північного Причорномор'я внаслідок несприятливої історичної ситуації занепадають, Добруджа –

історична область між нижньою течією Дунаю і Чорним морем, внаслідок імперської реорганізації на початку IV ст., виділена в окрему провінцію Скіфію, переживає період нового економічного піднесення. Давньогрецькі міста-порти – Томи, Істрія, Каллатіс, розташовані на західному узбережжі Чорного моря, – ці своєрідні ворота, через які проходили шляхи і зв'язки із Середземномор'ям та Егейським морем, у пізньоримський час зазнають нового розквіту. Завдяки своєму географічному розташуванню вони завжди займали ключові позиції в економіці Добруджі, а після приєднання до Римської Імперії стали органічною часткою римської провінціальної економічної системи і потужним фактором економічного і політичного впливу, економічних і політичних зв'язків з місцевим населенням.

Археологічні джерела засвідчують надзвичайно високий економічний статус та економічне зростання грецьких міст на західному узбережжі Чорного моря, що знайшло свій прояв у великому обсязі міського будівництва. У Томах, Істрії та Каллатісі відкриті монументальні споруди, серед яких не тільки храми, але й торгові центри, портові споруди, набережні. Досліджені також ділянки ремісничих кварталів. Там працювали металурги, ковалі, ювеліри, гончарі, склороби, муляри, ткалі та інші ремісники [Canarache, 1961; Vulpe, 1938, Suceveanu, 1977; Федоров, Полевой, 1973, с.224-227].

В часи римського володарювання західні причорноморські порти переживають також новий підйом внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Головну роль у ній відігравали здавна усталені зв'язки із греко-римськими центрами малоазійського узбережжя Чорного моря, з якими вони сполучалися не тільки морським, але й сухопутними шляхами. Отже, на відміну від Тіри, західні чорноморські порти були не тільки

перевалочними пунктами для античних товарів, виготовлених у провінціях. Вони постачали племенам і товари власного виробництва.

Оскільки Скіфія-Добруджа – прикордонна провінція, то вздовж правого високого берегу Дунаю була споруджена система римських укріплень. Як вже зазначалося, лімес це не тільки фортеці і гарнізони, але й сукупність цивільних урбанізованих поселень [Шувалов, 1994, с. 39]. Укріплення побудували також в глибині провінції на схрещенні основних шляхів. Деякі із фортець згодом перетворилися на міста. Таким містом був Новіодунум у гирлі Дунаю, Трапеум Трояні, Троесміс, Егісус, Аксіополіс та інші. Розташовані в економічно важливих вузлових пунктах, на схрещенні водних і сухопутних магістралей, де проходила перевалка транспортованих товарів, вони були важливими економічними культурними і політичними центрами. Завдяки прекрасно налагодженій системі водних і сухопутних комунікацій по Дунаю і мережі прекрасних, вимощених кам'яними плитами, доріг, римські міста Добруджі були зв'язані поміж собою, а також з чорноморськими портами та містами інших провінцій. На відміну від грецьких причорноморських міст з їх орієнтацією на східні провінції, культурна та економічна орієнтація населення цих міст була спрямована на західні римські провінції, і, в першу чергу, на подунайські: Паннонію та Норік [Varnea, 1974, p. 103-116].

Отже, саме Добруджа, яка поєднала як старі причорноморські грецькі міста, традиційно орієнтовані на східні провінції, так і нові римські міста, пов'язані в першу чергу із західними провінціями, ніби об'єднувала східний і західний римський світи. Саме міста Добруджі стають опорою римської влади в Подунав'ї і, завдяки торгівлі, потужними центрами політичного і економічного впливу на варварську людність за межами римських кордонів. Можна думати, що саме в

Добруджі починалися основні торгові шляхи, якими до населення Прикарпаття потрапляли як східні, так і західні товари, а також і продукція місцевого нижньодунайського виробництва [Suceveanu, 1977, p. 173; Федоров, Полевой, 1973, с. 224-247; Сапрыкин, 1988, с. 618-630].

4.3.1.5 Торгові шляхи. Як було показано, більшість римських імпортів, знайдених на пізньоримських пам'ятках Прикарпаття, мають східне походження і вказують на переважання економічних зв'язків регіону із східними провінціями Римської Імперії. Цілком імовірно, що на Прикарпаття зі Сходу привозили не тільки амфори з вином чи олією, вироби із скла, сердолікове намисто. Очевидно, були також інші товари, які археологічно не фіксуються. Можна припустити, що поставлявся текстиль. Адже виробництво найтонших шовкових і шерстяних тканин, якими славилася Імперія, було зосереджене в східних провінціях: Сирії, Палестині, Фінікії, Єгипті, Малій Азії [Удальцова, 1984, с.28]. Вже зазначалося, що візантійські тканини високо цінувалися у племінного населення. Зокрема підтвердженням цього, на яке ми вже посилались, є свідчення Зосима [Zosim., V,40, 48] про вимогу короля вестготів Аларіха надати як викуп за зняття облоги Риму у 408 р., крім золота і срібла, 4 тис. штук шовкових тканин і 3 тис. штук пурпурових шат. Існують античні свідчення про вивіз із малоазійських міст Гераклеї та Синопи, так званих гераклійських і синопських горіхів, (сучасна назва - грецькі горіхи), поставки яких не обмежувалися понтійським ареалом [Виноградов, Онайко, 1975, с. 91-92].

Ряд знахідок вказує на існування торгових зв'язків населення Прикарпаття із західними провінціями. Із західного римського лімесу походить амфора, знайдена у Нижньому Струтині. Наслідуванням скляних виробів західних римських майстерень був також дворучний

гличик, що походить з кургану № 1 у Бранештах-Немцишор. На зв'язки із північними територіями Європи вказують знахідки срібної гривни та бляшки з прорізним орнаментом. Як зазначалось, переважно в містах західних провінцій у IV ст. карбувалися монети, знайдені на Прикарпатті. Найчастіше їх карбовано у м. Трирі, що був одним із найбільших і найбагатших міст західної частини Римської імперії, її політичним і торговим центром. З Паннонії привезена полив'яна чаша, що була у кургані № 1 у Пилипах-1.

Основними комунікаціями в торгівлі між античними містами і племенами були річки. В область Прикарпаття вели дві великі водні артерії – Дністер і Прут. По Дністру проходив один із найдавніших європейських шляхів, який був східним відгалуженням бурштинового шляху, що пов'язував Чорне і Балтійське моря, і вів у глиб варварського світу [Majewski, 1949a s. 26].

Важливу роль у забезпеченні зв'язків прикарпатського населення із античним світом відіграла р. Прут. Впадаючи в Дунай в його пониззі, поблизу західного узбережжя Чорного моря, ця ріка з'єднувала Прикарпаття з територіями римських Дунайських провінцій і з римськими західними чорноморськими портами. Потрібно зауважити, що, оскільки Прут є судноплавним лише в нижній третині своєї течії, шляхи пролягали долиною ріки.

Дороги мають довге життя. Часто на стародавні шляхи, позначені в той чи інший спосіб накладаються чітко задокументовані пізніші. Так, скарби римських монет (Сарнки, Корнич, Заболотів, Снятин, Белелуя, Банилів) [Брайчевський, 1959, с. 167, карта 15] були знайдені за напрямком торгового шляху, відомого за письмовими джерелами XIV ст. Це, так званий, Галицький гостинець або Волоський шлях - головна торгова магістраль, яка у середньовіччі забезпечувала

львівським купцям зв'язки зі сходом і проходила через Галич, Коломию, Снятин, Чернівці, Серет, Сучаву і далі через Яси до Чорного моря, а звідти кораблі йшли на узбережжя Малої Азії, в Костянтинопіль. [Ковальчак, 1988, с.52].

У своїх подорожніх замітках Лехаці Симеон, львівський мандрівник, вірменин, який народився у Замості і у 1608 р. і вирушив зі Львова у подорож до Близького Сходу та Вірменії, назвав міста, через які пролягав його шлях. Це - Снятин, Чернівці, Сучава, Яси, Васлуй-Бирлад, Галац, Константинополь. Важливо зазначити, що частина цього шляху, включаючи область Сучави, проходила по території, зайнятій у пізньоримський час пам'ятками культури карпатських курганів, інша – у IV ст. - пам'ятками черняхівської культури [Вакуленко, 1977, с.70]. До того ж, саме з цих пунктів, якими позначався напрямок Волоського шляху в середньовічних документах, походять неодноразові знахідки римських монет [Брайчевський, 1959, с.165-171, 197, 199].

Морський шлях, що вів на малоазійське узбережжя, починався, очевидно, у вже згадуваних греко-римських містах Томи, Істрія, Каллатіс. Торгівля цих західних чорноморських портів була традиційно орієнтована на колишні грецькі колонії, а тепер римські східні провінції.

Зв'язки із західними провінціями здійснювалися іншим шляхом. Він проходив по р. Рейн, через римські табори нижньої течії ріки, а з місця її впадіння, морем вздовж Балтійського узбережжя, далі в гирло Вісли і по її течії до Західного Бугу і до верхів'їв Дністра та його лівих приток. Цей шлях після Маркоманських війн прийшов на заміну „бурштиновому шляху” і його значення дедалі більше зростало протягом пізньоримського часу [Konik, 1959, s. 51; Михельбертас, 1965, с. 168, 175; Тиханова, 1970, с. 205; Вакуленко, 2001а, с. 156-164].

Хто були ті люди, які постачали товари племенам за римськими кордонами? Очевидно, це були вихідці з провінцій. Вже Тацит розповідає, що в столиці Марабода, були купці з римських провінцій [Tacit., Ann., II, 62]. Про купців, що їздили торгувати до варварів, повідомляється у написах, відкритих у містах провінцій Реції і Панонії [Колосовская, 2000, с. 161]. Відомо, що римські торговці заволоділи Дакією задовго до її підкорення [Кругликова, 1955, с.91]. Те саме відбувалося і з Норіком ще до того, як це царство стало римською провінцією [Колосовская, 2000, с. 164]. Купці займалися не лише торгівлею, але були і розвідниками і перекладачами [Колосовская, 2000, с. 162]. Торгова мандрівка на територію племен була ризикованим заняттям і нерідко закінчувалася трагічно для її учасників [Gabler, 1968, s. 211; Колосовская, 2000, с. 160-161].

Швидкість пересування в ті часи була дуже повільною. Найбільш високою вона була на морі і по течії річок. Нормальний щоденний перехід суходолом, як і у середньовіччі, складав близько 30-40 км на день. Так їздили купецькі каравани і армія з обозом [Блок, 1986, с. 125- 126].

Довжина р. Прут складає 910 км., отже, дістатися на територію племен карпатських курганів, якщо шлях починався у пониззі ріки можна було за 20-30 днів. Не виключено, що ту частину шляху, в якій ріка була судноплавною, долали на плавучих засобах. Дністер є судноплавною рікою майже до самих верхів'їв, до м. Галича. Отже, дністровським річковим шляхом можна було доставляти товари ще швидше. Проходячи через територію племен, римські купці повинні були сплачувати мито [Колосовская, 2000, с. 160].

На відміну від добре обладнаних і вимощених кам'яними плитами римських доріг в межах імперії, на варварських землях шляхи,

навіть магістральні, були звичайними путівцями, лісовими дорогами і досить небезпечними. У написах в містах римських провінцій згадуються “negotiatores”, які вели торгівлю з племенами. Крім того, вглиб північних територій просувалися “līxae” тобто дрібні купці, кожний з яких був рознощиком, що мандрував на свій страх і ризик у гонитві за багатством по горах і долах.

Торгівлею займалися і найбільш підприємливі представники племінного населення. Добре знаючи місцевість, мову і звичаї місцевих жителів, вони виконували роль посередників між ними і чужоземними купцями, а також діяли самостійно. Небезпека чатувала також і на них. Амміан Марцеллін зокрема розповідає, що під час експедиції імператора Валентиніана за Рейн, тобто за межі римського кордону, передовий загін римської піхоти вже на території племен випадково зустрів торговців, що вели на продаж рабів. Щоб завадити їм сповістити про просування римлян, їх вбили, відібравши товар [Аmm. Marc. XXIX, 4. 4].

Проте, на відміну від римських купців, які проникали вглиб території племен, варварам, за невеликим виключенням, не дозволялося торгувати всередині провінцій. Римляни побоювалися зустрічного шпіонажу, боялися, що варварські купці і лазутчики „усе видивляться”, тобто дізнаються про ситуацію у провінції. Діон Кассій розповідав, що сармати-язиги могли приходити у Аквінкум лише у певні дні, при цьому за варварами здійснювався суворий військовий контроль [Dіo Cass. 71.11.3; 19]. Головним місцем обміну товарами були табори легіонерів і канаби. У різні періоди складних римсько-варварських відносин, що перемежались війною і миром, залежно від періодичних падінь і зростань товарообігу, відповідно зменшується і збільшується кількість торгових місць. Так, до середини 60-х років IV ст., коли

Імперія майже сто років знаходилася у більше чи менше мирних відносинах із готами, купці, вихідці із задунайських готів, вільно торгували по всій території провінції Фракія, відвідували будь-які міста і торгові пункти. Вони вивозили вино, масло, солену рибу, тканини, зброю, коштовності. Амміан Марцеллін повідомляє, що при Юліані купці з Галатії (Мала Азія), постійно продавали на ринках Східної імперії готських рабів [Амм. Марс., 7,8]. Попит на рабів помітно зріс у зв'язку із зростанням великого землеволодіння і їх загальна кількість була значною. Проте, вже за умовами договору 369 р., укладеного між імператором Валентом і Атанаріхом готські купці не могли вільно пересуватися територією Фракії. Їм дозволялося торгувати лише у двох містах, Новіодуні і Дафні, а не на численних торжищах на лімесі, як це було раніше [Амм. Marcell. XXVII. 5.8,9; Zosim. IV. 11].

4.3.2. Внутрішня торгівля. На відміну від виразних ознак існування зовнішніх торговельних відносин, ознаки наявності внутрішньої торгівлі, а саме, обмін товарами в рамках одного культурного середовища і торгівля із сусідніми територіально близькими племенами, фіксуються археологічними джерелами значно гірше. Розвиток внутрішньої торгівлі залежав від багатьох чинників, серед яких найважливіші – господарська диференціація різних груп населення, виробнича спеціалізація, нерівномірне розміщення природних багатств тощо. Відтворення цих чинників на археологічних матеріалах наражається на труднощі.

Предметами внутрішнього обміну могли бути, перш за все, продукти харчування, які не зберігаються і не простежуються при археологічних дослідженнях. Відтворення ситуації, хоча б значною мірою гіпотетичної, можливе за умови застосуванні етнографічних та

історичних джерел. Для внутрішнього обміну могло використовуватися зерно, оскільки на правобережжі Дністра і Буковині були кращі природні умови, ніж на Верхньому Попрутті, тепліший клімат і родючіші землі, що більше сприяло вирощуванню зерна. Не виключено, що збіжжя нагромаджене в Пилипівських зерносховищах призначалося для внутрішніх торгових операцій.

Очевидно, можна стверджувати, що сіль була товаром не тільки зовнішньої, але і внутрішньої торгівлі. Так, мешканці поселень культури карпатських курганів на Буковині могли обмінювати збіжжя на сіль, яку привозили їх одноплемінники з Галичини, де соляних джерел було більше.

Відносна стабільність ринків збуту, адже сіль завжди потрібна, обумовила встановлення постійних внутрішніх і міжплемінних соляних шляхів. Можна думати, що потоки торгового обміну, які відомі в пізніших часах середньовіччя, були задіяні вже у пізньоримський час. Сіль постачали племенам Подністров'я і Волині як водними шляхами по Дністру, Західному Бугу, Прип'яті, так і суходолом. У XV-XVIII ст. існувало кілька шляхів, якими з Коломиї (Печеніжин, Стопчатів, та інш.) постачали сіль на Поділля і Наддніпрянську Україну. Цікаво, що у документах початку XVII ст. один з цих шляхів має назву "стара дорога", інший – "соляний гостинець". Для торгових відносин жителів Прикарпаття і Поділля в той час характерним був обмін солі на хліб. Збереглися відомості про обмін підкарпатської солі на волинський хліб [Грабовецький, 2000, с. 131-133, с. 137-138].

Як вже зазначалось, цілком вірогідно, що римські монети знайдені у місцях соляних родовищ є свідченням існування міжплемінної торгівлі. Нагадаємо, що у пізньоримський час суміжні території були зайняті черняхівським населенням. Більш далекосяжною

могла бути торгівля сіллю з прибалтійським населенням. Прямий ятвязький гостинець по Неману і далі до границь Галичини, відомий з часів Київської Русі [Грабовецький, 2000, с. 47]. Цей шлях діяв і у пізніший період. У XV ст. на литовські склади поступала сіль з Коломиї, Долини, Калуша та інш. [Грабовецький, 2000, с. 140-47].

Керамічний посуд є тим товаром, який характеризує як зовнішні зв'язки, так і повсякденний внутрішній обмін. Предметами внутрішньої торгівлі, хоча і не такими далекосяжними як поставки солі, були також вироби спеціалізованих ремісничих осередків, таких як гончарні майстерні у Печеніжині, про що йшлося вище.

Важливим товаром тогочасного товарообміну були продукти металургії та металообробки.

4.4. Суспільні відносини

Соціальний розвиток стародавнього суспільства, як правило, характеризують формулою “розклад первісного ладу”. Між тим, різні племена або племінні угруповання стародавнього населення однієї епохи суттєво відрізнялися за рівнем розвитку. Розклад родового ладу довгий історичний процес, за час якого і виробничі відносини і система управління еволюціонують і проходять через різні етапи. Отже, при вивченні окремої стародавньої спільноти важливим є уявляти конкретну історичну форму суспільних відносин.

Розглядаючи питання про рівень соціально-економічного розвитку прикарпатського суспільства на археологічних матеріалах, ми змушені задовольнятися лише окремими більше чи менше виразними знаковими прикметами соціальної організації.

Можна констатувати, що у Прикарпатті у пізньоримський час проживало землеробське населення, що володіло цілісною системою агровиробництва із досконалими, як на свій час, знаряддями праці, певним набором сільськогосподарських культур, спеціалізованими приміщеннями для їх зберігання. Нагромадження зерна в зерносховищах свідчить про збільшення сільськогосподарської продукції, а, отже, на виразне підвищення продуктивності землеробського виробництва за рахунок застосування досконаліших знарядь обробітку ґрунту і розширення посівних площ. Отже, землеробство племен культури карпатських курганів досягло рівня необхідного для створення надлишкового продукту, що сприяло початку процесу виділення ремесла і розвитку внутрішньої торгівлі. Зауважу, що ми не можемо з певністю визначити призначення запасів зерна. Проте, конкретна ситуація на поселенні в Пилипах, де в житлах, розташованих поруч із зерносховищами, виявлені господарські ями для зберігання продуктів, дозволяє констатувати існування як сімейної, так і суспільної власності.

Конкретні матеріали отримано стосовно розвитку гончарного ремесла. Саме при вивченні гончарства вдалося простежити елементи товарного виробництва.

Якщо гончарі обслуговували лише близько розташовані пункти, працюючи, головним чином, на односельців, то район збуту солі був широким. Соледобувна справа безперечно мала товарний характер. Очевидно, саме сіль була основним товаром як зовнішньої, так і внутрішньої торгівлі.

Слід припустити існування зародків професійної диференціації. Принаймні, можна думати, що гончарі, ковалі, ремісники, що обслуговували сам процес виготовлення солі та її продаж, мали

особливий статус. Цікаво, що у місцевих старовинних народних піснях міститься згадка про те, що заняття ремеслом вважалося у сільській громаді більш престижним: „... Отдай мене, моя мати /Та за ремісничка./ Ремісничок, якь паничок ... „, [Головацький, 1878, с. 329]

Однією з головних ознак суспільно-економічного розвитку є рівень та характер торговельних стосунків. Важко переоцінити значення для населення Прикарпатського регіону економічних зв'язків з провінційно-римським світом. Римські імпортні товари вплинули на формування економічного базису і соціальної сфери населення, що жило неподалік Подунав'я. Спілкування з античними провінційними центрами, а також захоплення великої кількості полонених з різних римських провінцій, прямо відбилося на розвитку ремесла і землеробства, а також сприяло прискореному розвитку соціальних процесів. Прагнення мати римські товари могло бути важливим мобілізаційним фактором для забезпечення надлишків додаткового продукту, призначеного для обміну. Таким чином надходження римських імпортів активізувало не лише зовнішню, але і внутрішню торгівлю. Нарешті, на розвиток економіки племінного суспільства вплинуло впровадження і використання досягнень римської техніки і технологічних процесів, найголовнішими з яких є обробіток ґрунту більш досконаліми знаряддями і впровадження гончарного круга. Ефективність господарювання стимулювала розвиток суспільних відносин, підтримуючи високий рівень соціального розвитку

При вивченні поховального обряду були одержані матеріали, що свідчать про існування у племен культури карпатських курганів елементів майнового і суспільного розшарування. Відносне багатство поховального інвентарю, що не в останню чергу визначалося наявністю римських імпортних речей, виявлене в деяких курганах, археологічно

зафіксовані випадки пограбування поховань, а також порівняно більші чи менші розміри поховальних споруд і облаштування їх додатковими конструкціями, є ознаками того, що поруч з процесом майнового розшарування проходив процес соціальної диференціації давнього населення. Очевидно йдеться про формування аристократичної верхівки.

Свідченням соціального розшарування суспільства і більш складної його соціальної організації є, як вже зазначалося, уніфікованість поховального обряду культури, що сполучається з його варіабельністю на рівні ритуальних деталей.

Отже, підсумовуючи викладені вище археологічні дані, що їх можна вважати достовірними ознаками існування майнової диференціації і соціального розшарування, а відтак, структурованості прикарпатського суспільства, можна констатувати, що племена культури карпатських курганів знаходилися на такій стадії розкладу первіснообщинного ладу, яка безпосередньо передуює виникненню державного об'єднання.

РОЗДІЛ 5

КУЛЬТУРА КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПЛЕМІННИЙ СВІТ

Етнічні спільноти варварської Європи не існували незалежно одна від одної. Рух варварських племен, так званих “superiores barbari”, на віддалених від римських кордонів просторах Європи спричинив невинний потужний тиск на людність, що мешкала поблизу лімесу, створюючи постійну загрозу для населення провінцій. Рушійною силою тогочасних історичних процесів були племена східних германців. Історичні і археологічні джерела фіксують високий рівень мобільності германських племен і значний географічний розмах їх пересування. В міграційному русі, направленому в області Південно-Східної Європи, без сумніву, взяли участь різні племінні групи германців, що прийшли з північного заходу, із Скандинавії і Помор'я [Ременников, 1954; 1984; Godłowski, Okulicz, 1981, s. 54-56; Колосовская, 1996, с. 146-147; Буданова, 2000, с. 12, 31; Вольфрам, 2003, с. 35-71]. Визначальним періодом було III ст., в другій половині якого відбулася стабілізація нового типу племінних і культурних відносин. Племінна людність, покинувши колишні місця проживання, в своєму нестримному русі на південь, до кордонів Римської Імперії, перебувала у постійних зіткненнях та взаємодії як із Римом, так і між собою. Про це неодноразово згадують стародавні автори. Складні взаємини варварських племен залишили свій відбиток в археологічних матеріалах.

Проте на тлі культурної спільноти, в широкому розумінні цього слова, яка досягала Скандинавії та надрейнських і наддунайських

просторів, що характерно для Європи пізньоримського часу, існують спільності із окремим культурним обличчям.

У пізньоримський час на південному сході Європи зафіксовані пам'ятки ряду територіально і хронологічно близьких археологічних культур. Крім культури карпатських курганів, йдеться про культури, черняхівську, Поянешть-Вертишкой та пшеворську.

5.1. Черняхівська культура

Черняхівська культура є масштабним і яскравим явищем у стародавній історії Європи другої чверті I тисячоліття н.е. Її археологічними характеристиками є відкриті поселення з наземними і заглибленими житловими і господарськими спорудами, ґрунтові біритуальні могильники із похованнями по обряду трупопокладення і трупоспалення і своєрідний керамічний комплекс, специфіку якого складає високоякісний гончарний посуд характерних форм. На території України, Молдови, Румунії, Росії виявлено близько 3500 пам'яток черняхівської культури [Махно, 1960, с. 9-83; Симонович, 1964, с. 7-43; Баран, 1981; Винокур, 2000; Магомедов, 2001 с. 11; Щукин, 2005].

За більше як 100 років наукових досліджень були визначені територіальні і хронологічні межі культури, а також вдалося відтворити більше чи менше повну картину життя та побуту черняхівських племен. Для черняхівської культури характерні великі відкриті поселення та ґрунтові біритуальні могильники з похованнями по типу кремації та інгумацій.

Проблемою, що є предметом найгостріших дискусій від часу перших відкриттів, залишається визначення етнічної приналежності черняхівської культури. У вітчизняній історіографії існують щодо цього різні думки. Прибічники найбільш давньої з них, виголошеної ще першовідкривачем черняхівських пам'яток В. В. Хвойкою, вважали, що черняхівська культура мала генетичний зв'язок із попередньою зарубинецькою

культурою, а обидві вони є послідовними етапами історичного розвитку слов'янських племен Подніпров'я [Хвойка, 1901]. Зразу після перших публікацій В. В. Хвойки була висловлена інша думка, за якою творцями черняхівської культури були германські племена і, в першу чергу, готи [Reinecke, 1906, S. 42-50]. Ця версія має достатньо своїх прибічників і в наш час [Щукин, 1968, с. 41-51; Щукин, 1979, с. 66-89; Щукин 2005; Магомедов, 2001]. Нарешті, найпоширенішою є думка про синкретичний характер культури, оскільки в її складі були різні етнічні групи (скіфо-сармати, фракійці, слов'яни, готи), що переважали в різних частинах черняхівського ареалу. Проте у лісостеповій смузі України, між Дніпром і Дністром, творцями черняхівської культури були слов'яни [Баран, 1990, с. 199; Винокур, 2000, с. 276-277; Козак, 2000, с. 153-160].

Цікавою є думка О.М. Приходнюка, який вважав, що багатоетнічне черняхівське суспільство, сконсолідоване готами, слід визначати як протоцивілізацію. Поняття археологічна протоцивілізація відбиває більш високу культурну ієрархію, ніж поняття археологічна культура, оскільки відбиває наявність надкультурного та надетнічного об'єднання. [Приходнюк, 2000, с. 288-290; 2002, с. 185-186].

Пам'ятки черняхівської культури оточують територію Прикарпаття, зайняту культурою карпатських курганів, з півночі і південного сходу. Безумовно, масштаби цих двох культурних явищ як територіальні, так і за кількістю відкритих пам'яток, важко порівнювати. Територія культури карпатських курганів навряд чи займає десяту частину того простору, де виявлені черняхівські старожитності, а число відкритих пам'яток складає десятки, в першому випадку, проти тисяч – у другому.

Проте, питання взаємовідносин між творцями цих культур, що межують між собою, неодноразово привертало увагу дослідників. З цього приводу були висловлені абсолютно протилежні твердження. Так, М. Ю. Брайчевський вважав, що прикарпатські пам'ятки не становлять окремої

культури, а є локальним варіантом черняхівської культури [Брайчевський, 1957, с. 16]. Іншої думки дотримується Б. В. Магомедов, який заперечуючи будь-який зв'язок між означеними культурами, стверджує, що в той час, як черняхівська культура створена германськими племенами готів, культура карпатських курганів належала населенню, що було “останнім відламком вільних даків, які в умовах гірської ізоляції зберегли свою самобутність серед германських племен” [Магомедов, 2001, с. 129]. Розвиваючи цю гіпотезу, Б.В. Магомедов навіть залучає сучасні етнографічні матеріали, посилаючись на те, що пісні і танці карпатських українців близькі народам карпато-балканської зони, а у їх говірці присутні балканізми. Все це він вважає наслідком того, що населення культури карпатських курганів, яке було фракійським, продовжує жити на цій території до наших днів [Magomedov, 2004, р. 116-125]. При цьому він ігнорує, по-перше, той факт, що територія культури карпатських курганів не збігається з історичною областю „Гуцульщина”, населенню якої притаманні характерні пісні, танці та говірка. По-друге, відомий в історії факт, що заселення карпатських територій, де живуть гуцули, почалося лише у X-XIII ст. [Гуцульщина, 1987, с. 57]

Важливо підкреслити, що територіальна межа між двома культурами, яка проходить за сучасними даними по р. Дністер у його верхній течії і р. Прут і р. Сірет в південно-східному ареалі культури, досить чітко витримана. На основі картографування поховальних пам'яток обох культур можна з певністю стверджувати, що черняхівці не заходять на територію, зайняту населенням культури карпатських курганів. У Прикарпатському регіоні, що охоплює передгірські області України і Румунії, у пізньоримський час відомі виключно підкурганні поховання із трупоспаленнями і ніколи не зустрічаються ні черняхівські могильники, ні, навіть, окремі поховання.

Між тим, хронологія культури карпатських курганів (див. розділ 3), так само як і черняхівської, повністю вкладається у рамки пізньоримського періоду, захоплюючи початковий етап епохи великого переселення народів, у цілому, згідно із загальноприйнятою європейською періодизацією, відповідаючи періодам С и D [Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990, с. 172-186].

Проте збігаються не тільки загальні хронологічні межі культур. Характерно, що у своєму розвитку культура карпатських курганів синхронно проходить ті ж хронологічні етапи, що і черняхівська культура. Стабільний розвиток прикарпатського суспільства спостерігається починаючи із середини III ст. Ознаки найвищого економічного розквіту, що яскраво проявляються в археологічних матеріалах збільшенням кількості пам'яток і масовим надходженням провінційних римських імпортів, припадають на IV ст. [Вакуленко, 1999а, с. 303-312]. Зауважимо, що вже тільки один цей факт не дозволяє розглядати прикарпатську спільність як залишок якогось народу, що заховався в Карпатських горах.

До того ж потрібно ще раз наголосити, що пам'ятки культури карпатських курганів займають аж ніяк не гірські масиви, а передгірську територію, яка географічно характеризується як полого-увалиста рівнина [Вакуленко, 1977, с. 43].

Велику схожість демонструє і матеріальна культура прикарпатського і черняхівського населення. І сам першовідкривач культури карпатських курганів М. Ю. Смішко і інші дослідники звертали увагу на подібність гончарної кераміки культури карпатських курганів і черняхівської [Смішко, 1960, с. 104-106]. Саме ця схожість гончарних керамічних комплексів обох культур давала підстави М. Ю. Брайчевському об'єднати прикарпатські і черняхівські пам'ятки в одну культуру [Брайчевський, 1964, с. 4-5].

Однак в узагальнюючих роботах, в ілюстраціях розділів, присвячених культурі карпатських курганів, як правило, завжди фігурує керамічний посуд, знайдений при розкопках курганів закарпатського могильника в Ізі, який, як і інші закарпатські пам'ятки, не має відношення до цієї культури. Можливо, не в останню чергу це пов'язано з тим, що в монографії М. Ю. Смішка “Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери” (Київ, 1960) знахідки з Ізи подані в малюнках, а кераміка, що походить з прикарпатських пам'яток, здебільшого, представлена фотографіями поганої якості. Так, у книзі „Археология СССР. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э.” (Москва: Наука, 1993) на таблиці ХС, де поданий гончарний посуд культури карпатських курганів, 16 із 41 зображеної посудини походять з Ізи [Русанова, 1993, табл. ХС, 5, 8, 10, 12, 16, 18-22, 26-29, 32, 33]. Якщо додати ще дворучну посудинку, характерну для липицької культури (I-II ст. н.е.) і знайдену на багат шаровому поселенні Гореча [Русанова, 1993, табл. ХС, 14], то стає зрозуміло, що гончарний керамічний комплекс культури карпатських курганів представлений у дуже спотвореному вигляді.

Ще гірше виглядає справа з ліпним посудом. У цьому ж виданні з 41 малюнка ліпних виробів лише два екземпляри належать закритим поховальним комплексам могильника у Нижньому Струтині на Прикарпатті [Русанова, 1993, табл. LXXXIX 11, 12], 12 - походять з Ізи [Русанова, 1993, табл. LXXXIX, 1-3, 6-10, 14, 18-20], ще 12 з культурного шару багат шарових поселень Прикарпаття і Закарпаття. Зокрема, у світлі останніх досліджень виглядає сумнівним зв'язок з культурою карпатських курганів таких поселень, як Гореча, Рогатка, Виноградово, Михальча [Русанова, 1993, табл. LXXXIX, 15, 22, 25, 29, 35].

Потрібно підкреслити, що залучення закарпатських пам'яток, зокрема могильника в Ізі, до культури карпатських курганів мало фатальні

наслідки для визначення її місця в системі пізньоримських старожитностей Європи. Спотворене уявлення про керамічний комплекс, як було показано вище, привело до того, що до її пам'яток були віднесені хронологічно більш ранні селища з ліпною керамікою гето-дакийського характеру на території Прикарпаття і Закарпаття. Це, в свою чергу, слугувало підставою для хибних висновків про етнічний характер культури.

Через очевидне переважання ліпної кераміки в курганах закарпатського могильника в Ізі, а також на помилково віднесених до культури карпатських курганів хронологічно більш ранніх поселеннях, прикарпатська спільнота виглядає більш архаїчною у своєму соціально-економічному розвитку, ніж черняхівська, що не відповідає дійсності.

При аналізі керамічного комплексу культури карпатських курганів (розділ 3) було показано, що найбільше аналогій трапилося в кераміці черняхівської культури. Незважаючи на те, що черняхівський посуд переважає і за кількістю, і за різноманітністю, кераміку культури карпатських курганів, прикарпатський керамічний комплекс має повний набір основних категорій гончарного посуду, притаманних черняхівській культурі*. Миски різних типів (рис. 33, рис. 34, рис. 35), біконічні глеки з однією ручкою (рис. 43, 1-3), вази типу 1, варіанту 1 (рис. 36) та типу 2, варіанту 1 (рис. 39, 4, 5, 7), вази з трьома ручками (рис. 42), горщики (рис. 47, 1-4, 6-8), посудини для зберігання припасів (рис. 49, рис. 50), келихи (рис. 45, 11-13). Інша справа, що конкретні форми цього посуду не завжди нагадують відповідні форми черняхівського, що і визначає своєрідність прикарпатського комплексу, про що йшлося у розділі 3.

Проте, зараз для нас цікаво відмітити, що в складі гончарного посуду культури карпатських курганів присутні вироби, які вважаються типово

* Перелік форм черняхівської кераміки поданий за класифікацією, наведеною в монографії Б.В. Магомедова "Черняховская культура. Проблема этноса". - Lublin, 2001.- С. 45-59.

черняхівськими. Принаймні Б.В. Магомедов вважає, що саме вони визначають специфіку черняхівського керамічного комплексу. Це триручні вази (рис. 56), які становлять характерну особливість черняхівської культури [Магомедов, 1997, с. 39-44; 1998, с. 144;], одноручні глечики із біконічним корпусом (рис. 43, 1-3), еталонні для черняхівської культури [Магомедов, 1998, с. 144]. Має подібність і ліпна кераміка. Горщики струнких пропорцій із злегка відігнутими вінцями, що нагадують слов'янську ранньосередньовічну кераміку (рис. 51, 8), ліпні миски із розширеними догори стінками (рис. 52) трапляються в обох культурах.

На думку Б. В. Магомедова головною особливістю черняхівського керамічного набору є висока частка в ньому посудин для напоїв [Магомедов, 2001, с. 59]. Таке ж явище спостерігається в культурі карпатських курганів. Практично в кожному поховальному комплексі культури присутні, правда, часто в уламках, глеки, кухлі, вази, триручні вази, чаші та келихи [Вакуленко, 1999, с. 49-60].

Хоча, безумовно, керамічні комплекси обох культур як за складом, так і за співвідношенням типів є різними. Як було показано в розділі 4, не всі типи ваз знаходять відповідності в черняхівській культурі. Іншими є деякі типи одноручних глеків і дворучні глеки. Помітні відмінності у гончарній кухонній кераміці. Для Прикарпаття характерні тонкостінні кухонні горщики із складнопрофільованими вінцями і великою кількістю домішок, що виступають на поверхню посудини (рис. 48, 1-13). Загалом, М. Ю. Смішко справедливо зазначав, що прикарпатська кераміка виявляє більший вплив кельтського керамічного виробництва [Смішко, 1960, с. 105].

Чим можна пояснити схожість черняхівського і прикарпатського керамічних комплексів? На нашу думку слід практично виключити можливість впливу керамічного комплексу однієї культури, в нашому випадку, очевидно, черняхівської, як більш масштабного утворення, на

іншу, культуру карпатських курганів. Однаковий ритм розвитку обох культур і, зокрема, однаковий час впровадження гончарства і однаковий рівень його розвитку, про що йшлося в розділі 6, не дає підстав для такого припущення.

Б.В. Магомедов, безумовно, пов'язуючи саме виникнення черняхівського гончарства з прямим впливом провінційно-римського гончарства, однак вважає, що, основні види черняхівського набору посуду: кухонні горщики і миски, столові миски, вази, глеки, кухлі, келихи успадковано від ліпного посуду вельбарської культури. Хоча, він зазначає, що у черняхівському керамічному наборі з'являються, порівняно з вельбарським набором, деякі нові форми, такі як посуд для зберігання зерна, столові керамічні відра, деякі нові типи глеків, ваз та келихів, він розглядає черняхівський керамічний комплекс як „стадіально” більш високий етап розвитку вельбарського [Магомедов, 1997, s. 40-44; 1998, s. 143-155; 2001, с. 59-60]. З цим твердженням важко погодитися. Наприклад, миски, подібні черняхівським були поширені на території ряду різноетнічних культур Південно-Східної Європи. Ще раніше, ніж у черняхівців вони поширюються в культурах так званих вільних даків [Bichir, 1976, pl. LXXXVIII, LXXXIX, XC, XCI; Bichir, 1984, pl. XXVIII, XXIX, XXXI; Ignat, 1999, p. 105, fig. 16]. Їх походження від провінційно-римського гончарства не викликає сумнівів і підтверджується численними знахідками подібних виробів на провінційно-римських пам'ятках [Grünwald, 1979, Taf.13, 5, 6; Taf.18, 1, 3, 4; Brukner, 1981, T. 77, 1-3, 9-11; T. 86, 91-95; T. 87, 101, 103]. Там же можна знайти прототипи і глекам з двома ручками та вазам [Poczy, 1956, T. VII.-F. 1.-Taf. VIII, 12,13; X, 1-5; XI, 7,8]. У провінційно-римській керамічній продукції можна знайти зразки і для більшості інших черняхівських форм.

Те саме, як було показано в розділі 4, стосується посуду культури карпатських курганів. Отже, потрібно думати, що виявлена схожість

гончарних комплексів є наслідком і проявом спільного для обох культур прямого чи опосередкованого впливу провінційного римського гончарства.

Розмежування обох культур, що перш за все визначається у поховальному обряді, на нашу думку, пов'язане із збереженням племенами більш ранніх традицій землі „виходу”, яка була для них різною. Іншими словами вже первісно це були різні етнічні утворення, різними були їх споконвічні території на північному заході Європи, відокремленими вони залишилися і на новій батьківщині.

Разом з тим, синхронність і близьке територіальне сусідство цих культур на нових територіях спричинили, в ряді випадків, зокрема в гончарстві, прикрасах, деяких звичаях, однакову дію цивілізаційних імпульсів, що надходили з античного світу.

Отже, всі ці обставини змушують думати, що черняхівська культура і культура карпатських курганів належать до одного культурного кола. При цьому витримана специфіка поховального обряду культури карпатських курганів, який є її візитною карткою, а також компактна територія проживання і чітко визначені межі, не залишають сумнівів у тому, що перед нами окрема археологічна культура, яка належить до європейських старожитностей пізньоримського періоду. Її утворення, як і утворення черняхівської культури безумовно пов'язано з переміщенням величезних мас варварського населення з півночі Європи, що у пізньоримський час привело до корінних змін етнічної карти Європи. Обидві культурні спільноти припиняють своє існування у зв'язку з відходом населення, під натиском гунської навали.

Іншими словами, вже первісно це були різні етнічні угруповання. Перемістившись в загальному міграційному потоці на нові території вони продовжують зберігати свою самобутність на новій батьківщині. При цьому, вплив високорозвиненої античної цивілізації був не лише джерелом інновацій, а став феноменом їх внутрішнього розвитку.

5.2. Культура Поянешть-Вертишкой. Є підставити вважати, що населення культури Поянешть-Вертишкой було причетне до формування гончарного комплексу як культури карпатських курганів, так і черняхівської. Культура Поянешть-Вертишкой є хронологічно більш ранньою, ніж культура карпатських курганів, а також черняхівська, і частково на своєму пізнішому етапі захоплює період їх існування. Її територія безпосередньо межувала з Прикарпаттям, тобто із областю культури карпатських курганів. Що ж до черняхівського населення, то останні у IV ст. просунулися на територію культури Поянешть-Вертишкой, і зайняли її.

Дослідники визначають хронологічні рамки культури Поянешть-Вертишкой в межах початку II ст. - початку IV ст. [Bichir, 1976, p.137-144; Ignat, 1999a, p. 128-137]. Область поширення культури Поянешть-Вертишкой охоплює землі від Карпат до нижньої і середньої течії р. Прут. Більшість досліджених пам'яток зосереджена вздовж течії р. Сирет та його приток [Bichir, 1976, pl. I]. Для культури характерні відкриті поселення з наземними і заглибленими житлами і ґрунтові могильники без зовнішніх ознак на поверхні з обрядом трупоспалення на стороні і похованнями в накритих урнах або ямках [Vulpe, 1953, p. 213-306; Antonescu, 1959, p. 473-485; Bichir, 1976, p.18-31; Ignat, 1999, p. 43-81]. У керамічних комплексах переважає гончарний посуд, який часто наслідує римські форми. Ліпна кераміка складається з типово дакійських форм, серед яких найчастіше трапляються горщики тюльпаноподібної форми, прикрашені розчленованим валиком або гудзиками на середині висоти тулуба [Bichir, 1976, Pl. XLIII- XLVIII] та конічні чаші з ручками, так звані дакійські чаші [Bichir, 1976, Pl. XXXVIII-XLI].

Основні риси матеріальної культури пам'яток типу Поянешть-Вертишкой безпосередньо впливають з гето-дакійських культур попереднього часу. Загалом за своїм змістом культура Поянешть може

бути визначена як розвинута форма гето-дакійського латена з сарматськими і пшеворськими включеннями. Безперечно і важливе значення мав вплив провінційно-римської культури.

Етнічна належність культури Поянешть загалом визнається гето-дакійською і не викликає дискусій, проте існує проблема з племінним визначенням. У 60-х роках ХХ ст. одержала поширення і визнання думка, що культура Поянешть-Вертишкой є археологічним еквівалентом відомого за античними джерелами племені карпів [Vichir, 1976, p. 145-151].

Карпи – це могутнє войовниче плем'я, яке жило поблизу римських кордонів і раз у раз згадується в античних джерелах в зв'язку з їх нападами на провінції Римської імперії у III ст. н.е. Самостійно і в союзі з готами та іншими племенами, вони раз по разу вступають у військові конфлікти з римлянами [Колосовская, 2000, с. 132-140; Ременников, 1954, с. 29-36, с. 46, с. 53-54, с. 80]. Так, Йордан розповідаючи, про похід готів під проводом готського короля Остроготи в Мезію, зазначає, що це було здійснено в союзі з тайфалами, астрингами і карпами. Відносно останніх він зауважує, що це надзвичайно досвідчені у війні люди, які були часто ворожі до римлян [Jord. 91, 92]. У III ст., після 235 р., римські імператори отримують звання *Capricus Maximus* за перемоги у війнах з карпами. Таке звання мали Филип-батько і Филип-син у 245 і 247 рр., Авреліан у 271 р., Диоклетіан і Максиміан у 301 [Gostar, 1975, S. 643-649].

Х. Вольфрам називає карпів наставниками готів у боротьбі проти Риму, зауважуючи, що останні перевершили своїх вчителів [Вольфрам, 2003, с. 72]. Історики часто цитують повідомлення про те, що, намісник Нижньої Мезії при імператорі Гордіані III, Туллій Мезофіл у 242 р. заключив союз з готами, обіцяючи виплачувати їм грошові субсидії. Тоді карпи теж відправили послів до Туллія Мезофіла. За свідченням Петра Патриція: „Карпи, заздрили готам, які щорічно отримували від римлян

данину, вимагали грошей, посилаючись на те, що вони хоробріші за готів” [Колосовская, 2000, с. 136].

На користь того, що пам'ятки культури Поянешть-Вертишкой належать карпам, свідчать синхронність археологічно простежених зрушень в культурі Поянешть-Вертишкой з подіями, відомими в історії карпів за античною історіографією. З датами нападів карпів у 238 і 242 (245) рр. н.е. збігаються дати скарбів, знайдених на території культури [Bichir, 1971, p. 191].

За даними античних джерел після поразки, завданої римлянами карпам у 273-275 рр., вони були переселені в межі Імперії, південніше Дунаю, а у 303 р. до них приєдналася решта їх одноплемінників, вигнаних готами [SHA: Aurel. XXX.4]. За археологічними даними, культура Поянешть-Вертишкой перестає існувати в кінці III - на початку IV ст. [Bichir, 1971, p. 221; 1976, p. 137-159; Ignat, 1999, p. 134, 147-148], що повністю відповідає розповіді стародавніх авторів про кінець могутності карпів. Отже, таке ототожнення здається нам переконливим [Вакуленко, 1977, с. 77-78].

Пізніше, не всі погодились з цим, не вважаючи належність пам'яток культури Поянешть-Вертишкой карпам античних джерел такою беззастережною. Так, І. Іониця звернув увагу на той факт, що на землях даків за межами Імперії археологічні дослідження демонструють єдину матеріальну культуру. Тобто пам'ятки карпів неможливо виділити з-поміж пам'яток вільних даків [Ionița, 1982, p. 76]. Дійсно, в монографії Б. Бікіра, присвяченій карпам [Bichir, 1976] подано лише загальну карту пам'яток вільних даків, проте немає карти пам'яток власне самих карпів. Не всі згодні з гето-дакійських етнічним визначенням карпів. І. Антонеску вважає, що карпи мають кельтське походження [Antonescu, 1959, p. 473-485], Х. Вольфрам визначає їх як сармато-дакійське плем'я [Вольфрам,

2003, с. 633]. Існує думка про те, що карпи належали до германців [Levinschi, 1998, р. 95-101].

Цікаво, що вирішення цієї проблеми якоюсь мірою зачіпає і питання походження культури карпатських курганів. Як вже згадувалося, М. Ю. Смішко вважав, що культура карпатських курганів належить гето-дакійському племені карпів, які поступово слов'янізувалися [Смішко, 1960, с. 148-152].

Також карпам приписує культуру карпатських курганів А. Левінські. Проте, вважає, що карпи були не даками, а германцями [Levinschi, 1998, р. 95-101]. По-перше, він згадує той факт, що римські імператори за перемоги над племенами отримували титули *Dacicus-Maximus* і *Carpicus-Maximus*. Звідси випливає, що римляни розрізняли ці народи. По-друге, дослідник тлумачить термін „карподаки”, присутній в античних джерелах [Zosimos, IV, 34, 6], як назву даків, що жили на території карпів. По-третє, він звертає увагу на ту, вже згадувану нами, обставину, що за матеріальною культурою пам'ятки карпів неможливо виділити серед пам'яток вільних даків. Якщо ж культура Поянешть-Вертишкой належить вільним дакам, то для карпів, на його думку, не залишається іншої території, крім тієї, яку займає культура карпатських курганів. Нарешті, він наводить гіпотезу В. Мігайлеску-Бирліби про так звану „пшеворизацію”, яку той помітив в культурі карпатських курганів. Все це, на думку А. Левінські дозволяє зробити висновок, що культура карпатських курганів належить карпам, які є германцями [Levinschi, 1998, р. 95-101].

Втім, як вже зазначалося, проти того, що культура карпатських курганів – це карпи письмових джерел, хоч би якою вважали їх етнічну належність, промовляє така важлива обставина, як хронологічна несумісність. Карпи античних джерел зникають з поля зору античних авторів після їх переселення наприкінці III - початку IV ст. у межі Імперії,

в той час, як культура карпатських курганів саме у IV ст. досягає свого максимального розвитку [Вакуленко, 1999а, с. 303-312].

Очевидно, слушною є думка румунського археолога М. Ігната, який пояснює єдність матеріальної культури на пам'ятках Поянешть-Вертишкой (карпи) та інших пам'ятках вільних даків саме тим, що карпи були одним із дакийських племен. Що ж до римських імператорів, то титул *Carpius-Maximus* вони одержували саме в той час, коли карпи, як найбільш активна частина, очолили союз дакийських племен в боротьбі з Римом [Ignat, 1999, р. 147-148].

Втім, для співставлення культури карпатських курганів з оточуючим племінним світом, для нас важливим є не лише констатація того факту, що вона не могла належати карпам. Слід визнати, що культура Поянешть-Вертишкой, безперечно, мала свій вплив на формування гончарного керамічного комплексу культури карпатських курганів, як до речі, і черняхівської культури. Як хронологічно більш рання і територіально ближча до кордонів Імперії, культура Поянешть-Вертишкой могла бути одним із містків, через які передавалися надбання римської цивілізації, зокрема у гончарстві.

Нагадаємо, що в науці була висловлена думка, зокрема відомим румунським дослідником культури Черняхів - Синтана де Муреш Г. Дьякону, що гончарство черняхівської культури походить від племен липицької культури [Diaconu, 1970, 243-250]. Останнім часом Г.Ф. Никитина висунула гіпотезу, що саме липицька культура відіграла значну роль у формуванні черняхівської і саме через липицьке населення в черняхівську культуру потрапили всі численні новації в ремеслах. Адже липицьке населення виробляло гончарний посуд і обробляло землю з допомогою рала із залізними наконечниками [Никитина, 2006, с. 49]. Однак між липицькою і черняхівською культурами існував хронологічний розрив принаймні в півстоліття. Як зазначає М.Ю. Смішко, вже з другої

половини II ст. відбувається процес підкорення липицької людності вандалами (пшеворська культура – Л.В.), і, у всякому разі, немає жодних слідів існування липицької культури поза II ст. [Smiszko, s. 180-181]. Потрібно думати, що липицька культура припиняє своє існування не пізніше 180 р., оскільки події Маркоманських війн спричинили її загибель. Під тиском нових міграційних хвиль липицьке населення відходить з області Верхнього Подністров'я на територію Дакії, про що свідчить ряд більш пізніх пам'яток культури, зокрема таких як Завалля, Неполоківці, Сучава [Вакуленко, 1991, с. 22-38]. Отже, хронологічний розрив не дозволяє припускати пряму участь липицького населення у формуванні черняхівської культури.

В цьому зв'язку слід знову звернути увагу на культуру Поянешть-Вертишкой. Згідно розробок румунських дослідників, в межах її загальної хронології II-III ст. можна виділити чотири фази [Bichir, 1976, p.137-144; Ignat, 1999, p. 128- 137]. Перша, рання, фаза цієї культури припадає на II ст., тобто співпадає з кінцем липицької культури. Друга, класична фаза, це період між 170-250 рр. Її особливістю є зв'язки із сарматами, які в цей час просуваються на близькі території. Свідченням цього є знахідки характерних речей. У третій хронологічній фазі (230-275 рр.) простежується вплив північних та центральноєвропейських культур. Це період активності племені карпів. Саме в цей час римські імператори отримують титул *Sarpticus*, а не *Dacicus*. До третьої фази відноситься більшість укритих монетних скарбів. Згідно письмових джерел саме на цей час припадає тісна взаємодія карпів з готами та іншими германськими племенами в боротьбі проти Імперії. Так Йордан [XVI, 89], розповідає про спільні військові дії готів, тайфалів, астрінгів і карпів проти римлян під керівництвом короля готів Острогони. Кінець третьої фази пов'язаний з відходом римлян із Дакії. Остання, четверта хронологічна фаза культури, представлена переважно могильником у Зворіште. Хронологічно її можна

визначити в рамках 275-315 pp. [Ignat, 1999, p. 128-137]. В цій останній фазі, на територію, зайняту населенням культури Поянешть-Вертишкой, просувається черняхівське населення. Так, черняхівські біритуальні могильники, хронологія яких частково співпадає з хронологією заключної фази культури Поянешть-Вертишкой і саме на її території, були відкриті в Козія та Тодирень [Ionița, 1982, p. 92-93, fig. 30-31]. В цей же час безпосередньо на північ від карпської території з'являються пам'ятки культури карпатських курганів.

Справедливою, очевидно, є думка М. Ігната, що частина населення культури Поянешть-Вертишкой увійшла в склад черняхівського населення, яке зайняло їх територію [Ignat, 1999, p. 148]. Отже, це підважує твердження про моноетнічність черняхівської культури. Таким чином, сама думка про участь дакійського населення у формуванні черняхівської культури і, зокрема як джерела інновацій, видається слушною. Правда, мова повинна йти не про липицьку культуру, а про культуру Поянешть-Вертишкой. Саме ця остання хронологічно і територіально змикається з черняхівськими старожитностями, а також є територіально близькою до культури карпатських курганів. Гончарний керамічний комплекс карпської (Поянешть-Вертишкой) культури саме тому виявляє схожість з культурами Черняхів-Синтана де Муреш та карпатських курганів [Ignat, 1999, p. 55-66].

Населення культури Поянешть-Вертишкой, що жило на римському прикордонні, сприйняло римські технічні і культурні надбання значно раніше, ніж черняхівське та прикарпатське населення. Можна думати, що карпське населення на початковому етапі формування означених культур було тим містком, через який здобутки провінційно-римської культури потрапили в середовище черняхівських і прикарпатських старожитностей.

Отже, при вирішенні питань походження тих чи інших форм черняхівської гончарної кераміки, слід звернути більшу увагу саме на

пам'ятки культури Поянешть-Вертишкой. Гончарні форми, такі як триручні вази та біконічні одноручні глеки вже присутні в її комплексах (рис. 46, 1,2,3,9,10). Можливо, черняхівським гончарям не було потрібно винаходити подібні форми, користуючись ліпними зразками вельбаркської або пшеворської культур.

5.3. Пшеворська культура. Серед представлених археологічних культур, пшеворська культура відрізняється найдовшим періодом свого існування і розвитку, який тривав від початку пізнього латенського періоду до періоду переселення народів. Дослідники припускають, що її утворення пов'язане з сильними впливами з територій, зайнятих в попередні часи кельтами [Godłowski, 1981, s. 58]. Загалом вважають, що пшеворську культуру залишила група етнічно близьких племен тісно пов'язаних між собою, тривалими господарськими зв'язками. У різний час і, можливо, на різних ділянках загальної території головну роль відігравали різні племена, такі, як лугії, вандали, асдинги, віктівани. Більшість дослідників вважає, що мова йде про германські племена [Godłowski, Okulicz, 1981, s. 27-64; Godłowski, 1981, s. 133-135]. Проте, є думка, що частину пшеворського населення складала і слов'яни [Русанова, 1976, с.205-215; Седов, 1979, с. 61-74].

Певні пшеворські елементи помітні в черняхівській культурі на території України і Молдови, проте вага їх тут значно менша ніж тих, що можна пов'язати з вельбаркською культурою [Магомедов, 2001, с. 133-150].

Щодо культури карпатських курганів, ми практично не виявили таких рис, які б поєднували її з пшеворською культурою. Деякі ремінісценції викликало поховання в кургані № 8 на могильнику в Пилипах-1, де виявлене спалення небіжчика на стороні та урнове поховання. В урні, крім кальцинованих кісток, був зігнутий великий ніж, типу кинджала. В цьому ж кургані був знайдений ніж-брита, що також є частим атрибутом пшеворських чоловічих поховань [Godłowski, 1977, s.

94]. Слід звернути увагу на той факт, що принаймні частина урн була обсипана рештками костра. Подібна деталь вважається притаманною урновим захороненням пшеворської культури [Szydłowski, 1964, s. 35]. Нарешті, згадаємо ліпну ситуподібну посудину, знайдену в кургані № 3 у Нижньому Струтині. Такий ліпний посуд відомий у пшеворській культурі [Godłowski, 1981, Tabl. V, 6]. Ситупи є формою, успадкованою пшеворцями від кельтських зразків. Щодо наведених нами вище схожих типів гончарних мисок, то як було зазначено, вочевидь тут йдеться про спільне джерело походження таких форм, що пов'язане із загальними умовами становлення гончарства у європейських племен. Нагадаємо також, що в колекції основних сільськогосподарських культур, які вирощувало прикарпатське населення, присутній овес. Ця сільськогосподарська культура має місце і в наборі зернових культур у пшеворського населення.

Слід спеціально розглянути гіпотезу румунського археолога В. Мигайлеску-Бирліби про, так звану, „пшеворізацію” культури карпатських курганів [Mihailescu-Bîrliiba, 1980, p. 181-207; 1999, p. 313-332]. Цікаво, що при цьому дослідник виходить не з порівняльного аналізу власних матеріалів з пшеворськими, а посилається на закарпатські пам'ятки, Братово та Ізу, що, як ми вже наголошували, не належать до культури карпатських курганів. Зауважимо, що інший румунський дослідник М. Ігнат, публікуючи власні дослідження кургану в Бороаї, не вбачає у виявлених ним матеріалах будь яких пшеворських ознак і заперечує їх наявність в культурі карпатських курганів [Ignat, 1999, p. 65].

Другий аргумент на користь так званої „пшеворізації” культури карпатських курганів, який наводить В. Мигайлеску-Бирліба, це присутність в ареалі пшеворської та вельбарської культур груп або поодиноких курганів із трупоспаленням на місці. Йдеться про седлимінські

кургани та кургани виявлені в Лукавиці. Їх можливий зв'язок з карпатськими курганами ми розглянемо в цьому розділі нижче.

5.4. Питання походження курганного поховального обряду.

Поховальний обряд є однією з найбільш консервативних характерних рис археологічної культури. Отже, його генезис прямо пов'язаний з походженням самої культури.

Як вже зазначалося, характерне сполучення основних елементів прикарпатського поховального обряду, перш за все поєднання таких рис, як спорудження курганів на місці трупоспалення, не лише надає йому своєрідності на тлі поховальної практики інших культур, але й наділяє значенням однієї з головних культуровизначальних ознак.

Поховальний обряд культури карпатських курганів не має місцевих коренів, оскільки не простежується на території Прикарпаття в часи, що безпосередньо передують утворенню культури.

Безпідставною є гіпотеза про можливе успадкування звичаю споруджувати кургани над похованнями від культур ранньозалізного віку: куштановицької або західноподільської групи скіфських курганів. По-перше, йдеться про інші, не прикарпатські території. Куштановицькі пам'ятки розташовані на Закарпатті, а західноподільська група скіфських курганів – на Лівобережжі Дністра.

Але головне, проти цього промовляє занадто великий, принаймні у чотири століття, не позначений жодними проміжними ланками, хронологічний розрив між цими пам'ятками і культурою карпатських курганів [Вакуленко, 1977, с. 73].

Курганний поховальний ритуал не простежується на території Прикарпаття і в часи, що безпосередньо передують утворенню культури карпатських курганів. Він не властивий для липицької культури, пам'ятки якої у I-II ст. поширювалися і на територію Прикарпаття. Липицьке населення застосовувало спалення небіжчиків на стороні і влаштовувало

грунтові могильники із трупоспаленням в урнах, здебільшого накритих [Smiszko, 1932, s.111-115].

Виключення становлять два курганних поховання з трупопокладеннями, відкриті в Колоколині та Чижикові [Smiszko, 1935, s.155-164; Смишко, 1957, с. 238-243]. Проте це багаті поховання представників племінної верхівки, які ніяк не можна вважати типовими дакійськими похованнями.

Пшеворська людність, присутність якої на території Прикарпаття також фіксується в ранньоримський час рядом пам'яток, спалювала померлих на стороні, а рештки спалення вміщувала в ямки або, рідше, в урни на ґрунтових могильниках [Smiszko, 1932; Козак, 1984; Козак, 1985, с. 52-64].

Курганні поховання невідомі в культурі Поянешть-Вертишкой, якій притаманні ґрунтові могильники без зовнішніх ознак на поверхні з обрядом трупоспалення на стороні і похованнями в накритих урнах або в ямах [Vichir, 1976, p. 172-176; Ignat, 1999a, p. 67-78].

Курганні поховання взагалі мало поширені в європейських культурах римського часу. В ранньоримський період кургани трапляються лише зрідка. У пізньоримський час звичай насипання курганів поширюється більше, проте знаковими для цього періоду є, так звані поля поховань, тобто ґрунтові могильники без зовнішніх ознак.

Саме такими є могильники сусідньої черняхівської культури. На великій території, зайнятій її пам'ятками, як ми вже згадували в розділі 3, відомі лише поодинокі кургани, розташовані в межах ґрунтових могильників. Так, по одному кургану виявлено на двох могильниках черняхівської культури, що знаходяться поблизу с. Башмачка [Смиленко, 1979, с. 13-23] та два кургани на могильнику поблизу с. Військове [Бодянский, 1968. с. 172-176] на Дніпропетровщині. У всіх чотирьох випадках простежені трупоспалення на місці поховання, а також залишки

дерев'яних поховальних споруд у вигляді стовпових ям і обвуглених дерев'яних колод. Поховання були урновими і ямковими та супроводжувалися багатим інвентарем, в тому числі імпортом посудом.

Застосований у цих курганах поховальний обряд повністю збігається з обрядом, характерним для культури карпатських курганів. Проте, така незначна кількість курганів серед тисяч ґрунтових поховань дає підстави дослідникам справедливо вважати їх захороненнями представників черняхівської племінної верхівки [Смиленко, 1979, с. 22-23].

Отже, на Прикарпатті і близьких до нього територіях напередодні появи пам'яток культури карпатських курганів, тобто в першій чверті I тисячоліття н.е., курганний обряд не простежений. Відтак, зробимо спробу віднайти його корені на інших європейських територіях.

М. Ю. Смішко вказував як на можливе джерело походження підкарпатських курганів на могильники з обрядом підкурганних поховань на місці кремації, що досліджувалися в другій половині 50-х років в Кашольці, Кальборі, Ігіу, Морешті, Альба Юлії, на території Румунського Семиграддя (Трансільванія) [Măcrea, Verșiu, 1955, с.581-608; Măcrea, 1957, с.205-221; Măcrea, 1957, р.119-155; Măcrea, Vobroju, Luru, 1959, р. 403-419; Măcrea, 1959, р. 407-445]. Найбільш дослідженою пам'яткою є могильник в Кашольці, що складався з 300 курганів, з яких 50 було розкопано. В усіх курганах виявлені сліди поховального вогнища – обгорілий ґрунт, деревне вугілля, попіл, кальциновані кістки, численні уламки повторно обпаленої кераміки. Саме вогнище знаходилося на рівні стародавньої поверхні, а його місце простежується за плямою обпаленого ґрунту розмірами близько 2,2 - 1,8 м. (рис. 77). Залишки трупоспалення ніколи не збиралися в урни і здебільшого залишалися в центрі або згорталися на край підкурганної площі. Іноді їх вміщували в ямки, а в кількох випадках виявлено прямокутні кам'яні ящики, де разом із залишками спалення були і предмети поховального інвентарю. Виготовлені з грубо обтесаних плит,

ящики не мають слідів дії вогню, отже споруджувалися після кремації. Поховання супроводжувалося жертвними посудинами. В центрі завжди стояла велика посуда, в якій містилися келих або кухлик. Поруч стояли миски, горщики, келихи. Кераміка, знайдена в похованнях Кашольця, Кальбора та інших могильниках цього кола виготовлена виключно на гончарному крузі. Це провінціально-римські вироби з сильним кельтським забарвленням (рис. 78). Спеціально зазначимо, що неодмінною приналежністю керамічного комплексу майже кожного кургану як в Кашольці так і в Кальборі була характерна керамічна римська посуда – миска з трьома ніжками (78, 2,5), виріб, поширений в провінціях Норікум та Паннонія [Protase, 1966, р. 22, il. 5,5; 6,1,2]. Характерно, що подібні миски були у вжитку на території провінції Дакія лише у населення, що залишило пам'ятки типу Кашольця, і не зустрічаються на інших пам'ятках. У похованнях Кашольця трапилося близько 30 римських монет, фібули, намисто різних кольорів з каменю, пасти або скла, залізні скоби та цвяхи, кілька наконечників стріл, два бронзових браслети, тощо. У цілому інвентар поховань створює загальне враження бідності. Проте існує гіпотеза, що бідність поховань є наслідком їх пограбування. На користь такого твердження наводять матеріали одного з курганів, де знайдено одну золоту сережку і фрагмент срібної фібули.

Час функціонування могильника в Кашольці добре визначається фібулами і монетами від рубежу I-II ст. н.е. до кінця II ст. н.е. [Масгеа, 1957, р. 209; Protase, 1966, р. 27-28]. До цього ж періоду відносяться і поховання Кальборського могильника, де досліджено вісім з 50 курганів.

Як бачимо, трансильванські пам'ятки пов'язує з карпатськими курганами схожість поховального обряду та розташування в географічних умовах передгір'я. Враховуючи все це М. Ю. Смішко припускав, що обидві групи пам'яток залишили споріднені племена [Смішко, 1960, с.133].

Серед румунських дослідників немає єдиної думки щодо культурної та етнічної належності Трансильванських могильників. Ряд вчених вважає їх залишками культури дакійського населення. Найбільше зусиль для аргументації цього положення доклав М. Макреа, який вів розкопки в Кашольці та Кальборі. Він посилається на те, що подібний поховальний ритуал існував у дакійців ще з епохи латену. Проте, поховання автохтонного дакійського населення, одночасні Кашольцю та Кальбору, зберігають попередні традиції гето-дакійського поховального ритуалу ще з епохи латену. Для них характерні ґрунтові могильники з обрядом трупоспалення на стороні і вміщення решток кремації в урну або ямку, відокремлення кальцинованих кісток від інших залишків багаття і, нарешті, присутність ліпної гето-дакійської кераміки [Babeş, 1971, p.43-45]. Такі спільні риси притаманні поховальним пам'яткам культур гето-дакійського кола і на території провінції Дакії до і після її утворення (Кілія, Лекінця де Муреш) [Protase, 1971], і за її межами в середовищі вільних даків (культура Поянешти-Вертишкой) [Bichir, 1973; Ignat, 1999a], і, навіть, на віддаленій від дакійських земель території Верхнього Подністров'я серед носіїв гето-дакійської липицької культури [Smiszko, 1932].

Другий аргумент на користь дакійської належності Кашольця, який наводить М. Макреа, є наявність поруч з могильником дакійського селища. Проте, характер керамічного матеріалу, виявленого на поселенні, чітко відрізняється від посуду, знайденого в курганах. Достатньо сказати, що в той час, як в курганах знайдений виключно кружальний посуд, на поселенні виявлена лише ліпна кераміка. В жодному випадку керамічний матеріал знайдений в поховальних комплексах не має аналогій серед селищної кераміки. При розкопках поселення не виявлені речі, що могли б датувати пам'ятку. Навряд чи близьке розташування могильника та селища можна вважати аргументом на користь їх одночасності. Більше того,

виключно ліпний керамічний матеріал, знайдений на поселенні заставляє думати про хронологічно більш раннє його функціонування.

Отже, Трансильванські курганні могильники не мають генетичних зв'язків з попередніми та наступними дакійськими культурами і за своїм поховальним обрядом та керамічним комплексом випадають з їх кола.

Більш аргументованою є інша думка, висловлена щодо походження трансильванських пам'яток. Так К. Горедт, С. Моринц та інші вважають що трансильванські могильники є пам'ятками переселенців - колоністів з інших римських провінцій, Норікума та Панонії [Horedt, 1958, s.32]. Вчені вказували, що на території цих провінцій відкриті могильники з аналогічним обрядом поховання. Раніше ми не мали в своєму розпорядженні норіко-панонських матеріалів. Проте, пізніше були опубліковані матеріали сотень норіко-панонських курганів, досліджених австрійськими археологами [Felgenhauer, 1985, S. 1-60; Kerchler, 1967, S. 1-224; Alzinger, 1965, S. 61-84; Kloiber, 1965, S.85-91]. За ландшафтом – це холмогір'я. Топографічні умови, в яких розташовані австрійські могильники, повністю збігаються з топографією трансильванських пам'яток типу Кашольц-Кальбор. Вони завжди розміщуються на височинах, та хребтах підвищень. Це насипи круглої форми, їх висота сягає здебільшого 1-1,5 м. Деякі з них досягають двох, зрідка більше двох метрів, окремі кургани мають висоту нижче 0,75 м. Насипи споруджувалися з ґрунту, взятого з ближніх ділянок.

Поховальне вогнище здебільшого влаштовувалося на місці майбутнього поховання, іноді на спеціальній підсипці і розміщувалося в центрі підкурганної площі. Його залишки у вигляді майданчика обгорілого ґрунту червоного кольору виявлені в переважній більшості курганів. Розміри таких площадок становлять від 1,5 x 1 до 4 x 4,7 м, товщина обпалу ґрунту від 5-6 см до 15-20 см. Як правило місце вогнища було старанно заметене і прибрано. Проте в деяких курганах сліди поховального

вогнища відсутні, отже трупоспалення відбулося за межами курганної площі.

В ряді курганів відкриті кам'яні споруди кількох типів. Перший – це ящики прямокутної або квадратної форми, зіставлені з грубо оброблених кам'яних плит. Їх розміри 1,6 x 1,1 м, висота 0,7-1,1 м. Другий тип – це двокамерні споруди з дромосом. Їх стіни були складені з більше або менше оброблених каменів туфу, скріплених спеціальним розчином. Стіни камер мали у ширину 2-3 кладки і у висоту до 9 кладок. Камери розділені на два приміщення, завжди на менше, заднє, довжиною близько 0,4 м і більше, переднє, довжиною близько 1,2 м. Перегородки між камерами склалися з плит вапняку або туфу. Загальна довжина камер становить 2,5-3 м, ширина 2-2,5 м, висота близько 1,2 м. Дромос був споруджений з того ж матеріалу, що і камери, і мав довжину 1,8-2,3 м. Третій тип – це огорожа, яка складалася з окремих каменів, розташованих по колу навколо місця поховання, тобто навколо відкритої купки решток трупоспалення в центрі вогнища, на відстані в одному випадку 0,6 м, в іншому - 1,5 м. Проте більшість курганів не містила ніяких поховальних споруд.

Саме поховання спалених решток небіжчика здійснювалося в різний спосіб. В переважній більшості вони склалися купкою на поверхні розчищеної площадки вогнища, або всередині кам'яних споруд. Тільки зрідка зафіксовані урнові і ямні поховання. Потрібно зауважити, що в одному кургані часто містилися поховання двох і більше небіжчиків. Серед спалених кісток, крім людських, виявлені і кістки тварин, а серед спалених решток завжди трапляються уламки вторинне обпаленої кераміки. Частина поховань супроводжувалася посудинами-приставками. В усіх похованнях, як і в курганах Кашольца-Кальбора, знайдена виключно гончарна кераміка провінційних римських форм. Звертають увагу характерні посудини - миски на трьох ніжках, аналогії яким представлені і в могильниках типу Кашольц-Кальбор. В похованнях були

римські монети, карбовані при імператорах I-II ст. н.е., починаючи від Тиберія (14-37 pp.) і закінчуючи Адріаном (117-138 pp.), монети якого зустрічалися частіше [Kerchler, 1967, S. 20, 21]. В курганах знайдені норіко-панонські крилаті фібули, сильно профільовані фібули, та інш. [Kerchler, 1967, S. 21, Formentafel 1]. Весь комплекс знахідок дозволяє з певністю датувати норіко-панонські старожитності від середини I ст. до середини II ст. [Kerchler, 1967, S. 45]

На думку австрійських дослідників, норіко-панонські кургани належали місцевому іллірійському населенню, яке знаходилося в процесі романізації. Спалення на місці поховання якраз і є однією з визначаючих рис романізації. *Bustum*, тобто захоронення решток спалення *in situ*, є характерним для римського поховального обряду [Kerchler, 1967, S. 48-58].

Отже, слід визнати найбільш вірогідним, що поява в Трансільванії могильників типу Кашольц-Кальбор пов'язана з переселенням на територію нової провінції Дакія людності з Норікума і Панонії. Підтвердженням цього, крім схожості поховального обряду і, головне, кераміки та поховального інвентарю, а також територіальної близькості, може слугувати той факт, що хронологічно поява могильників типу Кашольц-Кальбор в Трансільванії збігається з часом утворення провінції Дакія. Зауважимо, що подібні переселення в територіальних межах Римської імперії були частими явищами.

Навряд чи можна думати, що населення, яке залишило могильники типу Кашольц-Кальбор, може бути спорідненим з прикарпатською людністю. Проти цього, перш за все, промовляють істотні розбіжності, що існують в керамічному матеріалі і поховальному інвентарі цих пам'яток [Вакуленко, 1977, с.43]. Слід також пам'ятати ту важливу обставину, що пам'ятки типу Кашольц-Кальбор залишило населення, яке жило в кордонах Римської Імперії, досить далеко від її північних рубежів. Додамо, що в II ст., у період так званого „Золотого віку” Римської держави, надто

малоймовірним здається потреба і можливість переселення мешканців римської провінції за межі держави.

Кургани із обрядом спалення на місці поховання спорадично відомі також на північно-західних європейських територіях.

Найперше слід вказати на так звані кургани седлемінського типу [Karpińska, 1926], відомі в області пшеворської культури. Вони становлять компакту територіальну групу у гирлі річок Литуні і Варти. Седлемінська група відрізняється від класичних пшеворських пам'яток обрядом поховання, а саме курганами з насипом, що мав кам'яне ядро або бруківку, які накривали місце спалення (рис. 79, 1-5). Залишки спалення завжди залишалися на місці, ні урнових, ні ямних поховань не простежено. Кургани седлемінського типу датуються ступенем В2/С-С1а [Machajewski, 1986, s. 280]. Поховальний інвентар складали уламки ліпної перепаленої кераміки, а також імпортований римський скляний і бронзовий посуд, предмети озброєння, частини кінської упряжі, прикраси.

Польські дослідники не мають одностайної думки щодо походження і культурної приналежності курганів седлемінського типу. К. Годловський вважав, що вони є приналежністю пшеворської культури, оскільки розташовані в межах пшеворської території [Godłowski, 1969, s. 121 Godłowski, 1981, s. 114]. Існує також думка, що седлемінську групу утворила чужорідна людність [Kokowski, 1988, s. 171]. А. Блажієвський вказує на схожість поховального обряду седлемінських пам'яток із похованнями на території Німеччини. Цікаво, що сам спосіб поховання по типу *Bustum*, тобто спалення на місці поховання, він пов'язує із впливами римських поховальних звичаїв на германців, які жили в прикордонні, по обидві сторони рейнського лімесу. Виходячи з цього він припускає, що йдеться про впливи або навіть переселення певної групи людей з із західно германських надрейнських територій. [Blazejewski, 2007, s.30-33].

При порівнянні характерних рис поховального обряду, простежених у курганах седлемінського типу і карпатських курганах слід вказати, що в обох випадках йдеться, по-перше, про поховання під курганним насипом, по-друге, курган насипався на місці спалення.

Проте, існують відмінності. Назвемо найбільш суттєві з них. Так, насип седлемінського кургану завжди включав кам'яну конструкцію у вигляді кам'яного ядра або кам'яного плаща (рис. 79, 1-5). В седлемінських курганах відсутні ямні і урнові поховання. Поховальний інвентар складався з ліпної кераміки, в похованнях наявні предмети озброєння.

Зауважимо, що на території Подністров'я і Попруття немає нестачі кам'яних відкладень, отже не йдеться про вимушену втрату однієї з найхарактерніших рис. Припустимо, що відсутність в похованнях гончарної кераміки можна пояснити хронологічно більш раннім датуванням седлемінських пам'яток у порівнянні з прикарпатськими. Проте, наявність в похованнях озброєння є надто яскравою рисою, яка не втрачається, як ми бачимо на прикладі пшеворської культури, і при переселенні чи відселенні навіть на далекі території. Підсумовуючи все вище сказане слід думати, що кургани седлемінського типу і культура карпатських курганів є різними культурними і етнічними утвореннями.

На території Польського Помор'я, в Мазовії та Подляс'ї відомі кургани так званого ростольцького типу [Kmieciński, Blombergowa, Walenta, 1966, s.57 Jaskanis, 1976, s. 215-249]. Для них характерний кам'яний насип, викладене з каменів коло, іноді з променями, яке влаштовувалося або під насипом, або навколо насипу, великі камені або стели на вершині (рис. 79, 6). Зрідка зустрічаються кургани з земляними насипами. На могильнику в Гронові більшість таких поховань містили трупопокладення [Walenta, 1980/81, s. 53]. Під курганними насипами із використанням каміння були поховання як по обряду інгумацій, так і

кремацій. В останньому випадку це ямні та урнові поховання. В кількох випадках, під кам'яними насипами, на рівні ґрунту відкриті сліди вогнищ, що свідчать про трупоспалення на місці [Kmieciński, Blombergowa, Walenta, 1966, s.57; Walenta, 1980/81, s.51].

Два таких кургани (№ 8 і № 14) досліджені на могильнику II ст. н.е. у Венсьорах, в Одрах [Walenta, 1980/81, s.51]. Я. Ясканіс називає також курган № 1 з Привозу і № 10 у Ясиновій Долині на Польському Помор'ї, що відносяться до пізньоримського часу [Jaskanis, 1976, s. 221-229].

Невеликі групи ростольцьких курганів завжди знаходились або в межах ґрунтових цвинтарів вельбарської культури або неподалік від них. Поховальний інвентар, що містився в курганах був цілком подібний до знахідок у ґрунтових вельбарських похованнях. Отже, за всіма ознаками кургани ростольцького типу належать до вельбарської культури. Вважається, що в курганах поховані представники племінної старшини [Jaskanis, 1976, s. 247-249].

Польські дослідники зазначають, що і ростольцькі, і седлемінські кургани мають близькі аналогії на пам'ятках латенського і римського періодів на території Скандинавії та о-ва Готланд [Kmieciński, 1962, s. 92; Kmieciński, 1986; Jaskanis, 1976, s. 215-252; Walenta, 1980/81, s. 94]. Втім, як вже зазначалося, є думка, що кургани в яких виявлені поховання *in situ*, як і безкурганові поховання по типу *bustum*, з'явилися як наслідок зв'язків з прилімісними германськими територіями поблизу Рейну. Саме в цьому регіоні були особливо відчутні впливи римських поховальних звичаїв [Blazejewski, 2007, s.26-33].

Найбільш близькими до прикарпатських курганів територіально, а також за характерними рисами поховального обряду є два кургани („А” і „В”) пізньоримського часу, відкриті поблизу с. Лукавиця в північно-східній частині Жешовського воєводства Польщі, на схід від середньої

течії р. Сяну [Potocki, 1960, s. 279-292; Talar, Wozniak, 1970, s.399-405; Kokowski, 1988, s. 165-189]. Отже, зупинимося на цій пам'ятці детальніше.

Публікуючи матеріали з Лукавиці Є. Потоцький звертає увагу на добру збереженість об'єктів, а також на ту обставину, що ця територія не ореться. Отже, це дозволяє думати, що кургани не є залишками якогось більшого цвинтаря, натомість їх нинішня кількість відповідає первісній [Potocki, 1960, s. 279]. Кургани мали округлі обриси діаметром 9-10 м і висоту 55 і 64 см відповідно. Характерними для них є земляні насипи та потужні сліди тілопального вогнища під ним. Залишки вогнища склалися з великої кількості деревного вугілля, перепалених кісток і повторно перепалених керамічних фрагментів (рис. 89, 1, 10).

Поховання в кургані „А” було ямним [Potocki, 1960, s. 281]. В кургані „В” виявлене урнове поховання. Урною слугував орнаментований ліпний глечик, що також побував у вогні (рис. 80, 11). Глечик лежав в ямі, що знаходилася в центрі підкурганної площі. Поруч з урною, в ямі, була приставка - ліпна трьохручна ваза (рис. 80, 16), всередині якої містилися гончарна маленька посудинка (рис. 80, 12) і ошлаковані дрібні фрагменти від скляної посудинки, форму якої встановити не вдалося [Potocki, 1960, s. 284].

Зафіксовані також сліди дерев'яних конструкцій. У кургані „А” вони ймовірно були залишками помосту, в кургані „В” збереглися у вигляді окремих деревин. Товщина пропаленого ґрунту на місці вогнища становила 20-30 см. Крім перепалених керамічних фрагментів в курганах знайдено два прясла (рис.80, 4,17) і залізний ніжик (рис.80, 7). Стоплені грудки скла і бронзи вказують на присутність скляних і металевих прикрас [Potocki, 1960, s. 279-289; Talar, Wozniak, 1970, s.399-405; Kokowski, 1988, s. 165-189].

Інтерпретація лукавицьких матеріалів, від початку їх публікації не була однозначною. Їх відносили до пам'яток пшеворської культури, проте

визначаючи існування деяких відмінностей у порівнянні з класичними пшеворськими старожитностями. Ці відмінності, зазначалося, могли бути наслідком впливів сусідніх культур, вельбаркської і черняхівської [Potocki, 1960, s. 289].

Пізніше перемиг погляд, що ці кургани належали вельбаркському населенню, але з пшеворськими елементами, що простежуються в кераміці [Talar, Wozniak, 1970, s.399-403; Jaskanis, 1976, s.227; Dobrzańska, 1980, s. 109]. Не в останню чергу таку зміну поглядів спричинили знахідки, що походять ще з одного кургану з Лукавиць. Цей курган (L), зруйнований шляховими роботами, стояв осібно, на відстані 850 м від курганів „А” і „В”. Керамічні фрагменти, що вдалося зібрати, належали виключно ліпному посуду [Talar, Wozniak, 1970, rys. 2]. Серед цих знахідок звертає увагу широко відкрита миска з невиділеними вінцями, що є характерною формою для вельбаркських пам'яток і майже ніколи не зустрічається в матеріалах інших сусідніх культур [Talar, Wozniak, 1970, s. 402]. Врешті, йшлося про змішане населення, що, на думку дослідників, не було дивним для цього регіону, де простежується стик культур [Talar, Wozniak, 1970, s. 402; Godłowski, 1985, s. 107].

Не було згоди при загальному тлумаченні матеріалів. Так, Є. Потоцький, першовідкривач лукавицьких старожитностей, вважав, що ці поховання супроводжував багатий інвентар, хоча і знищений завдяки дії вогню. Він вказує на знахідку гончарної посудинки з кургану „А”, що, на його думку була імпортом з Панонії, залишки скляної посудинки з кургану „В”, а також на досить велику кількість кераміки [Potocki, 1960, s. 279-289]. А. Коковський визначає ці поховання як бідні [Kokowski, 1988, s. 180-181]. Є. Потоцький вважає наявність земляних, а не кам'яних насипів не суттєвою ознакою, пояснюючи її тим, що в цій місцевості бракує кам'яних покладів [Potocki, 1960, s. 287]. А. Коковський, натомість наголошує, що це є визначальною ознакою [Kokowski, 1988, s. 175-181].

Потрібно сказати, що всі дослідники вказували на подібність поховального обряду лукавицьких курганів до обряду культури карпатських курганів. Проте, лише А. Коковський виступив з ідеєю, що кургани в Лукавицях належать саме до цих старожитностей [Kokowski, 1988, s. 165-189]. Вчений порівняв характерні риси поховального обряду, простежені в курганах з Лукавиць з курганами пізньоримського часу, відомими в Європі. Йшлося і про седлемінські і ростольцькі кургани і про два черняхівські кургани з Башмачки. Дійсно, немає сумніву, що, з усіх названих, кургани з Лукавиць мають найбільше близьких рис до карпатських курганів.

Однак, розглянемо детальніше речові знахідки, що трапилися в похованнях з Лукавиці. У кургані „А” знайдені уламки гончарного посуду: два фрагменти донець і два фрагменти вінець (рис. 80, 3,5,6,8). Один, з цих останніх, належить верхній частині біконічної миски з вертикальною верхньою частиною і ледь відігнутих краєм вінець (рис. 80, 5). Подібні миски відомі в матеріалах ряду археологічних культур пізньоримського часу.

Майже повністю вдалося відновити форму гончарного одноручного глечика (рис. 80, 2). Він мав найбільше розширення в нижній частині тулуба, високу шийку і ледь відігнуті краї вінець. Один кінець ручки був прикріплений під вінцями, інший – в місці найбільшого розширення. Глечик орнаментований горизонтальним відтягнутим пластичним рубцем і фризом з вписаними один в одне, рівнобедреними трикутниками.

За кількістю, уламків ліпного посуду було більше ніж гончарного, проте вдалося відновити форму лише однієї посудини - вази з ручками. Ваза була багато прикрашена розташованими в два ряди різьбленими трикутниками. Нижній і верхній ряди розділяв пластичний рубець. Всередині трикутники були заповнені візерунками, що становили ґрати або

вписані один в одне трикутники (рис.80, 9). Крім того, в кургані були керамічне прясло і залізний ніжик (рис.80, 4, 7).

В кургані „В” серед перепалених керамічних фрагментів вдалося вирізнити уламки таких гончарних виробів: вінця і денце миски (рис. 80, 14,15), уламок вінець тонкостінної посудини (рис. 80, 13) і посудинку висотою 6 см (рис. 80, 12). Решта знайдених фрагментів належала ліпному посуду. Ліпний глечик, який слугував урною (рис. 80, 11), за формою нагадував гончарний глечик з кургану „А”. Він мав найбільше розширення в нижній частині тулуба і досить високу шийку. Його дугаста ручка одним кінцем була прикріплена під вінцями, іншим – в місці найбільшого розширення. Глечик був прикрашений фризом, виділеним пластичними рубцями, що складався з окремих, скісно розташованих, стрічок, всередині яких поперемінно містилися подвійні зигзаги або сітка. Очевидно, є слушною думка, що він наслідував гончарні глечики.

Триручна ваза мала біконічну форму, заокруглені вінця, ручки, прикріплені на середині висоти тулуба. Орнамент, розташований близько середини тулуба, являв собою фриз, що складався з двох смуг, всередині яких були прокреслені трикутники в складній комбінації (рис. 80, 16). Смуги були виділені пластичними рубцями. Крім того, в кургані знайдене керамічне прясло (рис. 80, 17).

Найбільш виразними речовими знахідками в лукавицьких курганах є ліпний посуд. При аналізі цих знахідок Є. Потоцький справедливо вказує на брак близьких аналогій [Potocki, 1960, s. 287]. Однак, він знаходить відповідності деяким окремим елементам серед виробів пшеворської культури, а беручи до уваги, що урна в кургані „В” була обсипана рештками спалення, що є характерною особливістю пшеворських поховань, робить висновок про вірогідну належність лукавицьких курганів до пшеворських старожитностей [Potocki, 1960, s. 288]. А. Коковський справедливо зазначає, що аналогічна кераміка на пшеворських пам’ятках

відсутня [Kokowski, 1988, s. 165-189]. До такого ж висновку прийшли і ми при спробі порівняти лукавицькі та пшеворські матеріали.

Потрібно визнати, що значно більшу подібність до ліпних посудин, насамперед ваз, з лукавицьких курганів знаходимо серед вельбаркської кераміки. Ліпні глечики і ліпні триручні вази, нехай з деякими відмінностями, наявні у вельбаркському керамічному комплексі. Вельбаркські вази, на відміну від пшеворських, для яких є характерним високий піддон, подібно до лукавицьких мають пласке денце [Wołagiewicz, 1981, tabl. XXV, 6, 11]. Там же знаходимо аналогії до орнаментів, що ними прикрашений лукавицький посуд [Wołagiewicz, 1993, s. 27, rys. 4]. Зрідка такі ліпні вироби трапляються на черняхівських пам'ятках [Магомедов, 2001, рис. 46, 6-8; рис. 38, 1-3]. Всі орнаментальні мотиви, що простежені на лукавицьких посудинах, трикутники, зигзаги, сітка, присутні також на черняхівській кераміці [Сымонович, 1964, с. 270-361]. Глечики подібні до лукавецького зразка також знаходимо на черняхівських пам'ятках. За класифікацією Б.В. Магомедова це тип 4. Найбільш близький за формою глечик з могильника у Каборзі. Хоча цей глечик не має орнаменту, проте, деякі інші вироби, віднесені до типу 4 прикрашені складними композиціями, в тому числі і складеними з трикутників [Магомедов, 2001, рис. 43, 1].

Якщо ж прийняти до уваги, що кургани, в тому числі і з земляними насипами, а також із слідами спалення на місці, хоч і зрідка відомі у вельбарських старожитностях, можна думати, що всі три кургани з Лукавиць найімовірніше належать до вельбарської культури.

У всякому разі в керамічному комплексі культури карпатських курганів немає жодних відповідностей знахідкам з Лукавиці. В прикарпатських курганах ніколи не були знайдені ні ліпні глечики, ні ліпні триручні вази.

Не можна вважати прийнятними запропоновані А. Коковським [Kokowski, 1988, s. 182] пояснення щодо відстані, яка розділяє масив культури карпатських курганів і лукавицькі кургани. Його намагання пояснити цей факт можливими мандрями прикарпатського населення в район Лукавиці для випасу худоби, видається нам невірогідним. Населення культури карпатських курганів не займалося відгінним скотарством.

Отже, попри подібність поховального обряду, простеженого в лукавицьких курганах, до поховального обряду прикарпатського населення, немає підстав відносити їх до старожитностей культури карпатських курганів, оскільки речові знахідки визначають їх належність до іншої культури. Звичайно, визначення культурної приналежності курганів з Лукавиць є справою польських колег. Однак, на наш погляд є всі підстави вважати їх вельбарськими.

Підсумовуючи все вищесказане, слід зазначити, що прямий зв'язок між курганними похованнями римського часу, відомими на європейських теренах, і культурою карпатських курганів не простежується. Хоча в окремих випадках, ми знаходимо аналогічний спосіб облаштування поховання під курганним насипом, проте визначення культурної належності не може базуватися лише на цих ознаках.

Потрібно пам'ятати, що поховальний обряд є жорстко детермінованою системою, яка має дуже обмежене варіаційне поле кінцевих результатів. Одні і ті самі форми поховань можуть зустрічатися як у різні історичні періоди, так і в межах однієї епохи, але у різноетнічного і різнокультурного населення. Для визначення культурної приналежності потрібно приймати до уваги весь комплекс характерних рис, серед яких визначальними є кераміка і прикраси.

Однак, важливо звернути увагу на той незаперечний факт, що така характерна риса поховального обряду культури карпатських курганів як спалення на місці поховання під курганами спорадично спостерігається в

поховальному обряді різних культурних пам'яток і на різних територіях. У випадку з курганними похованнями типу Кашольца-Кальбора та Норіко-Паннонськими курганами, що належать місцевому іллірійському населенню виникнення подібного обряду пов'язують з романізацією. Підтвердженням цього є також інвентар цих поховань, перш за все характерний римський посуд.

Кургани ростольцького типу та лукавицькі є пам'ятками вельбарської культури. Седлемінські кургани становлять окрему групу. Щодо походження простеженого в них обряду спалення *in situ* під курганами існує дві думки. Перша полягає в тому, що подібний звичай був принесений германським населенням з території Скандінавії та о-ва Готланд. За другою – виникнення обряду пов'язане з переселенням західних германців з рейнських римських територій. Германці на території провінції придбали подібний звичай завдяки тісним контактам з римським світом, що привело до сильної романізації германських поховальних звичаїв. На користь подібного розвитку подій свідчить той факт, що аналогічні пам'ятки відкриті за лінією лімісу, на римській території. Такі курганні поховання із спаленням *in situ* містили як римську, так і германську кераміку. Дослідники навіть припускають, що виникнення подібного обряду є прикладом своєрідного схрещення двох традицій: римської та германської [Błazejewski, 2007, s. 30-33].

Отже, на сучасному етапі наукових досліджень немає можливості виявити походження прикарпатського поховального обряду. Ми можемо висловити лише гіпотезу. Культура карпатських курганів не має місцевих коренів. Отже її формування, хоча і відбулося на території Прикарпаття, однак, прямо пов'язане з переселенням на ці землі певної людності. Тогочасна історична ситуація на теренах Європи позначена масовими міграціями населення з північного заходу на південний схід. Очевидно, і поховальний обряд був принесений на Прикарпаття переселенцями, що

походять з північно-західних територій. Втім, повторюємо, це лише припущення. Адже, ми не маємо не лише проміжних пам'яток, тобто проміжних ланок, які б маркували їх шлях, але на даному етапі дослідження є невизначеною і сама первісна територія, звідки цей обряд, і яким населенням був принесений на Прикарпаття. Що ж до самого походження обряду залишається припускати одну з двох викладених вище версій стосовно виникнення подібного обряду в інших європейських регіонах. Зазначу, що друга з них, яка вбачає причину виникнення подібного обряду в романізації населення видається нам менше вірогідною.

5.5. Народ тайфалів та культура карпатських курганів

Історична етнографія Європи пізньоримського часу є темою дискусій, які не припиняються кілька століть. Тим більше важкими і ще більше дискусійними є намагання поєднати стародавні етнографічні назви племен з відомими в наш час археологічними культурами. Уривчасті відомості стародавніх авторів, які є джерельною базою для таких студій, з невизначеними, часто помилковими, а, навіть, фантастичними географічними прив'язками, роблять вирішення цих питань проблематичним. Потрібно додати, що міграційні процеси, постійне переміщення племен, які одночасно були і прийшлими і місцевими, що було основною визначальною рисою цієї епохи, створюють додаткові труднощі як стародавнім, так і сучасним авторам в їх дослідженнях. Не зважаючи на це, науковці знову і знову намагаються намалювати етнічну карту Європи пізньоримського часу.

Отже, питання племінної належності населення культури карпатських курганів є частиною великої проблеми. Вище були представлені думки таких вчених як М.Ю. Смішко, М.Ю. Брайчевський, А. Левінський, Б.В. Магомедов, які спеціально займалися цим питанням. В свій час, торкаючись цієї проблеми ми розглядали можливості

ідентифікації культури карпатських курганів з костобочками, бастарнами, карпами і дійшли висновку, що жоден з цих народів не був її творцем. Причинами, що унеможлилювали вирішення цього питання, були нами визнані як загальний стан проблематики в масштабах Європи, так і припущення, що цей народ не потрапив у поле зору стародавніх авторів і тому ними не згадувався [Вакуленко, 1977, с. 70-90].

Повертаючись до цієї проблеми на новому етапі як більш високого рівня дослідження самої культури, так і надбань європейської науки, дозволимо запропонувати нову гіпотезу щодо визначення племінної належності прикарпатських племен.

Серед германських племен, що разом з готами наблизились до кордонів Імперії, і чия присутність стала помітною, стародавні автори називають гепідів, вандалів, бургундів, боранів, певкінів і тайфалів.

Етимологія імені тайфалів не піддається однозначному тлумаченню і є дискусійною [Sitzmann, 2005, S. 271, 272]. Немає відомостей і про їх германську батьківщину. Ми зразу застаємо їх поблизу римських кордонів.

Тайфалів згадує Йордан [XVI, 89], розповідаючи, що у 248 р. готи, в союзі з тайфалами, вандалами-асдингами, карпами і певкинами здійснили похід за Дунай, в Нижню Мезію. Пізніше, в кінці III ст. вони знову згадуються як союзники готів в боротьбі з вандалами і гепідами [Fluss, 1932, kol. 27; Вольфрам, 2003, с. 89]. В переважній більшості дослідники вважають, що тайфали були германцями. М. Флусс в статті у *Realencyklopädie* називає тайфалів „маленьким германським плем'ям” [Fluss, kol. 2026-2028]. Ю.А. Кулаковський в коментарях до перекладу Амміана Марцелліна визначає тайфалів, „як народ, готського племені що жив поблизу Дунаю, на захід від вестготів” [Кулаковський, 1996, с. 555]. Слідом за ними германським плем'ям на Середньому Дунаї називає тайфалів В.Буданова [Буданова, 1990, с. 189].

Х. Вольфрам зазначає, що від перших відомостей в XII Panegirici Latini [XI (III), 17, 1] до Зосима [Zosimus IV, 25,1] обидва народи (готи і тайфали) згадуються разом [Вольфрам, 2003, с. 136]. Однак, як зазначає Є.Ч. Скрижинська, судячи з джерел, це плем'я, хоча і згадувалося поруч із готами, все ж таки уявлялося відмінним від них [Скржинская, 1960, с. 251, комм. 229]. Потрібно також зазначити, що тайфали неодноразово ставилися в один ряд з найбільш могутніми племенами, що загрожували тоді Імперії.

Найбільше відомостей про тайфалів знаходимо в джерелах IV ст., який, очевидно, був періодом їх найбільшої активності. Так, Аврелій Віктор пише, що Фракією і Дакією заволоділи готи, тайфали, гунни і алани [Aur. Vict. Epit., 47, 3]. Автор, що жив у Римі і Мілані, на основі чуток про варварів, що нападали на Імперію разом із загальновідомими племенами - готів, гуннів, аланів – називає і тайфалів [Скржинская, 1960, с. 251, комм. 229].

Амміан Марцеллін також згадує цей народ, виділяючи його серед інших племен. Так, він розповідає, що у 358 р. тайфали допомагали імператору Констанцію в його боротьбі проти сарматів-язигів [Amm. Marc., XVII, 19]. Пізніше, у книзі XXXI (375-378 pp.), він описує несподівану зустріч Фрігеріда, воєначальника імператора Граціана, з грабіжницькими загонами готів і тайфалів на чолі з готським князем Фарнобієм: „Несподівано побачивши їх, Фригерід, взагалі досить обережний командир, почав готуватися до бою з ними і напав на грабіжників з того та іншого племені, що були досить грізною силою” [Amm. Marc., XXXI, 9]. У цій цитаті для нас є важливою констатація факту, що, з точки зору римлян, готи і тайфали були різними племенами, які, втім, діяли разом. На основі аналізу джерел, Х. Вольфрам приходить до висновку, що назва Гуттіуда (Gutþiuda), тобто народ готів, у IV ст. означає не спільність з єдиним походженням, а область панування

тервінгсько-тайфальського племінного союзу. Тайфали, пише він, разом з тервінгами (вестготами), з моменту появи останніх, входять в одну спільноту і продовжують залишатися разом до тих пір, поки гунське нашествя не зруйнувало цю спільноту [Вольфрам, 2003, с. 135-136].

Рятуючись від гуннів, тайфали разом з готами, підійшли до берегів Дунаю. Як повідомляє Амман Марцеллін тайфали були переселені на землі Імперії, в околиці італійських міст Мутину (Модену), Регий (Реджо) і Парму, де отримали землі для обробітку [Amm. Marc., XXXI, 9]. Пізніше вони просунулися на захід аж до Галлії. Остання згадка про тайфалів відноситься до VI ст., повідомляється про їх повстання в 564 р. при королі франків Хариберті [Скржинская, 1960, с. 251, комм. 129].

В джерелах немає певних відомостей, які б дозволили зробити висновки щодо території, яку займали тайфали. Правда, Г. Діакону виходячи з того, що тайфали діяли разом із готами, вважав, що вони і жили разом. Отже, він намагався виділити в черняхівському середовищі ознаки присутності тайфалів. Він вважає, що тайфалам належать п'ять поховань, на класичних черняхівських могильниках у Синтана де Муреш, Тиргшорі, Черашені, Олтені та Могошані-Митисару. Це ямні поховання за обрядом трупоспалення, які супроводжувалися повторно обпаленою керамікою. [Diasconi, 1963, с. 301-315]. Проте повторно перепалені черепки дуже часто супроводжують черняхівські ямні поховання за обрядом кремації [Магомедов, 2001, с. 28; Петраускас, 2002, с. 42]. Отже, подібне явище не є чимось таким винятковим, що могло би на черняхівських могильниках виділити інокультурні, в даному випадку, тайфальські елементи.

Отже, археологічно тайфали не простежені. Х. Вольфрам вважає, що до цього часу не було жодних спроб пов'язати цей народ з будь-якою археологічною культурою [Вольфрам, 2003, 137]. Виходячи з цього, і спираючись на свідчення Зосима [Zosimus II, 31,3], який розповідає про

тайфальську кінноту, Х. Вольфрам висуває дивне твердження, що це був народ вершників, якій не мав постійного місця проживання.

Навряд чи на щільно населених придунайських територіях, за які постійно точилася боротьба племен, міг існувати народ, що жив кочуючи, у постійних мандрах. Можна говорити про переселення тих чи інших племен, їх просування на нові землі, але не про плем'я без постійного місця проживання. Тим більше, що в джерелах є, нехай і невизначені, фактично без точних географічних прив'язок, згадки про існування землі тайфалів (*Taifalorum terrae*).

Амміан Марцеллін двічі згадує про неї. Розповідаючи про участь тайфалів у битві проти сарматів-язигів, він зазначає, що коли війська розділилися, тайфали попрямували в області, що були найближче до їх території [Амм. Марс., XVII, 19]. Цікавою є розповідь Амміана Марцелліна про події, пов'язані з нападом гуннів на готів: „Приголомшений першим ударом, Атанарих (король тервінгів -Л.В.), втративши декого із своїх, вимушений був шукати притулку в крутих горах. Від несподіваності цієї події і ще більшим острахом перед майбутнім він почав споруджувати високі стіни від берегів Гераза (Сірета) до Дунаю, поблизу від області тайфалів” [Амм. Марс., XXXI, 3]. Виходячи з цього можна думати, що землі тайфалів (*Taifalorum terrae*) знаходилися по-перше, поблизу гір, якими цілком вірогідно є Карпати, а по-друге, поблизу р. Сірет. Е. Ч. Скржинська також вказує на Сірет, локалізуючи тайфалів поблизу цієї ріки [Скржинская, 1960, с. 251, комм. 129].

Отже, за скупими відомостями стародавніх джерел перед нами постає невеликий за чисельністю, народ, що з'явився в Карпато-Дунайському басейні разом з готами та іншими германськими племенами в єдиному міграційному русі. Цей народ діяв завжди в союзі з готами, проте не розчинився в готському середовищі, а чітко виділявся як окреме плем'я.

Раніше, ми показали схожість, яка простежується в матеріальній культурі черняхівського населення, що в своїй основній масі ототожнюється з готами, і населення культури карпатських курганів [Вакуленко, 2002б, с. 15-19]. Територіальне сусідство двох культур і однакова хронологія заставляють думати про спільні дії і спільну долю цих народів. Особливо звернімо увагу на синхронність існування культури карпатських курганів та черняхівської. Обидва культурних утворення формуються внаслідок потужних міграцій на територію Південно-Східної Європи населення з північних європейських регіонів і припиняють своє існування у зв'язку з відходом населення, під тиском гунської навали. Як вже згадувалося, згідно повідомлень письмових джерел тайфали разом з готами були переселені на землі Імперії. [Amm. Marc., XXXI, 9].

Однак, як зазначалося, при всіх спільних рисах обидві культури досить чітко розрізняються археологічно. Коментуючи цей факт ми зазначали, що подібність багатьох характерних рис культур є наслідком близького сусідства і загального нівелюючого впливу античної культури. Характерні відмінності, які, перш за все, проявляються у поховальному обряді, пов'язані з тим, що це були два різні народи ще на землі виходу і такими залишилися на новій батьківщині. Як два різних народи сприймають готів і тайфалів також і стародавні автори.

З археологічними матеріалами узгоджується і той факт, що тайфали є чисельно меншим народом у порівнянні з готами. Адже територія, яку займає культура карпатських курганів, набагато менша ніж територія поширення черняхівських пам'яток. Синхронне існування обох культур дозволяє припустити, що доля населення, що їх створило була схожою.

Згідно з стародавніми джерелами найбільша активність тайфалів припадає на IV ст., що, як свідчать археологічні матеріали, є періодом найбільшого розквіту культури карпатських курганів.

Тайфали постійно згадуються в Карпатському регіоні. Хоча і невизначені згадки про землі тайфалів тим чи іншим чином прив'язуються до місцевостей поблизу правого берега Дністра і Сирета, тобто тих водних артерій з якими пов'язана територія культури карпатських курганів.

Нарешті, при аналізі поховального обряду культури карпатських курганів ми звернули увагу на ознаки існування у прикарпатського населення культу коня. Як тут не згадати про визначення тайфалів як народу вершників.

Всі вище викладені аргументи дозволяють нам висунути гіпотезу, що пам'ятки культури карпатських курганів залишив народ тайфалів, а культура карпатських курганів є археологічним втіленням культури тайфалів.

РОЗДІЛ 6

ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКАРПАТТЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.

Іншою була історична ситуація, що складалася в цей час по іншій бік східної частини Карпатського хребта, в Українському Закарпатті. На відміну від стабільного розвитку прикарпатської людності, археологічним втіленням якої була культура карпатських курганів, пізньоримський час на території Українського Закарпаття ознаменувався постійними змінами етнокультурного середовища. Розуміння процесів, які їх визначали вимагає характеристики всього римського періоду.

6.1. Коротка фізико-географічна характеристика регіону.

Українське Закарпаття займає південно-західні схили Східних Карпат та Закарпатську низовину, яка є північно-східною окраїною Середньодунайської рівнини. Гори складають 80% території Закарпаття. На південь від них розташовані горбкувато-увалисті передгір'я, що сходами спускаються до низовини на правому березі верхньої течії р. Тиси. В цілому в передгір'ї сформувався низькогірно-увалистий рельєф. В районі м. Берегове помітне Берегівське вулканічне горбкувате підвищення. В Іршавській і Солотвинській котловинах виділяються терасно-рівнинні ландшафтні структури. В Закарпатській низовині переважають ландшафти низкотерасних слабодернованих рівнин [Природа УССР, 1985, с. 195-197].

Тиса є однією з найголовніших приток Дунаю. Вона збирає воду рік, що стікають з південно-західних схилів Карпат. Головні її притоки це ріки

Уж, Латориця, Боржава, Ріка, Тересва, Чорна та Біла Тиси. В долинах рік добре виражені долино-терасові місцевості.

Для території Закарпаття, захищеної гірськими хребтами від холодних повітряних мас, що надходять з півночі, характерні відносно високі середньорічні температури. Вузьке пасмо Закарпатського передгір'я визначається як тепла зона (сума річних t^0 2400-2600), а Закарпатська низовина як дуже тепла зона (сума річних t^0 2600-3000) [Природа Українських Карпат, 1968, с. 101]. Атмосферне зволоження передгірських районів визначається кліматологами як достатнє [Природа Українських Карпат, 1968, с.98]. Як і весь регіон Східних Карпат Закарпаття також відноситься до Середньо-Європейської широколистяно-лісової провінції. У передгірському поясі переважають діброви, поширені також ялицево-букові ліси.

6.2. Закарпаття в ранньоримський час.

Закарпаття є єдиним регіоном нашої країни, якого в II-Іст. до н.е. досягла латенська культура в "чистому" вигляді. Воно є найбільш віддаленою областю просування кельтів на схід і складає один спільний культурний масив з латенською культурою Східної Словаччини [Бідзіля, 1971]. Близько рубежу ер, в кінці I ст. до н. е., на територію Українського Закарпаття та Східної Словаччини поширюється експансія дакійської людності. На цей час припадає загибель найбільш репрезентативної пам'ятки латенської культури в Закарпатті – ремісничого центру в Галиш-Ловачці [Бідзіля, 1971].

Початковий період ранньоримського часу в Закарпатті представлений пам'ятками кельто-дакійського горизонту [Тош'юк, 1959, с. 841-873]. Матеріалам таких городищ як Мала Копаня та Солотвино притаманні як кельтські так і дакійські риси, що відображає змішаний

характер населення, що їх залишило. Найбільш дослідженою пам'яткою цього часу на Закарпатті є городище в Малій Копані. Воно розташоване на березі р. Тиса на двоглавій горі, висотою 80 м від дзеркала води. Городище займає площу в 5 га і оперезано трьома оборонними валами. Південна частина була додатково укріплена ровом. На площі городища відкриті заглиблені та наземні житла і господарські будівлі. Речові знахідки складають ліпні та гончарні керамічні вироби, в тому числі і гончарна мальована кельтська кераміка, предмети побуту. Хронологія пам'ятки встановлюється речами, що датують в межах кінця I ст. до н. е. – початку II ст. н. е. [Котигорошко, 1984, с. 252-256]. Отже, на початку II ст. н. е. пам'ятка припиняє своє існування. Розкопки засвідчили тотальний розгром городища в Малій Копані.

В. Г. Котигорошко вважає, що Малокопанське і Солотвинське городища, як і дакійські городища на території Трансильванії, загинуло “під ударами римських легіонів” в подіях Дако-римських війн 105-106 рр. [Котигорошко, 1991а, с. 166]. Проте, це твердження виглядає абсолютно безпідставним. Немає ніяких свідчень ні письмових, ні, археологічних, які б дозволяли припустити присутність римських військ у Закарпатті. Натомість, в цей час, в кінці I ст. на початку II ст. н. е. у Закарпатті та Східній Словаччині з'являються носії пшеворської культури.

Характерно, що найраніші поховання пшеворської культури на території Закарпаття знайдені якраз поблизу с. Мала Копаня. Перше з них, трупоспалення в ямі, було відкрито випадково у 1930 р. В складі інвентарю були пошкоджені вогнем та іржею залишки залізної кольчуги, два списи та уламок третього, дві остроги, річ, яка вірогідно є пошкодженим шоломом, та бронзове кільце [Kobal', 1997, s. 41]. Один із списів мав звужене догори лезо та два заглиблення по боках ребра. Така форма списів є типовою для пшеворських пам'яток фази В 1 (40-70 рр. н.е.) [Godłowski, 1981, tabl. 9:15]. У 2003-2004 рр. експедицією Ужгородського держуніверситету в тому ж

урочищі Середній Грунок було відкрито ще вісім частково зруйнованих пшеворських поховань [Котигорошко, Прохненко, Зомбар, 2005, с. 181-182]. Очевидно, всі вони належали колись більшому могильнику, розташованому на вершині узгір'я в 125 м на захід від городища Мала Копаня. Всі поховання були трупоспаленнями, рештки яких в сімох випадках були вміщені в ями і одне в урну з покриткою. Поховання супроводжувалися предметами озброєння. Це були мечі, умбони щитів, наконечники списів, ніж тощо. Знайдені в похованнях умбони відносяться до середньої фази пізнього предримського періоду тобто до другої половини I ст. н.е. [Godłowski, 1981, s. 59, tabl. X, 5, 9]. До цього ж періоду відносяться наконечники списів [Godłowski, 1981, tabl. IX, 13]. Дві бронзові фібули A68/69 та A/77 дозволяють датувати поховання фазою B1. Отже, пшеворська людність вперше з'являється на Закарпатті вже в період між 40-ми рр. I ст. і рубежем I-II ст. Такий же перебіг подій і складну взаємодію різних етнічних груп в окремі хронологічні відрізки ранньоримського періоду на території Східної Словаччини та Закарпаття чітко відбивають матеріали багаточислового могильника в Земпліні, де було досліджено 177 поховань [Budínský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p.245-344]. Аналіз показав, що найраніші поховання Земплінського могильника датуються від середини до кінця I ст. до н. е. Вони належать пізньокельтському населенню.

Найбільш численними є поховання, хронологія яких починається з кінця I ст. до н.е. і охоплює все I ст. н.е., сягаючи початку II ст. н.е. Вони представляють так званий кельто-дакійський горизонт [Budínský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p.245-344]. Даки, як завойовники, зайняли панівне політичне становище в регіоні, проте в матеріальній культурі залишається надзвичайно помітним вплив представників пізньокельтського населення, що мало більш високий економічний та культурний рівень розвитку. Багаточисельні знахідки підтверджують

симбіоз цих двох етнічних груп [Kolnik, 1980, s. 207; Almbssy, 2001, p. 45-55]. Цій хронологічній фазі Земпліна відповідають вже згадувані закарпатські городища у Малій Копані та Солотвині [Котигорошко, 1984, с. 252-256]. Останню фазу Земплінського могильника, що датується з кінця I ст. н.е. до кінця II ст. н.е. репрезентують могили носіїв пшеворської культури. В. Будинський-Кричка та М. Ламьова-Шмедлова на основі великої кількості датуючих та етнічно визначальних матеріалів показали, що дакійське панування закінчується наприкінці I – на початку II ст. н.е. з приходом пшеворських племен. З II ст. н.е. саме поховання останніх є найбільш багатими, що вказує на їх становище як представників нового панівного прошарку [Budisnsky-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p.310-311]. Таку ж картину ми спостерігаємо і в Українському Закарпатті. Саме після приходу пшеворської людності, в хронологічних межах раннього відрізка фази B2, тобто десь наприкінці I – на початку II ст. н.е., пшеворської людності припиняють функціонування кельто-дакійські городища в Малій Копані і Солотвино, розгромлені новими прибульцями.

На рубежі раннього і пізнього римського періодів, наприкінці II ст. н. е. величезні обшири європейського варварського світу захопила нова хвиля змін та потрясінь, пов'язаних з пересуванням та переселенням великих груп населення.

Отже, на початку пізньоримського періоду нова хвиля пшеворської експансії сягає Закарпаття, в черговий раз змінюючи етнокультурну ситуацію в Карпатському регіоні. Це нове вторгнення мігрантів в область Східних Карпат дослідники пов'язують з подіями Маркоманських війн [Godłowski, 1984, s. 327-350; Tejral, 1970, s. 206; Kenk, 1977, s. 362]

6.3. Поховальний обряд населення Закарпаття в пізньоримський час.

На території Закарпаття для цього часу зафіксовані три різні типи поховань: ґрунтові, курганні та пошарові.

6.3.1. Грунтові поховання. На території Українського Закарпаття ґрунтові могильники в переважній більшості були відкриті при випадкових обставинах наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Це виключно тілопальні поховання. Спалення завжди відбувалося на стороні, а рештки спаленого небіжчика вміщувалися в ями або урни. Такі могильники відкриті в Арданово 1, Арданово 2, Сваляві, Становому, Квасово. Могильники або поодинокі поховання були, очевидно, в Кленовцю, Новоселиці, Смологовиці, де були знайдені списи, в Лісковому, звідки, вірогідно, походить урна

Поховання в Арданово 1 та 2 і в Сваляві, були багато споряджені зброєю (мечі, умбони, окуття щитів, списи, остроги, ножиці), часто ритуально пошкодженою, та іншими предметами (рис. 81, рис. 82). В Квасово зафіксовані лише урнові поховання в невеликих ямах. Кальциновані кістки, очищені від залишків вогнища, склалися в ліпні товстостінні урни. Серед кісток в урнах знайдені фрагменти кістяних гребенів. Інший поховальний інвентар складала ножі, намисто, фрагмент фібули [Kobal', 1997, s. 19-56].

Інший тип ґрунтових поховань виявлено в Заболотті. Тут виявлено яму прямокутної форми розмірами 1,4 х 1 м та глибиною 0,45 м від стародавньої поверхні. Яма мала ночноподібну в перерізі форму та обпалені стінки і дно. Залишки кремації кількох небіжчиків у вигляді кальцинованих кісток, попелу, деревного вугілля та уламків кераміки створювали на дні ями шар товщиною 0,3 м. Знайдена в похованні гончарна кераміка дозволяє віднести поховання до пізньої стадії пізньоримського часу [Котигорошко, Балагури, 1978].

6.3.2. Курганні поховання. Курганні поховання пізньоримського часу відкриті на всій території Закарпаття, хоча загалом їх небагато. Здебільшого це могильники, що складаються з невеликої кількості курганів. Виключення становить великий могильник поблизу с. Іза

Виноградівського р-ну, який за різними підрахунками колись налічував більше 80 насипів [Смішко, 1952, с. 316; Котигорошко, 1980, с. 229-230].

Могильник в Братове нараховував п'ять курганів. Найбільший з них, що знаходився на відстані 400 м від решти був досліджений у 1977 р. експедицією УЖДУ. Насип мав овальну форму, висоту 1 м і розміри основи 42 x 34 м (рис. 83).

Спалення небіжчиків, принаймні частини з них було виконано на тому ж місці, де був насипаний курган. Про це свідчать сліди вогнища у вигляді перепаленого ґрунту, вкритого шаром деревного вугілля, в якому траплялися уламки керамічного посуду, оплавлені грудки бронзи, кальциновані кісточки. Вогнище займало площу 15,2 x 9,2 м. У східній частині підкурганної площі виявлено яму прямокутної в плані форми, розмірами 8,8 x 4,8 м, і глибиною 0,3 м. від рівня від рівня стародавньої поверхні, в якій були розміщені п'ять поховань (рис. 84). Спалені рештки двох похованих (жінки та тварини завбільшки з собаку) були вміщені в урни, трьох інших (чоловіка та двох жінок) в ями. Поховання чоловіка та тварини, супроводжувалися багатьма предметами озброєння, серед яких наконечники списів, умбони, фрагменти щита, ножиці, остроги тощо. В жіночому урновому похованні були ніж та наконечник списа. В одному з жіночих ямних поховань – тричі зігнутий масивний ніж, залізна відерцеподібна підвіска та сердолікові кубооктоедричні намистини, в іншому – уламки посудини *terra sigillata*, залізна односкладова фібула типу А 158 та залізний цвях. В кургані знайдений виключно ліпний посуд. [Котигорошко, 1979, с. 153-163; Kobal', 1997, s. 38]

Поховальний обряд, зафіксований при дослідженні Братова, в цілому не є типовим для жодної з культур пізньоримського часу. Поховальне вогнище і підкурганні поховання на місці спалення, є характерною рисою поховальних пам'яток культури карпатських курганів. Однак, цій культурі, не є притаманною наявність великої ями прямокутної форми, в якій власне

і були розміщені всі поховання. Інвентар поховань, а саме предмети озброєння, залізна односкладова фібула типу А 158, ліпний посуд є типовим для поховальних пам'яток пшеворської культури. В похованні № 1 та № 2 урнами слугували ліпні горщики. Перший з них мав відігнуті вінця, виділену шийку, овальний тулуб. Посудина була прикрашена овальними заглибленнями. Подібний орнамент зустрічається на пшеворському посуді. Горщик з поховання № 2 мав легко відігнуті короткі вінцями, виділену шийку і м'яке розширення у верхній частині тулуба [Kobał, rys. 6, e]. Посуд такої ж форми знайдений на пшеворському могильнику в Опатові [Godłowski, 1959, rys. 13,1, 20,2]. Загалом обидві посудини, хоча і зустрічаються на пшеворських пам'ятках не є найбільш типовими формами пшеворської культури.

Залізні умбони від щитів знаходять аналогії в комплексах пшеворської культури фази С1а (друга половина II ст. і перші десятиліття III ст.) [Godłowski, 1970, Pl. II,21, 23]. В пшеворських старожитностях цього періоду мають відповідність і остроги з асиметричними дужками та наконечники списів [Kaczanowski, 1995, tabl. V, 3; V, 3; XIII, 3, 4]. Отже, ці знахідки дозволяють датувати Братовський комплекс в межах фази С1а [Kobał', 1997, S. 51]

Великий курганний могильник поблизу с. Іза був розташований в підгірській долині, вздовж давнього русла р. Ріки, правої притоки р.Тиса. При перших обстеженнях могильника, проведених в 30-х роках минулого століття був зафіксований переривчастий ланцюг окремих курганів та їх груп, що тягнувся на відстань 4-5 км [Сова, 1939, С. 79]. Первісна кількість насипів невідома.

Могильник в Ізі I на момент початку робіт М. Ю. Смішка у 1948р. складався з 28 насипів. На 13 з них були помітні сліди більш ранніх розкопок. Тоді було досліджено 11 курганів, чотири залишилися не розкопаними [Смішко, 1952, с.315-331]. На могильнику Іза II, що на той

час налічував 14 курганів, відстань між якими становила від трьох до 21м, у тому ж 1948 р. було розкопано три кургани [Смішко, 1952, с. 331-333]. У 1960 р. експедицією Інституту суспільних наук у Львові під керівництвом В.Д. Барана на могильнику Іза II було досліджено п'ять курганів [Цигилик, 1962, с. 71-77].

В.Г. Котигорошко, який у 1975 і 1976 рр. проводив розкопки курганів, що zostались, сповіщає про 16 насипів на могильнику Іза I, з яких було розкопано 12, а чотири – знищені [Котигорошко, 1980, с. 220-247]. На могильнику Іза II розкопано ще чотири кургани [Балагури, Котигорошко, Ковач, Петров, 1978, с. 300; Котигорошко, 1980, с. 229-247]. Збереглися і опубліковані результати досліджень 23 курганів на могильнику Іза I та 12 на могильнику Іза II [Смішко, 1952, с. 315-336; Смішко, 1960, с. 51- 59; Котигорошко, 1980, 229-247; Цигилик, 1962, с. 71-77].

На даному етапі досліджень важко сказати як співвідносяться обидва могильники. М.Ю. Смішко вважав могильник Іза II більш ранньою пам'яткою, яку датував приблизно рубежем н.е. [Смішко, 1960, с. 51- 52]. Ситуація склалася таким чином, що і досі, попри пізніші дослідження, хронологія цієї пам'ятки залишається невизначеною. Можна лише погодитися, що це хронологічно більш рання пам'ятка. На даний час ми не маємо в повному обсязі матеріалів досліджень в Ізі II.

Курганні насипи могильника Іза I сильно знівельовані, максимальна висота (курган № 9) сягала 0,35 м. Решта мала висоту 0,15-0,25 м, вісім насипів були повністю знесені. Сліди вогнища виявлені в 12 курганах (рис. 85), тобто майже в половині курганів Ізи I поховані небіжчики, спалення яких відбулося на стороні. Всього виявлено 42 поховання, оскільки в деяких курганах було по два, три і, навіть, в одному випадку (курган № 13), чотири поховання. Зауважу, що наявність кількох поховань під одним

насипом майже не викликає сумнівів, оскільки, кожне з них, як і в Братовському кургані, супроводжувалося власним поховальним інвентарем. В переважній більшості Ізівських курганів (20 з 23) були урнові поховання. Всього виявлено 42 урнових поховань і 6 ямкових. При цьому тільки в двох курганах був зафіксований виключно ямковий обряд поховання, а в чотирьох інших, де виявлені ямкові поховання, під тим же насипом містилися також і урнові. Урнами здебільшого служили ліпні посудини. 36 урн були ліпними і тільки 6 – кружальними. 3 ліпні урни мали покриття. В 10 курганах поховання супроводжувалися посудинами-приставками, в кількості від 1 до 6. П'ятнадцять з них були ліпними, п'ять – кружальними. В похованнях присутні уламки перепаленої кераміки.

Тип 1. Горщик (рис. 86, 1) з легко відігнутими короткими вінцями, пологими плічками, м'яким розширенням у верхній частині тулуба [Котигорошко, 1980, рис. 4, 15]. Подібна посудина слугувала урною в похованні № 2 в Братове [Kobal, rys. 6, e]. Посуд такої ж форми знайдений на пшеворському могильнику в Опатові [Godłowski, 1959, rys. 13,1, 20,2] та Опале-Закшув [Godłowski, 1977, XXVIII, 1].

Тип 2. Широкогорлі посудини (рис. 86, 2) з короткими відігнутими вінцями, м'яким розширенням вище середини висоти тулуба і майже рівним співвідношенням висоти тулуба і його найбільшого розширення. Одна з них прикрашена під вінцями валиком з насічками, інша – рубцем [Смішко, 1960, табл. XVIII, 11, 13, XIX, 15]. Вони мають аналогії на пшеворському поселенні Вузлове, в Закарпатті [Kobal, 1997, rys. 13,1], в пшеворських об'єктах на поселеннях Східної Словаччини [Lamiova-Smiedlova, 1969, S. 419, Abb. 9, 7; Abb. 39, 4] та Верхнього Подністров'я [Козак, 1984, рис. 19, 14], на пшеворських пам'ятках на території Польщі [Godłowski, 1959, rys. 85,5].

Тип 3. Невеликі широкогорлі посудини (рис. 86, 3) з довгими відігнутими вінцями, легко наміченою шийкою, пологими плічками і

легким розширенням у верхній половині тулуба [Смішко, 1960, табл. XVIII, 1, 8]. Вони мають аналогії на пшеворських пам'ятках [Godłowski, 1977, tabl. XXVII,1; tabl. XIX,1; tabl. XXVII,1; tabl. XXXVIII,2] та на сарматських пам'ятках Карпато-Дунайського басейну [Vaday, 1989, Taf. 89, 3,4].

Тип 4. Горщик видовжених пропорцій, з ледь відігнутими вінцями, короткою шийкою і овальним тулубом (рис. 86, 4). Аналогії йому відомі на пам'ятках Карпато-Дунайського регіону. Подібна посудина присутня в сарматському похованні у Селевені [Vaday, Taf. 89, 3], на пшеворських поселеннях у Верхньому Подністров'ї [Козак, 1984, рис. 31, 6] та Східній Словаччині [Lamiova-Smiedlova, 1969, S. 419, Abb. 9, 8; Abb. 39, 5].

Тип 5. Невеликі горщики (рис. 86, 5) з легко відігнутими вінцями, розширенням близько середини висоти і близькими діаметрами вінець і денць [Смішко, 1960, табл. XIX, 1; Котигорошко, 1980, рис. 4, 16]. Це поширений тип посуду, відомий на пам'ятках різних культур. Вони мають аналогії в черняхівській культурі [Магомедов, 2001, рис. 26, 14,15], на сарматських пам'ятках Карпато-Дунайського басейну [Vaday, Taf. 36, 5].

Тип 6. Горщики з легко відігнутими вінцями, пологими плічками, м'яким розширенням тулуба і виділеними денцями становлять найбільш поширену форму ліпного посуду [Смішко, 1960, табл. XVIII, 5]. Їх особливістю є характерна виїмка, що виділяє денце. Вони мають вужчі (рис. 86,8) чи ширші (рис 86, 6,7) пропорції. Посудини прикрашені врізаним і пластичним орнаментами.

Тип 7. Глекоподібний горщик [Смішко, 1960, табл., XIX, 1], прикрашений під вінцями складною комбінацією з пластичного і врізаного орнаменту (рис. 86, 9).

Аналогії двом останнім типам посуду нам невідомі.

Гончарний посуд представлений нечисельними екземплярами столового і кухонного посуду.

Тип 1. Біконічні горщики (рис. 86, 10) з вузькою шийкою і переломом на середині висоти тулуба, висотою 20,6-22,5 см. Два з них прикрашені лощеним орнаментом. Лише цей тип посудин представлений кількома екземплярами [Смішко, 1960, табл. XVII, 11, XIX, 5, 7]. М.Ю. Смішко і В.Г. Котигорошко вважають їх місцевою формою [Смішко, 1960, с. 55; Котигорошко, 1980, с. 89]. Подібні посудини Г. Добжанська відносить до пшеворської кераміки групи В. Вона наводить переконливі аналогії подібному посуду, знайдені на пам'ятках фази D. Зокрема, така посудина, була в матеріалах могильника добродзенського типу пшеворської культури в Ольштині [Szydłowski, 1974, s. 155, tabl. CXCv:c], на пам'ятках гунського часу в Моравії та Угорщині тощо [Dobrzańska, 1980, rys.1,d, s.95].

Тип 2. Горщик (рис. 86, 11) з чорною лощеною поверхнею, видовженим тулубом, м'яко розширеним в нижній частині і відігнутими назовні вінцями. Аналогічний посуд знайдений в римському таборі Іза*¹, розташованому на лівому березі Дунаю [Rajtar, 1992, Abb. 17, 5].

Тип 3. Невеликий горщик (рис. 95, 20) із складно профільованими вінцями, чітко виділеною шийкою, чітким переломом тулуба у верхній частині [Смішко, 1960, табл. XVII, 14]. Сильові особливості посудини дають можливість порівняти її з пізньокельтською керамікою [Filip, 1956, tabl. LIX, 12, XLIX, 13].

Тип 4. Горщик (рис. 86, 18) із чорною лощеною поверхнею і опуклим шароподібним тулубом на плитчастому піддоні. Вінця не збереглися [Котигорошко, 1980, рис. 4, 33].

Тип 5. Кухонні горщики з домішкою піску в тісті (рис. 86, 19) мали відігнуті назовні профільованими вінця, більше чи менше опуклий тулуб і плоскі денця. Вони прикрашені по плічках горизонтальними заглибленими

¹ На нашу думку, не слід надавати значення збігу назви

лініями [Смішко, 1960, табл. XVIII, 3, 9; XIX, 8]. Подібний посуд поширений в римських провінціях і зустрічається на пам'ятках різних культур пізньоримського часу. Такі горщики присутні і на пам'ятках культури карпатських курганів і черняхівської.

Миски представлені кількома різними формами.

Тип 1. Миска (рис. 86, 13) лійчастої форми з уступом на середині висоти тулуба [Смішко, 1960, табл. XVIII, 7].

Тип 2. Дві біконічні миски з прямими плічками, легко наміченими вінцями і чітко зазначеним ребром (рис. 86, 14,16). Діаметр вінця і бочка однаковий або близький за розмірами. Одна з них прикрашена штампованим орнаментом [Смішко, табл. XVII, 4, XVIII, 10]. Ця форма мисок поширена в різних культурах римського часу і є наслідуванням провінціального римського посуду.

Тип 3. Біконічні миски (рис. 86, 15). з відігнутими вінцями, розхиленою верхньою частиною і звуженою нижньою на високому піддоні [Смішко, 1960, табл. XX, 1]. Аналогії цим виробам відомі на пам'ятках різних культур пізньоримського часу, в продукції римських провінціальних майстерень і гончарного центру в Берегшурани [E. Istvánovits, 1993a, p.127-142].

Тип 5. Миска з двома ручками (рис. 86, 12), прикрашена лощеним орнаментом. Дворучні миски є прямим наслідуванням провінціальних римських зразків [Poczy, 1956, tabl. IX, 7; Kraskovska, 1974, tab. XVII, 4].

Чаші представлені виробами, які за формою нагадують маленькі мисочки.

Тип 1. Дві чаші з широкими розхиленими вінцями і зазначеним переломом тулуба нижче середини висоти. Одна з них має високий піддон, циліндричні стінки і чітко зазначене ребро (рис. 86, 23). Інша – розхилені догори стінки, округло оформлений перелом тулуба і низький піддон (рис. 86, 24).

Тип 2. Чаша з відігнутими вінцями і овальним тулубом на піддоні (рис. 86,25) очевидно, є наслідуванням провінційних римських виробів [Brukner, 1981, Tabl. 56,39].

Тип 3. Чаші на високій ніжці представлені двома екземплярами.

Верхня частина першої має вигляд ребристої мисочки, а нижня – круглого стовпчика на підставці, її висота 17 см (рис. 86, 17). Подібні вироби походять з кельтського середовища [Filip, 1956, tabl. XXXV, 8, LXXVI, 2, LXXX, 2], вони поширені на дакійських пам'ятках ранньоримського періоду, але вже на фазі C1b практично не зустрічаються [Ignat, 1999a, p, 132-133]. У пізньоримський період їх поодинокі екземпляри зрідка трапляються в матеріалах різних культур. Подібна чаша була в кургані № 6 на могильнику культури карпатських курганів у Перерослі (рис. 56, 10). Інша чаша (рис. 86, 25) мала нижню частину у формі стовпчика з денцем на кільцевій підставці, а верхня – маленької мисочки. Посудинка мала світло-червоний колір і висоту 10,5 см. Її форма та колір дозволяють вважати цей виріб імпортом.

Кухлі та келихи представлені кількома екземплярами різної форми.

Тип 1. Кухоль мав форму біконічного глечика, висотою 13,4 см (рис. 86, 21).

Тип 2. Кухоль висотою 7,5 см мав конічну форму і маленьку круглу ручку [Котигорошко, 1980, рис. 4, 42).

Крім кераміки в курганах Ізи знайдено дев'ять залізних односкладових фібул A158 (рис. 87, 1-8), залізну відерцеподібну підвіску, залізні (рис 87, 9,11,12) та фрагмент бронзової пряжки (рис. 87, 10), залізні браслети, сердолікові кубооктоедричні та скляні намистини, залізні ножі, залізні ключі (рис. 87, 13), залізний наконечник списа, поганої збереженості (рис. 87, 14), залізну проколку, два залізних окуття від шкатулки, прясла, кістяну підвіску.

В цілому в похованнях Ізи мало датуючих речей. Хронологія знайдених в похованнях дев'яти залізних підв'язних односкладових фібул з верхньою тятивою, визначається в межах всього пізньоримського періоду [Godłowski, 1976, s. 26]. Отже, ці знахідки не можуть слугувати підставою для хронологічних уточнень.

Залізна пряжка з рамкою прямокутної форми, дужка якої була закріплена на осі загнутими кінцями довжиною 3,4 см. і шириною 2,3 см. (рис. 87, 9), виявлена в кургані № 13 разом із залізною односкладовою підв'язною фібулою. Дві аналогічні пряжки походять з поховань 108 і 327 моравського могильника Костелець на Гані [J.Zeman, 1961, obr. 20, D/a; obr. 65, B/b]. І. Земан зазначає, що такі пряжки з'являються ще в ранньоримський час, але екземпляри більшого розміру мають короткий термін побутування, ранній відрізок пізньоримської доби [J.Zeman, 1961, s. 254, 256, 275]. Загалом, час побутування таких виробів припадає на C1a-C1b [Godłowski, 1970, pl. XX, 25; pl. XXI, 13; fig. 18]. Тобто більша частина першої половини і початок другої половини III ст.

Дві залізні пряжки (рис. 87, 10,11), одна з яких мала більші розміри (3,6 см x 2,3 см) і овальну форму, а інша менша (2,5 см x 1,8 см) більш округлі обриси були знайдені в урні кургану XV. Подібні пряжки широко побутують на пам'ятках пізньоримського часу. Погана збереженість виробів, що не дає змоги виділити їх особливості, не дозволяє використати їх для хронологічних визначень.

В кургані XVIII біля урни були знайдені овальної форми рамка від бронзової пряжки розмірами 4,2 x 2,1 см. (рис. 87, 10) та фрагмент наконечника ремня. Подібні вироби мають аналогії на пам'ятках черняхівської культури другої половини IV ст. [Гороховський, 1988, рис. IV, 69).

Нарешті, в кургані XVII виявлений наконечник списа довжиною 28,5 см. з видовженим ромбічним в перетині пером. Погана збереженість

знахідки не дозволяє з певністю визначити тип наконечника. Із значним застереженням цей виріб можна віднести до типу XIV за класифікацією П. Качановського. Подібні наконечники були у вжитку в другій половині фази B2 та фазі C1a [Kaczanowski, 1995, Tabl. XII, 3; Tabl. XX].

Таким чином, найбільш ранні знахідки, що можуть визначати дату пам'ятки, відносяться до фази C1a-C1b. На користь відносно ранньої хронології пам'ятки промовляє також загалом архаїчний матеріал, зокрема різке переважаювання ліпного посуду.

Разом з тим, гончарні біконічні горщики (рис. 86, 10) з вузькою шийкою і переломом на середині висоти тулуба та бронзова пряжка овальної форми (рис. 87, 10) побутують у періоді фази D [Dobrzańska, 1980, rys.1,d, s.95]. Цікаво, що пряжка була знайдена в кургані, де урною слугувала саме така посудина. Разом з тим в курганах Ізи знайдений лише один екземпляр миски із штапованим орнаментом (рис. 86, 14). Виробничий гончарний центр Берегшурань-Берегово, де виготовлявся штапований посуд, почав працювати наприкінці III ст., тобто на початку фази C2 [Istvánovits, 1997, p. 720-722]. Отже, той факт, що в матеріалах могильника практично відсутній посуд, що продукував хронологічно синхронний регіональний виробничий центр, вимагає пояснення. Можна думати, що з якихось причин цей посуд не використовувався населенням, що залишило пам'ятку в Ізі I. Серед таких причин може бути культурна відокремленість цього населення. У всякому разі такою причиною навряд чи може бути відстань між пам'ятками, яка складає близько 150 км. На сучасному рівні вивчення пам'ятки, коли навіть не існує загального плану могильника з вказаними номерами курганів, що досліджувалися в різні роки, без прив'язки комплексів, важко сказати щось певне.

Керамічний комплекс Ізи I створює своєрідне враження. Деяку подібність окремі типи ліпного посуду з Ізи знаходять на пшеворських пам'ятках. Однак, це загалом різні комплекси. Достатньо наголосити на

такій загально відомій ознаці пшеворських комплексів, як переважання мископодібного посуду, в Ізі виявлені лише ліпні горщики. З пшеворською культурою пов'язують пам'ятку і знахідки односкладових фібул з підв'язною ніжкою, які були одним з найулюбленіших типів застібок у пшеворських, як, втім, і інших германських племен протягом всього пізньоримського періоду. Не притаманна пшеворській культурі курганна обрядність. Цей факт, а також своєрідність ряду керамічних форм, які не мають відповідності на пшеворських пам'ятках, не дозволяє віднести могильник в Ізі до пшеворських старожитностей.

Тим менше весь комплекс керамічних знахідок з Ізи схожий на кераміку інших територіально і хронологічно близьких культур. Важливо, що загалом не простежується схожість керамічних знахідок, які походять з курганів Ізи, з посудом знайденим на пам'ятках культур дакійського кола.

Культурне визначення пам'ятки в Ізі наражається на труднощі. Як вже зазначалося, довгий час існувала традиція, за якою могильник в Ізі I на підставі схожості поховального обряду відносили до культури карпатських курганів. Поховальний обряд, безперечно, є однією з головних культуровизначальних ознак. Однак, для визначення культурної приналежності потрібно брати до уваги весь комплекс характерних рис, серед яких визначальними є кераміка і прикраси. Саме керамічний посуд є тією матеріальною ознакою, за якою ми відносимо об'єкт або пам'ятку до того чи іншого культурного типу [Приходнюк, 2000, с. 228]. Між тим, як було показано вище, керамічні знахідки і прикраси в похованнях Ізи I і в об'єктах культури карпатських курганів є абсолютно різними, отже могильник Іза I не може бути віднесений до культури карпатських курганів.

Внаслідок всього викладеного слід визнати, що на даному етапі досліджень пам'ятка Іза I не піддається культурному визначенню. Наразі

не знаємо пам'яток, які б могли бути об'єднані з могильником Іза І в одну археологічну культуру.

Крім пам'ятки в Ізі, В. Г. Котигорошко відносить до культури карпатських курганів ще кілька курганних могильників. Розглянемо відомості про ці пам'ятки. В с. Ключарки, Мукачівського р-ну, в кінці ХІХ ст. Т. Легоцький засвідчив курганний могильник. В цьому ж селі у 1881р. у дворі лісника було знайдено срібну римську монету імператора Траяна [Пеняк, 1984, с.190]. Хронологічна і культурна приналежність курганів залишається невизначеною, оскільки зв'язок між знахідкою римської монети і курганами не простежений.

В кінці ХІХ ст. в околицях с. Ліскове Т. Легоцький відкрив курганний могильник. Загальна кількість курганів не повідомляється, в наш час вони знищені. Також в околицях села, знайдено золоту римську монету імператора Максиміана Фракійця [Пеняк, 1984, с.191]. Нарешті, з того ж села походить гончарний горщик, який слугував урною, і має аналогії в пшеворській культурі [Kobal', 1997, s. 40, rys. 9]. Отже, і в цьому випадку прямий зв'язок між знахідками не встановлений. Можна думати, що урна походить з курганного поховання, проте достеменно це невідомо.

Поблизу с. Руське Поле, Тячівського р-ну в кінці ХІХ ст. було зафіксовано два курганні могильники. Перший з них, Руське Поле І складався з 16 курганів, розташованих на схилі підвищення. Їх висота складала 0,5 м, діаметри 4-8 м. За уривчастими відомостями І. Мигалика, який розкопав один з курганів, там виявлено вугілля і фрагменти кераміки. Можливо, йдеться про залишки вогнища. Поховання було в ліпній урні, прикритій пласким каменем [Mihalik, 1892, ol. 95]. Сама посудина не збереглася.

Другий могильник, що нараховував три кургани висотою 0,5-2,2 м та діаметром 20-40 м був досліджений у 1977 р. [Балагури, Котигорошко, Ковач, Петров, 1977, с. 293-294]. В центрі курганів № 1 і № 3 виявлені

округлі ями, заповнені вугіллям, перепаленою глиною і уламками кераміки. Поховання не були знайдені, проте наявні залишки вогнищ, які дослідники вважають ритуальними. В центральній частині кургану № 2 (рис. 88) виявлене вогнище розмірами 8 x 8 м, поблизу східного краю якого лежала купка ретельно перебраних кальцинованих кісток, зверху присипаних попелом. Поруч лежали залізні пружинні ножиці (рис. 97, 2). Потрібно зауважити, що залізні пружинні ножиці є одним з атрибутів спорядження пшеворського воїна. Вони знайдені в пшеворських похованнях Закарпаття, таких як Арданове, Свалява, Братове. Ножиці часто присутні серед поховального інвентарю чоловічих поховань пшеворської культури як на території Польщі [Godłowski, 1976, s. 94-95], так і в інших регіонах [Козак, 1985, с. 61, рис. 2,2]. Відомі вони і в германських похованнях на території Богемії та Германії [Preidel, 1930, с. 270; Müller, 1957, S. 49-50]. На могильнику в Земпліні ножиці знайдені виключно в похованнях пшеворського горизонту, тричі в чоловічих могилах і чотири рази – в жіночих [Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 272].

Отже важко з певністю визначити культурну приналежність цих курганних пам'яток Закарпаття. Ті з них, що згадувалися в повідомленнях кінця позаминулого століття, вже знищені. В тих випадках, коли в минулому, деякі з них були піддані розкопкам, матеріали здебільшого не збереглися. Можна думати, що кургани в Лісковому і Руському Полі відносяться до того ж типу пам'яток, що і курган у Братові, тобто належать до кола старожитностей близьких до пшеворських.

6.3.3 Пошаровий могильник Солонці. Інший тип поховального обряду простежений на могильнику в Солонцях, відкритому поблизу м. Ужгорода в 1977-1978 рр. [Котигорошко, 1987, с. 177-191]. Пам'ятка являла собою майданчик підпрямокутної форми, орієнтований за сторонами світу розмірами 22,8 x 16,5 м, оточений по периметру ровом

завширшки 1,4 -2,6 м при глибині 0,5 м. Поверхню майданчика вкривав шар товщиною 0,2-0,35 м, що складався з деревного вугілля, кальцинованих кісток та уламків повторно обпаленої кераміки. На окремих ділянках, обпалених до червоного кольору, простежені скупчення кальцинованих кісток та знахідок. Виявлено також 12 ям від стовпів якихось дерев'яних споруд (рис. 89, 1). З площі пам'ятки зібрано 15265 фрагментів гончарної та 972 уламки ліпної кераміки в переважній більшості перепаленої та ошлакованої. За підрахунками В. Г. Котигорошко вони походять від більше як 500 кружальних посудин. Здебільшого це миски та мисочки, яких нараховується 340-360 екземплярів, а також 10-12 ваз, близько 40 глеків та більше як 10-12 келихів. Більшість цих виробів вкрита штампованим орнаментом (рис. 90). Ліпний посуд представлений 80-100 екземплярами невеликих горщиків, уламки яких деформовані. В Солонцях також знайдені залізні та бронзова фібули, пряжки, уламки кістяних гребенів, намисто, золоті, бронзові та залізні підвіски, фрагменти скляного посуду, залізні ножі, молоток, залізні пластинки окуть, прясла та інш. [Котигорошко, 1987, с. 176-191]. Потрібно зазначити, що автор розкопок В.Г. Котигорошко як в першій публікації, так і в наступних визначив відкрити в Солонцях пам'ятку як жертвовник, залишений північнофракійським населенням Верхнього Потисся [Котигорошко, 1987, с.176-191; 1991, с. 155].

Проте, навряд чи можна погодитися з В. Г. Котигорошком, що пам'ятка в Солонцях пов'язана із звичаєм людських жертвоприношень, які існували у кельтів, звідки ще ніби у III-II ст. до н.е. проникли в середовище північнофракійського населення Верхнього Потисся, де і збереглися до пізньоримського часу включно, внаслідок, як він вважає, особливої консервативності та відокремленості цього населення [Котигорошко, 1987, с.190]. Не можна визнати переконливими наведені ним аналогії як, наприклад, звичаї людських жертвоприношень, що побутували у кельтів

Галії та Британії або жертovníк пуховської культури в Пресно (Північна Словачія), що датується I ст. до н. е. Це звичай і пам'ятки іншої епохи. До того ж, жертovníк в Пресно відрізняється від Солонцівської пам'ятки не тільки значно меншими розмірами (2,5м x 1м), але й тією обставиною, що знайдені там кальциновані кістки, в переважній більшості, належать свійським та диким тваринам. Людські рештки представлені лише п'ятьма особами [Pieta, 1987, с. 191]. В. Г. Котигорошко як доказ того, що Солонці не може бути могильником зауважує, що там не простежується піклування про мертвих, яке є необхідною рисою всіх поховальних обрядів. Проте і в пізньоримський час і в інші періоди відома достатня кількість поховальних обрядів, різних археологічних культур, які характеризує недбале ставлення до решток кремації. Наприклад, такими є ямні поховання, в яких кальциновані кістки сильно подрібнені, перемішані з деревним вугіллям, а до того ж і далеко не повністю зібрані з поховального вогнища. Поховання решток було другорядною подією, головні обрядові дієства відбувалися перед і під час спалення. Таке ставлення до решток тілопалення релігіознавці пов'язують з сильними анімістичними віруваннями, за якими душа померлого під час спалення відлітає в засвіти [Niewęglowski, 1981, s.445-446].

Між тим в Європі відомі пам'ятки, аналогічні Солонцям за поховальним обрядом і синхронні хронологічно. Йдеться про могильники добродзеньського типу пшеворської культури, досліджені в Польщі, на території Верхньої Сілезії [Szydłowski, 1974; Godłowski, 1981, S. 117]. Добродзеньські могильники являють собою майданчики площею в кількасот квадратних метрів, поверхня яких вкрита суцільним шаром, що містив кальциновані людські кістки, уламки посуду, здебільшого перепаленої, деревне вугілля та пошкоджені дією вогню речі чи їх фрагменти з заліза, бронзи, скла, кістки або глини. Площа могильника в Щедрику, повіт Ополе, становила близько 700 кв.м, в [Szydłowski, 1974,

s.14], в Добродзені-Рендзіні, повіт Люблинець - 250 кв.м [Szydłowski, 1974, s. 40], в Ольштині, повіт Ченстохова, близько 250-300 кв.м [Szydłowski, 1974, s.101]. Нагадаємо, що площа могильника в Солонцях – 376 кв.м. Товщина шару із залишками чисельних кремацій на добродзенських могильниках становила 10-30 см. При дослідженнях в Щедрику, Добродзені та Ольштині були, як і в Солонцях, простежені ями від стовпів [Szydłowski, 1974, s. 15; Fot. 15], а також місця більш інтенсивної дії вогню та скупчень залишків кремації [Szydłowski, 1974, s. 14-15, s. 40-41, s. 100 rys. 8 – 15 та інш.].

Хронологія добродзенських пам'яток забезпечена датуючими речами, що вказують на час їх функціонування у фазі. D. В матеріалах добродзенських старожитностей знаходимо аналогії для солонцівських знахідок. Так, на всіх добродзенських пам'ятках як і в Солонцях, переважну більшість серед знайдених тут фібул складають одночленні фібули з підв'язною ніжкою різних модифікацій з заліза та бронзи. На могильнику в Ольштині знайдено більше 30 односкладових фібул [Szydłowski, 1974, Tabl. CLXXXIV p,r,s,u,v; CLXXVIII b-p; та інш.], в Добродзені - близько 20 [Szydłowski 1974, Tabl. CI, d-r], близько 15 - в Щедрику [Szydłowski 1974, Tabl.VIII, r, g, p; IX, a-c, d, e, g]. При дослідженні могильників зібрана велика колекція залізних кошикоподібних та відерцеподібних підвісок, аналогічних солонцівським [Szydłowski 1974, Tabl. IX k; CII, c, d, e,i h; CLXXX h - z] і пряжок із потовщеною верхньою частиною, подібних до знахідок в Солонцях. [Godłowski 1976, Tabl. XXXIV, 15, 18]. Слід, однак, звернути увагу на той факт, що на могильниках добродзенського типу були знайдені численні предмети озброєння. Між тим в Солонцях знахідки зброї не зафіксовані.

Потрібно зауважити, що могильники, датовані останньою стадією пізньоримського часу, з обрядом, подібним до простеженого в Солонцях та

на пам'ятках добродзеньської групи, відкриті поза межами Верхньої Сілезії на території Польщі та Східної Німеччини.

Отже, подібна еволюція, поховального обряду, що проявляється в тенденції до поширення звичаю поховання в неглибоких ямах та розпорошення решток кремації, простежується і в інших регіонах, зайнятих носіями пшеворської культури. Так, у північній частині Верхньої Сілезії та прилеглих землях ченстоховських вже на початку пізньоримського періоду зникає обряд урнових поховань, а натомість з'являються безурнові поховання, які також відрізняються і від класичних ямних поховань пшеворської культури. Під кінець фази С1, а ще виразніше у фазі С2 з'являються поховання у вигляді плоских скупчень, залишків кремації. В тих випадках, коли обриси поховальних ям можна простежити вони мають виразну ночноподібну форму [Włazejewski, 1998, s. 150-152]. Одним з різновидів ямкових поховань є також великі і досить глибокі ями, всередині яких і поруч знаходяться скупчення кальцинованих кісток. Подібні поховання простежені на ченстоховських могильниках в Опатові та Жабенцю [Godłowski, 1981, s. 116-117].

Важливим є питання, чи можна вважати, що обряд поховання, простежений в Солонцях, є наслідком еволюційного розвитку місцевого ритуалу чи він був принесений новою міграційною хвилею. Перш за все потрібно наголосити, що солонцівський обряд, ні в якому разі не може бути виведений з поховальної обрядності культури карпатських курганів. Немає також підстав залучати карпатську обрядність як аналогію до ритуалу, простеженого на могильнику в Солонцях, як намагаються деякі дослідники. Хоча в карпатських курганах має місце такий спосіб поховання, як залишення решток кремації на місці спалення, але принциповою відмінністю є той факт, що вони накривалися курганным насипом. Як вже зазначалося вище призначення кургану полягає в здатності обмежувати простір і зберігати його і як реальне місце поховання

і як сакральне місце. До того ж в світових релігіях курган є аналогом гори, що уособлює модель світу. Пошаровий спосіб поховання, простежений в Солонцях, відображає зовсім іншу світоглядну систему вірувань.

При дослідженнях в Солонцях було знайдено сім залізних односкладових фібул з підв'язною ніжкою та верхньою тятивою А 158 (рис. 89, 3-7). На підставі цих знахідок хронологія могильника в Солонцях визначена В. Г. Котигорошко в межах III – IV або III – перших десятиліть IV ст. н.е. [Котигорошко, 1987, с.176-191]. Між тим інші матеріали, знайдені в Солонцях, вказують на більш пізній час функціонування могильника [Vakulenko, 1999, S. 161-172; Вакуленко, 2000ж, с. 312-321].

Перш за все це бронзова двоскладова прогнута фібула з підв'язною ніжкою (рис. 89, 2). Характерною відмінністю виробу є довга обмотка зав'язки та дротяне кільце з насічками, вміщене над зав'язкою. Солонцівська двоскладова бронзова фібула знаходить аналогії в комплексах Тиського регіону, що відносяться до гунського часу. Так, в похованні № 3 пізньосарматського могильника Тиссафельбвар [Vaday, 1989, Kat. 18, S. 272] аналогічна прогнута двоскладова фібула з довгою обмоткою зав'язки та дротяним кільцем [Vaday, 1989, Taf. 108, 7; Abb. 16, 11] знайдена в комплексі з двома пряжками кінця IV – початку V ст.н.е. [Vaday, 1989, Taf. 108, 2,3, S.68-69].

До цього ж часу, тобто до фази D відносяться також інші знахідки. Так, серед зібраних на площі могильника уламків скляних виробів, в більшості дрібних та оплавлених під дією вогню, знайдені два фрагменти верхньої частини кубка конічної форми (діаметр вінець 6,2 см) з товстого прозорого зеленкуватого скла (рис. 89, 9). Його форма та декор, що складався з двох горизонтальних канелюрів під вінцями та шліфованих овалів на корпусі, аналогічні скляним посудинам, знайденим в скандинавських похованнях кінця IV – початку V ст. [Straume, 1987, Taf. 4, 152, 59]. Кілька уламків належать скляній тонкостінній світло-зеленій

посудині, прикрашеній накладною хвилястою стрічкою синього скла. Скляний посуд, прикрашений в такий спосіб добре відоме на пам'ятках епохи переселення народів, в комплексах кінця IV – першої половини V ст. [Сорокина, 1979, с. 61, рис. 1; Дмитриев, 1979, с. 52, рис. 1, 40].

В Солонцях знайдений також уламок кістяного трискладового двобічного гребеня прямокутної форми. Це пластинка завширшки 1,5 см, прикрашена врізним орнаментом, з кружечків та двох симетричних рядів частих ліній (рис. 89, 10). Окремі екземпляри подібних виробів відомі вже в IV ст. [Mitrea, Preda, 1966, S. 223, Fig. 33, 2], а в епоху переселення народів подібні гребені є масовими знахідками на пам'ятках Подунав'я та прилеглих до нього територіях Карпатської улоговини [Tejral, 1982, S.142, obr. 51:1-6; Тоčík, 1962, obr.3,2, s.191; Salamon, Barkóczy, 1970, Abb. 6, 19; 7, 30; 8, 12].

Знайдені в Солонцях бронзова (рис. 89, 8) та залізні пряжки (рис. 89, 11,12) були поганої збереженості. В жодному випадку не зберігся язичок пряжки. Проте, в деяких випадках добре помітне потовщення верхньої дужки, що є однією з пізніх ознак і зустрічається на пряжках, що відносяться до фази C3 – D [Godłowski, 1970, Pl. IV, 2; Godłowski, 1976, Tabl.XXXIV, 15, 18]. Нарешті, потрібно наголосити, що обряд поховання, простежений в Солонцях, має аналогії виключно на пам'ятках пізнього етапу пшеворської культури, так звана група добродзеньська, що датуються фази D [Godłowski, 1970, Pl. IV, 2].

Особливу і найбільш яскраву категорію солонцівських знахідок складає 10 золотих підвісок. Це одна ажурна підвіска (рис. 91, 1), чотири круглих капсулоподібних підвіски, (рис.91, 10-13) чотири кошикоподібних (рис. 91, 18-21) та місяцеподібна (рис. 91, 22). Ажурна підвіска, діаметром 15 мм була виготовлена з філігранного дроту. Навряд чи аналогіями для неї можуть служити наведені В. Г. Котигорошком виробу, що походять з поховання 38 на могильнику в Заводі (Угорщина), знайдені в комплексі з

монетою Констанція [Котигорошко, 1987, с.188]. В Заводі виявлені не підвіски, а нашивки, які мали зовсім іншу форму. До того ж означений поховальний комплекс походить з аварського могильника, отже, монета Констанція в даному випадку не може бути хронологічною ознакою [Wosinsky, 1856, S.20, 10-11].

Між тим знахідки ажурних підвісок, подібних до солонцівської, відомі як в Тиському регіоні, так і в інших областях Європи. Одна з них, що також походить з території Українського Закарпаття і зберігається в Києві, в Музеї історичних коштовностей України (рис. 91.2), була знайдена Т. Легоцьким при обстеженні правого берега р. Верке, в південно-східній частині м. Берегово [Бернякович, 1957, с.436].

Дві схожі підвіски (рис. 91, 3, 4), опубліковані Є. Гарам як вироби пізньоантичної роботи, знаходяться в збірці Угорського національного музею, в Будапешті. Одна з них, що, як прийнято вважати, походить з Дунапентеле, насправді в журналі музейних надходжень позначена як придбання, місце знахідки якого невідоме [Garam, 1980, Abb.5,4; Garam, 1993, Taf. 3,13, S.61-62]. Інша, що позначена в роботі Е. Гарам, як прикраса, місце знахідки якої невідоме [Garam, 1980, Abb.5, 3; Garam, 1993, Taf. 35, 8, S.160, як виявляється, була з кальцинованими кістками в ліпній посудині – урні, знайденій у 1878 р. поблизу с. Кьомьорьо, в Тиському регіоні, в області Сатмар, на території Угорщини [Chobor, 1878, S. 264]*.

Аналогічною солонцівській ажурній підвісці була одна з підвісок (рис. 91, 7) знаменитого намиста з Насобурек, в Моравії [Tejral, 1982, obr. 46], куди, крім ажурної, входили ще одна кругла та шість місяцеподібних підвісок, поверхня яких була прикрашена філігранню та зерню, а також підвіска у формі цикади та маленька кругла підвіска з кольоровою

* Дякую др. Е. Іштванович за надану інформацію.

вставкою. Датування Нособурек викликає дискусію. Я.Тейлор, посилаючись на пізні аналогії для зроблених у техніці клуазоне підвіски у формі цикади, що входила до складу Нособуркської прикраси, датує його кінцем V ст. н.е. [Tejral, 1982, S.128]. Б. Свобода відносить нособуркське намисто до кінця IV – початку Vст. [Svoboda, 1953, S.54,], а М. Ян і Е. Бенінгер – до періоду кінця IV – першої третини V ст. [Jahn, 1931, S. 43; Beninger, 1932, S. 68-71]. М. Темпельман-Мончинська зазначає, що шість місяцеподібних підвісок з Нособурек мають точну аналогію в похованні в Нирупі, на Зееланді [Lund Hansen, 1971, DK-42, 8], комплекс якого добре датований фібулою та скляним кубком E-233 другою половиною IV ст. [Tempelmann-Mačhuńska, 1986, S. 379]. Нам уявляється, що слід прийняти більш ранні варіанти, запропоновані для датування Нособуркської прикраси. Зауважимо, що цикадоподібні форми, як і інші вироби, прикрашені перегородковою інкрустацією, поширюються вже в гунський час [Bóna, 1991, S.196], а підвіска-цикада з Нособурек за своїми орнаментальними особливостями відноситься за класифікацією І. П. Засецької до виробів IV стилістичної групи, які мають широке розповсюдження від Казахстану до Рейну в кінці IV – першій половині V ст. [Засецкая, 1982, с. 20-26]. На користь більш раннього датування промовляє також характерне сполучення в одній прикрасі різностильових підвісок, виконаних у філігранній техніці, перегородкової інкрустації та з глухою поверхнею, прикрашеною кольоровою вставкою. Отже, на нашу думку, дату Нособуркського намиста слід віднести до ступені D 1 (за J. Тейлором).

Дві круглі ажурні підвіски (рис. 91, 5, 6) знайдені в похованні N 26 германського могильника на північному заході Франції в Кортраті [Bühme, 1974, Taf. 118, 8]. Комплекс могильника добре датується фібулами тутулус типу Ольденбург другого ступеню (380-420), булавками типу Вермант

третього ступеню (400-450) та скляним кубком з синіми "очками", початком V ст.н.е. [Bühme, 1974, Taf. 118, 5-15].

Нарешті, аналогії солонцівській ажурній підвісці відомі в колі більш пізніх германських пам'яток. Колекція подібних ажурних прикрас (рис. 100, 8) походить з поховань середини та другої половини VI ст. аламанського могильника в Гюфінгені [Fingerlin, 1985, Abb. 640, 651]. Подібна до солонцівської і кругла золота ажурна підвіска (рис. 91, 9) з намиста, знайденого в дитячому похованні меровингського часу (до 680 р.) при розкопках у Франкфурті на Майні [Hampel, 1994, Abb.79, Abb.80].

Чотири підвіски-капсули з Солонців мають передню і задню стінки жорстко спаяні між собою обідком. Їх лицьові та бічні поверхні прикрашена візерунками з філігранної проволоки та зерні (рис. 91, 10-13). В центрі однієї з них був синій камінець (рис. 91, 11). Діаметр виробів 10-13 мм. Одна з капсул діаметром 11 мм має випуклу передню стінку (рис. 91, 13). На думку дослідників капсулоподібні прикраси з'явилися як наслідування римських "bullae". Найчастіше вони виготовлялися з бронзи, рідше із срібла, заліза і зовсім рідко із золота. Крім солонцівських, відомо всього кілька золотих виробів, проте зустрічаються бронзові капсули із позолотою та накладними золотими платівками. В переважній більшості підвіски-капсули мають гладку поверхню, тільки зрідка на передній стінці прокреслений невігадливий візерунок, найчастіше це хрест. Проте, знайдені і розкішно орнаментовані екземпляри, лицьові та бічні поверхні яких, як і у виробів із Солонців, багато прикрашені філігранню та зерню. Орнаментовані золоті підвіски-капсули, знайдені на території Данії [Raddatz, 1957, Taf. 19, 19a,19b), в Берстеді і Торсбергері (рис. 91, 15), бронзові з золотими накладними платівками – виявлені в Гросс-Бестендорфі (рис. 91, 14) та Махаррені [Kleemann, 1939, Abb.7, 3] (рис. 91, 17), а срібна [Blume, 1912, Abb.117] у Елблонгу – Поле Новомейське (рис. 91, 16). Три останні походять з області Польського Помор'я (рис. 93, 3, 4,

5). Основна територія поширення капсулоподібних підвісок охоплює прибалтійські території Німеччини та Польщі (рис. 92). Окремі знахідки зустрічаються на пам'ятках Чехії, Словаччини, Центральної Германії та Скандинавії [Kleemann, 1939, Abb. 10; Raddatz, 1957, Karte 14; Beckmann, 1973, S. 15, Karte]. Їх досить часто знаходять на пам'ятках вельбарської та пшеворської культур [Grabarczyk, 1983, s. 20, 35; Godłowski, 1976, s. 43-44]. В останній час підвіски-капсули виявлені на західних пам'ятках черняхівської культури, в похованні могильника Чернелів-Руський та могильника Масломенжської групи в Грудку [Герета, 1989, рис. 5, 96, в; Kokowski, 1995, s. 231, тара 59]. Вони присутні в комплексах поховань культур давньогерманського кола, що датуються від фази В 1 до початку фази D1 [Beckmann, 1973, S. 4]. Той факт, що найбільш ранні екземпляри “капсул” (ст. В 1) знайдені в Данії та на острові Силт, заставляє дослідників думати, що в ці західні області Германії вони потрапили морськими шляхами, через Балтійське море, а, вже починаючи із фази В 2 стають улюбленими прикрасами для германських племен і на інших територіях [Raddatz, 1957, S. 136].

Виключенням є чотири капсулоподібні підвіски, знайдені на сарматських пам'ятках Угорщини (3 екземпляри) та Румунії (1 екземпляр). Як справедливо вважає А. Вадаї, яка наводить ці дані, сармати навчилися їх носити не в Карпатському басейні [Vaday, 1989, S. 54]. Проте не можна погодитися з дослідницею, що сармати могли перейняти цей звичай в час свого перебування в причорноморських степах, при контактах з населенням античних міст. Очевидно, ці поодинокі екземпляри підвісок-капсул потрапили до сарматів внаслідок їх відомих контактів з германцями. Ці чотири вироби разом із бронзовою підвіскою-капсулою, що знайдена в багатому германському похованні в Цейкові (Словаччина) [Ondrouch, 1975, tabl. 13, 6, s. 69-77], є територіально найближчими до Солонців знахідками “капсул”.

Проте, якщо прийняти до уваги не тільки саму капсулоподібну форму виробів, але і той факт, що солонцівські знахідки виготовлені із золота, а, головне, багато прикрашені філігранню та зерню, то їх аналогії, як було показано вище, виявляються виключно на іншій значно більш далекій від Східних Карпат і зокрема Солонців території Данії та Балтійського узбережжя (рис. 93).

Інші види золотих прикрас, що були знайдені в Солонцях, мають широке розповсюдження на європейських пам'ятках різних культур в пізньоримський період. Це трирога місяцеподібна підвіска, виготовлена з тонкої золотої бляхи (рис. 91, 22) та золоті кошикоподібні підвіски (рис. 91, 18-21). Мода на прості, без прикрас, лунниці, подібні до солонцівської, в основному припадає на IV ст. н.е. [Каргопольцев, Бажан, 1993, с.116]. Відома достатня кількість подібних прикрас і в комплексах гунського часу кінця IV - початку V ст. Так, аналогічні солонцівській місяцеподібній підвісці вироби знайдені в скарбі Валя Стримба в Румунії разом з монетами Граціана (367-383 pp.), пряжками з довгими язичками і гладенькою двопластинчатою фибулою [Horedt, 1982, Abb. 61], на паннонському могильнику кінця IV - початку V ст.н.е. в Чакварі, в похованні 6 [Salamon, Barkóczy, 1970, Abb. 11, 8] разом з янтарною грибоподібною підвіскою та гребенями III типу, фаза D за С. Томас [Thomas, 1960, S.92], в одному з поховань Інтеркизи, що датувалося супровідними знахідками рубежем IV-V ст. н. е. [Alföldi, 1957, S. 445, Abb. 96].

Три золоті кошикоподібні підвіски з Солонців мають округле денце (рис. 100, 18-20), одна – конічну форму. Один з “кошиків” прикрашений філігранню та зерню, інша тільки філігранню, ще дві підвіски лише горизонтальними рубцями. Подібні вироби відомі в похованнях пшеворської, черняхівської, сарматської та дакійської культур та в старожитностях пруського кола. Вони неодмінно присутні в княжих

похованнях в Закшові, Опатові, Любошицях, Цейкові, Хаслебені [Godłowski, 1970, Pl. III, 21; IX, 18; XV, 17; XX, 21; Lund Hansen, 1995, Taf. 22, 7, 8; Vichir, 1976, s. 104-112; Кропоткин, 1972, с.264-269; Маркевич, Рикман, 1973, с.261; Рафалович, 1986, табл. XXII, 12]. Золоті кошикоподібні підвіски також доживають до фази D [Godłowski, 1970. P. 85]. За спостереженнями К. Годловського, цим більш пізнім екземплярам притаманна видовжена форма [Godłowski, 1970. P. 40], що відрізняє також і солонцівські екземпляри. В Солонцях виявлені і залізні відерце- та кошикоподібні підвіски. Хоча вони зустрічаються набагато частіше ніж золоті вироби, територія та час їх поширення збігаються. Зауважимо, що залізні відерцеподібні підвіски виявлено в Закарпатських пам'ятках: в Братовському кургані та в кургані № 12 в Ізі. Такі підвіски досить часто знаходять в комплексах поховань, що датуються ст. D. Хоча в пізніших пам'ятках простежується тенденція до збільшення розмірів цих виробів, але поруч з цим там присутні і підвіски звичайних пропорцій [Istvánovits, 1993, Abb. 6, 8; Abb. 8, 9; Abb. 13, 6, 8; Szydłowski, 1974, tabl. IX, k; tabl. CII, c-h; tabl. CLXXX, h-z; Godłowski, 1970, Pl. IX, 17]. Пряма аналогія солонцівській конічній підвісці нам невідома. Зауважимо лише, що в черняхівському могильнику Данчени, в похованні 292 знайдені срібні "відерця" конічної форми, що були укріплені по двоє на тонкому срібному дроті [Рафалович, табл. XLVI, 2, 3].

Серед прикрас, знайдених на могильнику, є намиста. Це 14-гранні сердоликові намистини, що побутували в широкому хронологічному діапазоні на пам'ятках різних культур пізноримського часу [Бобровская, 1999, с.150-177]. Те ж саме стосується і скляних дрібних намистин біконічної форми блакитного кольору. Вони відомі в черняхівській культурі, в матеріалах її ранніх пам'яток, таких, наприклад, як Ружичанський могильник [Винокур, 1979, с. 130], що датується близько 230-270 рр. [Гороховский, 1988, с. 42], а також і в матеріалах

добродзенського могильника, в Ольштині, хронологія якого припадає на фазу D [Szydłowski, 1974, tabl. CLXXXI, o'-r', t', u', v'].

Таким чином, весь комплекс датуючих знахідок, що походять з солонцівської пам'ятки, дозволяють визначити час функціонування могильника в межах фази D, за періодизацією К Годловського, або фази D1, за уточненою періодизацією Я. Тейлора.

Інші виявлені тут речі відносяться до таких, які широко побутували в часі і не суперечить запропонованій хронології. Проте, складається враження, що довгий час побутування підвісок капсул закінчується на рубежі фаз С3 і D1. В цей же час мода на ажурні підвіски лише починається.

Нарешті слід зазначити, що всупереч твердженням В. Г. Котигорошка, жодна з солонцівських знахідок не відноситься до специфічних предметів, що зустрічаються виключно на гето-дакійських пам'ятках. Якщо деякі з них, як наприклад кошико- та відерцеподібні підвіски присутні в матеріалах дакійських культур, то так само вони поширені на пам'ятках самих різних культур, незалежно від їх етнічного забарвлення. Натомість, інші аналогії, зокрема капсулоподібним та ажурній підвіскам, вказують виключно на пам'ятки германського кола.

6.4. Хронологія закарпатських пам'яток пізньоримського часу.

Найраніші поховальні пам'ятки, дата яких припадає на самий початок пізньоримського часу, або, навіть, на перелом ранньо- і пізньоримського періодів в Закарпатті, це ґрунтові могильники пшеворської культури з обрядом тілоспалення, поховальний інвентар яких складала зброя. Типологічна і хронологічна класифікація предметів пшеворського озброєння, величезна кількість якого походить з пшеворських пам'яток, відкритих на території Польщі, Словаччини,

Подністров'я тощо, детально розроблена в численних наукових працях. Каталог пшеворської зброї, виявленої на закарпатських пам'ятках, та його хронологічна класифікація за розробками М. Біборського, М. Яна та К. Годловського, подані в роботі І. Кобаля [Kobal', 1997, s. 45-48]. Потрібно зауважити, що могильники в Арданово 1, Арданово 2 та Сваляві не були розкопані спеціалістами. Отже знайдені там речі не прив'язані до окремих поховань. Тому хронологія пам'яток може бути визначена тільки сумарно.

Виявлені на пам'ятках мечі, списи, умбони та остроги дозволяють датувати могильники Арданово 1, Арданово 2 та Сваляві кінцем В 2 – С1. Скарб з Верхньої Вижниці, де знайдено меч та дві коси, та випадково знайдений меч з Новоселиці відносяться до фази С1. Більш широко, в рамках пізньоримського періоду визначається час функціонування могильника у Квасове [Kobal', 1997, s. 45-51].

Характерні предмети озброєння, виявлені в кургані в Братове, а саме, умбони щитів, наконечники списів, остроги з асиметричними дужками визначають хронологію пам'ятки в межах фази С1а [Kobal', 1997, S. 51].

Значно бідніші знахідками поховання могильника в Ізі. Загалом, можна констатувати, що там є ранні поховання, що відносяться до фази С1 – початку С2 і пізні – фази D.

Комплекс датуючих речей, знайдених при дослідженні пошарового могильника у Солонцях, серед яких двоскладова фібула з довгою обмоткою зав'язки, уламки двостороннього кістяного гребеня та скляного келиха із шліфованими овалами, ажурна золота підвіска визначають час функціонування могильника в межах D1.

Як видно з викладеного вище, по різні сторони Східної частини Карпатського хребта, тобто в Прикарпатті та Закарпатті, хронологія пам'яток пізньоримського часу опирається на абсолютно різні категорії датуючих матеріалів. В Прикарпатті основними хронологічними індикаторами служать двоскладові фібули та амфори, в Закарпатті –

односкладові фібули та зброя. Не можна не помітити також, що в Прикарпатті могильники, де виявлені найбільш ранні знахідки, за якими можна визначати дати. практично ні обрядом, ні поховальним інвентарем не відрізняються від могильників датованих найпізніше. В той час, в Закарпатті, впродовж пізньоримського часу спостерігаються неодноразові і кардинальні зміни поховального обряду.

Як було показано вище, хронологічні визначення закарпатських пам'яток прямо пов'язані з проблемою хронології залізних односкладових фібул з підв'язною ніжкою (А 158). Зразу підкреслимо ту закономірність, що в області Східних Карпат подібні фібули відомі лише за внутрішнім боком Карпатського хребта, де вони становлять найпоширеніший тип застібок. На пам'ятках Закарпаття в кургані Братове, в курганах могильника в Ізі та на могильнику в Солонцях знайдено 17 екземплярів таких фібул, в той час, як жодної подібної знахідки не виявлено на пам'ятках пізньоримського часу в Прикарпатті.

Найбільш раннім поховальним комплексом на Закарпатті, що містив залізну односкладову фібулу типу (А158), є одне з ямних поховань в Братове. Виріб мав довжину 6,7 см і напівкруглий перетин корпусу (рис.84, з). В тому ж похованні були уламки посудини *terra sigillata* (Dragendorf 37), що датується періодом С1а (рис. 84, у). В цілому хронологія всього Братівського комплексу визначається цією ж датою.

Дев'ять залізних односкладових фібул, частково в уламках (рис. 87, 1-8), виявлені при розкопках курганного могильника в Ізі [Смішко, 1960, с. 51- 59; Котигорошко, 1980, с. 229-247]. В шести курганах знайдено по одному екземпляру застібок. В кургані № 23 дві фібули знаходились в урні, а фрагмент ще однієї такої ж застібки був в заповненні ями, що була на відстані 0,4 м на південь від урни. В інших випадках фібули знаходились в урнах (3), біля неї (1), в заглибленні, поруч з кальцинованими кістками (1) та серед залишків вогнища (1). Їх розміри від

6 см. до 7,6 см. Найменша має круглий перетин дужки, решта - прямокутний. Ці знахідки дали підставу В. Г. Котигорошко віднести могильник в Ізі до пам'яток кінця III – IV ст. [Котигорошко, 1980, с.229].

Визначаючи хронологію пам'ятки, ми опиралися передусім на знахідки пряжок. В цьому зв'язку слід згадати, що в кургані № 13, на вогнищі якого знайдена односкладова залізна фібула, в одній із урн була залізна пряжка з рамкою прямокутної форми, дужка якої була закріплена на осі загнутими кінцями (рис. 87, 9). Найбільше поширення таких виробів припадає на період C1, хоча вони входять в моду ще раніше. К. Годловський зауважив, що пряжки з прямокутною рамою досить часто зустрічаються в комплексах з фібулами з підв'язною ніжкою, наближених до типу A158. Очевидно, це є наслідком тієї обставини, що в обох випадках йдеться про речі, які протягом ранньої фази пізньоримського періоду зустрічаються передусім в чоловічих похованнях [Godłowski, 1977, s. 33-34].

З восьми фібул, виявлених в матеріалах могильника в Солонцях в достатній збереженості, що дозволяє визначити їх тип, сім – це залізні односкладові фібули з підв'язною ніжкою та верхньою тятивою A 158. Їх довжина 4,5 – 7 см, перетин дужки круглий або напівкруглий. На підставі саме цих знахідок хронологія могильника в Солонцях визначена В. Г. Котигорошко в межах III – IV або III – перших десятиліть IV ст. н.е. [Котигорошко, 1987, с.176-191]. Між тим, як було показано вище, інші матеріали, знайдені в Солонцях, вказують на більш пізній час функціонування могильника, у фазі D1.

Як відомо односкладові фібули з підв'язною ніжкою A158 з'являються в Європі на початку пізньоримського періоду, в кінці II – на початку III ст. н.е., B2/C1a і побутують аж до його кінця практично без зміни форми, продовжуючи бути популярними і на початку періоду Великого переселення народів, у фазі D [Godłowski, 1977, s. 26].

В. Свобода вважає, що залізні односкладові фібули походять з Порейнських провінцій. Саме на цій території виявлено велику кількість датованих поховань, де односкладові фібули A158 зустрічаються від кінця II – першої половини III ст. [Svoboda, 1948, s. 74-76].

Їх поява в близьких до Українського Закарпаття регіонах фіксується закритими комплексами, добре датованими посудом *terra sigillata*. 19 екземплярів подібних фібул знайдено на словацькому могильнику в Очкові, а в похованні 222 цього могильника залізна односкладова застібка з підв'язною ніжкою була в комплексі з фрагментом *terra sigillata* рейнських або вестерндорфських майстерень, що датуються кінцем II – початком III ст. н. е. [Kolnik, 1965, s.202, obr. 11, 6-9]. До цього ж періоду відносяться комплекси поховань XI/17 та 22 на могильнику в Гортобаги-Порошат (Угорщина) з односкладовими залізними фібулами та *terra sigillata* [Gabler, Vaday, 1986, p. 17]. До періоду Маркоманських війн відносяться подібні фібули з інших словацьких пам'яток [Kolnik, 1965, s.202; Lamiová-Schmiedlová, 1961, tab. VI, 6,7]. Нагадаємо, що в Братовському кургані одночленна залізна фібула теж знайдена в комплексі з *terra sigillata* (рис. 84, з,у).

Як було показано вище, для території Закарпаття залізні прогнуті односкладові фібули з підв'язною ніжкою можуть визначати хронологію тільки в широкому діапазоні пізньоримського часу [Vakulenko, 1998, P. 241-247; Вакуленко 2000а, с. 137-145]. Більш вузьке датування пам'яток, де виявлені подібні застібки, можливе лише із врахуванням інших датуючих предметів або характерних ознак.

Матеріали закарпатських пам'яток не підтверджують хронологію односкладових прогнутих фібул з підв'язною ніжкою A158, запропоновану А. К. Амброзом, який зробив спробу розділити їх на два хронологічно послідовних варіанти. Підставою поділу стала форма перетину дужки фібули. При цьому більш ранніми, кінець II – III ст., визнавалися вироби з

круглим перетином дужки. Перетин напівкруглий або сплющений гранований, на його думку, був ознакою більш пізніх виробів, кінця III - IV ст. [Амброз, 1966, с. 58-59].

Застосування класифікації А. К. Амброза без урахування інших матеріалів привело В. Г. Котигорошко до помилкового датування закарпатських пам'яток. Наприклад, Солонці були ним датовані III-IV ст. або навіть III – першими десятиліттями IV ст. [Котигорошко, 1987, с. 190]. Така хронологія призвела до спотворення картини загальної етнокультурної ситуації в регіоні.

К. Годловський на матеріалах пшеворських пам'яток Верхньої Сілезії прийшов до висновку, що більш пізньою ознакою застібок цього типу може бути масивна дужка, кругла, овальна або багатокутна із заокругленими кутами в перетині [Godłowski, 1977, s. 25]. Серед солонцівських фібул є один екземпляр застібки (рис. 98, 3) з більш масивною круглою в перетині дужкою. Натомість, відсутні застібки збільшених розмірів, що також вважається ознакою хронологічно пізніших підв'язних односкладових фібул. Дійсно, фібули довжиною 9-11 см знайдені на могильнику в Добродзені [Szydłowski, 1974, tabl. CI, g, s]. У похованні № 46 на могильнику в Синтана де Муреш велика одночастна фібула з підв'язною ніжкою знайдена в комплексі кінця IV ст. разом з фібулою з напівкруглою голівкою та ромбічною ніжкою [Kovács, 1912, p. 297, ill. 62]. Нарешті, подібна застібка довжиною в 10,8 см. була в похованні 5 на могильнику в Тисадоб-Сигеті [Istvánovits, 1992, Fig. 2, 2], пам'ятці добре датованій кінцем IV – початком V ст. н.е. і розташованій в тому ж верхньотиському регіоні, що і могильник в Солонцях.

Проте, неважко помітити, що жорсткої залежності між розміром та відносно пізнім датуванням односкладових фібул не існує. Цей зв'язок в межах пізньоримського періоду слід розглядати лише як тенденцію. Адже в тому ж таки могильнику в Тисадоб-Сигеті, звідки походить фібула A158

збільшених розмірів, в похованні № 6, знайдена також застібка A158 з круглою в перетині дужкою, довжина якої була всього 4,9 см [Istvánovits, 1992, Fig. 2, 1]. Як великі, так і маленькі [Szydłowski, 1974, tabl. CI, q, m] підв'язні односкладові фібули A158 присутні і в матеріалах добродзеньських могильників. Отже, якщо великі розміри односкладової застібки можуть, в якійсь мірі бути ознакою відносно більш пізньої дати, то її маленькі розміри не є свідченням більш ранньої хронології.

Появу залізних односкладових фібул на теренах Карпатського регіону слід пов'язати з пшеворською експансією, що поширилася на ці землі в часи перебігу Маркоманських війн. Очевидно, що присутність односкладових застібок в найпізнішій пам'ятці римського часу на Закарпатті, в Солонцях, пов'язана з новою хвилею міграції германського населення в область Карпат.

6.5. Економічні та культурні зв'язки.

Серед імпортованих виробів, знайдених в Закарпатті, можна назвати лише terra sigillata з Братова та кілька уламків скляних посудин, що походять із Солонців. Вони належать келихам, прикрашеним шліфованими овалами або накладною хвилястою стрічкою. Подібний посуд вироблявся в різних майстернях на території Імперії в IV ст. н. е.

Проте обмежена кількість римських імпортованих виробів, відкритих на території Закарпаття, не означає ізоляцію або слабкий розвиток зовнішньої торгівлі. Проти цього свідчить велика кількість монетних знахідок як поодиноких, так і зібраних у скарби. На території Закарпаття зафіксовано 1500 римських монет, в тому числі і 45 золотих. Нагромадження римських монет в цьому регіоні відмічають дослідники [Gabler, 1968, s 212]. З території Закарпаття походить 6 скарбів римських монет: Берегово, де були монети від Веспасіана (69-79 рр н. е.) до Костантина I (306-337 рр. н. е.), а також

золоті прикраси та інш., Берестове, з монетами від Сабіни, дружини Адріана (117-138 рр. н. е.), до Валента (364-378 рр. н. е.), всього 25 золотих монет, більшість з яких мала сліди утилізації, а також золоті злитки та золотий ланцюжок; Мукачево з монетами від Антоніна Пія (138-161 рр. н. е.) до Гонорія (395-423 рр. н. е.); Гайдаш з монетами від Антоніна Пія (138-161 рр. н. е.) до Септімія Севера (193-211 рр. н. е.); Руське Поле – монети від Адріана (117-138 рр. н. е.) до Септімія Севера (193-211 рр. н. е.); Нанково – монети від Доміціана (81-96 рр. н. е.) до Септімія Севера (193-211 рр. н. е.), всього 1000 срібних денаріїв [Брайчевський, 1955, с. 134-135]. Потрібно відмітити, що подібно як і в Прикарпатті на територію Закарпаття продовжується приплив римських грошей і у IV ст. н. е.

Очевидно, головним товаром, який могла обмінювати закарпатська людність на римські вироби, була сіль. В Закарпатті, у його східній частині, поклади кам'яної солі виявлені в місцевостях поблизу сс. Новоселиця, Теремля, селища Солотвино. В соляних копальнях поблизу Солотвино розробки покладів кам'яної солі в пізньоримський час засвідчені археологічно. Тут знайдені сліди видобутку солі катакомбним способом. Про використання цих шахт в пізньоримський час свідчать знайдена Ф.М. Потушняком в копальні в Солотвино римська монета імператора Константина II.

Важливо відмітити, що Солотвинські солекопальні знаходилися поруч з р. Тисою, яка є основною водною артерією регіону. Цей шлях вів до римської митниці і факторії (сучасне місто Сегед), залишки якої були відкриті на острові, оточеному водами Тиси. Виявлений на острові напис, що відноситься до часів Антоніна Пія повідомляв, що митна станція була разом і торговим поселенням [Gostar, 1951, s. 169-188]. Практика митних поборів постала з другої половини – кінця II ст. Спеціальні митні станції розміщувалися в головних наддунайських центрах. Задokumentовані митниці у Брігеціо, Аквінкумі, Інтерцизі.

Потрібно зазначити, що митна станція, відкрита у Сегеді, розміщувалася поза кордонами Римської імперії, на важливому шляху, що з'єднував Панонію і Дакію і проходив вздовж р. Марош. Митниця в Сегеді, яку ототожнюють з Фарцискумом, що його згадує Птолемей, була важливим посередницьким пунктом для поставок солі в Імперію. Сюди ж долиною р. Мареш вів соляний шлях з Трансильванії [Gabler, 1968, s 212]. Цікаво зазначити, що і в часи пізнього середньовіччя, аж до кінця XIV ст. закарпатська сіль транспортувалася Тисою у Сегед [Задорожний, 1989, с. 135].

6.6. Гончарство.

Як вже зазначалося, традиції кельтського ремісничого гончарства не знайшли прямого продовження на території Закарпаття в пізньоримський час. Непереконливими виглядають намагання В. Г. Котигорошка довести, що виробництво гончарного посуду не припинялося тут з III-II ст. до н. е., безперервно розвиваючись аж до V ст. н. е. [Котигорошко, 1993, с. 155]. Вже в II ст. н.е. керамічний комплекс пам'яток пшеворської культури, що поширюється на територію Українського Закарпаття та Східної Словаччини, демонструє повну відсутність гончарного посуду. Жодної кружальної посудини немає в похованнях Арданово, Сваляви, Братова, що датуються фазами B2-C1 (кінець II–перша половина III ст.).

Матеріали могильника Іза I, демонструють кількісне переважання ліпного посуду над гончарним. За підрахунками В.Г. Котигорошка лише 39% знайденої тут кераміки належать гончарним виробам. При цьому потрібно зазначити, що в ряді курганів Ізи I кружальна кераміка відсутня навіть у фрагментах, а з 42 виявлених в курганах урнових посудин тільки 6 є гончарними, а решта – 36 – ліпними. [Котигорошко, 1980, с.238, 242].

Таке виразне переважання ліпного посуду над гончарним в хронологічно більш ранніх пам'ятках дає підстави вважати, що на ранній стадії пізньоримського періоду гончарний посуд лише починає входити в побут закарпатського населення. До того ж різностильність гончарного посуду, знайденого в Ізі, дозволяє зробити обережне припущення, що, можливо, на ранньому хронологічному етапі існування пам'ятки це населення його не виробляло.

Проте, вже на могильнику в Солонцях, пам'ятці періоду С3-D спостерігається значне переважання гончарного посуду. Тут знайдено 15265 уламків гончарного посуду і тільки 979 уламків ліпного. Отже, можна констатувати, що по-перше, в Закарпатті, як і на інших територіях Східної та Центральної Європи, виробництво кружального посуду почалося в пізньоримський час після хронологічної перерви і не мало зв'язку з попереднім гончарством, по-друге, наявність його поступального розвитку протягом всього пізньоримського періоду.

Доказом цього є також той факт, що знаменитий гончарний осередок в Берегшурень-Берегово почав працювати не раніше кінця III ст. н. е. [Istvánovits, 1997, p. 772].

Промисловий район Берегшурень-Берегово розташований по обидві сторони кордону між Угорщиною та Україною, де на ділянці близько 1 км. вздовж течії р. Миц відкрито більше 100 гончарних горнів. Очевидно до цього ж осередку належать і гончарні печі з Берегова, розташовані в декількох кілометрах від Берегшурені на тій самій лінії по обох боках русла р. Миц [Istvánovits, 1993, p. 130]. Початок досліджень промислового району почався більше 40 років тому дослідженнями угорського археолога Д. Чоллані, який в 1965-1969 рр. розкопав 50 гончарних горнів. Більшість з них мали круглу або близьку до круглої форму, діаметр в середньому 1-2 м. Решітку-черинь випалювальної камери підтримував круглий стовп. Частина горнів була згрупована в такий спосіб, коли устя двох-трьох печей

виходили в одну припічну яму. За спостереженнями Д. Чоллані в більшості випадків гончарні печі діяли одночасно. Наявні також поодинокі печі. В Берегшурані виробляли сірий кружальний посуд. Найбільшу його кількість складають різні за формою та розміром миски із сильнопрофільованою поверхнею. Крім мисок, часто зустрічаються глечики, флакони та келихи. Більше третини знайдених тут уламків посуду орнаментована штампованими візерунками в різних поєднаннях. Були знайдені у великій кількості і самі штампи [Istvánovits, 1993, p. 130-131]. Д. Чоллані вважав, що Берегшуранський осередок функціонував з кінця II – початку III ст. н. е. до IV-V ст. н. е. і належав так званій Берег-культурі, носіями якої були вандальські племена [Csallóczy, 1966, s. 87-88].

Останніми розкопками в Берегшурані, проведеними Е. Іштванович, виявлено двошаровість пам'ятки. Тут було виявлене поселення, початок життя на якому датований фібулою сарматського типу фазою C1, тобто кінцем II – початком III ст. Більша частина селищних об'єктів – це ями, яких знайдено більше як 350. В заповненні об'єктів знайдена ліпна кераміка, що має аналогії в пшеворській культурі та частково в матеріалах дакійських культур. В період, коли це поселення існувало гончарний осередок ще не працював. Його об'єкти складають другий, більш пізній шар пам'ятки. Після припинення існування селища, що можливо пов'язане з подіями, після яких римляни залишили провінцію Дакію, на цій території з'являється інша група людей, які в кінці III ст. н. е. заснували тут гончарне виробництво [Istvánovits, 1997, p. 717-723].

Знахідки штампованої кераміки на пізньосарматських пам'ятках, а також велика її кількість виявлена в Солонцях, дозволяє стверджувати, що виробництво гончарного посуду продовжувалося в осередку і в IV ст. Дослідники цілком слушно пов'язують заснування берегшуранського центру з впливом майстерень, що працювали на півночі Дакії в Пороліссумі [Kolnik, 1971, s. 527; Lamiová- Schmiedlová, 1969, p.467-474].

Потрібно тільки ще раз вказати на три моменти, хоч частково про це йшлося вище. По-перше, вірогідніше всього ми маємо справу не з впливом, а з прямим переселенням майстрів з Пароліссума. По-друге, ці переселенці з Дакії проте не були даками. Це були майстри кельтського походження, які самі або їх батьки переселилися в Дакію з Паннонії, про що незаперечно свідчать штампи з кельтськими іменами, виявлені на посуді, виготовленому в Пароліссумі. По-третє, кружальна кераміка, прикрашена штапованим орнаментом, не є етнокультурною ознакою і не може бути тією основною характерною рисою, що могла б визначати ареал певної культури. Її виготовлення і поширення є даниною моді.

Потрібно зауважити, що нічого подібного до берегшуранського гончарного осередку немає в області, що лежить на північ від Карпат. Як правило, на цій території ми зустрічаємо на поселенні один-два гончарних горни. Очевидно, це вказує на різні соціальну та економічну структуру населення по обох сторонах Карпат. Виробництво гончарної кераміки на Прикарпатті було значно більше децентралізоване, а кружальний посуд більш широко використовувався в побуті, ніж у населення Закарпаття.

6.7. Міграційні процеси як визначальний чинник етнокультурного розвитку регіону.

Область верхньої течії р. Тиса безумовно була частиною так званої “буферної зони”, яка пролягала між Імперією та більш віддаленим варварським світом, тому її аж ніяк не могли обминати потужні поліетнічні міграційні потоки, що направлялися до кордонів Риму. Після подій Маркоманських війн найбільший вплив на загальну ситуацію в регіоні мала боротьба племен за Дакію яка розпочалася після 270 р. і неодноразово втягувала варварів у значні міжплемінні конфлікти, що сприяло постійному пересуванню різноетнічного населення.

Внаслідок цих подій в пізньоримський час на території Закарпаття створюється нестабільна і етнічно мінлива ситуація [Вакуленко, 2001б, с. 117-134; 2003а, с. 56-67]. Археологічно це знаходить свій прояв у існуванні різних типів поховальних пам'яток, які не можуть бути об'єднані в одну археологічну культуру. Не випадково вчені, вивчаючи археологічні пам'ятки пізньоримського часу на суміжних територіях Словаччини та Угорщини, часто дають їм хронологічне, а не культурне визначення, наприклад, “поселення пізньоримського часу” або відмічають змішаний характер матеріалу [Kolnik, 1980, s. 204-207; Béreš, Lamiová-Schmiedlová, Olexa, 1991, s. 166-191; Istvánovits, 1992, s. 90-101].

Безперечним є, однак, що важливу, якщо не головну роль у етнічних і культурних процесах на території Закарпаття у пізньоримський час відігравали племена пшеворської культури. Постійні міграції пшеворського населення на територію Закарпаття створювали етнічне тло краю.

Однак, потрібно зазначити, що речові знахідки, виявлені в похованнях Закарпаття, починаючи з III ст., знаходять відповідність не лише в матеріалах пшеворської культури. Тут слід згадати могильник в Ізі I, який не належав пшеворському населенню, знахідки в Солонцях золотих підвісок-капсул, аналогії яким відомі лише на германських пам'ятках Балтійського узбережжя, поза областю поширення пшеворської культури. Можна думати, що у пізньоримський час території Закарпаття крім пшеворського населення або і разом з ним до досягали також інші прибульці.

Проте, звернімо увагу, на ту обставину, що попри різні поховальні обряди і хронологію закарпатські поховальні пам'ятки пізньоримського часу в тій чи іншій мірі пов'язані між собою спільними рисами. Так, ґрунтові поховання типу Арданово і курганні поховання в Братово супроводжувалися зброєю. Братове і могильник в Ізі пов'язує курганна

обрядність і наявність односкладових підв'язних фібул. Ізу і могильник в Солонцях об'єднує наявність штампованої кераміки і знову ж таки підв'язних односкладових фібул.

Отже, можна думати, що в пізньоримський час населення Верхньотиського регіону складало етнічно близькі, найбільш вірогідно, германські племена.

Нарешті, слід сказати, що після середини III ст. на території Закарпаття, Східної Словаччини та суміжних районів Угорщини археологічно не простежуються будь-які сліди перебування дакійської людності [Istvánovits, 1997, p. 722; Lamiová-Schmiedlová, 1997, p. 745].

Всі ці явища добре збігаються із загальними європейськими історичними тенденціями, визначеними за письмовими джерелами. Історики зазначають, що III ст. було ключовим періодом першого етапу Великого переселення народів, а його рушійною силою - германські племена. Історичні джерела фіксують високий рівень мобільності германських племен і значний географічний розмах їх пересування. [Буданова, 2000, с. 12, 31; Колосовская, 1996, с. 146-147; Ременников, 1954; Ременников, 1984]. Натомість фракійські племена відносяться до інертних учасників Переселення, основні події якого супроводжувалися розселенням мігруючих племен у фракійському та іллірійському світі [Буданова, 2000, с. 9, 12].

Цікаво додати, що за спостереженнями польського антрополога В. Сука основна частина Закарпаття – це зона лапоноїдного типу балтійського походження, низькорослого та широколицього, генетично суттєво відмінного від гуцульського населення [Suk, 1932, s. 3-28].

Отже, на основі археологічних матеріалів можна з певністю стверджувати, що в римський час територія Закарпаття не була відокремлена від подій загальноєвропейської історії. Це не був глухий

закуток Європи, віддалений від головних міграційних шляхів, а відтак не було Закарпаття і своєрідним заповідником північнофракійської людності. Натомість, постійний приток нового населення в процесі пульсуючого характеру міграцій, що характерно для території “буферної зони”, створював строкату етнокультурну ситуацію, в якій головна роль належала різним племенам германської людності.

ВИСНОВКИ

Пізньоримський період має особливе значення для розуміння загального перебігу історичних процесів у Європі, оскільки в ті часи мало місце унікальне явище, а саме зіткнення людності, що перебувала в різних суспільно-економічних формаціях. Йдеться про варварські племена, які були на фінальній стадії розкладу первіснообщинного ладу і Римську імперію, що переживала кризу рабовласницького ладу. Цей період характеризується посиленням міграційних процесів і, внаслідок цього, формуванням нових спільнот, що знайшло свій прояв у виникненні нових археологічних культур. Отже, без дослідження європейської історії другої чверті I тис. н.е. неможливе розв'язання складних питань етногенезу європейських народів.

Не лише події, що відбувалися на кордонах Римської імперії, етнічні зрушення і військові дії поблизу лімесу, але й внутрішнє життя римських провінцій, особливо придунайських, політика центральної і місцевої влади, розвиток ремесла і торгівлі, організація сільськогосподарського виробництва - все це мало безпосередній вплив на долю племінного населення Європи і, особливо, Карпатського регіону.

Історична ситуація на територіях по обох боках Карпатської дуги, в Прикарпатті та Закарпатті складалася у тісному зв'язку із загальноєвропейським перебігом подій і була прямим відображенням їх неоднозначності і розмаїття. Населення Східнокарпатського регіону не лише було включене в загальноєвропейські історичні процеси, але й внаслідок свого географічного розташування приймало активну участь в розвитку подій на Європейських теренах. У пізньоримський період в історичному розвитку Карпатського краю, завдяки його географічному розташуванню і наближеності до римських провінцій, велику роль у порівнянні з іншими регіонами відігравали міграційні та інфільтраційні процеси. Археологічні матеріали свідчать, що всередині Карпатського

регіону спрямованість і значення цих процесів не було однаковим, по-різному визначаючи долю стародавнього населення краю на територіях, розташованих на північ та на південь від Карпат.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття в науці склалася ситуація, коли нагромадження археологічних матеріалів та теоретичні надбання вітчизняної та європейської науки створили передумови до виходу на новий, якісно вищий рівень знань про історію стародавнього населення Карпатського регіону в пізньоримський час.

Комплексний аналіз археологічних матеріалів, здобутих як новими, так і попередніми дослідженнями, їх розгляд у контексті тогочасних загальноєвропейських реалій, дозволив з певністю спростувати раніше прийняте в науці положення про існування в передгірних областях Українських Карпат по обох сторонах Карпатських гір, тобто як в Прикарпатті, так і в Закарпатті, однокультурного та одноетнічного населення.

Територія Прикарпаття була зайнята археологічними пам'ятками, які належать до культури карпатських курганів. На компактній території Прикарпаття між верхів'ями річок Дністер, Прут, Сірет і Карпатами у ІІІ - початку V ст. проживало землеробське населення, яке залишило культуру карпатських курганів. Їй притаманні відкриті поселення на зручних для землеробства місцях.

Курганний поховальний обряд культури чітко виділяє її серед тогочасних старожитностей Європи, для яких здебільшого характерні ґрунтові могильники без зовнішніх ознак. Своєрідність похованням культури карпатських курганів надавав той факт, що кремація небіжчиків відбувалася на місці поховання, на тому ж місці насипався курган. Спалені рештки залишали на підкурганній площі, а також вміщували в ямки або урни. При облаштуванні курганів іноді використовувалися дерев'яні, земляні та кам'яні конструкції. Практично у всіх випадках були виявлені

перепалені фрагменти розбитого посуду. Деякі поховання супроводжувалися посудинами-стравницями із жертвовною їжею і напоями, а також жертвними тваринами, серед яких найчастіше зустрічається кінь.

Особливі умови поховального обряду, коли небіжчика спалювали в одязі, а предмети поховального інвентарю здебільшого нищилися, утруднюють визначення соціального статусу похованих. Однак, можна вважати, що кількість посудин-стравниць із заупокійною їжею і напоями, які супроводжували небіжчика, свідчать про його майновий і соціальний статус. Нарешті, багатими без застереження, слід вважати поховання, де були знайдені римські імпорتنі речі: амфори, скляні чаші, монети. У цих випадках проявляється здатність римських імпортів демонструвати матеріальне і суспільне становище їх варварських власників. Ознаками початку суспільного розшарування є також різні розміри поховальних споруд – курганів, можливо, сліди грабіжницьких прокопів, тощо.

Населення Прикарпаття виготовляло і користувалося високоякісним гончарним посудом, який вироблявся в місцевих гончарних майстернях. Ліпний посуд використовувався менше.

В курганах і об'єктах поселень знайдені знаряддя праці, та побутові речі: залізні наральник, серпи, долото, ножі, цвяхи, кам'яні жорна, керамічні прясла, тягарці до ткацьких верстатів та рибальських сіток тощо. Прикраси та елементи одягу представлені фібулами, пряжками, намистом. Серед предметів озброєння та кінського спорядження були два наконечника списів, втоки, стріла, вудила, острога та бляшка, яка служила прикрасою кінського убору. Більшість побутових речей і прикрас знайдених в похованнях були пошкоджені вогнем поховального вогнища.

На пам'ятках культури карпатських курганів знайдені речі, які можуть визначити хронологічний період її існування. Найбільш ранню дату, яка припадає на період C1b–C2 (230-270 рр.) репрезентують амфори з курганів Нижнього Струтиня і Грушева, бронзова двоскладова підв'язна

фібула, дві бронзові и фрагмент срібної двоскладових фібул з високим приймачем, дужки яких були прикрашені накладними дротяними кільцями.

Більшість імпортованих речей, знайдених на пам'ятках культури карпатських курганів, датуються IV ст. – періодом її розквіту. Це амфори, глини, скляні та полив'яна чаші.

Такі знахідки як біметалічні вудила з кургану в Стопчатові, пласка прорізна бляшка з Перерослі, пряжки із загнутим язичком, бронзові двоскладові фібули з пластівчастим корпусом, дозволяють датувати найпізніші комплекси в межах фази D. Таким чином, час існування культури карпатських курганів слід визначити в хронологічних рамках C1b–D загальноєвропейської періодизації (за К. Годловським).

Характеристика соціально-економічного розвитку конкретного стародавнього суспільства може бути представлена через реконструкцію основних видів його господарської діяльності. В археологічних матеріалах найбільш повно відбилися такі сфери господарської діяльності, як землеробство, гончарство та торгівля.

У 1980-х роках на новому етапі археологічного вивчення прикарпатських старожитностей були зроблені відкриття, які однозначно і беззаперечно можна тлумачити на користь землеробського характеру господарства прикарпатського населення в пізньоримський час. Передусім йдеться про унікальний комплекс зернохвищ із згорілим збіжжям, досліджений у 1983-1987 рр. на поселенні Пилипи-4, залізні наральник та серп, виявлені в курганах могильників Пилипи-1 та Товмачик.

Палеоботанічні аналізи матеріалів, що походять з Пилипівських зернохвищ, виявили широкий асортимент сільськогосподарських культур. Серед злакових переважав ячмінь півчастий [*Hordeum vulgare*]. Досить часто траплялися і зернівки ячменю голозерного [*Hordeum vulgare* var *coeleste*]. Майже в однаково великих кількостях знайдено овес [*Avena*

sativa] і просо [*Panicum miliaceum*]. Серед пшениць найбільша кількість належить двозернянці (*Triticum dicocum shrank*).

Широкий асортимент злакових культур, досконалі знаряддя обробітку ґрунту, хлібозбирання та переробки зерна, а саме, залізний наральник і серпи та жорна, спеціальні ємності та споруди для зберігання збіжжя, такі як зерносховища, відкриті на поселенні Пилипи-4, – все це дозволяє зробити висновок про існування в пізньоримський час на Прикарпатті орного землеробства високого рівня розвитку і продуктивності та припускати наявність у рільництві перелогової системи.

Очевидно, тільки в пізньоримський час, внаслідок як іманентного розвитку так, і не в останню чергу, завдяки багатостороннім римсько-варварським контактам, у населення Центральної та Східної Європи сформувався економічний базис та соціальна сфера, необхідні для сприйняття та застосування нової гончарної техніки. Впровадження керамічного виробництва в середовище варварського світу Центральної та Східної Європи відбулося за прямої участі провінційноримських майстрів, якими і була принесена вся система знань та навичок гончарного ремесла, запозичена з придунайських провінцій. Це стосується і прикарпатського населення. Цікаво, що обидва гончарних горна, відкритих у Печеніжині, за характеристикою О. А. Бобринського відносяться до виробництв із розвинутою організаційною формою [Бобринський, 1991, с. 70-85]

Провінційні римські імпортовані товари, такі як амфори, скляні та полив'яна чаші, глеки античного виробництва є свідченням інтенсивної торгівлі з римськими провінціями. Із розвитком римсько-варварської торгівлі пов'язана поява у населення Прикарпаття особливої і наймасовішої категорії римських імпортів, якими є поодинокі знахідки і скарби римських монет.

Прикарпаття є одним із давніх солевидобувних районів Європи. Отже, населення Прикарпаття володіло сіллю – товаром, який був

найдавнішим предметом обміну та торгівлі. Одним з доказів того, що саме сіль була експортним товаром, постійний збут якого складав основу торгівельних операцій у населення Східних Карпат в пізньоримський час, може бути той факт, що саме в населених пунктах соледобувних районів навколо Коломиї, Долини, Тисмениці, Калуша, Галича була зосереджена більшість знахідок римських монет.

Основні торгові шляхи, якими до населення Прикарпаття потрапляли як східні, так і західні провінційні римські товари, а також і продукція місцевого нижньодунайського виробництва починалися в Добруджі. Саме Добруджа поєднала як старі причорноморські грецькі міста, традиційно орієнтовані на східні провінції, так і нові римські міста, пов'язані в першу чергу із західними провінціями. Найбільш інтенсивні зв'язки були налагоджені із східними провінціями, звідки надходили амфори з вином та оливковою олією, скляний посуд. Торгові шляхи вели на західне узбережжя Чорного моря в морські порти Томи, Каллатіс, Істрія, а звідти у морські порти північного узбережжя Малої Азії. Зв'язки із західними провінціями здійснювалися іншим шляхом. Він проходив по р. Рейн, через римські табори нижньої течії ріки, а з місця її впадіння морем вздовж Балтійського узбережжя, далі в гирло Вісли і по її течії до Західного Бугу і до верхів'їв Дністра та його лівих приток.

Етнічні спільноти варварської Європи не існували незалежно одна від одної. Навпаки, покинувши колишні місця проживання, в своєму нестримному русі на південь, до кордонів Римської імперії, вони перебували у постійних зіткненнях та взаємодії між собою, що залишило свій відбиток в археологічних матеріалах.

У пізньоримський час на південному сході Європи зафіксовані пам'ятки ряду територіально і хронологічно близьких археологічних культур. Крім культури карпатських курганів, йдеться про культуру Поянешть-Вертишкой, пшеворську та черняхівську культури.

Культура карпатських курганів і черняхівська, мають однакові хронологічні межі в рамках пізньоримського періоду, захоплюючи початковий етап епохи великого переселення народів, у цілому, згідно із загальноприйнятою європейською періодизацією, відповідаючи періодам С та D. Велику схожість демонструє і матеріальна культура прикарпатського і черняхівського населення. Аналіз керамічного комплексу культури карпатських курганів показав, що найбільшу кількість аналогій він знаходить в кераміці черняхівської культури. Подібними є також прикраси. Однак, для черняхівської культури характерні ґрунтові біритуальні могильники з похованнями по типу кремації та інгумацій. Розмежування обох культур, черняхівської і культури карпатських курганів, що перш за все визначається у поховальному обряді, пов'язане із збереженням племенами більш ранніх традицій землі „виходу”, яка була для них різною. Інакше кажучи, вже первісно це були різні етнічні утворення. Перемістившись у спільному міграційному потоці на нові території вони продовжують зберігати свою самобутність на новій батьківщині. Подібність предметного світу культури карпатських курганів і черняхівської пояснюється хронологічною синхронністю цих культур, що сформувалися в близькому територіальному сусідстві під вирішальним впливом провінційної римської культури. Зовнішній вплив високорозвиненої античної цивілізації був не лише джерелом інновацій, а став феноменом внутрішнього розвитку цих культур.

Культура Поянешть-Вертишкой є хронологічно більш ранньою ніж культура карпатських курганів, а також черняхівська, і частково на своєму найпізнішому етапі захоплює період їх існування. Її територія безпосередньо межувала з Прикарпаттям, тобто із областю культури карпатських курганів. Що ж до носіїв черняхівської культури, то вони у IV ст. просунулися на територію культури Поянешть-Вертишкой, повністю її зайнявши. Дослідники визначають хронологічні рамки культури

Поянешть-Вертишкой від початку II ст. н.е. до початку IV ст. н.е. Для культури характерні відкриті поселення з наземними і заглибленими житлами і ґрунтові могильники без зовнішніх ознак на поверхні з обрядом трупоспалення на стороні і похованнями в накритих урнах або ямках. Етнічна належність культури Поянешть-Вертишкой загалом визнається гето-дакійською. Щодо племінної належності, то більшість дослідників вважає, що вона належала одному з племен вільних даків, а саме карпам, що згадуються в античних джерелах.

Як хронологічно більш рання і територіально ближча до кордонів Імперії, ніж культури черняхівська і карпатських курганів, культура Поянешть-Вертишкой могла бути одним із містків, через які передавалися надбання римської цивілізації, зокрема у гончарстві.

Серед археологічних культур, про які йдеться, пшеворська культура відрізняється найдовшим періодом свого існування і розвитку, який тривав від початку пізнього латенського періоду до періоду переселення народів. Загалом вважають, що пшеворську культуру залишила група етнічно близьких племен тісно пов'язаних між собою тривалими господарськими зв'язками. У різний час і, можливо, в окремих районах загальної території головну роль відігравали різні племена, такі, як лугії, вандали, асдинги, віковани. Щодо культури карпатських курганів, вдалося виявити лише окремі нечисленні ознаки, що можуть засвідчувати певні контакти між прикарпатським і пшеворським населенням.

Цей факт спростовує гіпотезу румунського археолога В. Мигайлеску-Бирліби про так звану „пшеворізацію” культури карпатських курганів. Цікаво, що при цьому дослідник виходить не з порівняльного аналізу власних матеріалів з пшеворськими, а посилається на Закарпатські пам'ятки – Братово та Ізу, що, як ми вже наголошували, не належать до культури карпатських курганів. Зауважимо, що інший румунський дослідник М. Ігнат, публікуючи власні дослідження кургану в

Бороаї, не вбачає у виявлених ним матеріалах будь яких пшеворських ознак і заперечує їх наявність в культурі карпатських курганів.

Поховальний обряд є однією з найбільш консервативних характерних рис археологічної культури. Отже, його генезис прямо пов'язаний з походженням самої культури. Як вже зазначалося, характерне сполучення основних елементів прикарпатського поховального обряду, перш за все, поєднання таких рис, як спорудження курганів на місці трупоспалення, не лише надає йому своєрідності на тлі поховальної практики інших культур, але й наділяє значенням однієї з головних культуровизначальних ознак.

Поховальний обряд культури карпатських курганів не має місцевих коренів, оскільки не простежується на території Прикарпаття в часи, що безпосередньо передують утворенню культури. Курганні поховання взагалі мало поширені в європейських культурах римського часу. Для пізньоримського періоду характерні так звані поля поховань, тобто ґрунтові могильники без зовнішніх ознак.

Однак, важливо звернути увагу на той незаперечний факт, що така характерна риса поховального обряду культури карпатських курганів, як спалення на місці поховання спостерігається в поховальному обряді різних культурних спільнот і на різних територіях. Проте, це обмежена кількість пам'яток У випадку з курганними похованнями типу Кашольца-Кальбора та Норіко-Паннонськими курганами, що належать місцевому іллірійському населенню, виникнення подібного обряду пов'язують з романізацією. Підтвердженням цього є також інвентар цих поховань, перш за все характерний римський посуд.

Кургани із обрядом спалення на місці поховання спорадично відомі також на північно-західних європейських територіях. Це так звані седлемінські кургани та кургани ростольцького типу. Їх насипи споруджувалися із застосуванням каменю. Три кургани з аналогічним

обрядом та земляними насипами відкриті в Лукавицях. Кургани ростольцького типу та лукавицькі є пам'ятками вельбарської культури. Седлемінські кургани становлять окрему групу.

Щодо походження простеженого в них обряду спалення *in situ* під курганами існує дві думки. Перша полягає в тому, що подібний звичай був принесений германським населенням з території Скандинавії та острова Готланд. За другою, виникнення обряду пов'язане з переселенням західних германців з рейнських римських територій. Германці на території провінції придбали подібний звичай завдяки тісним контактам з римським світом. На користь подібного розвитку подій свідчить той факт, що аналогічні пам'ятки відкриті за лінією лімісу, на римській території. Такі курганні поховання зі спаленням *in situ* містили як римську, так і германську кераміку. Дослідники навіть припускають, що виникнення подібного обряду є прикладом своєрідного схрещення двох традицій: римської та германської [Blazejewski, 2007, s. 30-33].

Отже, на сучасному етапі наукових досліджень немає можливості однозначно визначити походження прикарпатського поховального обряду. Можна висловити лише гіпотезу. Культура карпатських курганів не має місцевих коренів. Отже її формування, хоча і відбулося на території Прикарпаття, однак, прямо пов'язане з переселенням на ці землі певної людності. Тогочасна історична ситуація на теренах Європи позначена масовими міграціями населення з північного заходу на південний схід. Очевидно, і поховальний обряд був принесений на Прикарпаття переселенцями, що походять з північно-західних територій.

Важливим є питання про племінну належність пам'яток культури карпатських курганів. Поєднання стародавніх етнографічних назв племен з відомими в наш час археологічними культурами є справою важкою і дискусійною. Проте порівняльне вивчення історичних та археологічних джерел дозволило запропонувати нову гіпотезу щодо визначення

племінної належності прикарпатського населення. Серед германських племен, що разом з готами наблизились до кордонів Імперії, і чия присутність стала помітною, стародавні автори називають і тайфалів. В переважній більшості дослідники вважають, що тайфали були германцями. Найбільше відомостей про тайфалів знаходимо в джерелах IV ст., очевидно, в період їх найбільшої активності. За скупими відомостями стародавніх джерел перед нами постає невеликий за чисельністю народ, що з'явився в Карпато-Дунайському басейні разом з готами та іншими германськими племенами в єдиному міграційному русі. Цей народ діяв завжди в союзі з готами, проте не розчинився в готському середовищі, а чітко виділявся як окреме плем'я. Хоча і невизначені згадки про землі тайфалів тим чи іншим чином прив'язуються до місцевостей поблизу правого берега Дністра і Сірета, тобто тих водних артерій з якими пов'язана територія культури карпатських курганів.

Ми вже зазначали схожість, яка простежується в матеріальній культурі черняхівського населення, що в своїй основній масі ототожнюється з готами, і населення культури карпатських курганів. Територіальне сусідство двох культур і однакова хронологія заставляють думати про спільні дії і спільну долю цих народів.

Однак, при всіх спільних рисах обидві культури досить чітко розрізняються територіально і археологічно. Характерні відмінності, які, перш за все, проявляються у поховальному обряді, пов'язані з тим, що ці культури належать двом різним народам. З археологічними матеріалами узгоджується і той факт, що тайфали є чисельно меншим народом у порівнянні з готами. Адже територія, яку займає культура карпатських курганів, набагато менша, ніж територія поширення черняхівських пам'яток. Згідно з писемними джерелами найбільша активність тайфалів припадає на IV ст., що, як свідчать археологічні матеріали, є періодом найбільшого розквіту культури карпатських курганів. Нарешті, при аналізі

поховального обряду культури карпатських курганів ми звернули увагу на ознаки існування у прикарпатського населення культу коня. Це добре узгоджується із визначенням тайфалів як народу вершників.

Всі вище викладені аргументи дозволяють висунути гіпотезу, що пам'ятки культури карпатських курганів залишив народ тайфалів, а культура карпатських курганів є культурою тайфалів.

Якщо в пізньоримський час на Прикарпатті проходив стабільний розвиток культури карпатських курганів, то для історичної ситуації, що склалася на території Українського Закарпаття в цей час, визначальними є періодичні зміни етнокультурного середовища. Як зазначалося вище, пізньоримський час, ознаменувався на Закарпатті появою нової хвилі пшеворських племен. Нові потужні потоки пшеворської людності продовжують з'являтися на Закарпатті і в наступний час. Але не лише носії пшеворської культури залишили археологічні пам'ятки на цій території.

Область верхньої течії р. Тиса, безумовно, була частиною так званої "буферної зони", яка пролягала між Імперією та більш віддаленим варварським світом, тому її аж ніяк не могли обминати потужні поліетнічні міграційні потоки, що направлялися до кордонів Риму. Свідченням цього є кардинальні зміни поховального обряду, що неодноразово спостерігаються в регіоні протягом означеного періоду. Так, різні типи поховального обряду, ґрунтові, курганні та пошарові могильники, є характерними для окремих часових відрізків пізньоримського періоду.

Нові дослідження свідчать, що в римський час територія Закарпаття не була відокремлена від подій загальноєвропейської історії, як стверджувалося раніше. Натомість, постійний приплив нового населення, що нестримно прагнуло наблизитися до римських кордонів, створював бурхливий світ чисельних етнічно різних племен германської людності, а отже строкату етнокультурну ситуацію. Постійна зміна і складна взаємодія

різноетнічного населення на території Закарпаття в пізньоримський час не сприяли створенню єдиної археологічної культури.

Доля стародавнього населення історичних областей України відокремлених Карпатським хребтом, Прикарпаття та Закарпаття, в пізньоримський час складалася по-різному. Культура населення, пам'ятки якого займають територію на північ від Карпат, та культура населення південного підгір'я відрізняються між собою загальним виглядом, ритмом розвитку, структурою та системою зв'язків із зовнішнім світом.

Порівняльний аналіз речових комплексів показав, що керамічний посуд, інвентар та прикраси, виявлені на пам'ятках по різні сторони Східної частини Карпатського хребта, тобто в Прикарпатті та Закарпатті, були різними.

На абсолютно відмінні категорії датуючих матеріалів спирається хронологія відкритих пам'яток. Так, у Прикарпатті основними хронологічними індикаторами служать двоскладові фібули та амфори, в Закарпатті – односкладові фібули та зброя.

Археологічні матеріали чітко демонструють повну відсутність економічних зв'язків між населенням, що мешкало у північних та південних областях Карпатського підгір'я. Різною була їх зовнішньоекономічна орієнтація, що добре простежується на археологічних матеріалах. Так, населення Прикарпаття користувалось товарами, які надходили з провінцій в амфорах, на пам'ятках Закарпаття не знайдено жодного амфорного уламка. Навпаки, на прикарпатських пам'ятках не зустрічається гончарний посуд із штапованим орнаментом, що був у користуванні населення Закарпаття. Між тим існування внутрішніх економічних зв'язків є неодмінною умовою зародження етнокультурної спільноти та існування однієї археологічної культури.

Виходячи із змісту поняття археологічна культура потрібно констатувати, що старожитності пізньоримського часу в Прикарпатті та

Закарпатті, не можуть бути об'єднані в одну археологічну культуру. Поняття “культура карпатських курганів” повинно вживатися виключно для визначення прикарпатських старожитностей пізньоримського часу.

Підсумовуючи, слід зазначити наступне. По-перше, порівняльне вивчення комплексу визначальних етнокультурних ознак, пов'язаних з побутом та ідеологією стародавнього населення, свідчить, що Прикарпаття і Закарпаття в пізньоримський час були абсолютно окремими та різними культурними областями. По-друге, за археологічними матеріалами в цей період на території Прикарпаття фіксується стабільний розвиток людності, що створила культуру карпатських курганів. Її походження пов'язане з приходом в регіон германського населення, при цьому культурне обличчя спільноти сформувалося під впливом античної цивілізації. Культура карпатських курганів припиняє своє існування у зв'язку з відходом населення, під тиском гунської навали. По-третє, в римський час територія Закарпаття не була відокремлена від подій загальноєвропейської історії. Це не був глухий закуток Європи, віддалений від головних міграційних шляхів. Після середини III ст. на території Закарпаття, Східної Словаччини та суміжних районів Угорщини археологічно не простежуються будь-які сліди перебування дакійської людності. Натомість, постійний приток нового населення в процесі пульсуючого характеру міграцій, створював строкату етнокультурну ситуацію, в якій головна роль належала різним племенам германської людності.

Додаток А
Таблиці

Таблиця 1

Могильники культури карпатських курганів

Назви пам'яток	Кіл. курган. *	Розкопані	Вогнище	Дерев. констр.	Викор. кам'яно	Рівчак	Типи поховань					П. зі стравництва	П. з фр. кераміки	Примітки
							урнові		ямкові	на горизонті	невизначені			
							гончарні	ліпні						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Ганнів	5	5	5			1				5		4	5	
Ганнівка (Цуцулин)	17	2	1	1					1				1	Один курган зруйнований
Глибока	86	9	9				1		4	4		3	8	
Грабівці	16	2	2						2				2	
Грушів-1	10	7	6	1					1	5	1	4	6	
Грушів-2 (Корнич)	20	6	6						1	4	1		6	Курган 5 – ледь помітні сліди вогнища; курган 1- не розкопаний повністю
Дебеславці	3	2	2		1								2	
Добряни	1	1	1							1		1	1	
Камінна	27	3	3							3		1	3	Курган 3 – слабкі сліди вогнища
Марківці	28	12	12			1	1		10	1			12	Курган 2 – ледь помітні сліди вогнища
Мишин-1	6	6	6		1				3	3	1		6	
Мишин-2	8													
Мишин-3	1	1	1							1			1	
Нижній Струтинь	48	16	15	2	3	3	3	3	7	2		6	13	Курган 13 – дві обвуглених деревини, слідів вогнища і поховання немає
Перерісль	67	17	17		2		5		7	6		4	17	Плани курганів відсутні. Кургани 16, 17 – слабкі сліди вогнища
Печиніжин	42	3	2			2			1	1	1		3	Курган 1-зруйнований
Пилипи-1	13	13	9	9			2		2	7	2	3	11	
Пилипи-2	4	4	3	3					2	2			4	
Пилипи-3	5	2	2	1										
Підгороддя	1	1			1				1				1	
Рожнів	<6	6	?	?	?	?	6					?	?	Інші відомості відсутні

Стопчатів-1	3	3	2		1				2		1		3	
Стопчатів-2	1		1						1				1	
Товмачик	99	2	1		1				1	1		2	2	
Трач-1	10	7	6	2			1			2	3	1	10	Курган 8 – відсутнє вогнище і поховання
Трач-2	20	1	1	1						1			1	
Трач-3	7	1	1	1					1				1	
Хом'яківка	34	4	3				3		3	1			4	На думку дослідників три кургани мали по два поховання
Цуцилів	5	1	1				1						1	
Шепарівці-1	66	?	2				1						2	Два зруйнованих кургани
Шепарівці-2	46	1							1				1	
Бороая	11	1	1							1			1	
Ботошани	13	3	3							3			3	
Бранешти-Немцишор	30	21	?	1+	?	?	3+		5+	1+			+	Точні данні щодо наявності вогнища кількості поховань різних типів
Гура-Секулуй	9	9	9				9					?	9	
Тирзія	16	11	11				+		+	+		?	11	Точні данні щодо кількості поховань різних типів відсутні

* Кіл. курган. – кількість курганів. Розкопані – кількість розкопаних курганів. Вогнище – наявність тілопального вогнища. Дерев. констр – наявність дерев'яних конструкцій. Викор. каменю.– використання каменю в кургані. Рівчак – наявність рівчака навколо вогнища. П. зі стравницями – поховання зі стравницями. П. з фр. кераміки – поховання з фрагментами кераміки.

Позначки: >6 – загальна кількість курганів невідома, але більше 6; + – поховання даного типу наявні, але їх кількість невідома; ? – відомості відсутні.

Таблиця 2

Кургани – кенотафи

Назва могильника	№ кургану	Висота в м	Діаметр в м	Сліди вогнища	Конструкції	Інші ямки	Посудини- приставки	Керамічні фрагменти	Інші деталі
Грушів-1	3	0,4	11	-	-	-	Амфора	-	Скупчення деревного вугілля
Н.Струтинь	13	1	12	-	Прямокутна яма 1,4x1,3x1,75	-	-	-	Обвуглені колоди
Н.Струтинь	2	0,8	8,5	+	-	-	-	+	-
Пилипи-1	9	0,7	8,7x9 ,5	-	-	2	Гончарні миски і горщик	-	-
Пилипи-1	10	0,65	11,25		“будиночок мертвих” і центральна яма				Деревне вугілля
Стопчатів-1	3	0,2	8	-	Прямокутна яма 2x0,7- 0,9x1,2	-	Гончарні миски і горщик	+	Деревне вугілля
Трач-1	8	1	8	-	Ямка діам. 0,6м, глибиною 0,6м з рештками вогнища	-	Гончарна миска та уламки ліпного горщика	+	-

Кургани із залишками дерев'яних конструкцій

Назва могильника	№ кургану	Висота в м	Діаметр в м	Залишки вогнища	Тип поховання	Чотиристовпа конструкція	Огорожа	Кладка	Центральна яма
Пилипи-1 13/13*	1	1,1	13	+	На гориз.	-	+	-	-
	3	1	10,3	+	Ямковий	+	-	-	-
	4	0,85	9,75	+	На гориз.	+	-	+	-
	5	0,6	10,75 x 9,5	+	Ямковий	+	-	-	-
	6	0,6	8,5	+	Ямковий	-	+	-	-
	10	0,65	11,25	-	Кенотаф	+	-	-	+
	12	0,6	9	+	Ямковий	+	+	-	-
	13	0,7	10	+	На гориз.	+	-	-	-
Пилипи-2 4/4	2	1,15	11,5	+	На гориз.	+	-	+	+
	3	0,6	8,1x8,5	-	Ямковий	+	-	-	-
Пилипи-3 5/2	1	0,75	10,25 x 9,5	+	На гориз.	-	+	-	+
	2	0,65	8,9x9,9	+	На гориз.	-	+	-	+
Трач-1 10/7	7	0,5	6	+	Ямково- урновий	+	-	-	-
	10	1	7	+	Ямковий	-	+	-	+
Трач-2 20/1	1	0,5	8	+	На гориз.	+	-	-	+
Трач-3 8/1	1	0,65	10x9	+	Ямковий	-	+	-	+
Грушів-1 10/3	6	0,3	7	+	Ямковий	+	-	-	-
Ганнівка (Цуцулин) 17/2	1	0,3	10	+	Ямковий	+	-	-	+
Бранешти- Немцишор	1	1	11	+	Ямковий	+	-	-	-
Бранешти- Немцишор	30			+	Ямковий	-	-	+	-

*Загальна кількість курганів на могильнику і кількість досліджених курганів

Кургани із залишками кам'яних конструкцій

Назва могильника	№ кургану	Висота в м	Діаметр в м	Сліди вогнища	Тип поховання	Кам'яні конструкції	Супроводжу ючий інвентар
Дебеславці 3/3*	1	1	11	+	На гориз.	Камені на вершині	Уламки керамічного посуду
Мишин-1 6/6	2	1	11	+	Ямковий	Кам'яне коло	Фібула, пряжка, браслет, 2 посудини
Н.Струтинь 46/16	А	1	10	+	Урновий	Камінь над похованням	Посудина
Н.Струтинь	15	0,9	11	+	Урновий	Каміння над похованням	Амфора
Перерісль 67/17	5	0,45	8	+	Урновий	Кам'яний плащ	Керамічні фрагменти
Перерісль	6	0,5	11		Урновий	Каміння навколо насипу	Фрагмент фібули, 2 грудки сплавленої бронзи, посудина
Перерісль	8	1	11	+	Урновий	Кам'яна стінка навколо вогнища	6 грудок сплавленого срібла, 1 грудка скла, бронзовий щиток, гривна, 2 сердол. намистини, 3 прясла, посудина
Перерісль	10	0,6	8	+	Ямковий	Скупчення каміння над похованням	посудина
Перерісль	15	1	11	+	Ямковий	Кам'яний плащ	Керамічні фрагменти
Підгороддя 1/1	1	1	14	-	Ямковий	Кам'яний плащ, вимостка над похованням	Керамічні фрагменти
Стопчатів 3/3	2	1	10	+	Ямковий	Камені на вершині	Посудина
Товмачик	2	2,28	44,5	+	Ямковий ?	Кам'яний плащ	Керамічні фрагменти

*Загальна кількість курганів на могильнику і кількість досліджених курганів.

Кургани з рівчачками навколо поховання

№	Назва могильника	№ кургану	Висота в м	Діаметр в м	Сліди вогнища	Тип поховання	Діаметр замкнутої площі в м	Ширина рівчачка	Глибина рівчачка	Інші деталі
1	Ганнів 5/5	5	1,3	14	+	На горизонті	Близь ко. 6	0,2	0,3	Три стравниці
2	Марківці 28/12	11	0,35	8	+	Ямковий	4,8	0,2	0,17	стравниця
3	Н.Струтинь 46/16	8	1	10	+	Ямковий	7	0,2	0,55	стравниця, залізний ніж
4	Н.Струтинь	9	0,5	9,5	+	Ямковий	6,8	0,3	0,4	Залізний ніж
5	Н.Струтинь	10	0,6	9	+	Урновий	7	0,2	0,35	стравниця, грудка сплавл. скла
6	Перерісль 67/17	5	0,45	8	+	Урновий	5	?	?	Керам. уламки
7	Печеніжин 42/3	1	0,98	10	?	зруйноване	5	0,2- 0,25	0,15	
8	Печеніжин	3	1,8	16		На горизонті	6	0,2	0,15	Керам. уламки

Курганні поховання із “жіночим” інвентарем

№	Назва пам'ятки	№ кургану	Вогнище	Тип поховання	Інвентар, що може визначати стать	Конструкції	Примітки
1	Глибока 21/7	2	+	ямковий	Серд. намисто		
2	Камінна 27/3	2	+	на горизонті	Скл. намисто		
3	Н.Струтинь 46/16	2	+	?	Скл. намисто		
4	Н.Струтинь	4	+	урновий	серд. і скл. намисто		Скл. чаша
5	Н.Струтинь	6	+	ямковий	Скл. намисто		
6	Н.Струтинь	10	+	на горизонті	Скл. намисто	Рівчак	
8	Перерісль 67/17	1	+	на горизонті	Серд. намисто		гребінець
9	Перерісль	8	+	урновий	Скл. і серд. намисто, 3 прясла, гривна	Кам'яна	
10	Трач-1 10/8	2	+	на горизонті	Серд. намисто		
11	Трач-1	6		на горизонті	Прясло		
12	Трач-2 20/1	1	+	на горизонті	Прясло		
13	Пилипи-1 13/13	6		ямковий	Скл. намисто	Дерев.	
14	Пилипи-1	13	+	на горизонті	Серд. намисто	Дерев.	
15	Пилипи-2 4/4	3	-		прясло	Дерев.	
16	Цуцилів-5/1 5/1	1	+	урновий	прясло		

*серд .— сердолікове, скл.— скляне, дерев. — дерев'яна конструкція

Курганні поховання із “чоловічим” інвентарем

№	Назва пам'ятки	№ кургану	Вогнище	Тип поховання	Інвентар, що може визначати стать	Конструкції	Примітки
1	Ганнів 5/5	3	+	на горизонті	Наконечник стріли	-	
2	Перерісль 67/17	14	+	на горизонті	Наконечник списа, ніж, заліз. перстень	-	
3	Стопчатів-1 3/3	1	+	ямковий	Вудило, припряжкове окуття, пряжка	-	
4	Стопчатів-2 1/1	1/4	+	ямковий	вудила	-	
5	Пилипи-1 13/13	8	-	урновий	Кинджал, ніж, ніж-бритва	-	Кинджал і ніж в урні

Курганні поховання з римськими імпортами

Назва	№ кургану	Висота кургану в м	Діаметр кургану в м	Тип поховання	Наявність вогнища	Імпорти	Примітки
Ганнів	1	1,7	17	на горизонті	+	2 амфори	
Глибока	1а	1,8	14	ямковий	+	амфора	9 гончарних посудин
Глибока	2	0,8	12x14	ямковий	+	амфора	8 гончарних посудин
Грушів	3	0,4	11	?	-	амфора	
Камінна	2	1,25	13	на горизонті	+	амфора	Кілька грудок сплавленого скла
Н.Струтинь	4	0,55	9	урновий	+	скляна чаша	Сердолікове і скляне намисто
Н.Струтинь	15	0,9	11	урновий	+	амфора	
Пилипи-1	1	1,1	13	на горизонті	+	полив'яна чаша	
Пилипи-1	7	0,85	11,7x10	урновий	+	амфора, скляна чаша	
Товмачик	1	0,5	7,75	ямковий	-	амфора	
Бранешти-Немц.	1	1	11	ямковий	-	3 амфори	8 гончарних посудин
Бранешти-Немц.*	31					римська золота монета	
Тирзія*	1					амфора	
Гура Секулуй*						Золота підвіска	

*Інші відомості не опубліковані

Курганні поховання з римськими імпортами

Назва	№ кургану	Висота кургану в м	Діаметр кургану в м	Тип поховання	Наявність кістки	Імпорти	Примітки
Ганнів	1	1,7	17	на горизонті	+	2 амфори	
Глибока	1а	1,8	14	ямковий	+	амфора	9 гончарних посудин
Глибока	2	0,8	12x14	ямковий	+	амфора	8 гончарних посудин
Грушів	3	0,4	11	?	-	амфора	
Камінна	2	1,25	13	на горизонті	+	амфора	Кілька грудок сплавленого скла
Н.Струтинь	4	0,55	9	урновий	+	скляна чаша	Сердолікове і скляне намисто
Н.Струтинь	15	0,9	11	урновий	+	амфора	
Пилипи-1	1	1,1	13	на горизонті	+	полив'яна чаша	
Пилипи-1	7	0,85	11,7x10	урновий	+	амфора, скляна чаша	
Товмачик	1	0,5	7,75	ямковий	-	амфора	
Бранешти-Немц.	1	1	11	ямковий	-	3 амфори	8 гончарних посудин
Бранешти-Немц.*	31					римська золота монета	
Тирзія*	1					амфора	
Гура Секулуй*						Золота підвіска	

*Відомості не опубліковані

Додаток Б
Ілюстрації

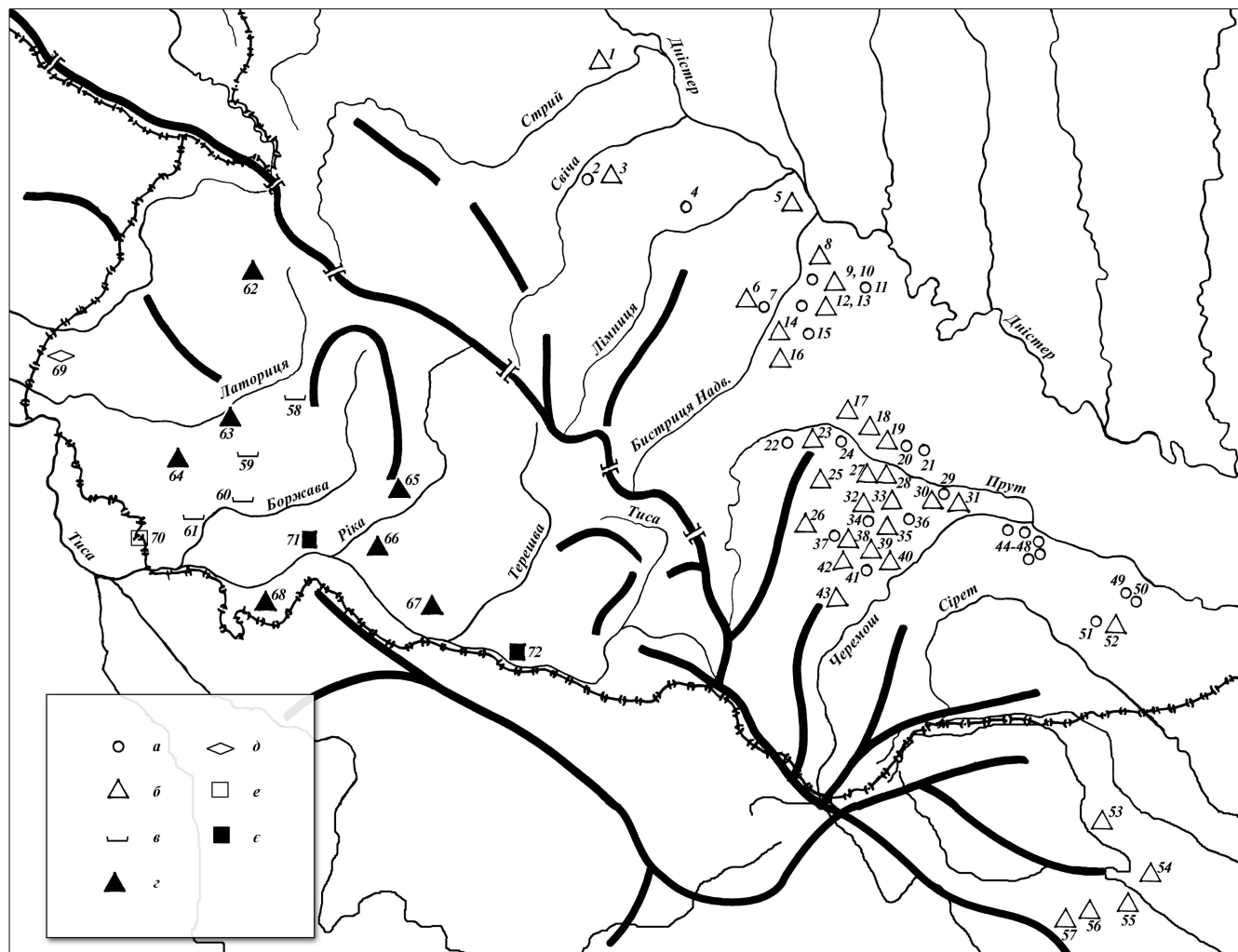
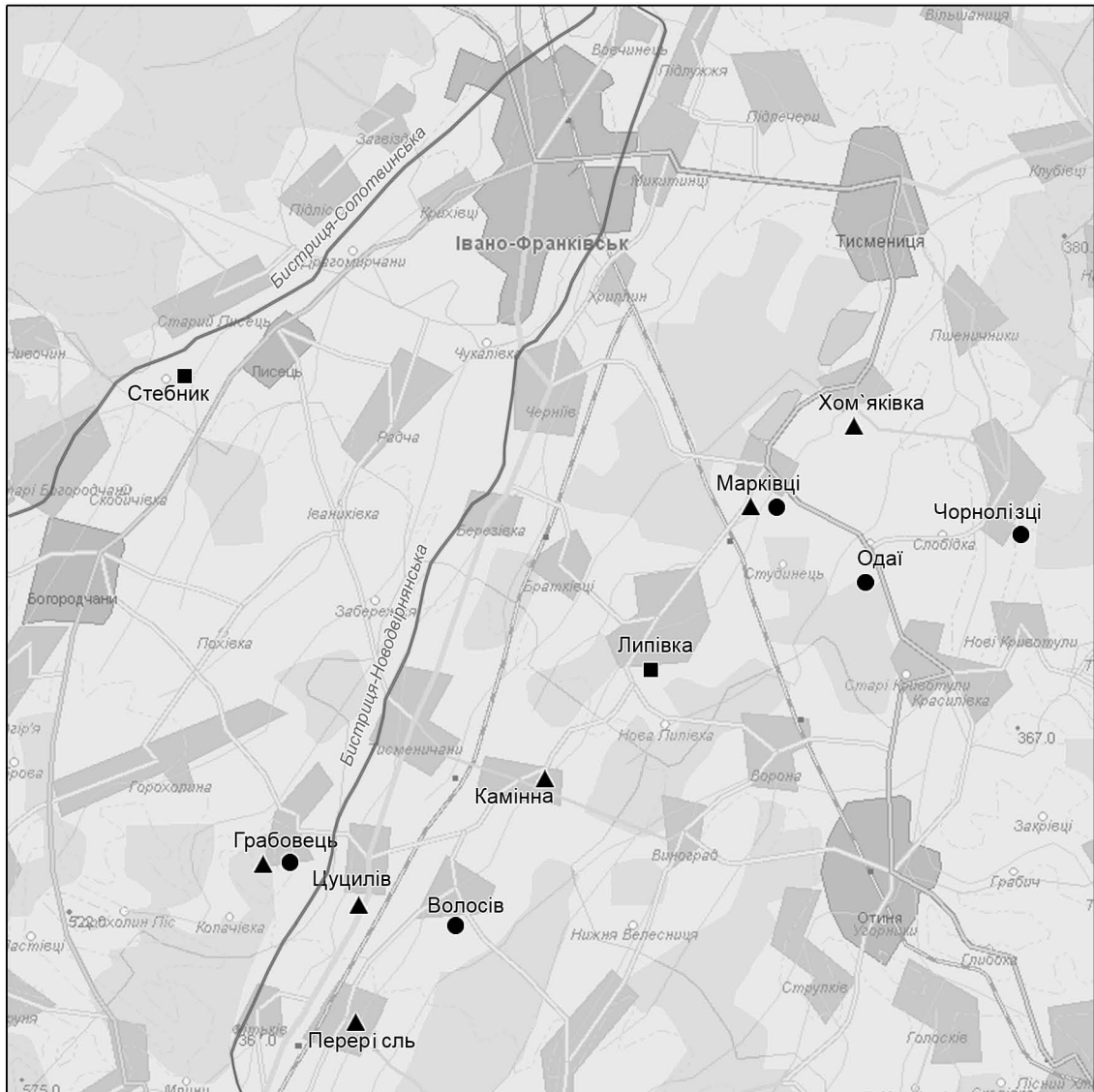

Рис. 1. Карта-схема розташування пам'яток пізньоримського часу на території Прикарпаття і Закарпаття (а - поселення культури карпатських курганів, б - могили культури карпатських курганів, в – ґрунтові прохання Пшеворської культури, г – кургани Закарпаття, д – могили в Солонцях, е – виробничий центр Берегшурень, є – городища Мала Копаня і Солотвино)

1 : 130 791 0 1,3 км

Рис.2. Карта розташування групи пам'яток культури карпатських курганів по притоках р. Бистриця Надвірнянська.

Умовні позначення: ● — поселення ▲ — могильники ■ — скарби

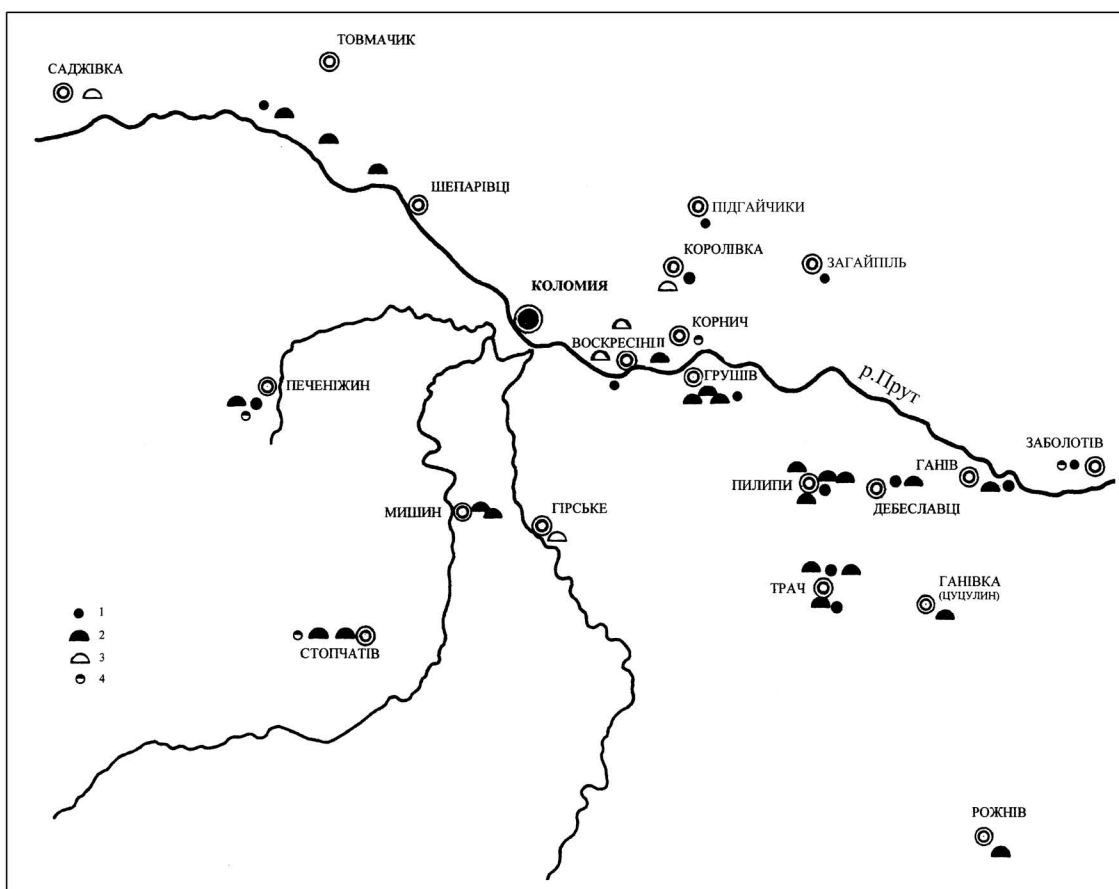

Рис. 3. Схема розміщення пам'яток культури карпатських курганів у верхів'ях р. Прут.

Умовні позначення: 1- поселення; 2- могильники; 3- могильники, які не досліджувалися; 4- монетні знахідки

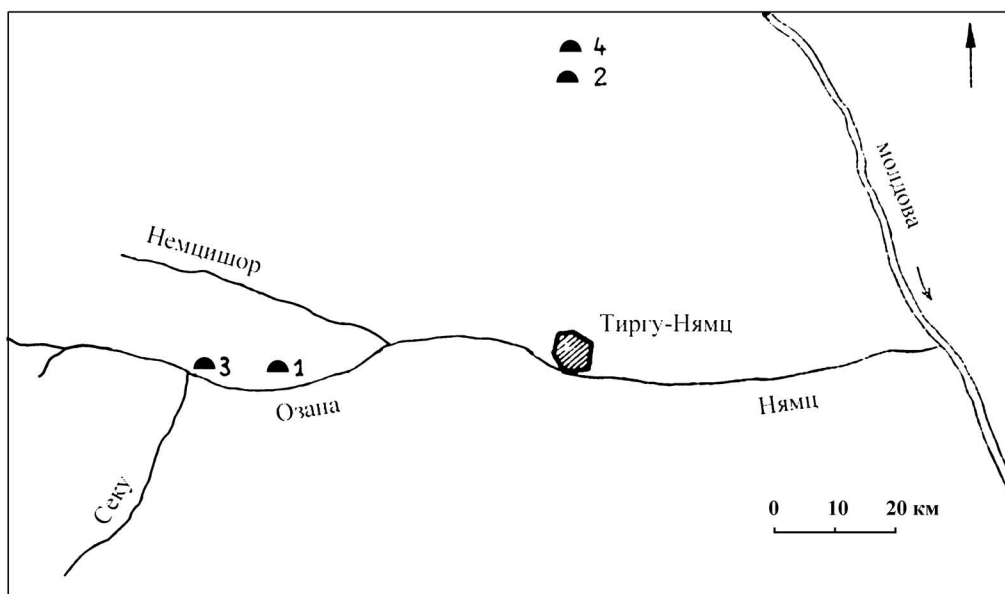

Рис. 4. Схема розміщення пам'яток культури карпатських курганів в області Пятра-Нямц, Румунія (за Mihailescu-Bîrliba, 1980).

1. Бранешти-Немцишор, 2. Тирзія, 3. Гура Секулуй, 4. Бороая

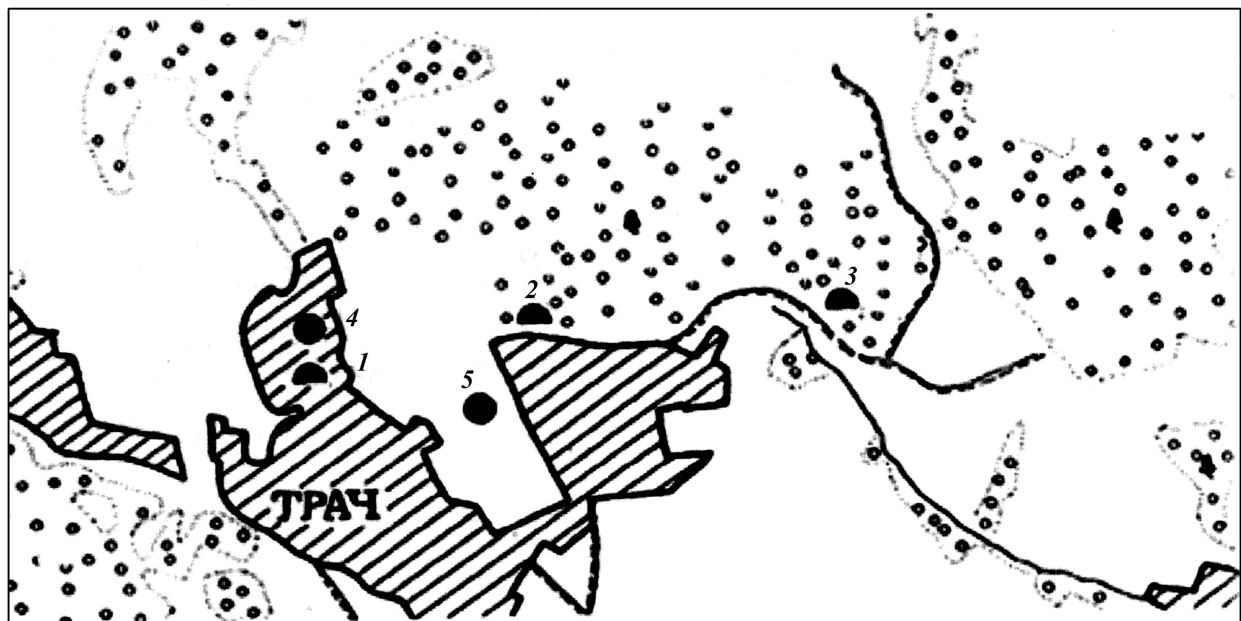
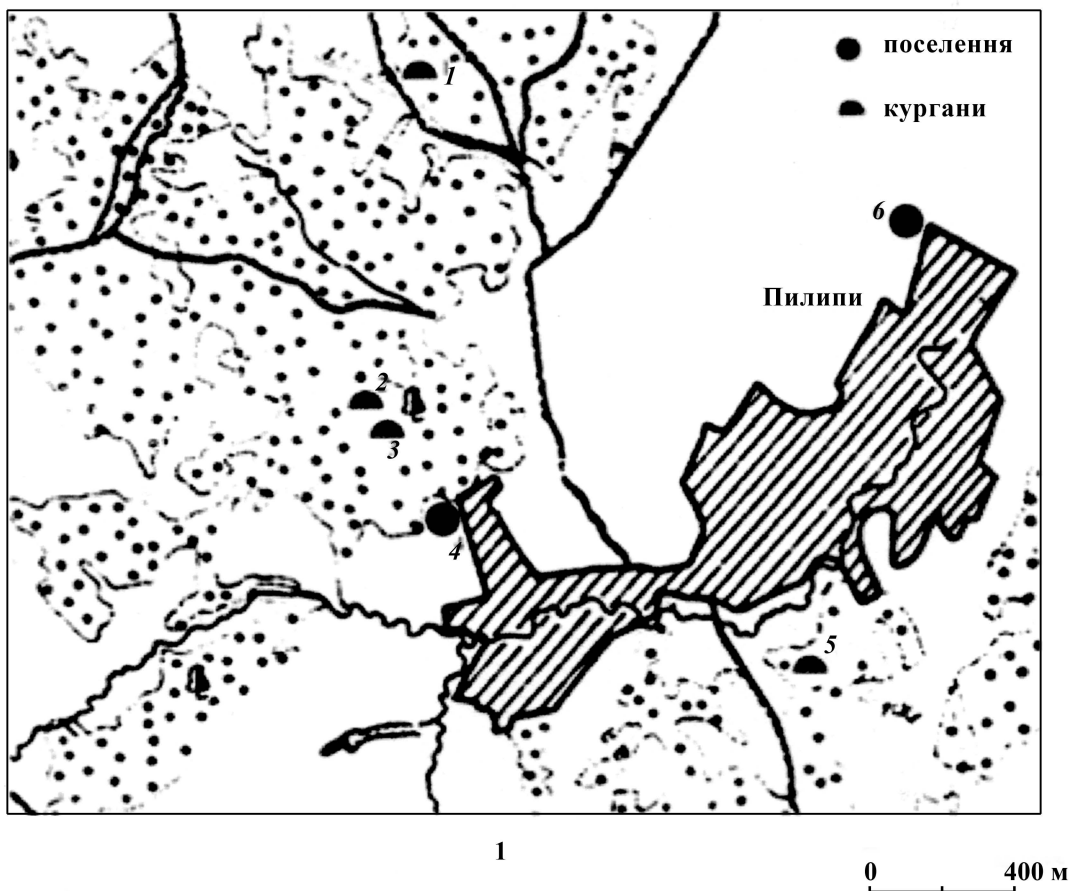

Рис. 5. Схема розміщення пам'яток культури карпатських курганів в околицях с. Пилипи Коломийського р-ну (1) і с. Трач Косовського р-ну, Івано-Франківської обл. (2)

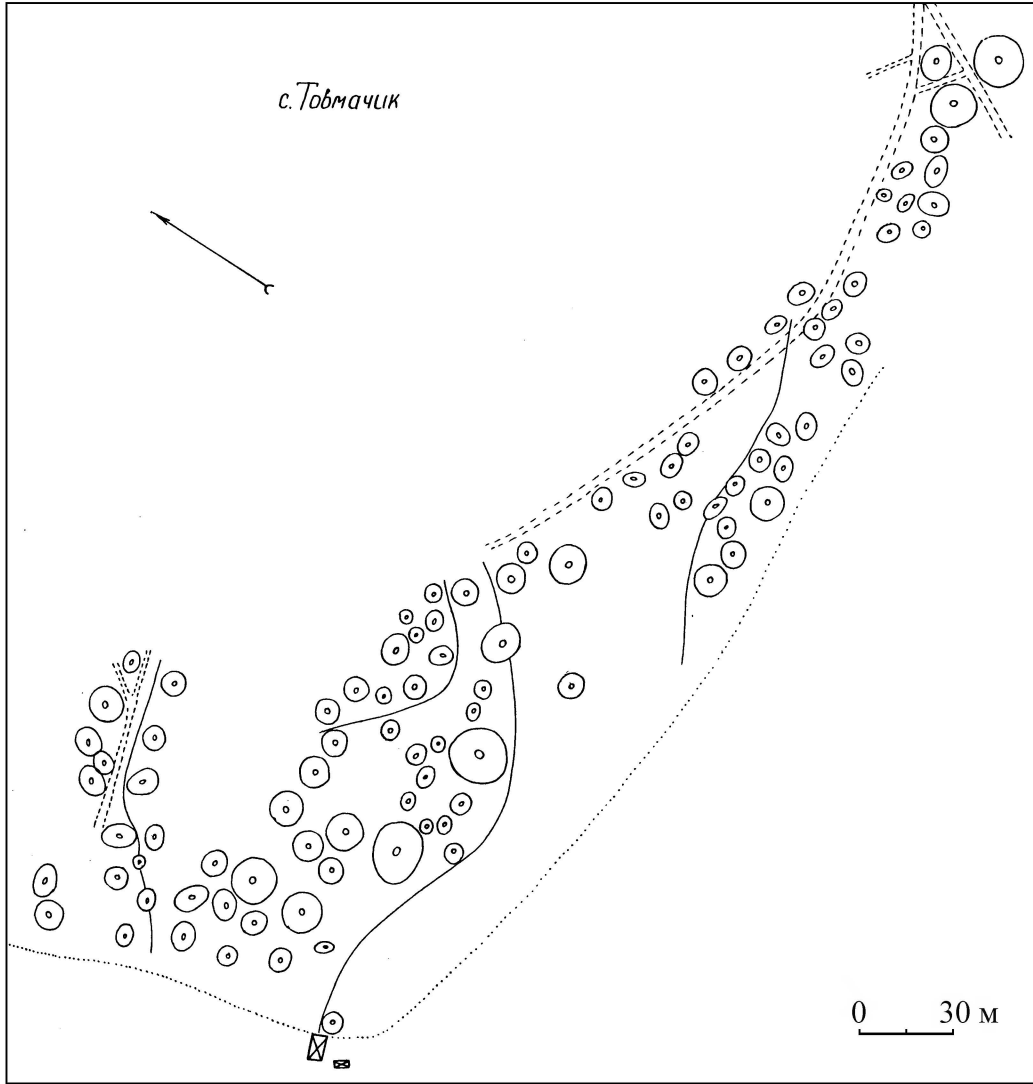

Рис. 6. Товмачик. План могильника.

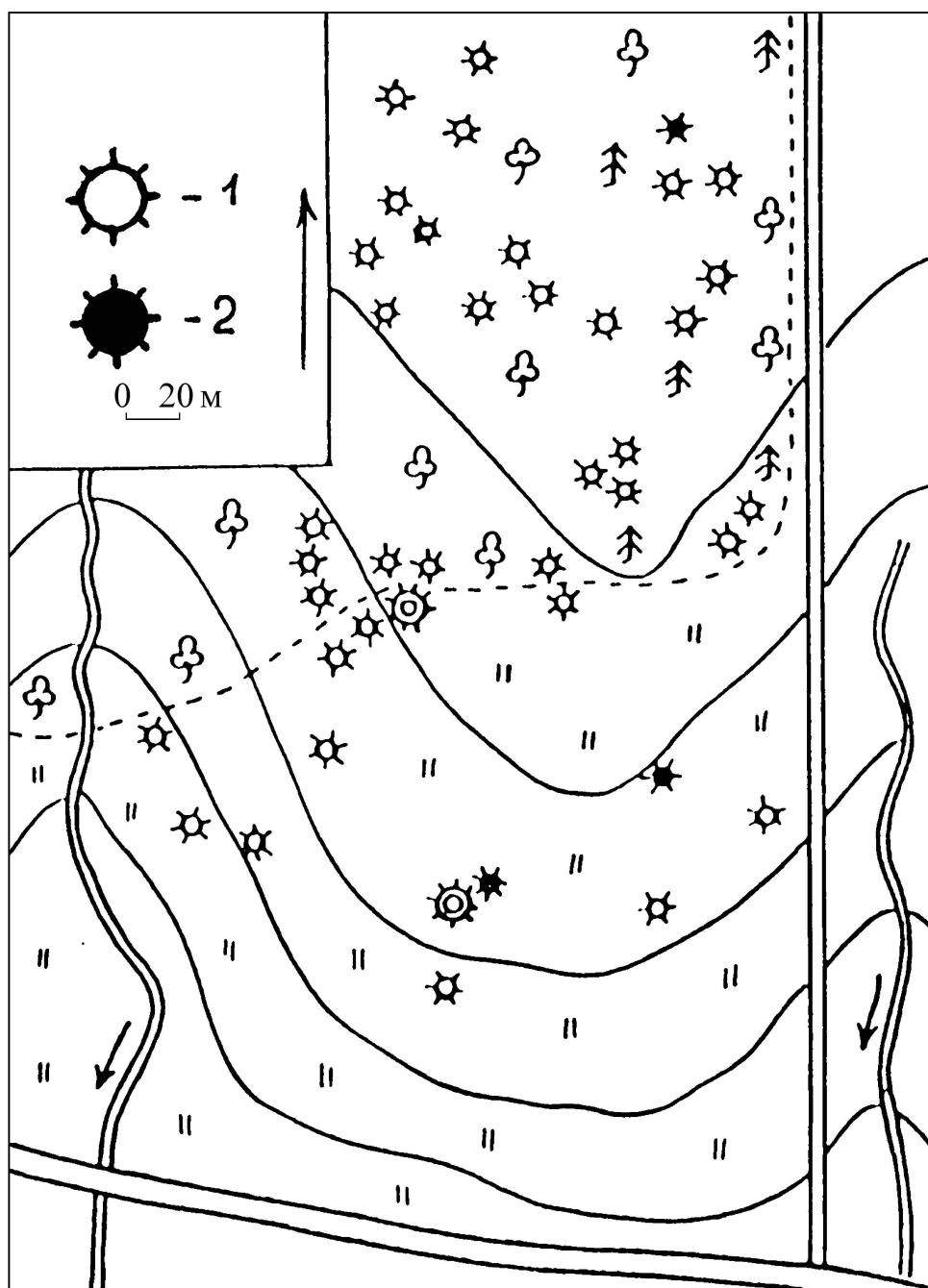

Рис. 7. Печеніжин. План могильника. Умовні позначення: 1- кургани, 2-кургани розкопані

○ - могильник

0 500 м

Рис. 8. Ситуаційний план розташування могильників Шепарівці-1, Шепарівці-2, Товмачик

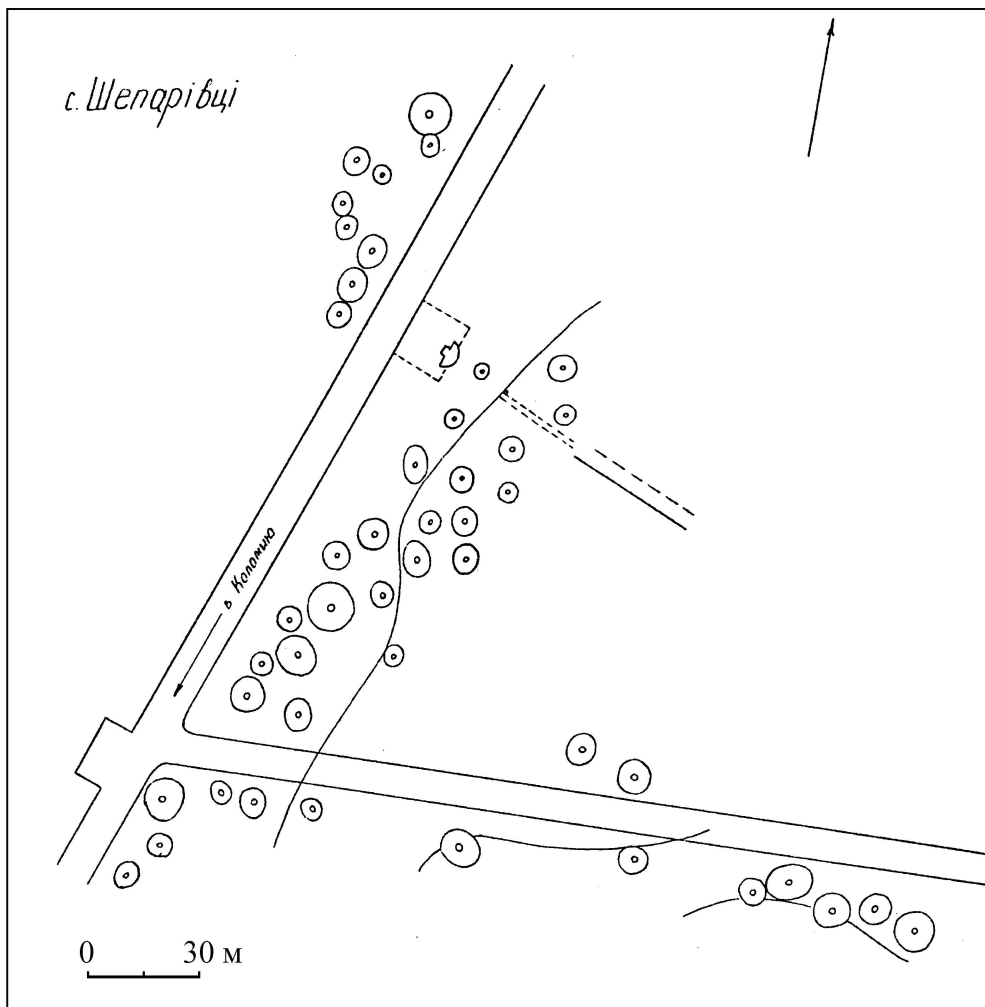

Рис. 9. Шепарівці-2. План могильника.

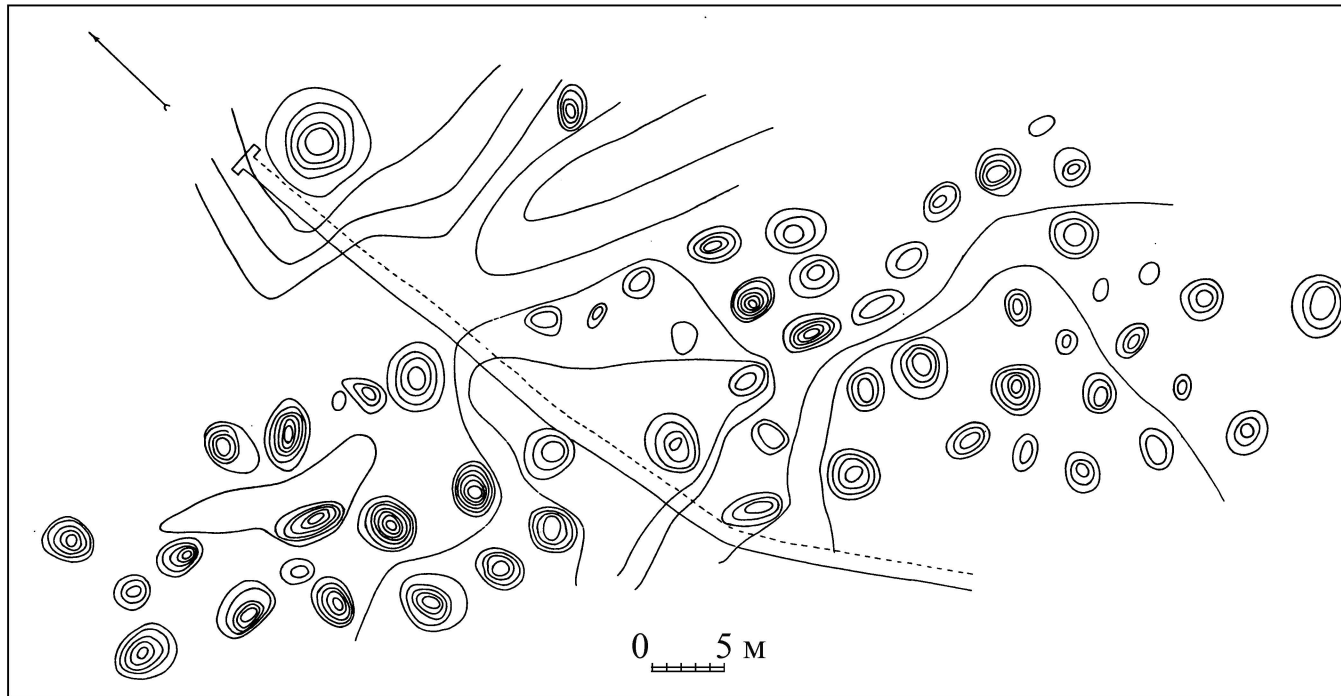

Рис. 10. Шепарівці-1. План могильника.

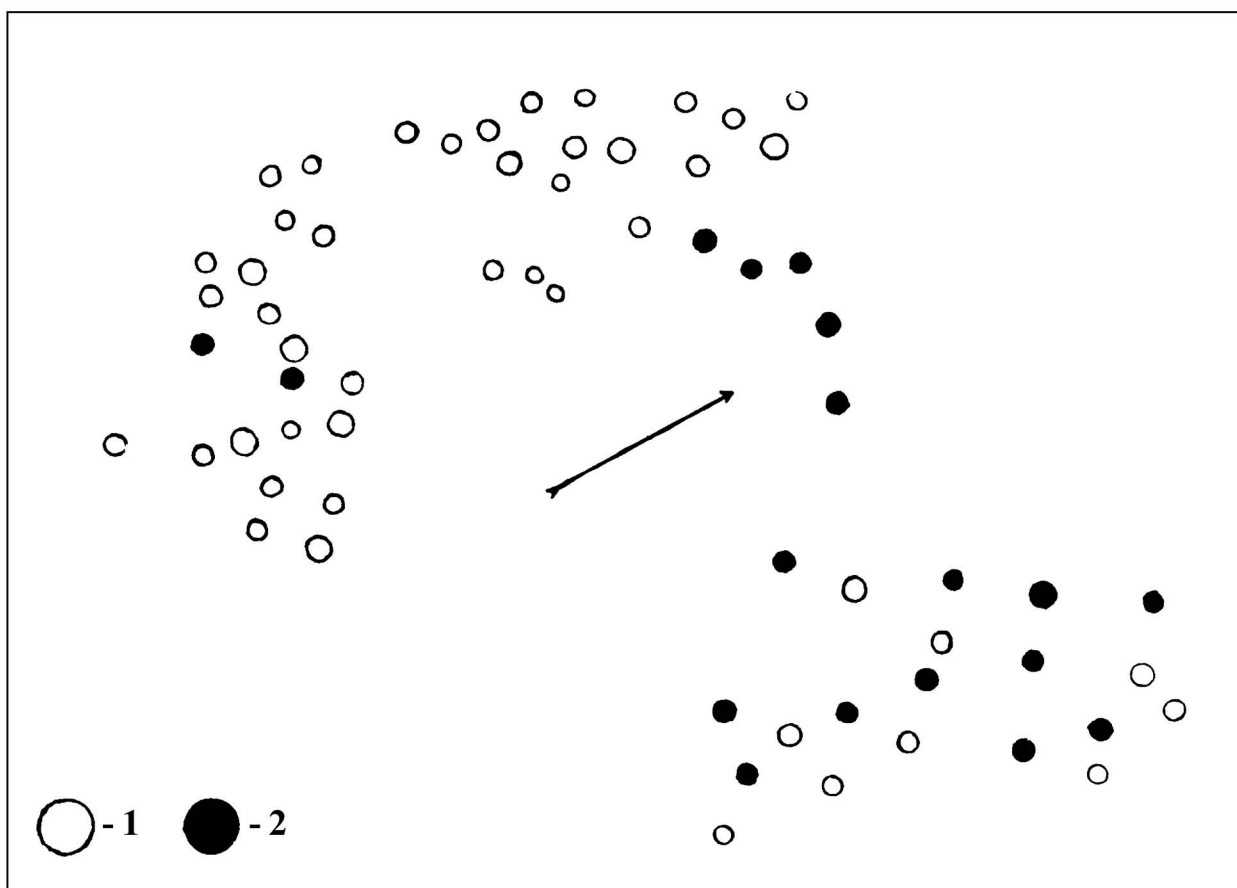

Рис. 11. Перерісль. План могильника (за Пастернак, 1961)

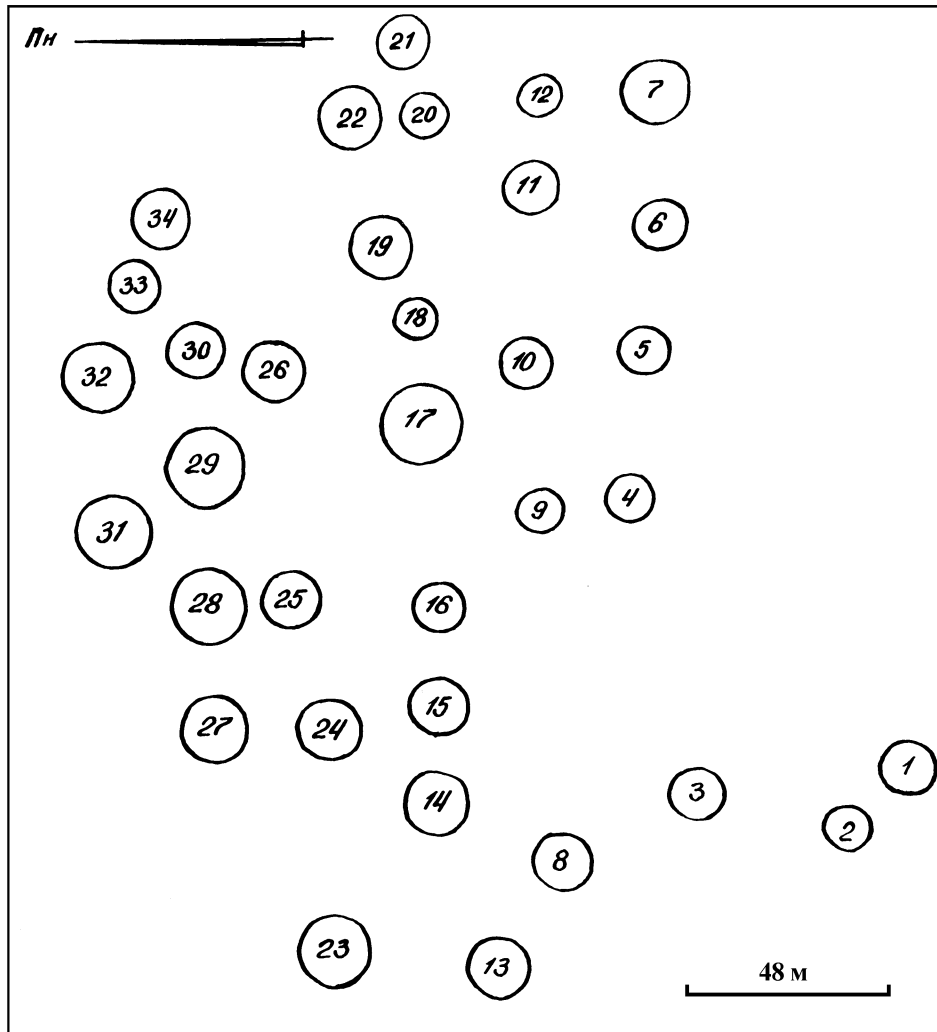

Рис. 12. Хом'яківка. План могильника. (за Конопля, Кочкін, 1995)

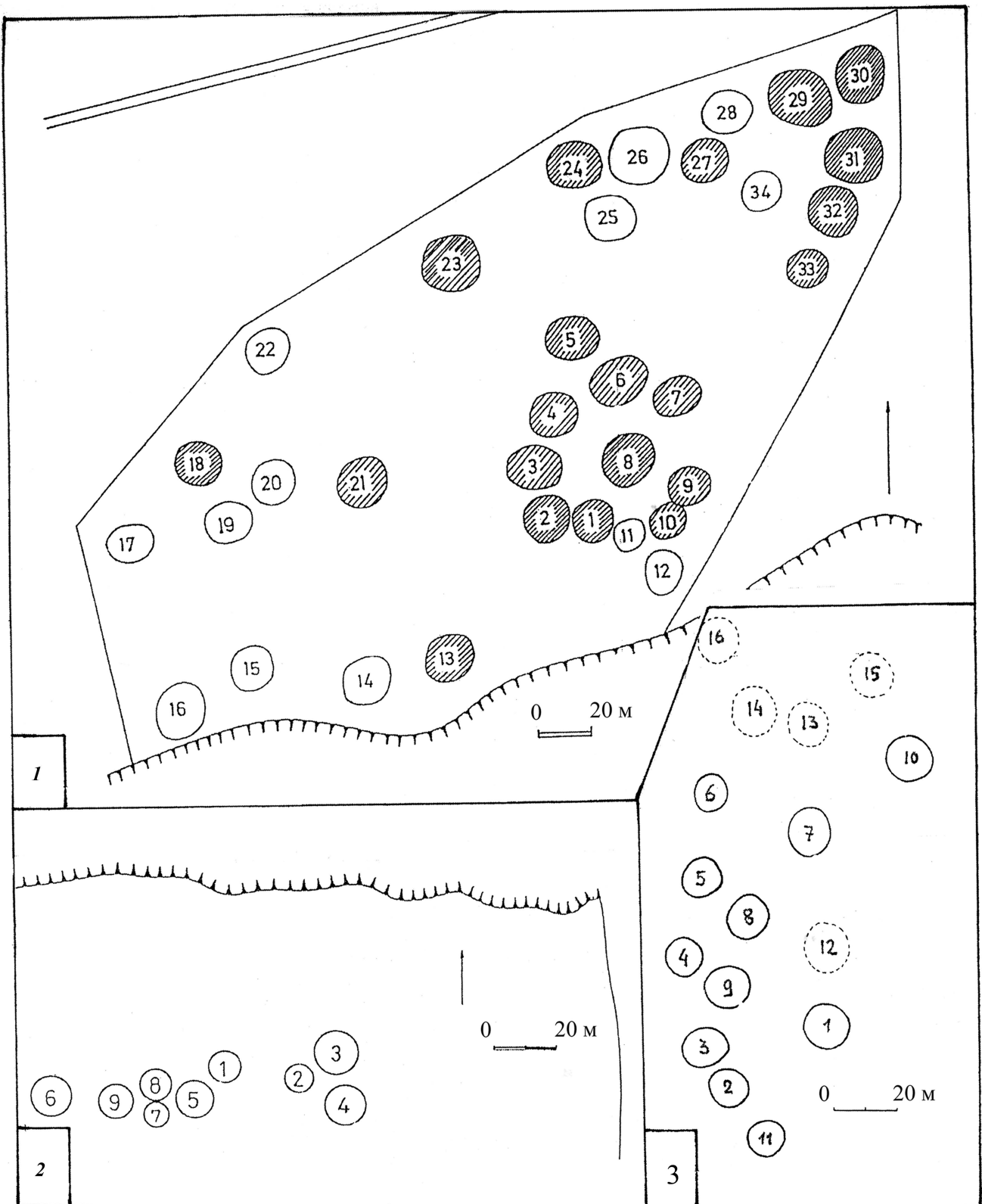

Рис. 13. Плани могильників в Румунській Молдові.

1 — Бранешти, 2 — Гура Секулуй, 3 — Тирзія Румунія (за Mihailescu-Bîrliba, 1980)

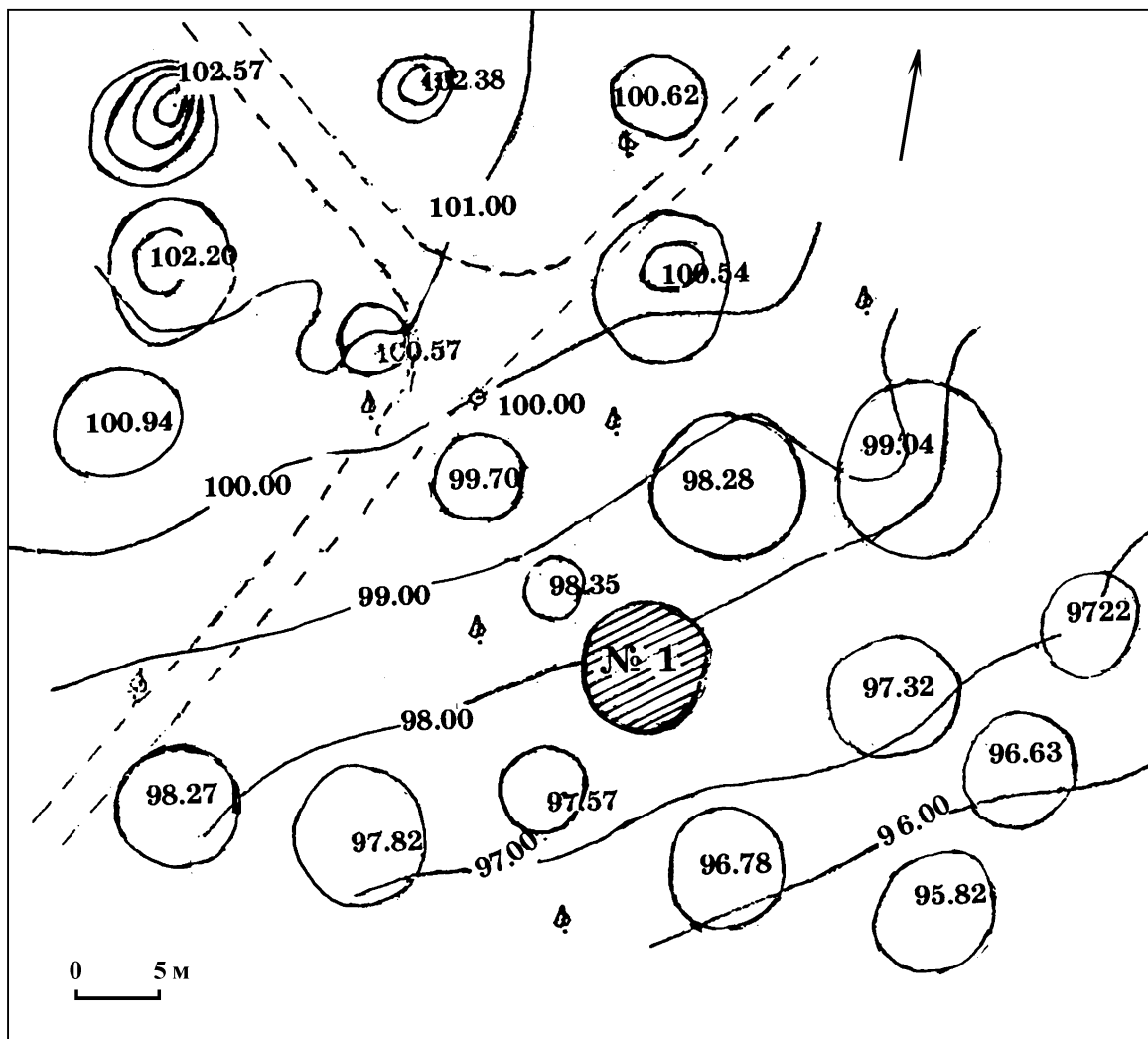

Рис. 14. Трач-2. План могильника.

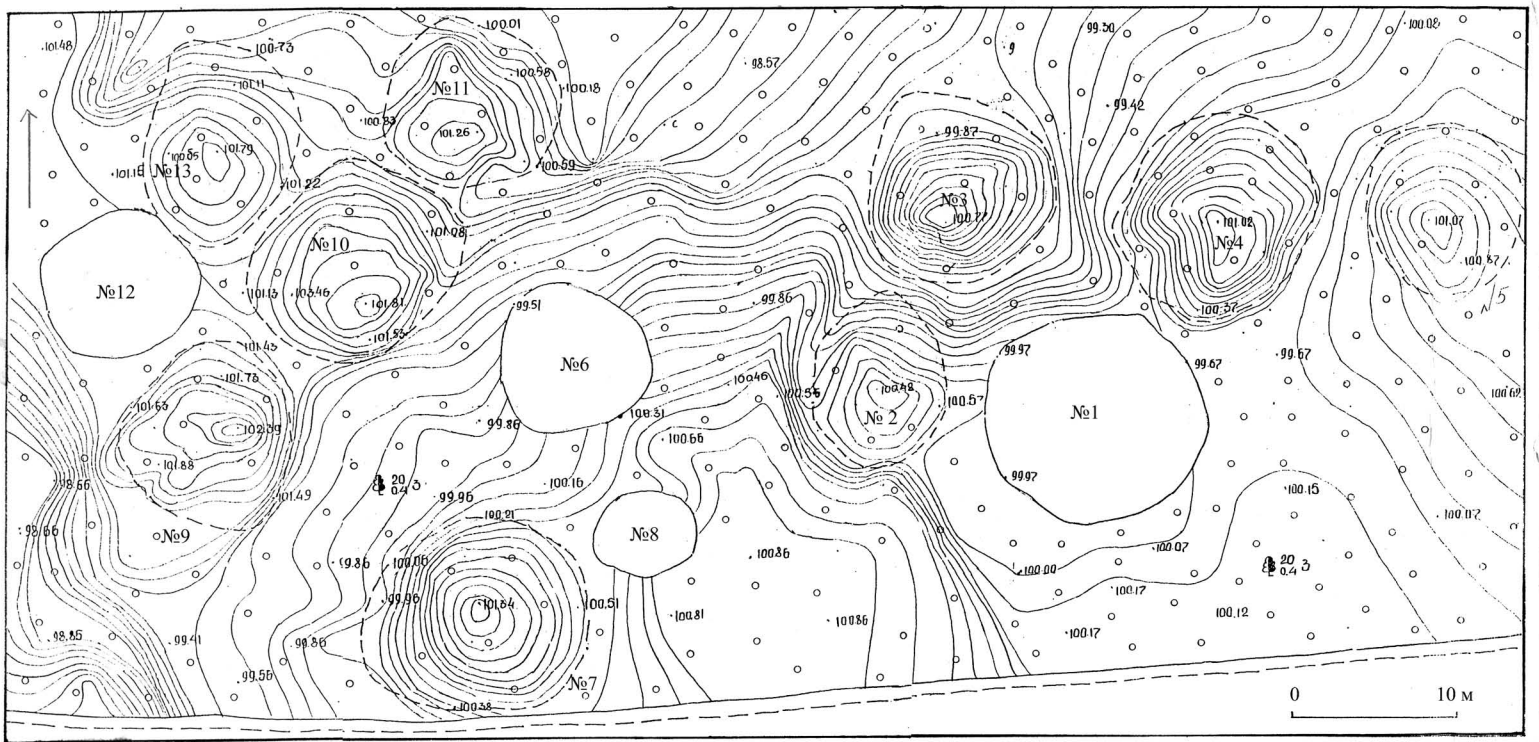

Рис. 15. Пилипи-1. План могильника

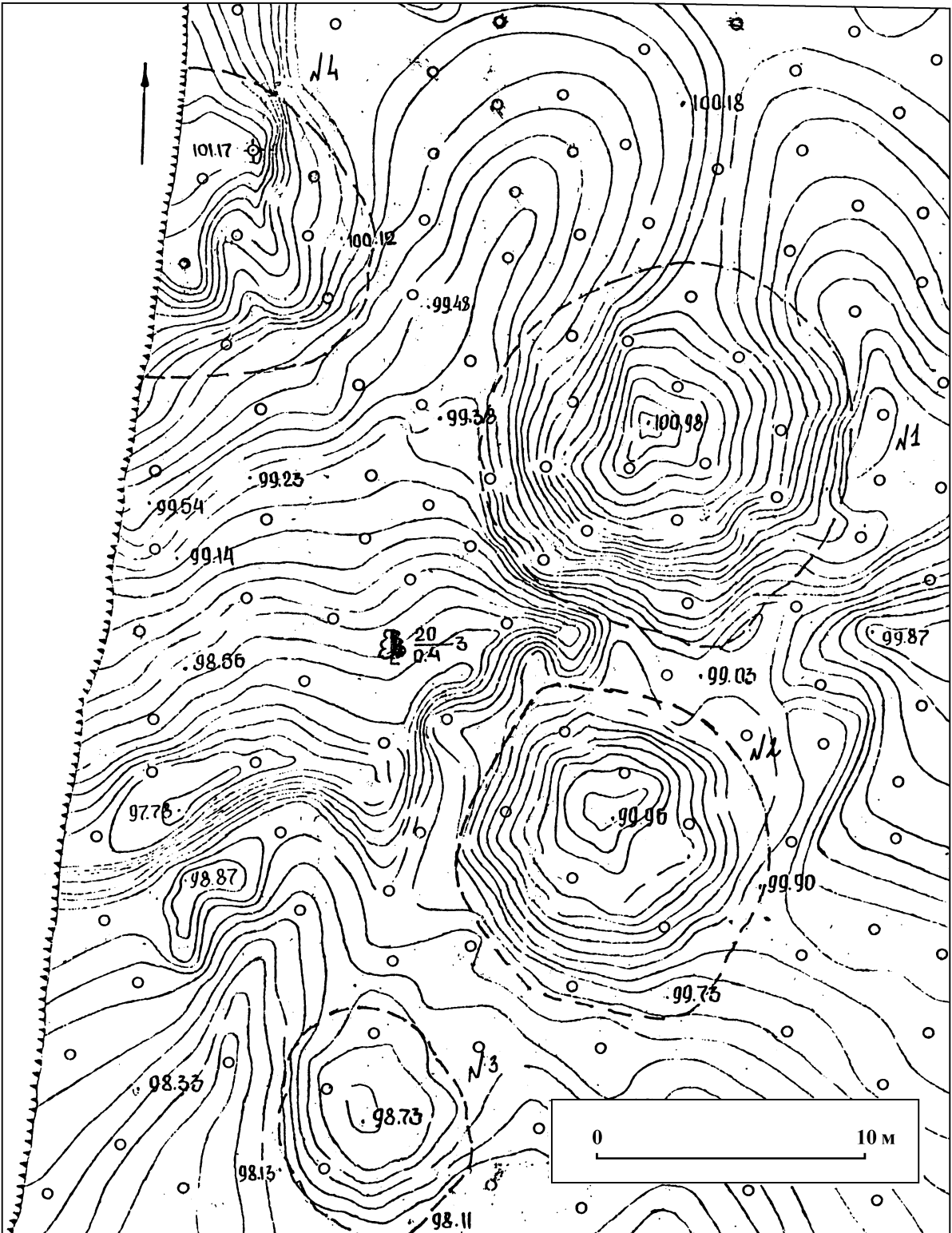

Рис. 16. Пилипи-2. План могильника.

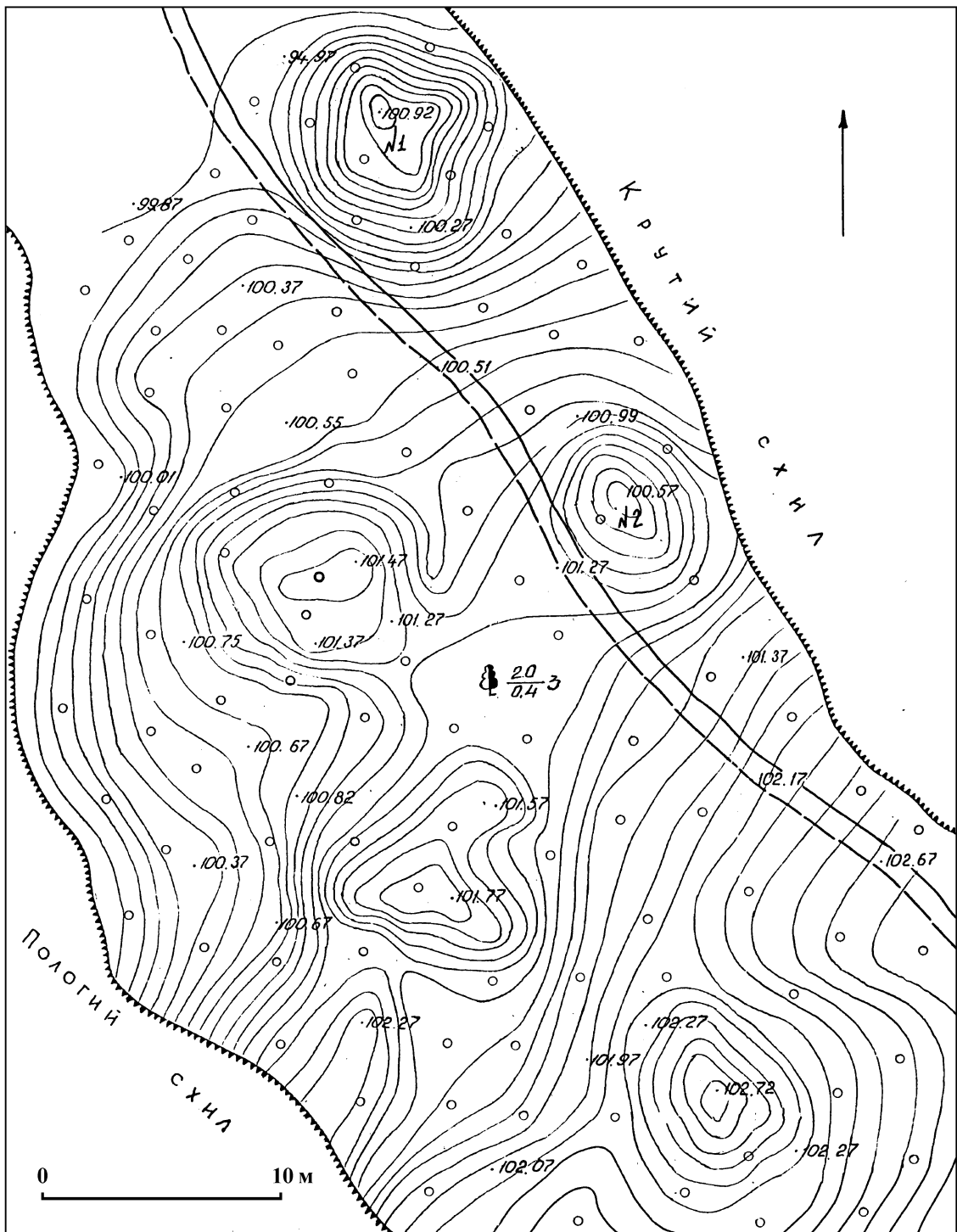

Рис. 17. Пилипи-3. План могильника.

Рис. 18. Грушів-1. План могильника

Рис. 18. Грушів-1. План могильника

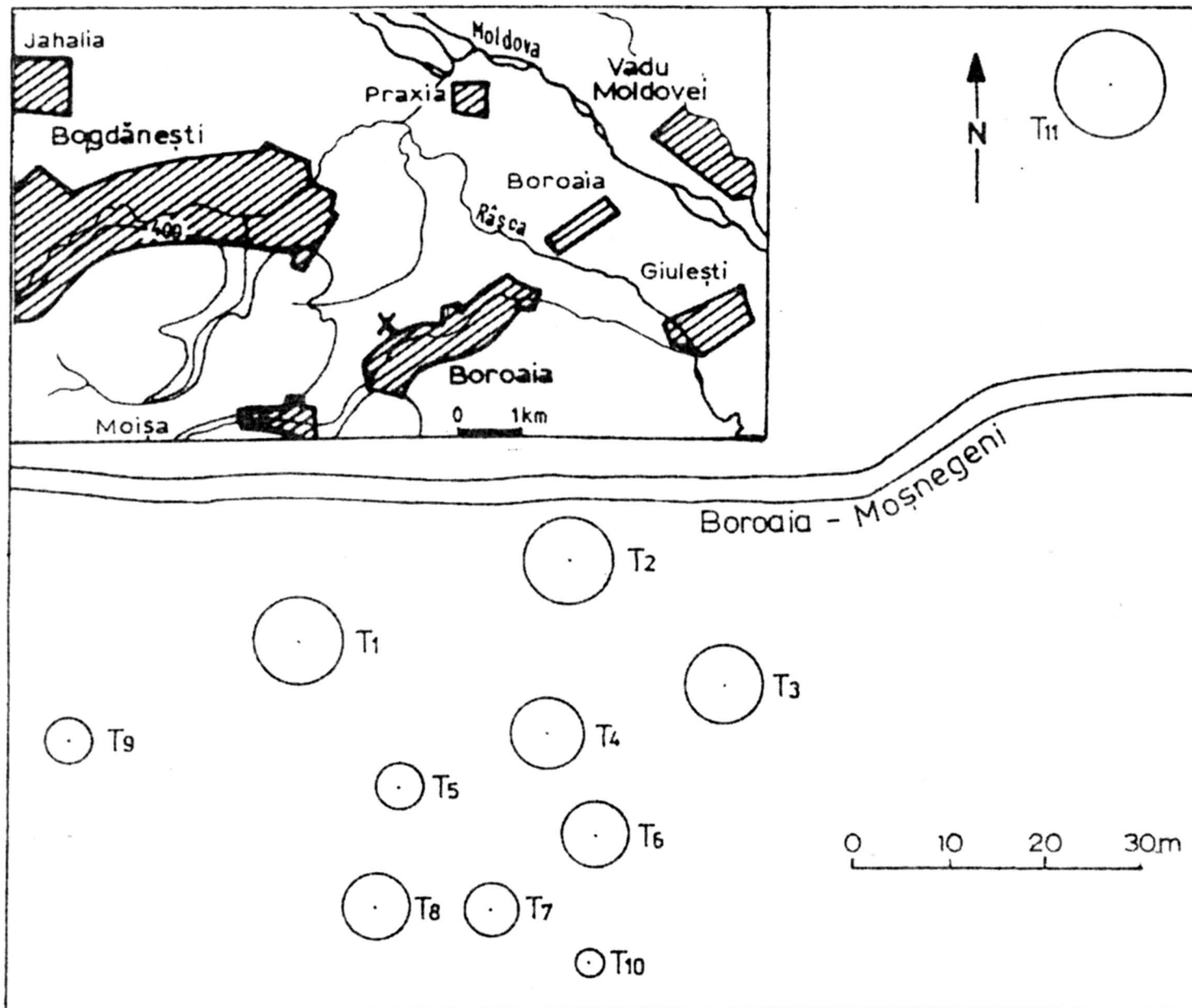

Рис. 19. Бороая. План могильника

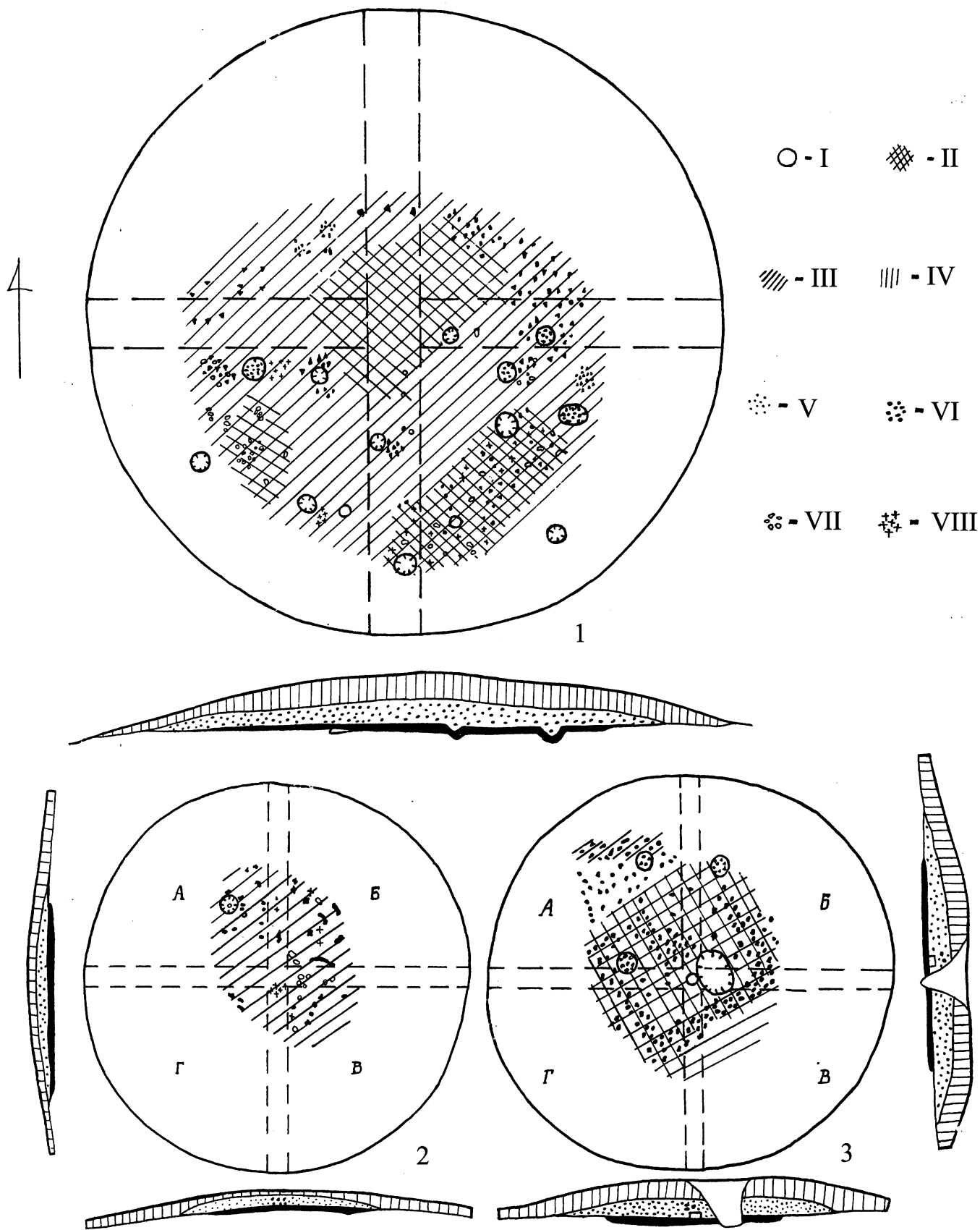

Рис. 20. Пилипи-1. Плани курганів: 1- № 1, 2- № 2, 3- № 3. Умовні позначення: I-ямки; II-ділянки сильного обпалу; III- ділянки слабшого обпалу; IV- світла глина; V- темна глина із залишками багаття; VI- деревне вугілля; VII- кераміка; VIII- кальциновані кісточки

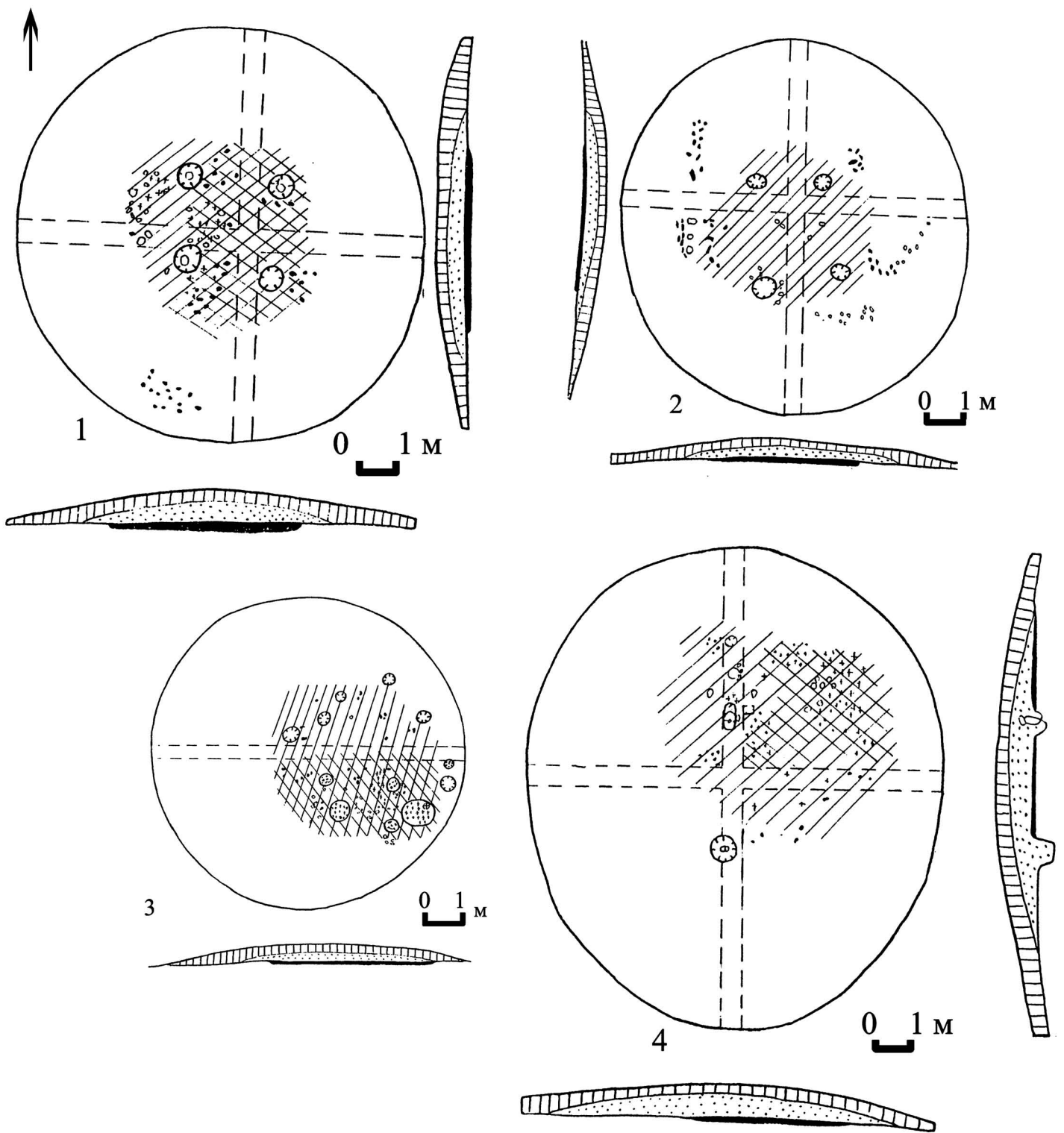
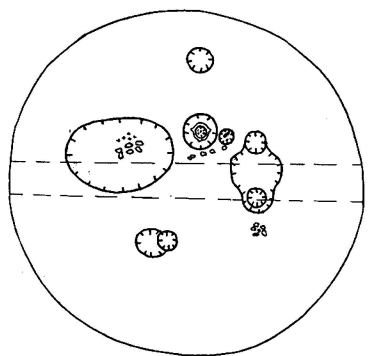
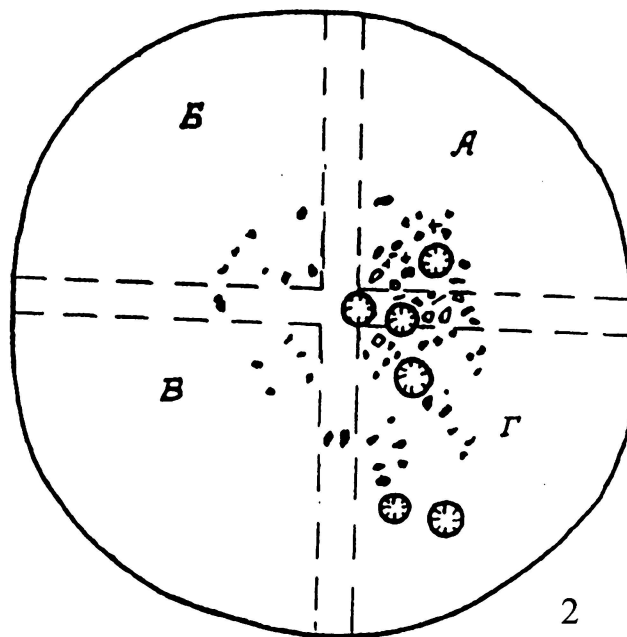

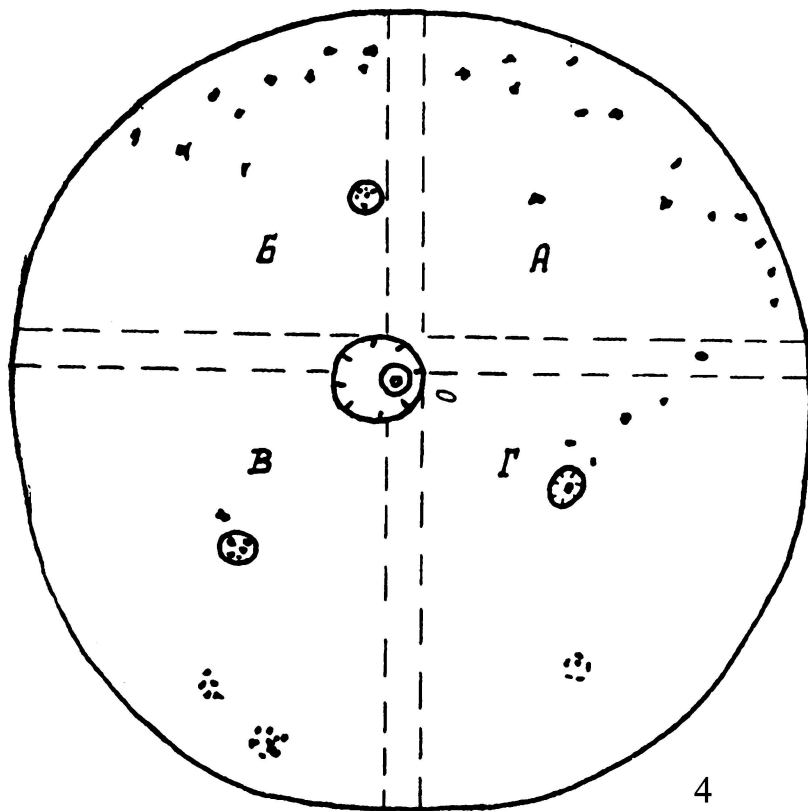
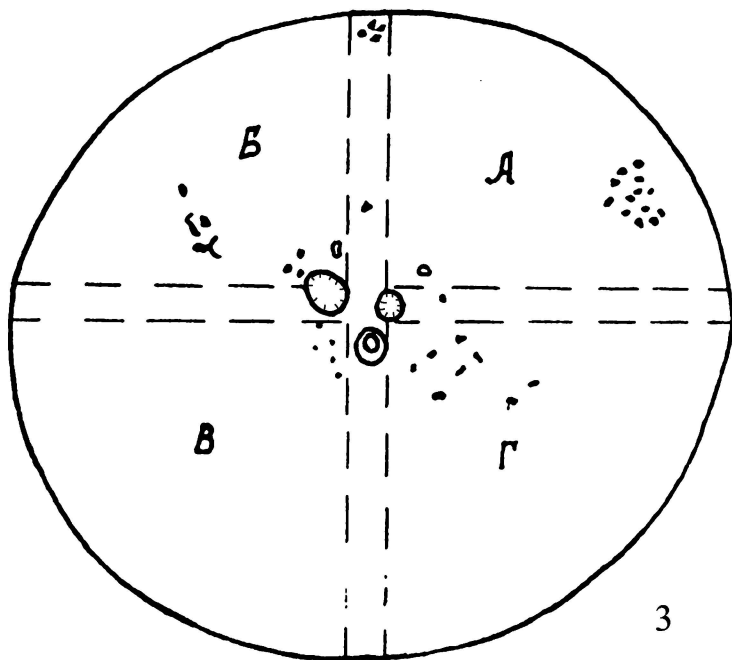
Рис. 21. Пилипи-1. Плани і розрізи курганів: 1- № 4, 2- № 5, 3- № 6, 4- № 7

1

2

3

4

Рис. 22. Пилипи-1. Плани і розрізи курганів: 1- № 8, 2- №11, 3- № 9 , 4- № 10

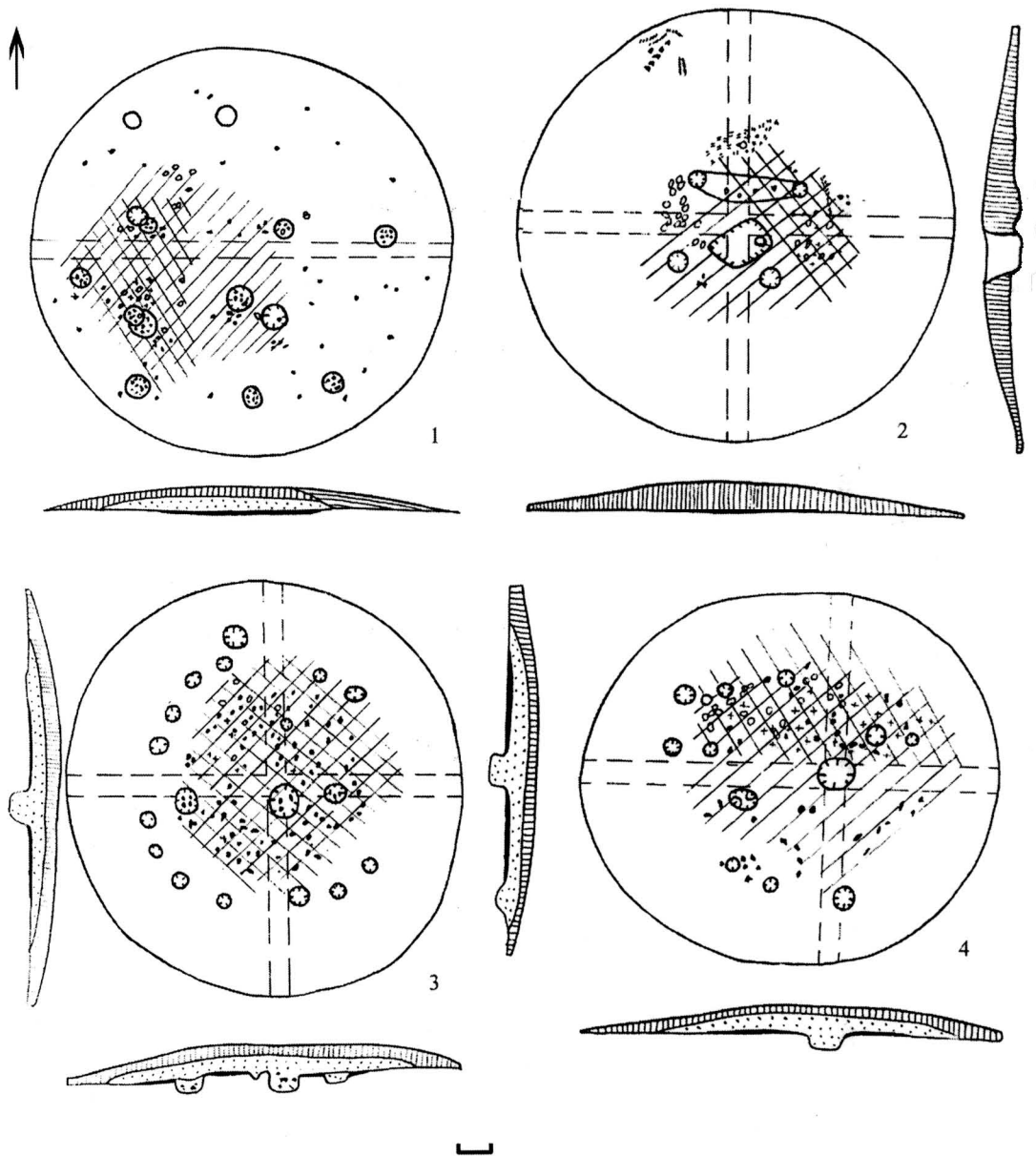
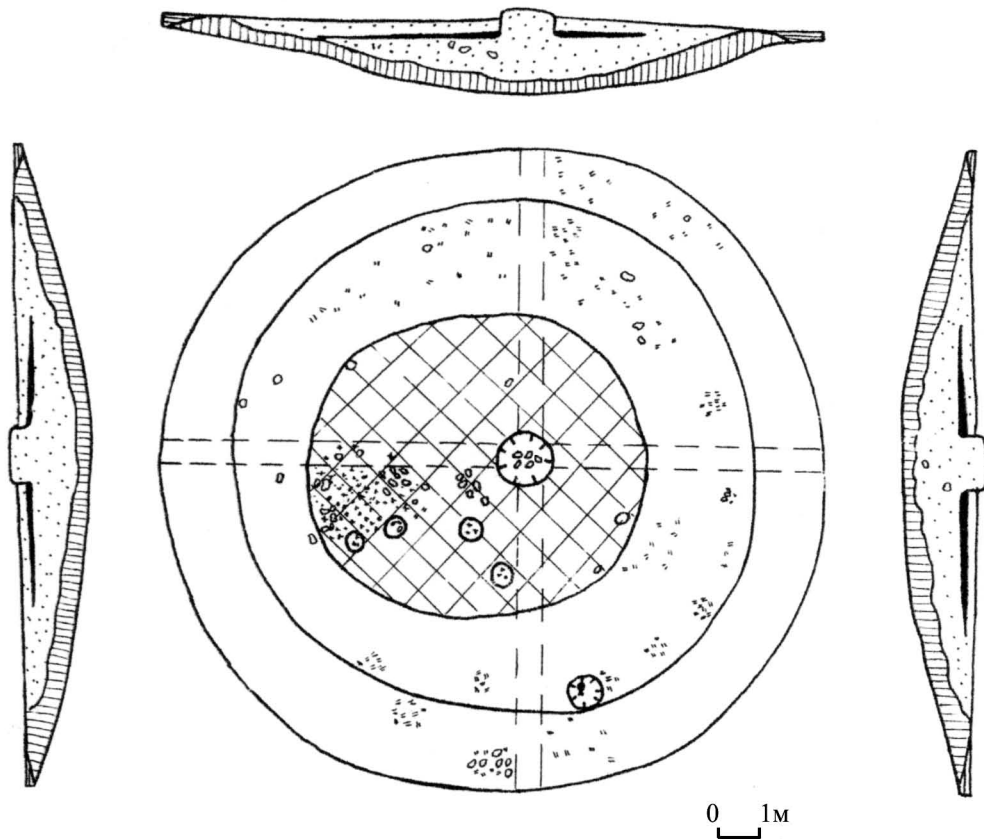

Рис. 23. Пилипи-1. Плани і розрізи курганів: 1- № 12, 2- №13; Пилипи-3. Плани курганів: 3- № 1, 4- № 2

- ⊙-1 ✻-2 IIII-3 ⋯-4 ⚡-5 ⚡-6 ⚡-7 ⚡-8 ⚡-9 ≡-10

Рис. 24. Пилипи-2. План і розрізи кургану № 1

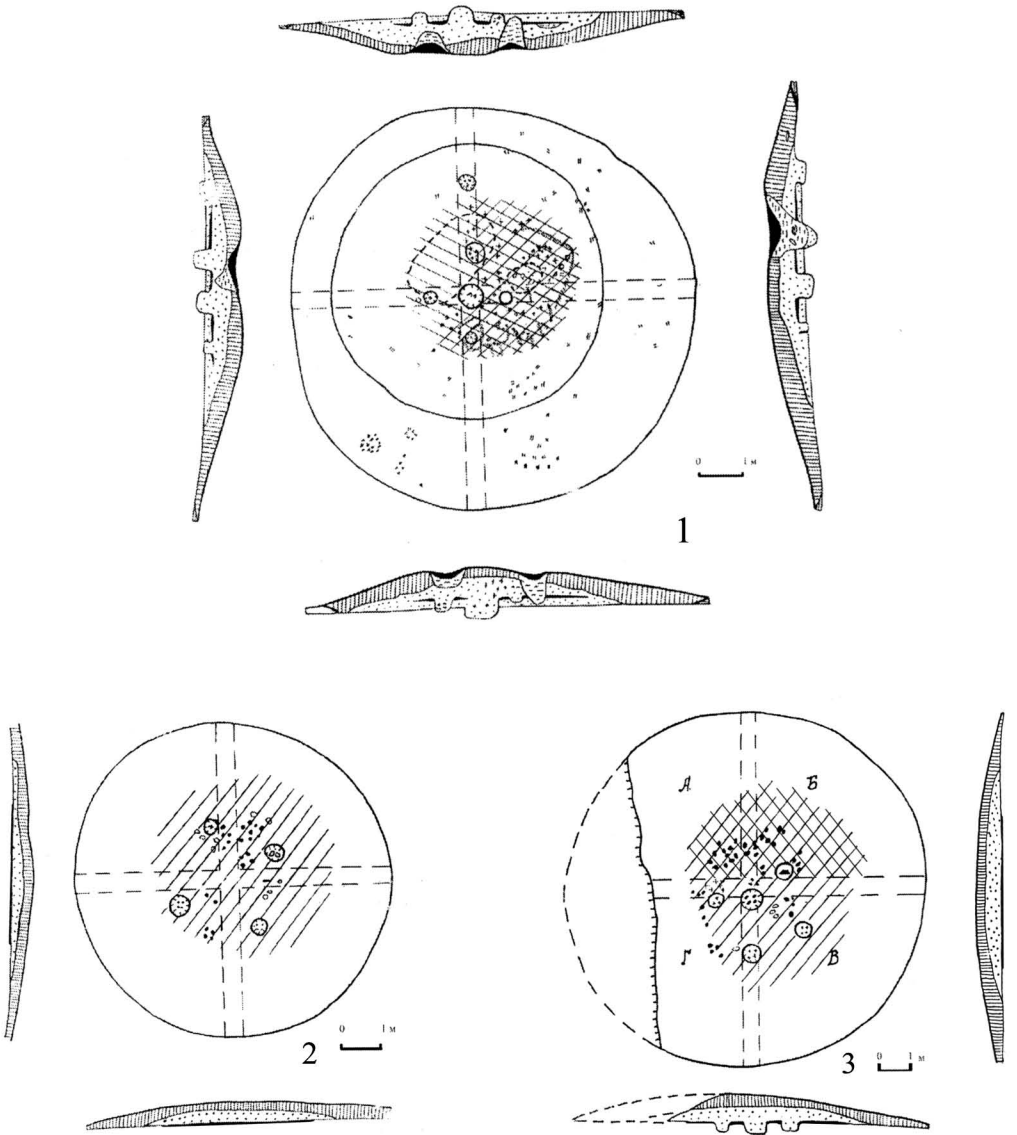

Рис. 25 Пилиپی-2. Плани і розрізи курганів: 1- № 2, 2- № 3, 3- № 4

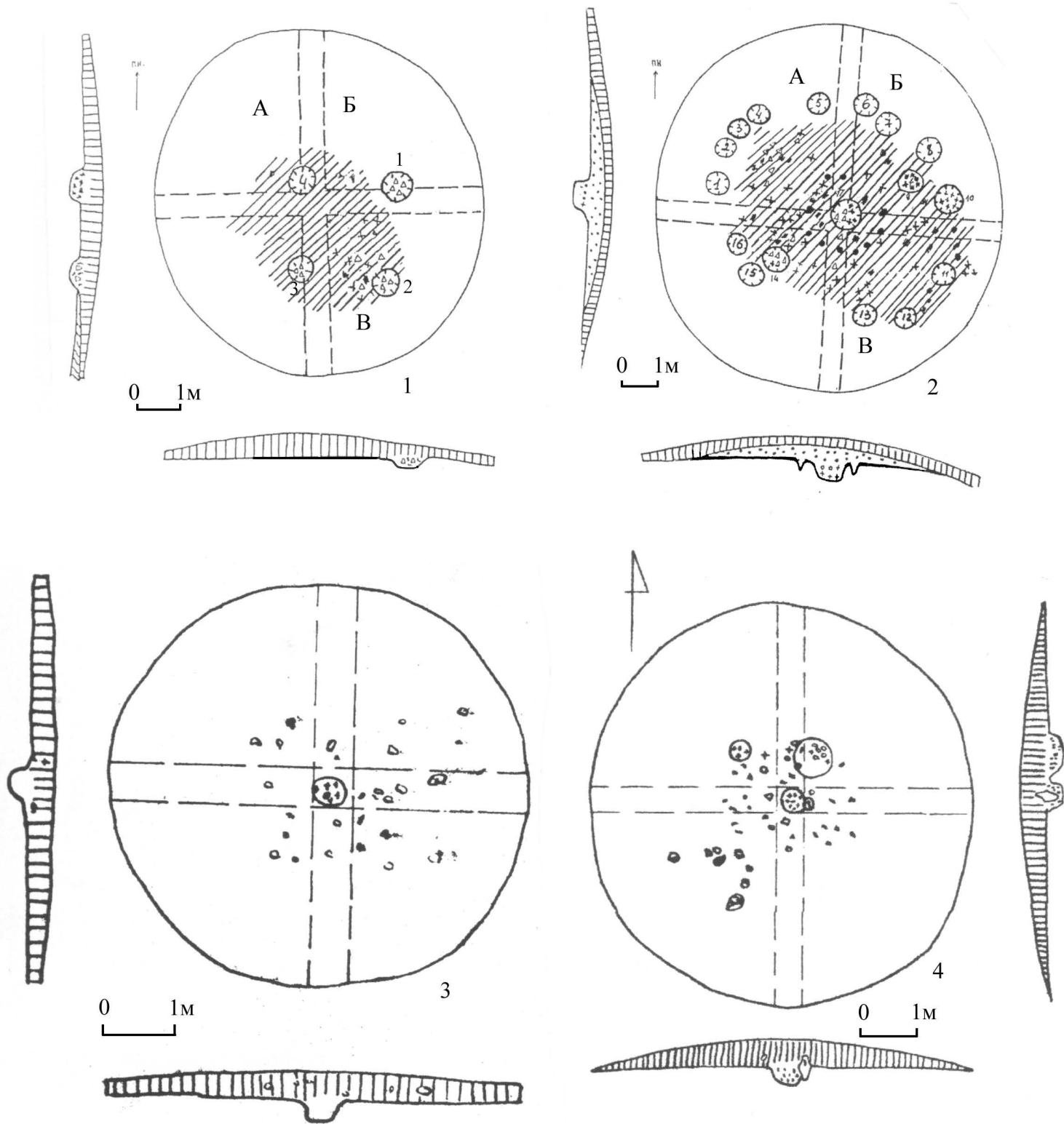

Рис. 26. Товмачик. Плани і розрізи курганів: 1- Трач-2 - №1, 2- Трач-3- №1, 3- Шепарівці-2 - №1, Товмачик - №1

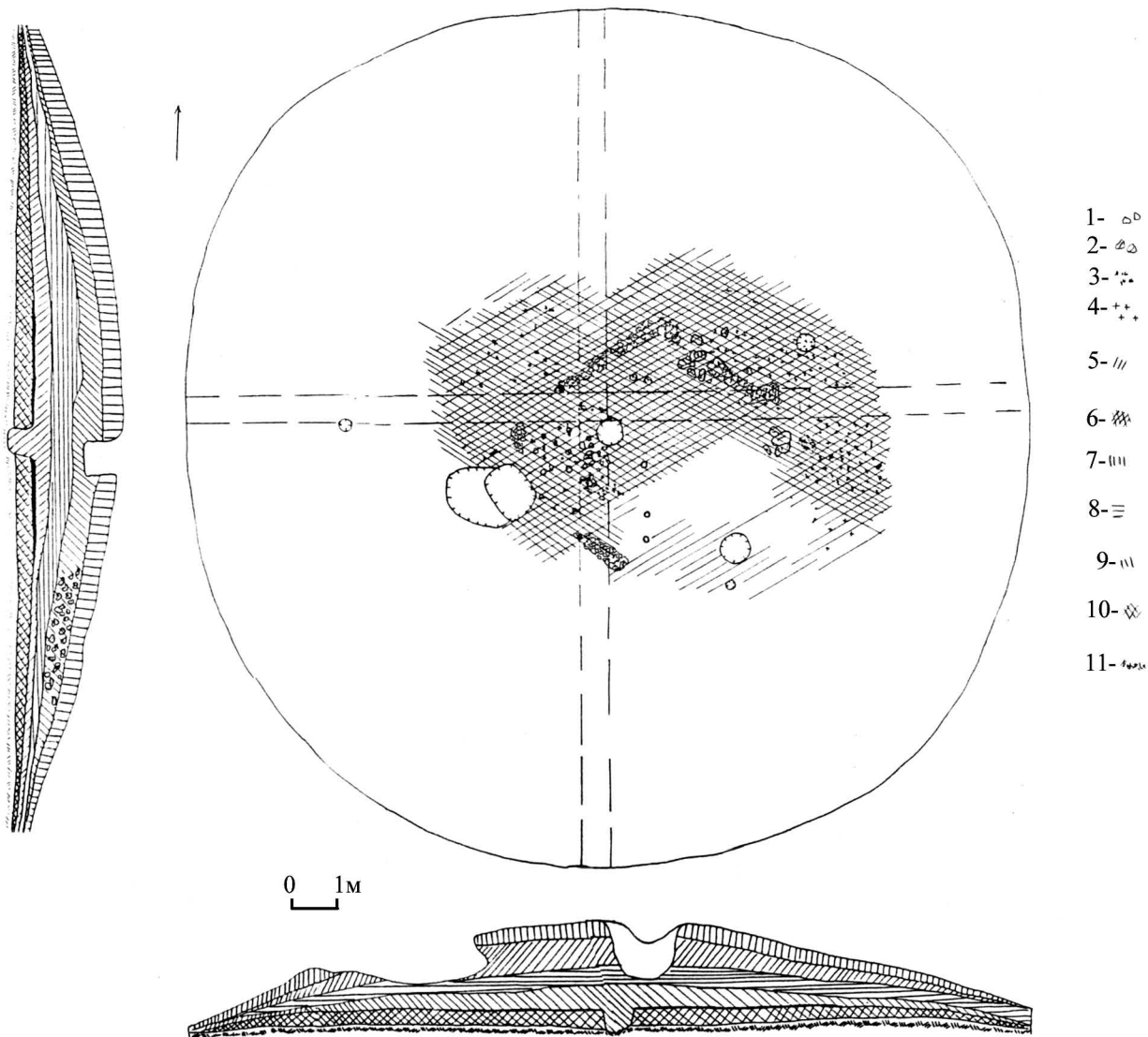

Рис. 27. Товмачик. План і розрізи кургану № 2

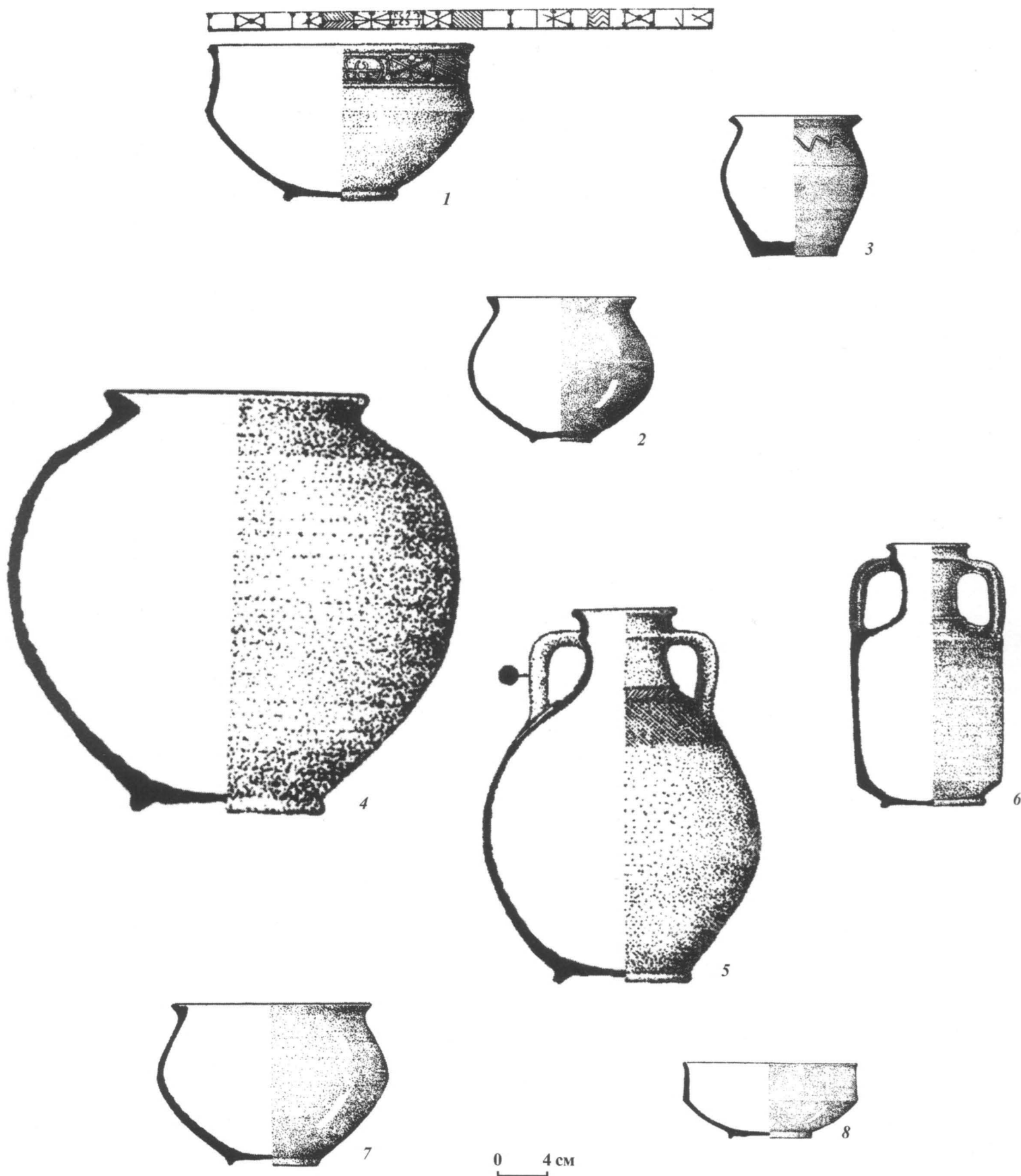

Рис. 28. Бранешти-Немцишор. Курган № 1. Комплекс посуды-приставок (за Mihailescu-Bîrliba, 1980)

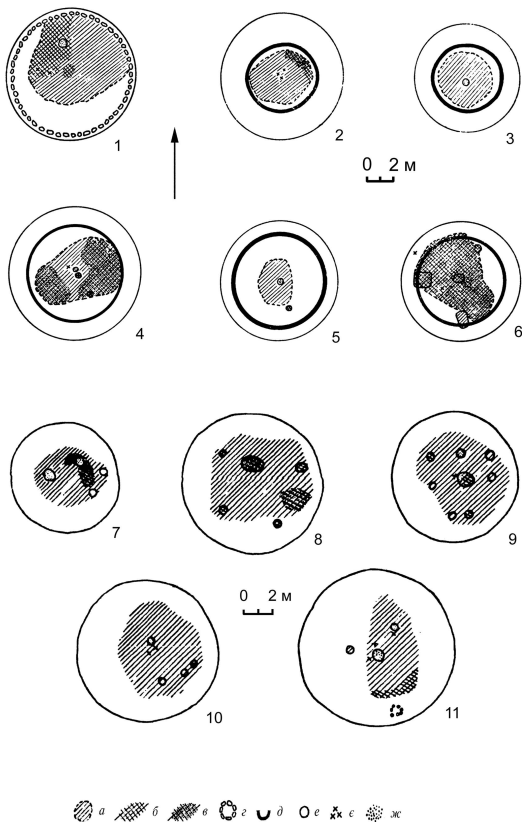

Рис. 29. Плани курганів з конструкціями (за М.Ю. Смішком, 1960). 1-кам'яна обкладка, 2-6 земляні ровики, 7, 8, 11 – сліди чотирикутних дерев'яних споруд, 9, 10 – сліди дерев'яних огорож.

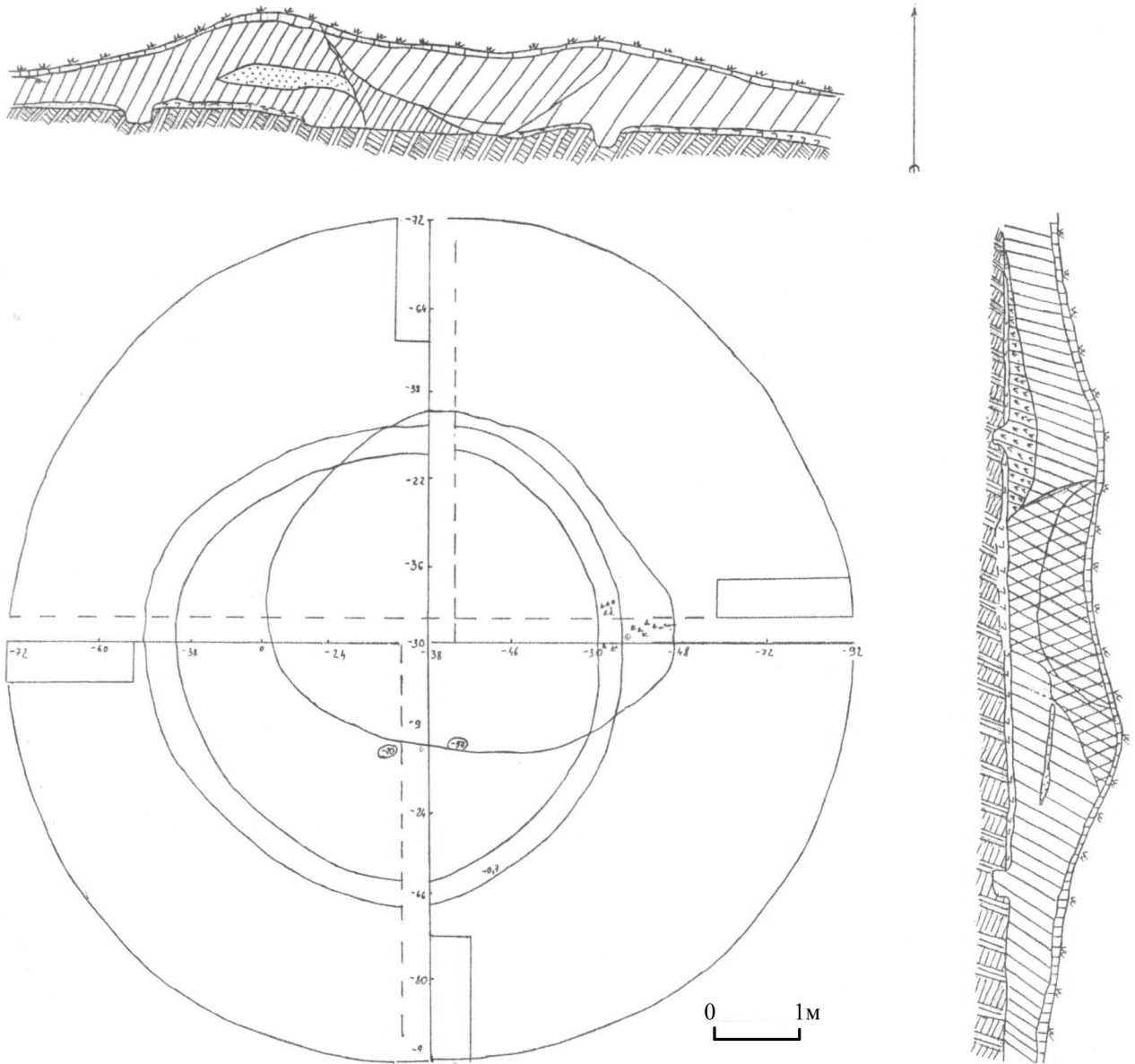

Рис. 30. План та розрізи кургану № 2 з Печеніжина.
Курган зруйнований окопом Другої світової війни

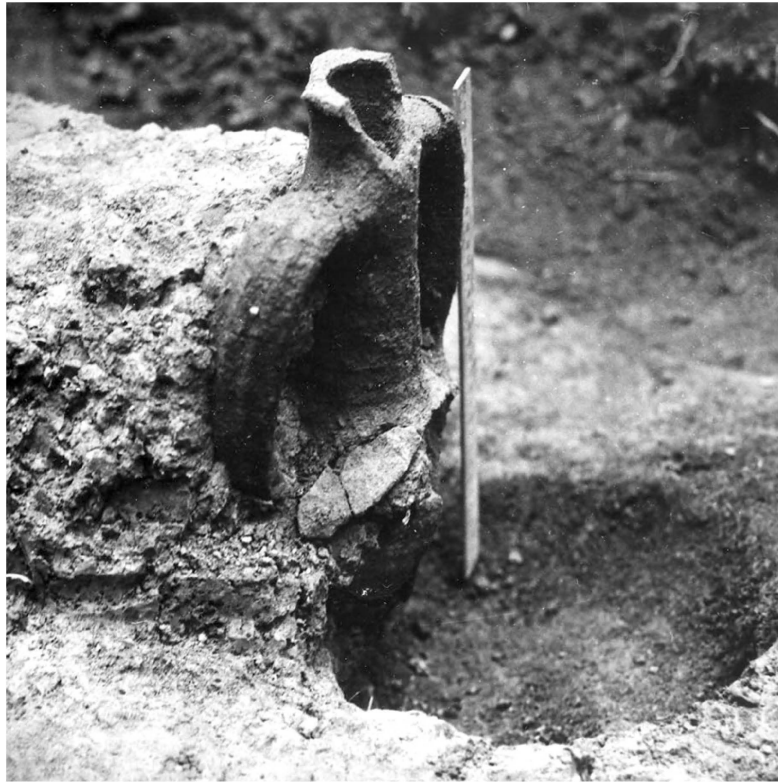

1

2

Рис. 31. (Фото). Пилипи-1. Кургани в процесі розкопок: 1- курган № 5, 2-кургани № 5 та № 13, з'єднані спільною бровкою

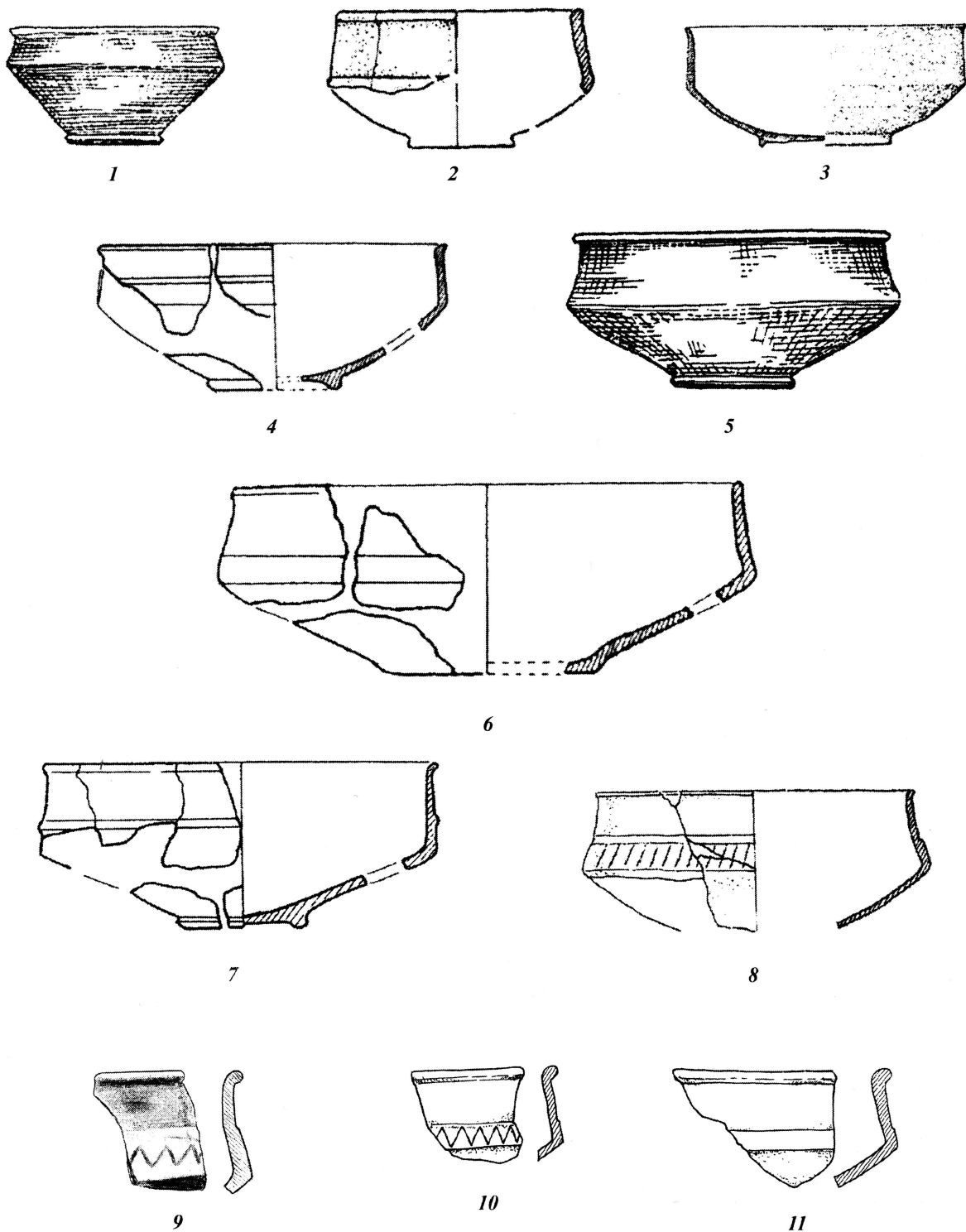

1

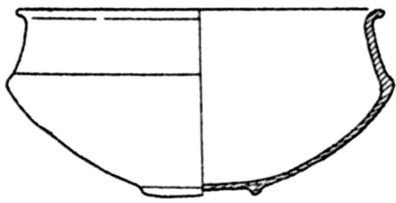
2

Рис. 32. (Фото) Пилипи-1. 1 - Курган № 7. Амфора in situ. 2 - Курган № 4

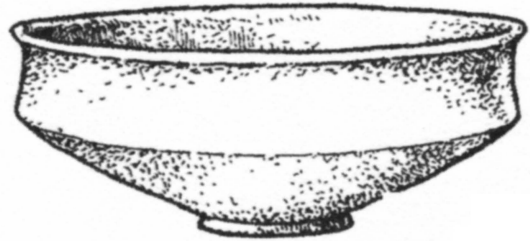

0 3 см

Рис. 33. Миски. Тип I

1

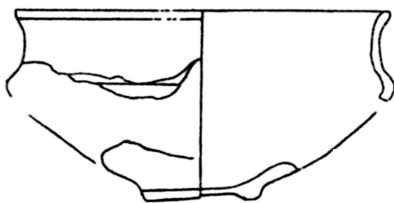
2

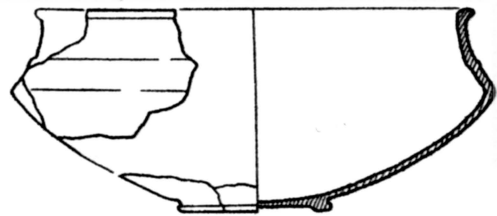
3

4

5

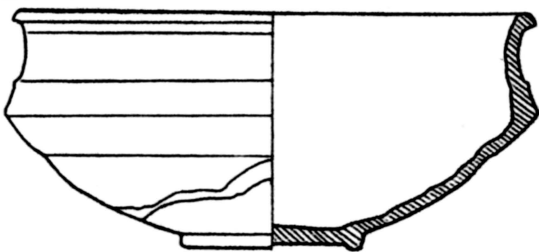
6

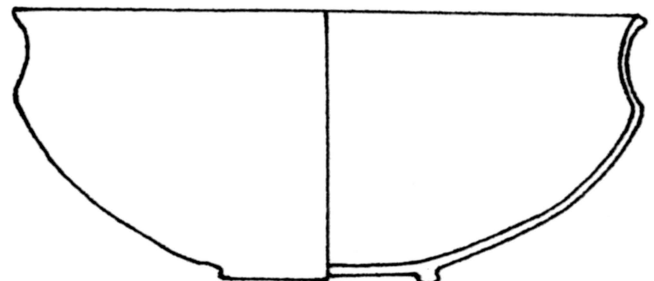
7

8

9

10

0 4 cm

Рис. 34. Гончарні миски. Тип 2 (1-10).

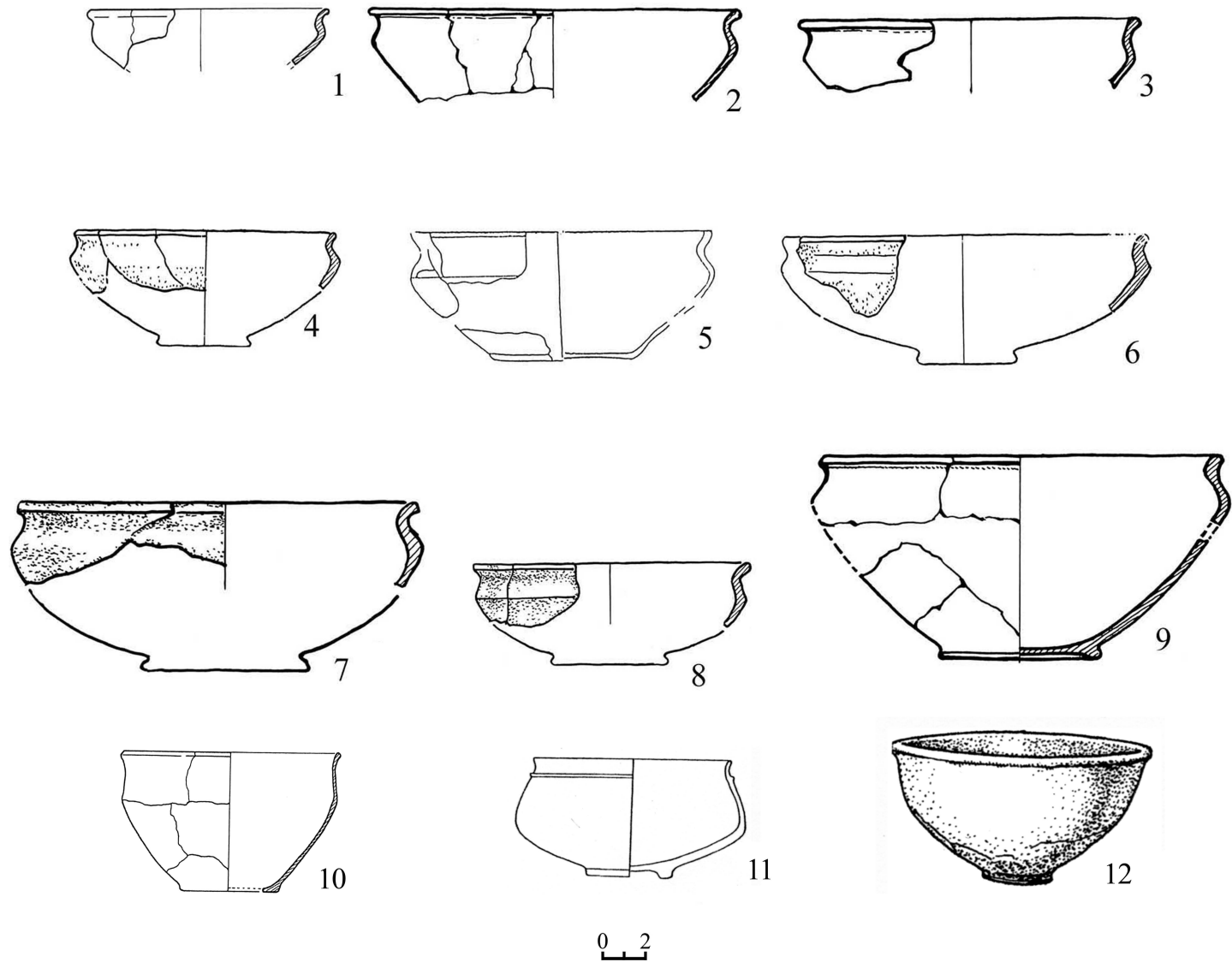
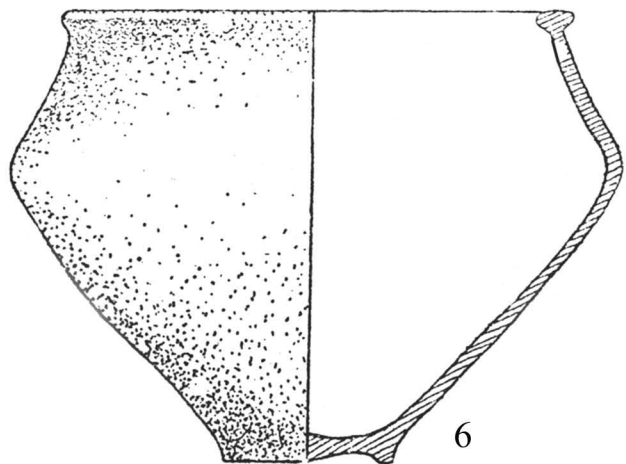
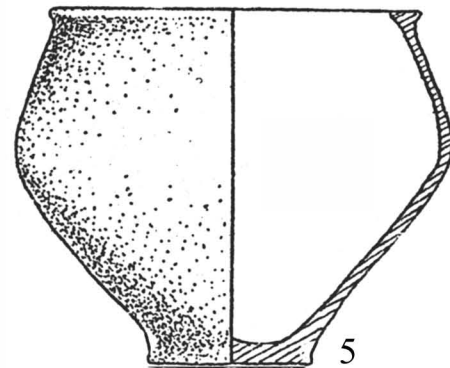
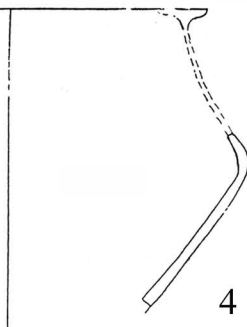
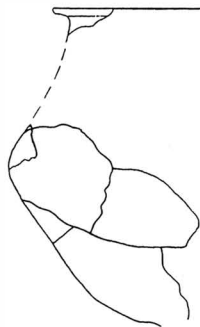
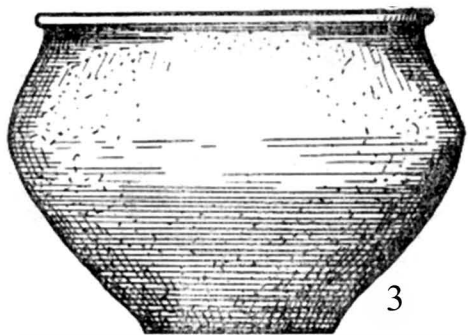
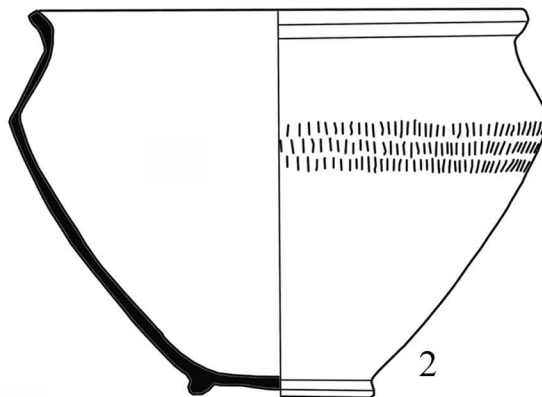

Рис. 35. Миски. Тип 3 (1-9). Поодинокі екземпляри (10-12).

04

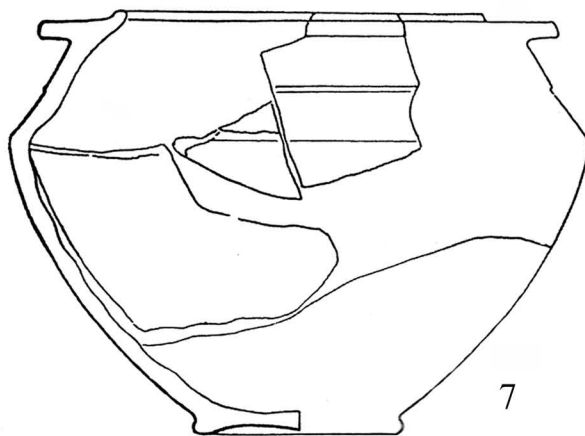

Рис. 36. Вазы. Тип 1, вариант 1, 1-7.

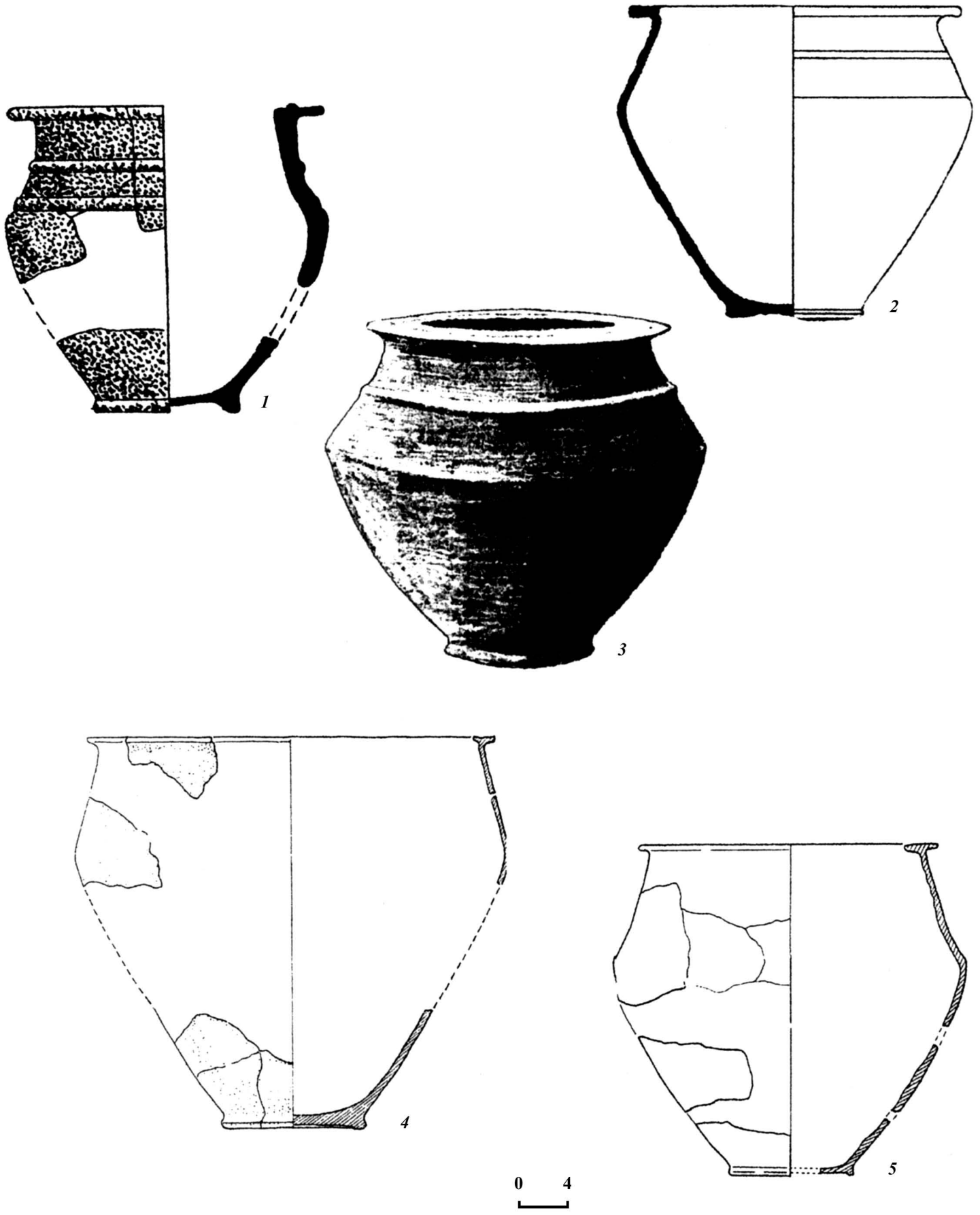

Рис. 37. Вазы. Тип 1, вариант 2 (1-5).

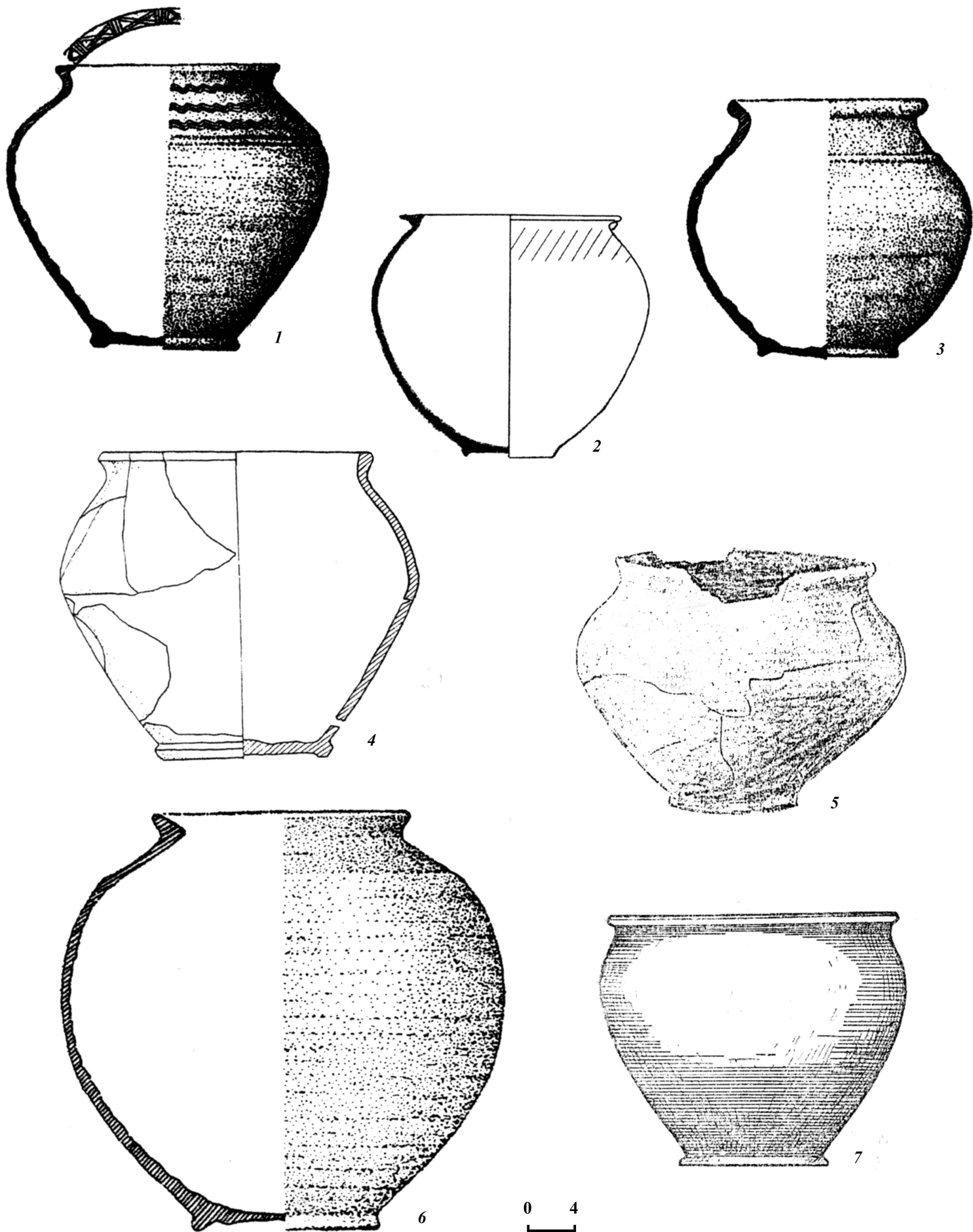

Рис. 38. Вазы. Тип 1, вариант 1 (4, 5, 7), вариант 3 (1-3, 6).

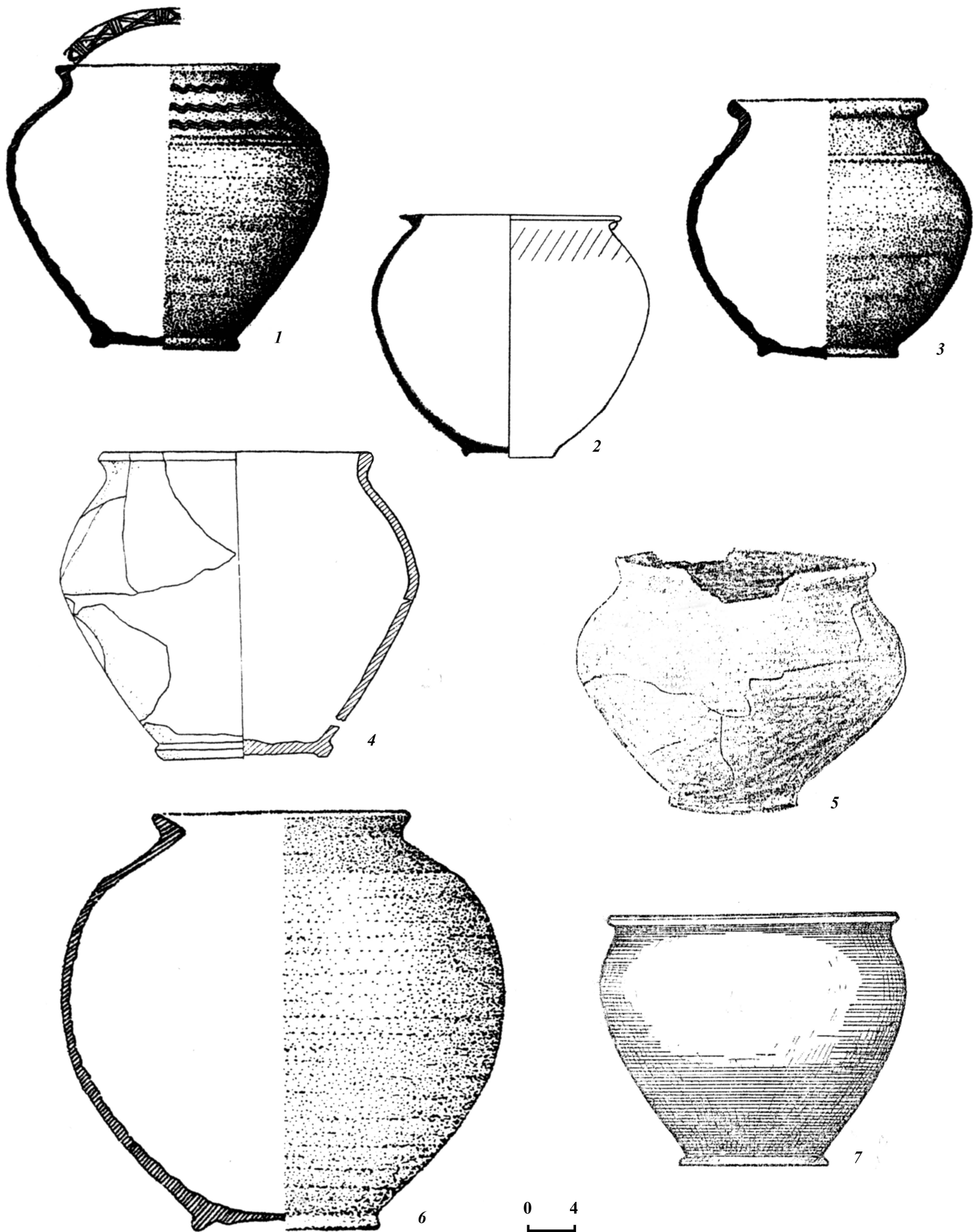

Рис. 39. Вазы. Тип 1, вариант 1 (4, 5, 7), вариант 3 (1-3, 6).

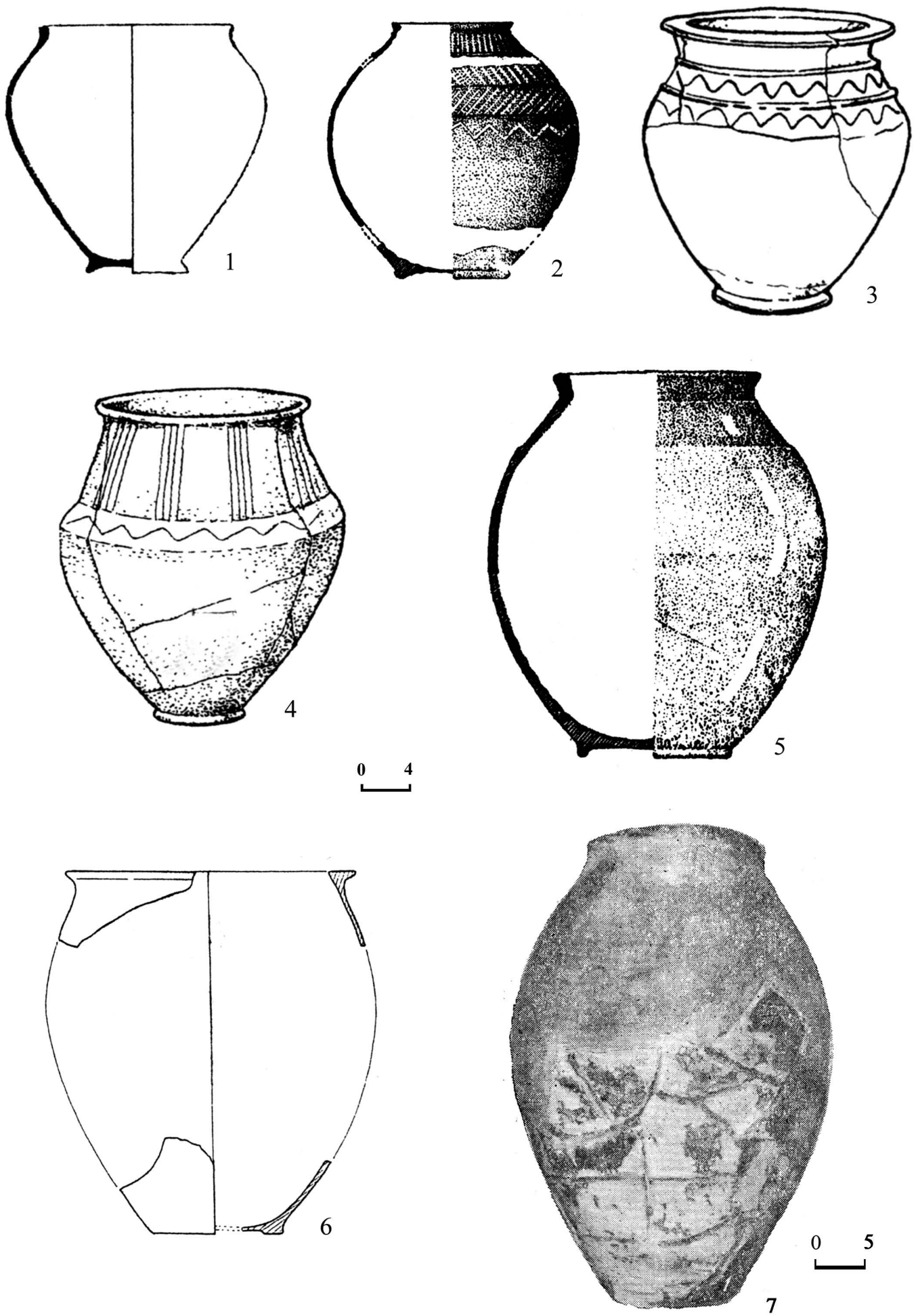

Рис. 40. Вази. Тип 2, варіант 1 (1, 3, 4), варіант 2 (2, 5, 6), поодинокий виріб (7).

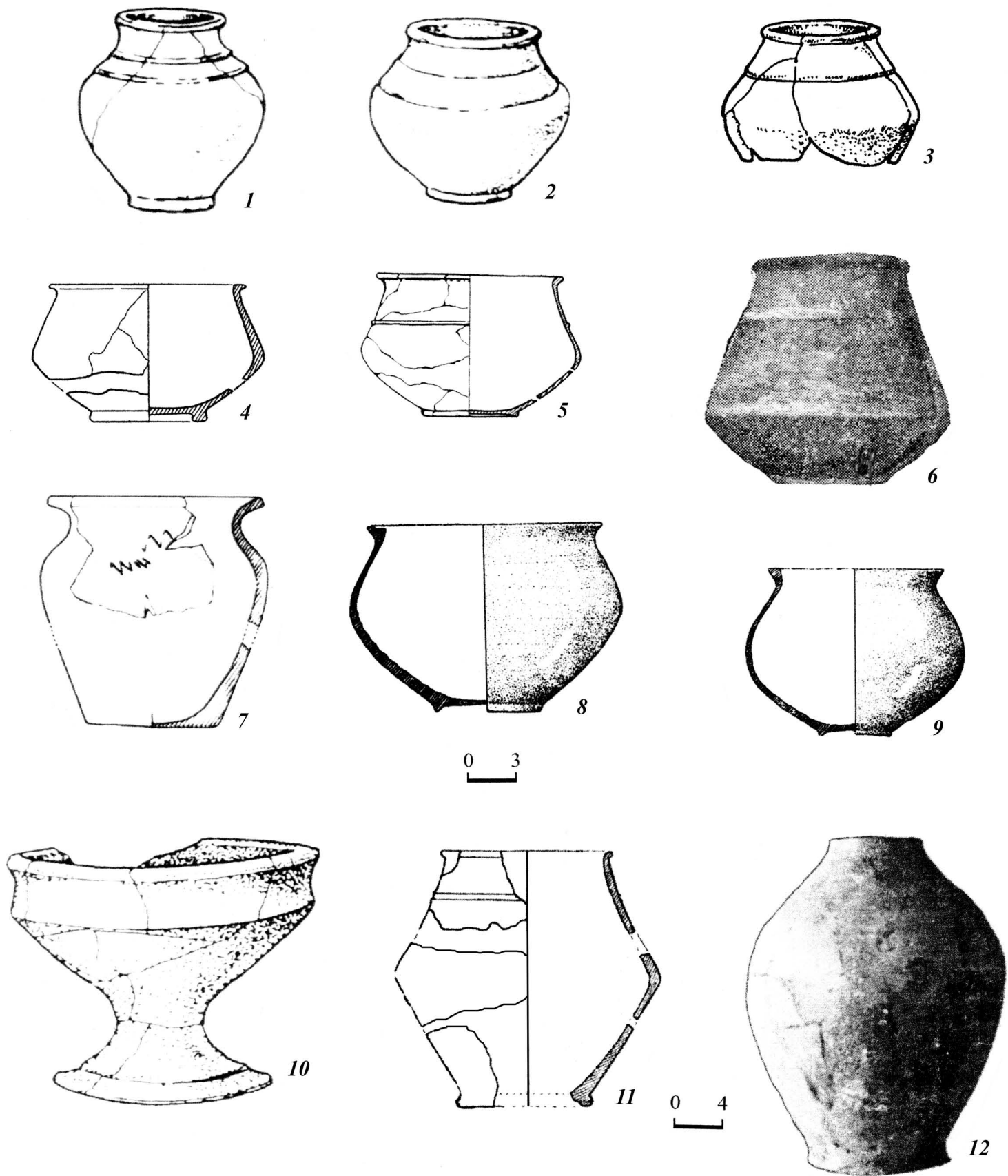
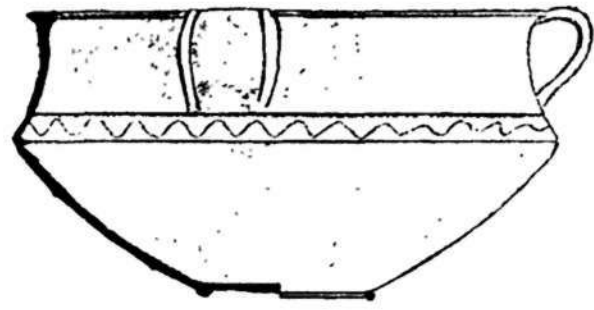

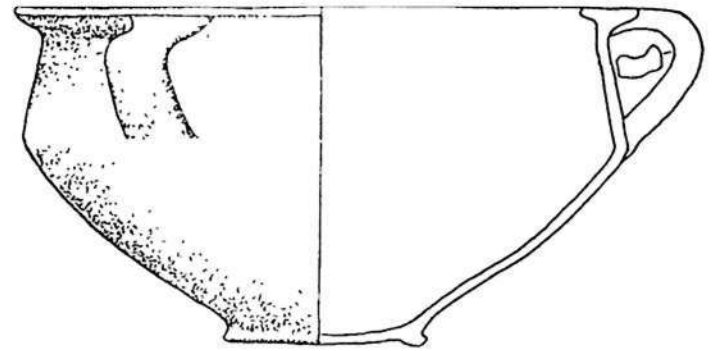
Рис. 41. Інші типи гончарного посуду

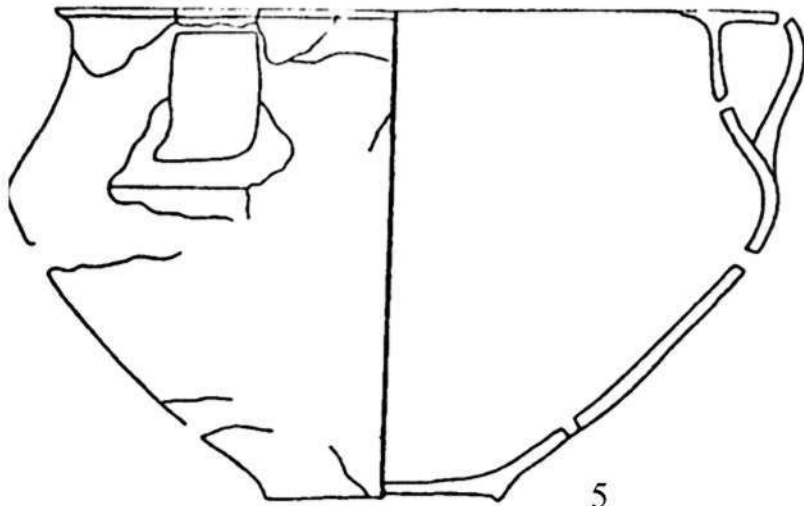
2

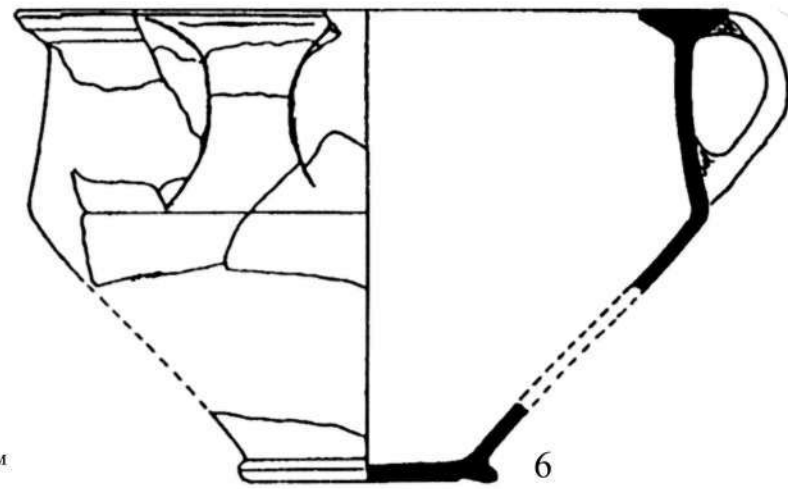
3

4

5

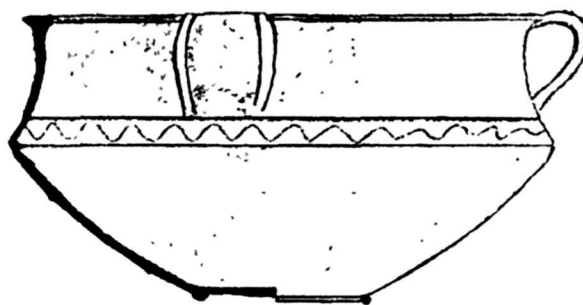
6

0 1cm

Рис. 42. Вази з трьома ручками. Тип 1(2, 4, 5, 6). Тип 2(3) Тип 3 (1).

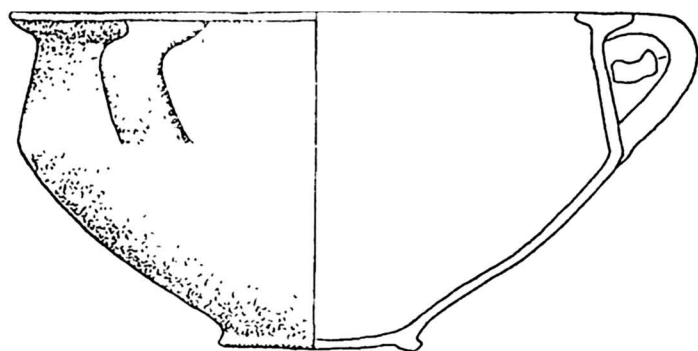
1

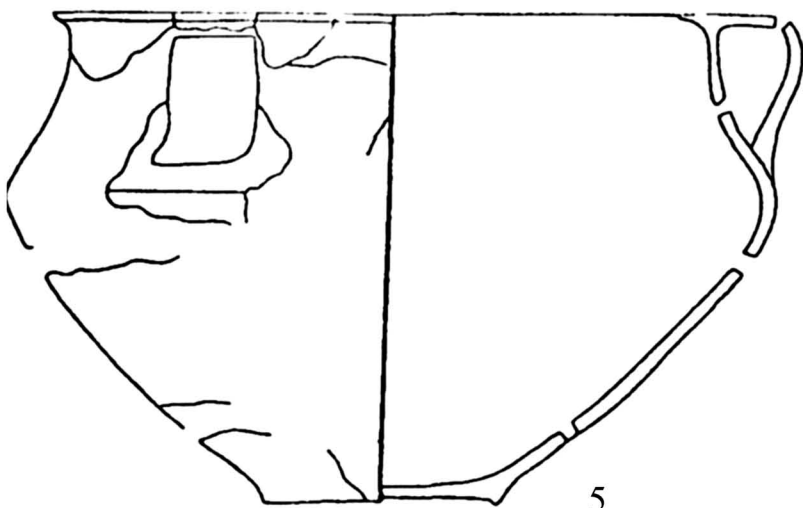
2

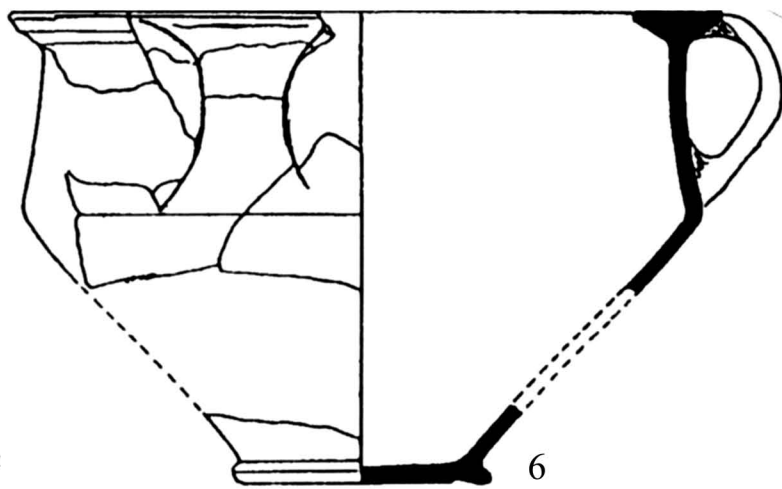
3

4

5

6

0 1cm

Рис. 42. Вази з трьома ручками. Тип 1(2, 4, 5, 6). Тип 2(3) Тип 3 (1).

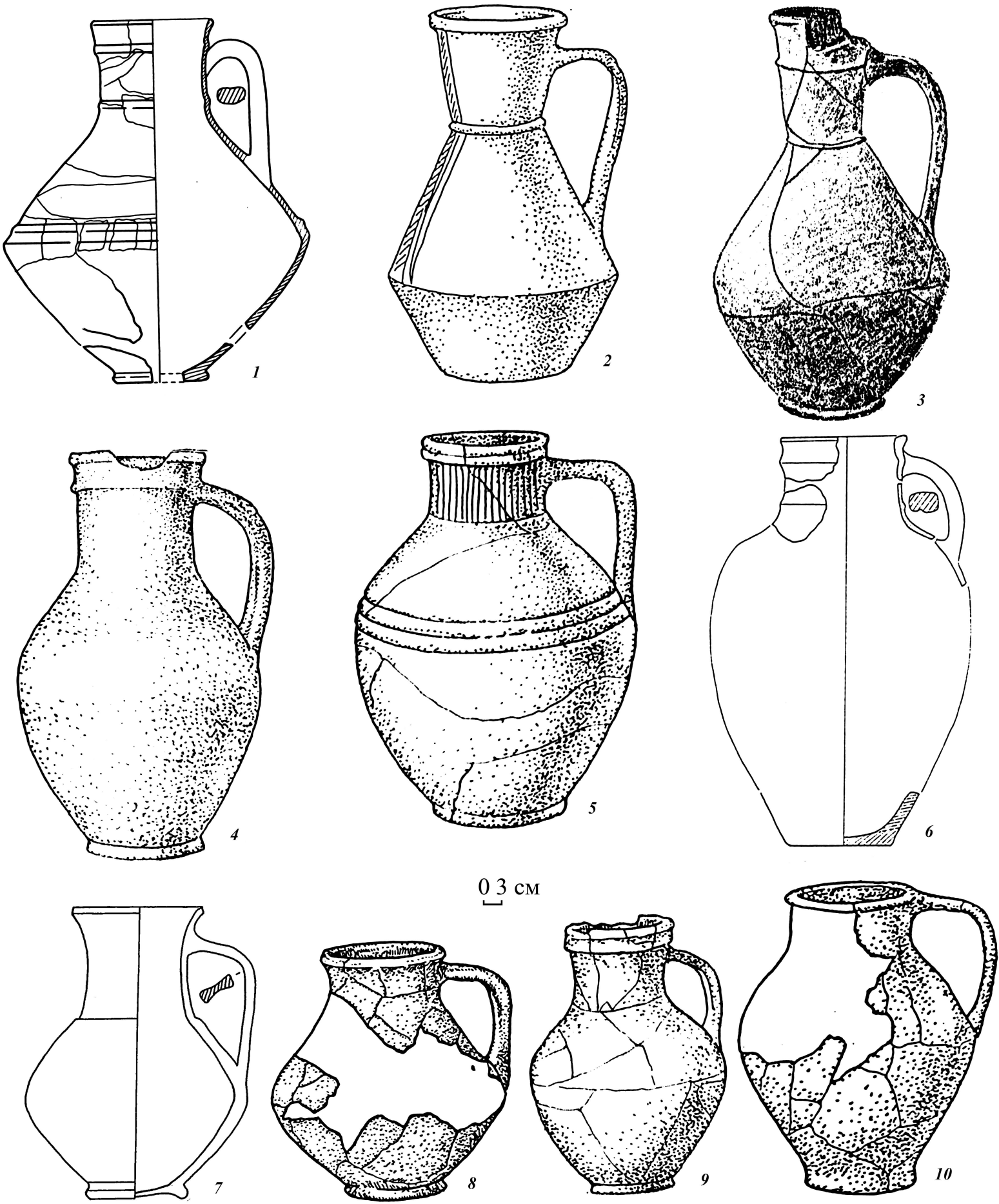

Рис. 43. Одноручні глеки. Тип 1, варіант 1 (1-3, 7); Тип 1, варіант 2 (8); Тип 2 (4,9); Тип 3 (5, 10); Тип 4 (6).

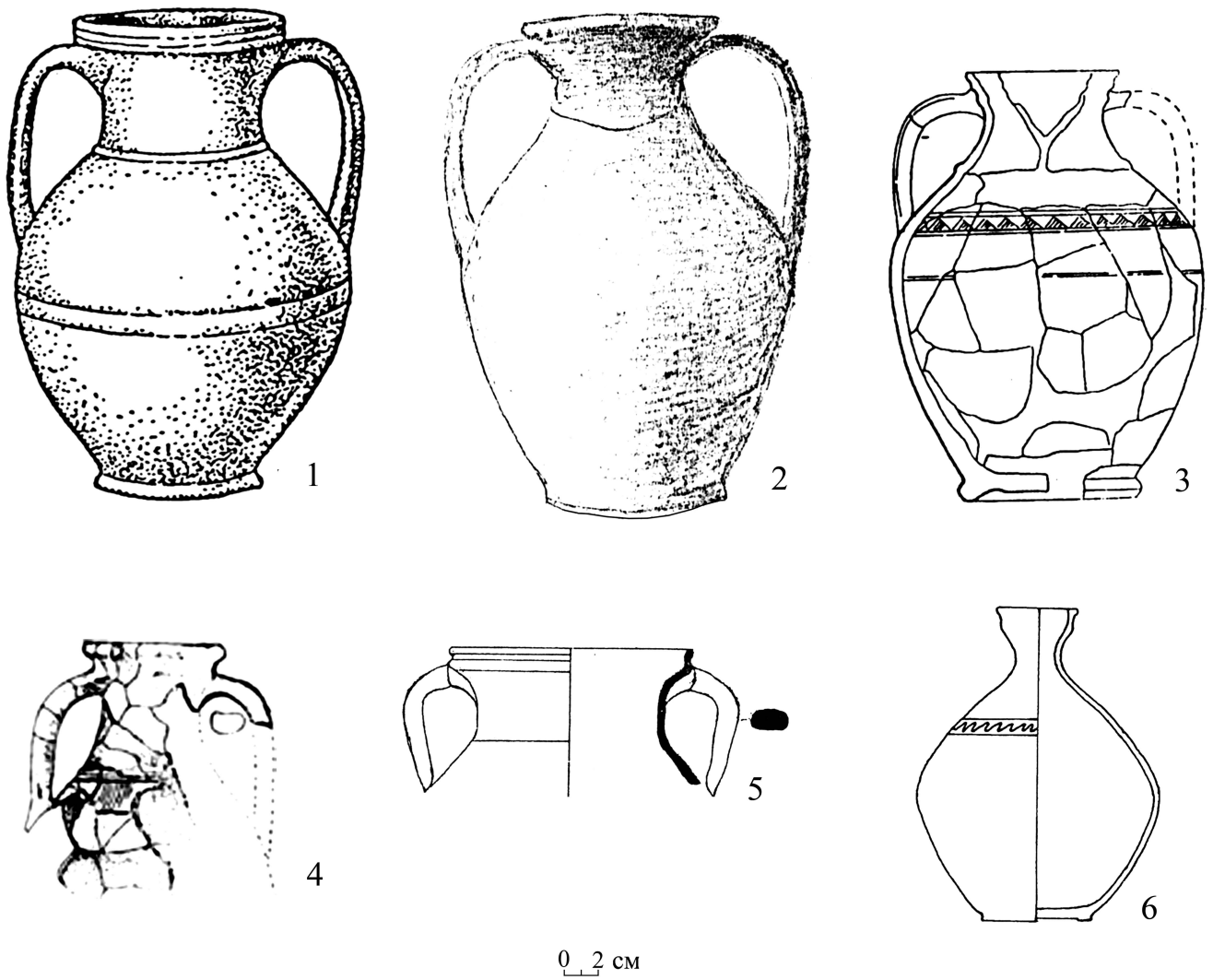

Рис. 44. Дворучні глеки (1-5). Глек без ручок(6).

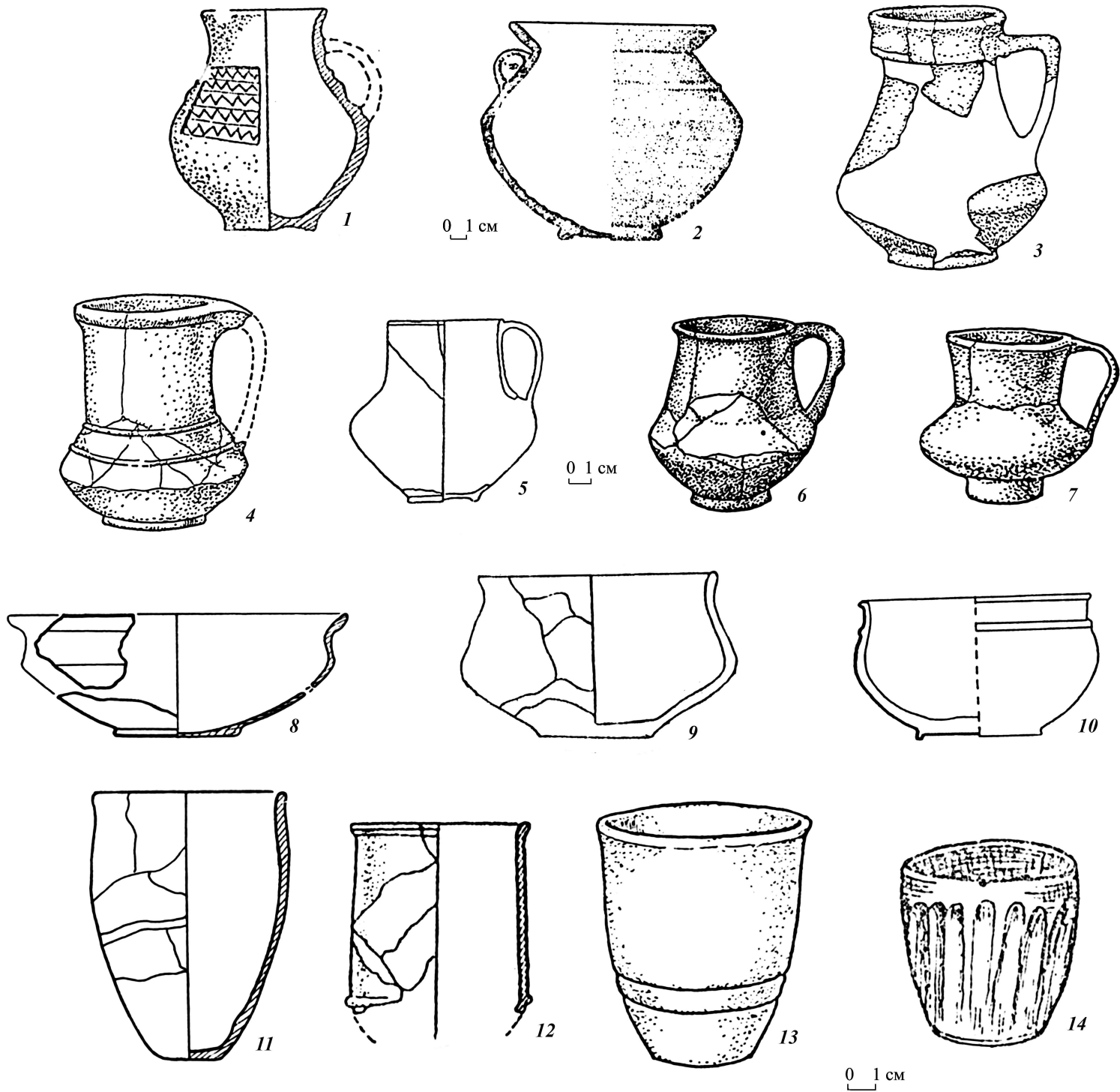

Рис. 45. Кухлі, миски-чаші і келихи. Кухлі. Тип 1 (1, 5); Тип 2 (3, 4, 6, 7); Тип 3 (2); Миски-чаші (8-10); Келихи. Тип 1 (11-13); Тип 2 (14).

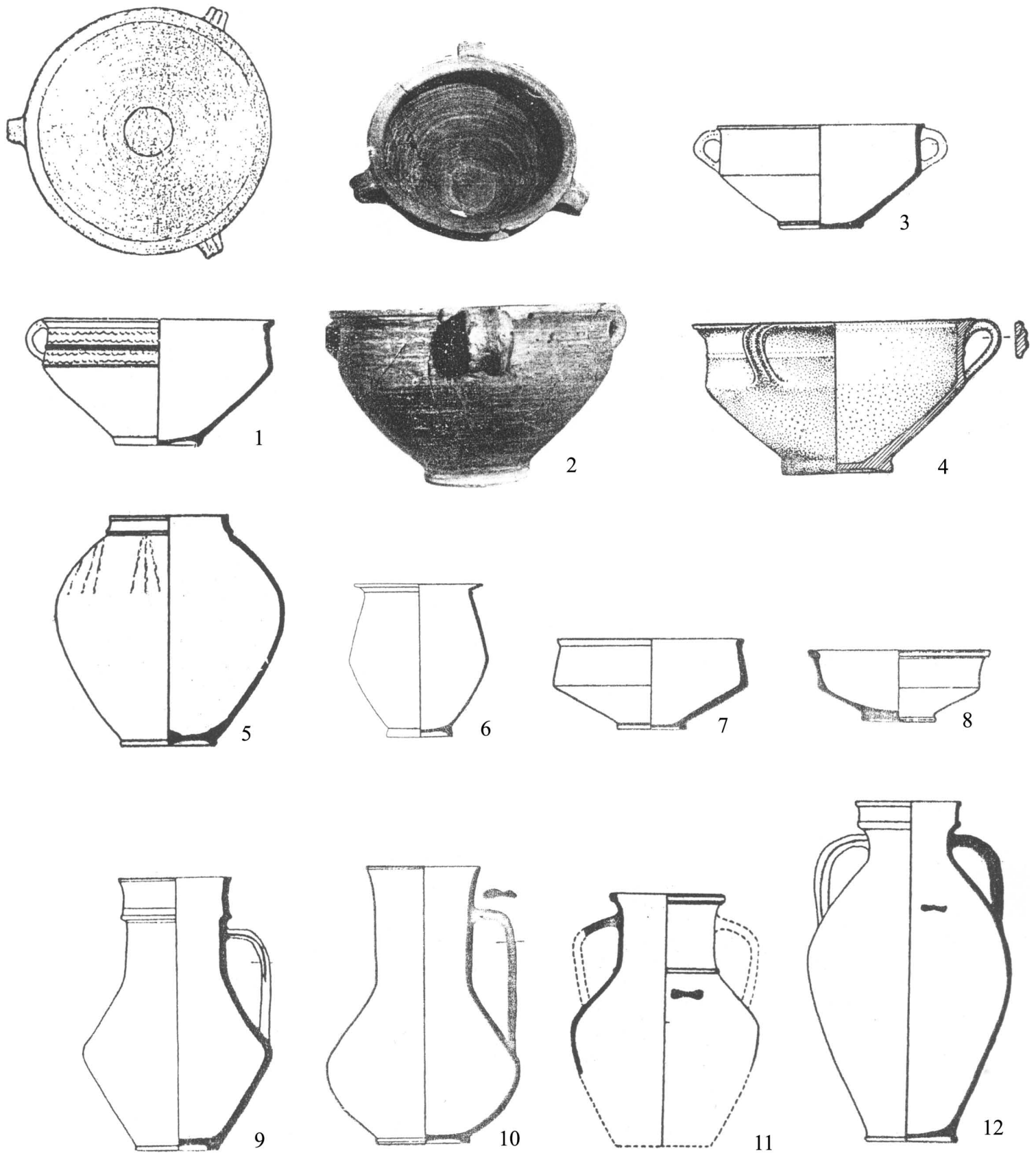

Рис.46. Зразки гончарного посуду культури Поянешть-Вертишкой.

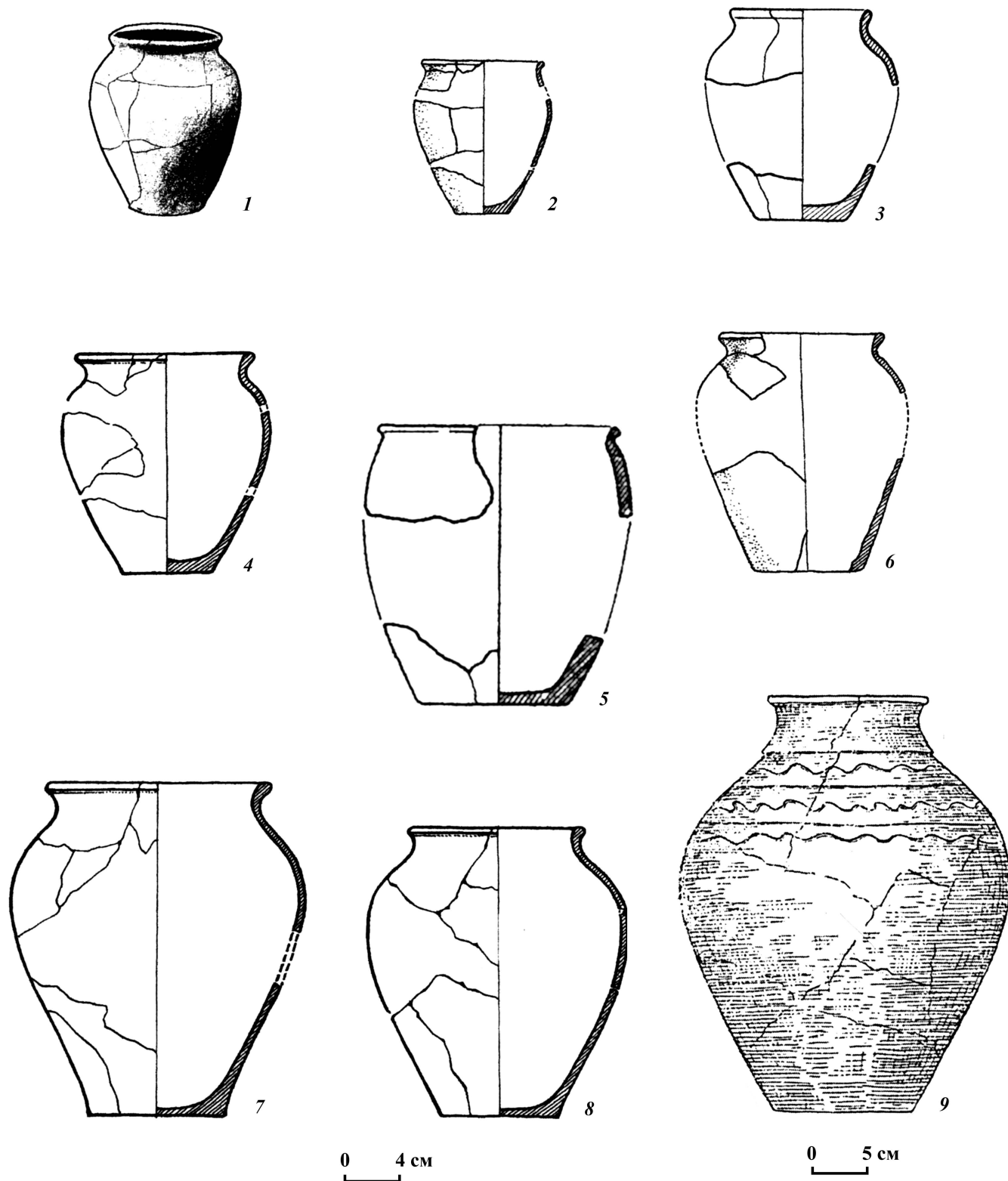

Рис. 47. Гончарный кухонный посуд. Горщики.

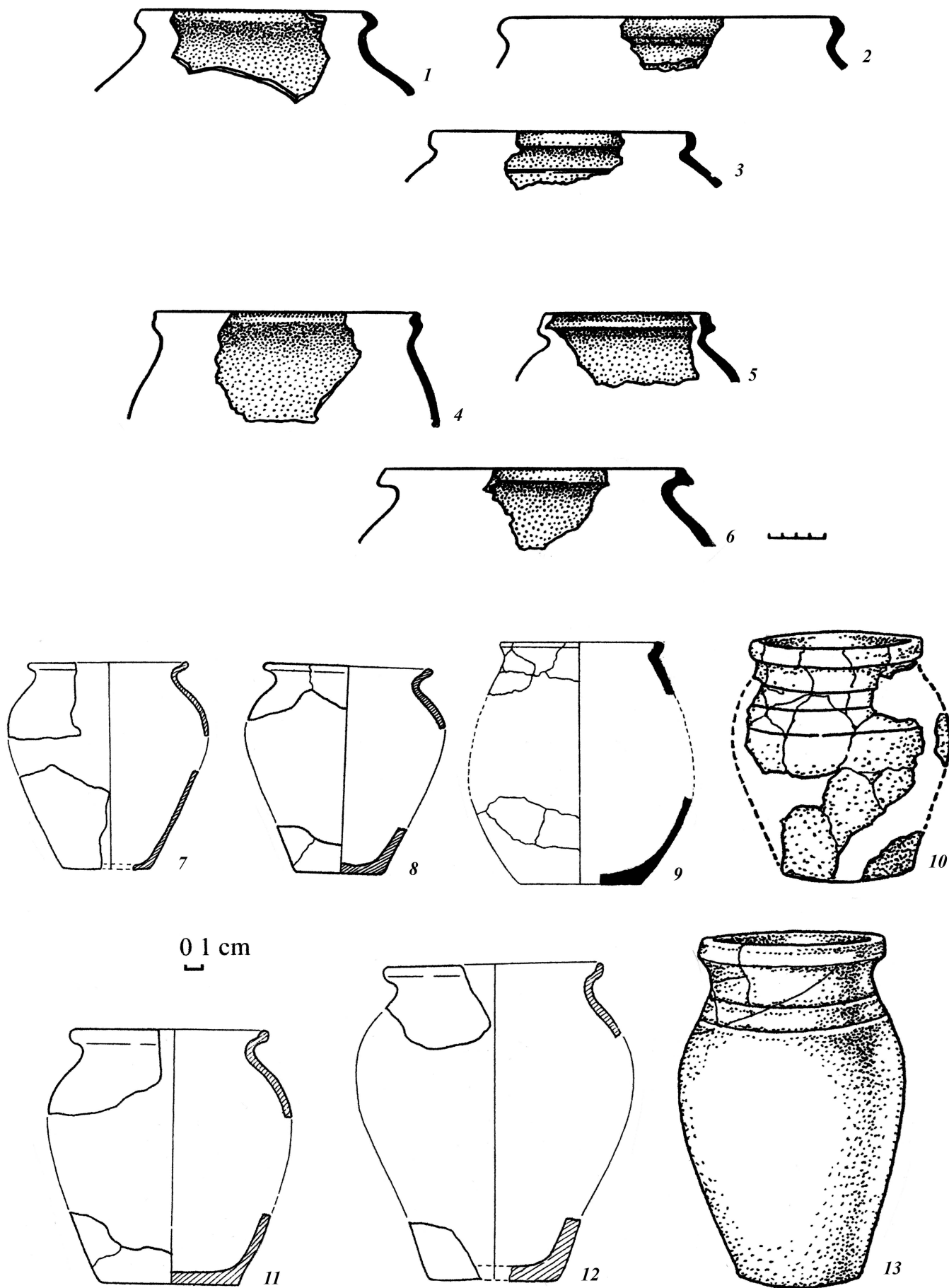

Рис. 48. Гончарный кухонный посуд. Горзики.

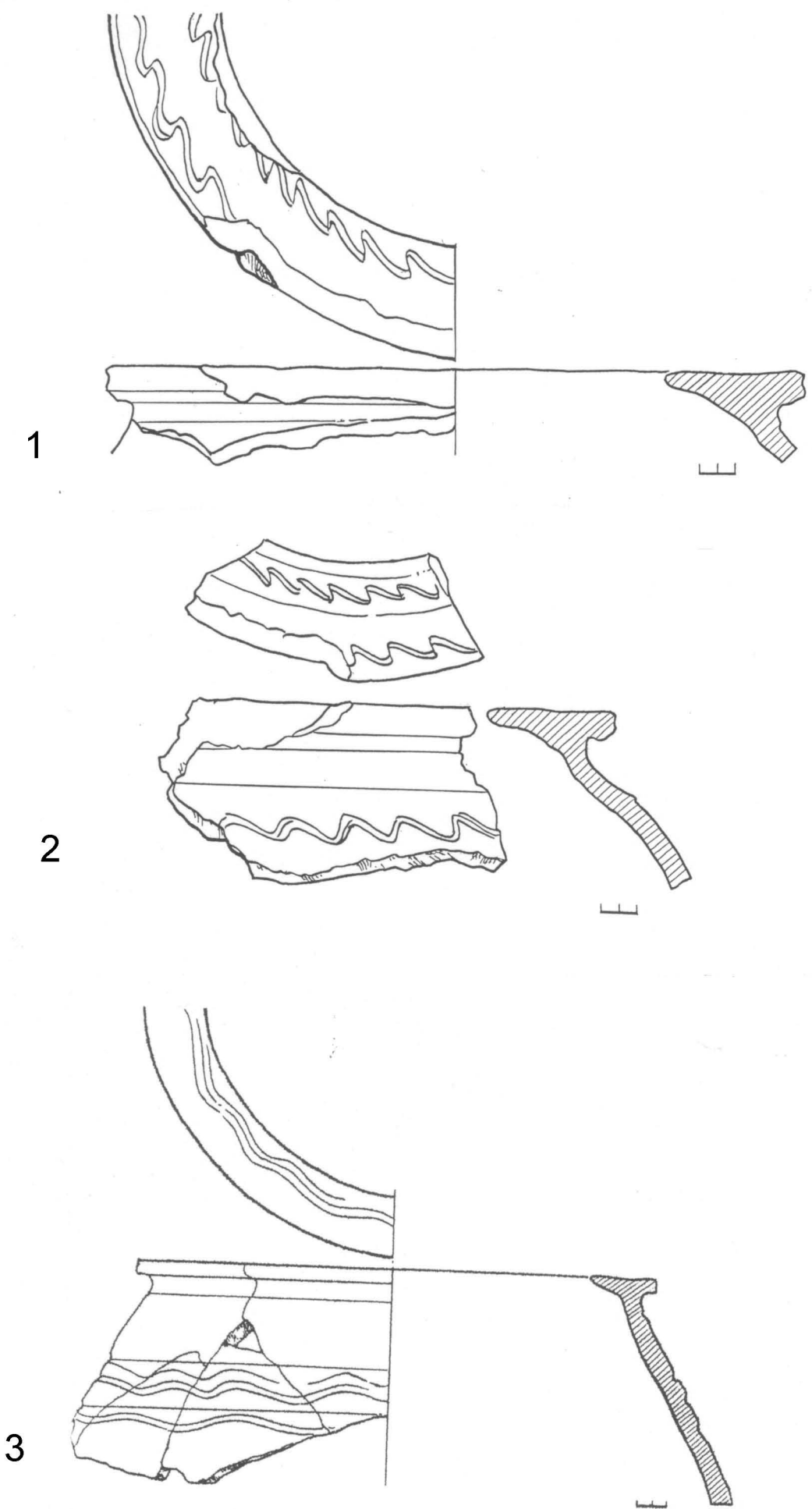
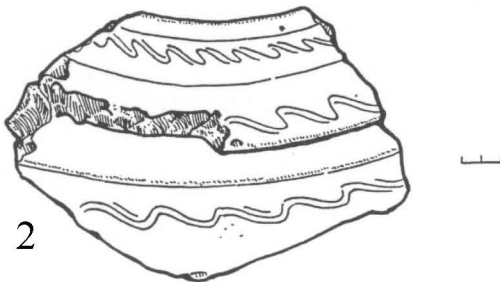
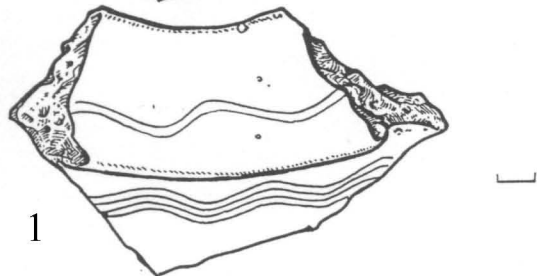
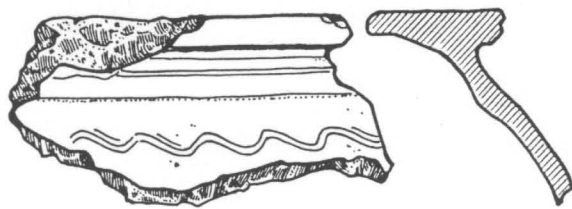
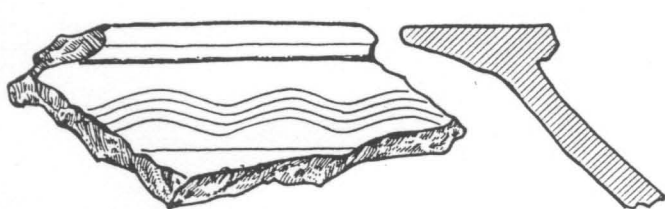
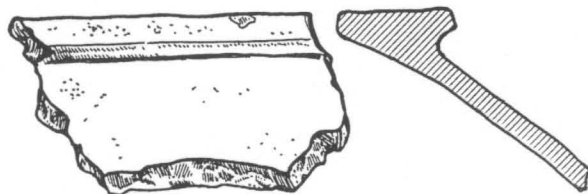
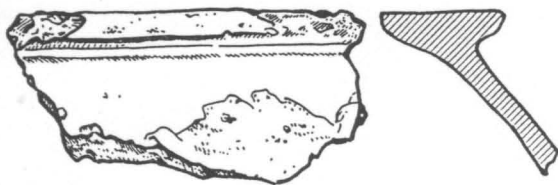

Рис. 49. Гончарний посуд для зберігання припасів.

1

2

3

4

Рис. 50. Гончарний посуд для зберігання припасів.

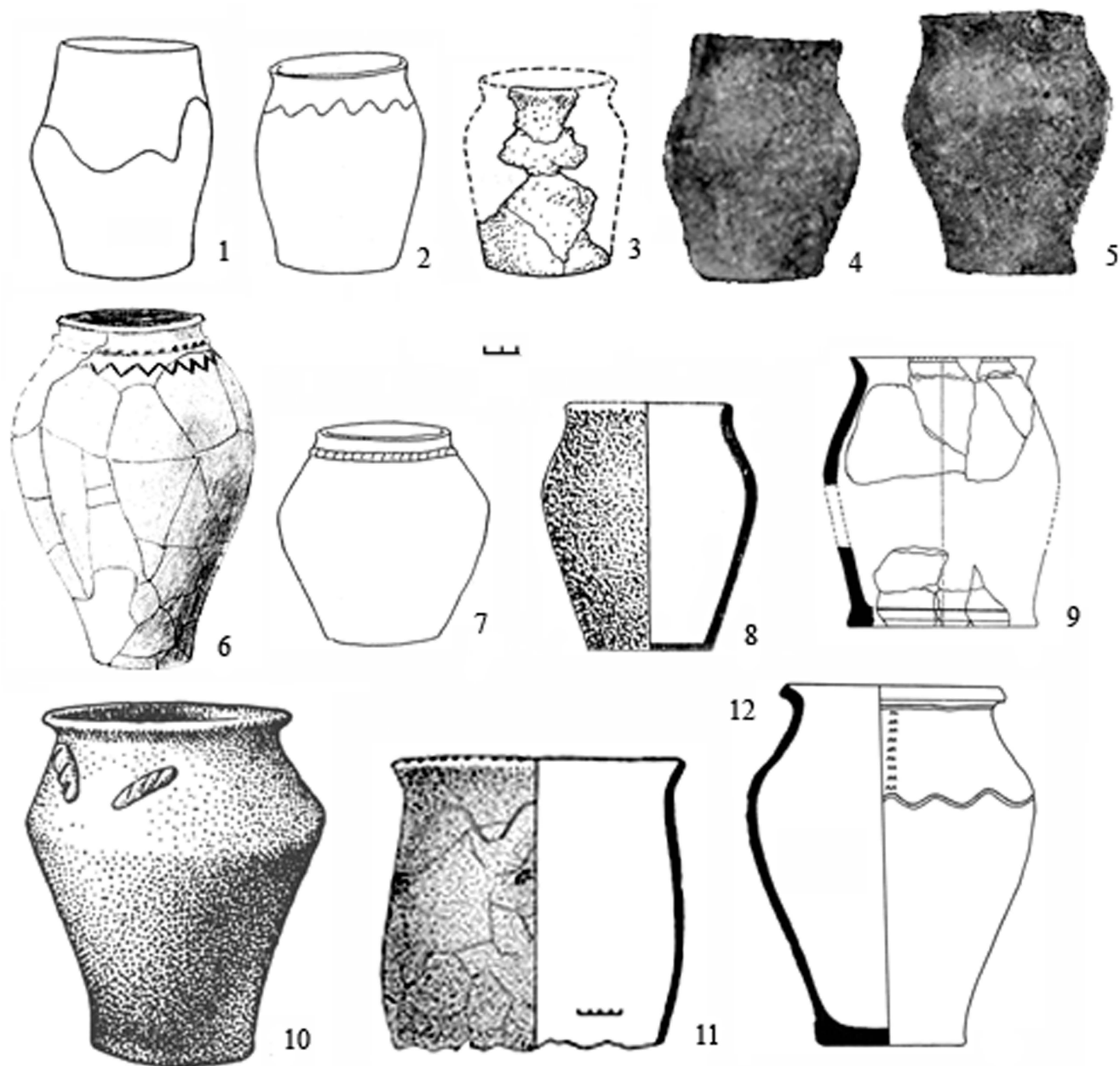

Рис. 51. Ліпний посуд. Горщики. Тип. 1 (3,4,7). Тип 2. Тип. 3 (6)

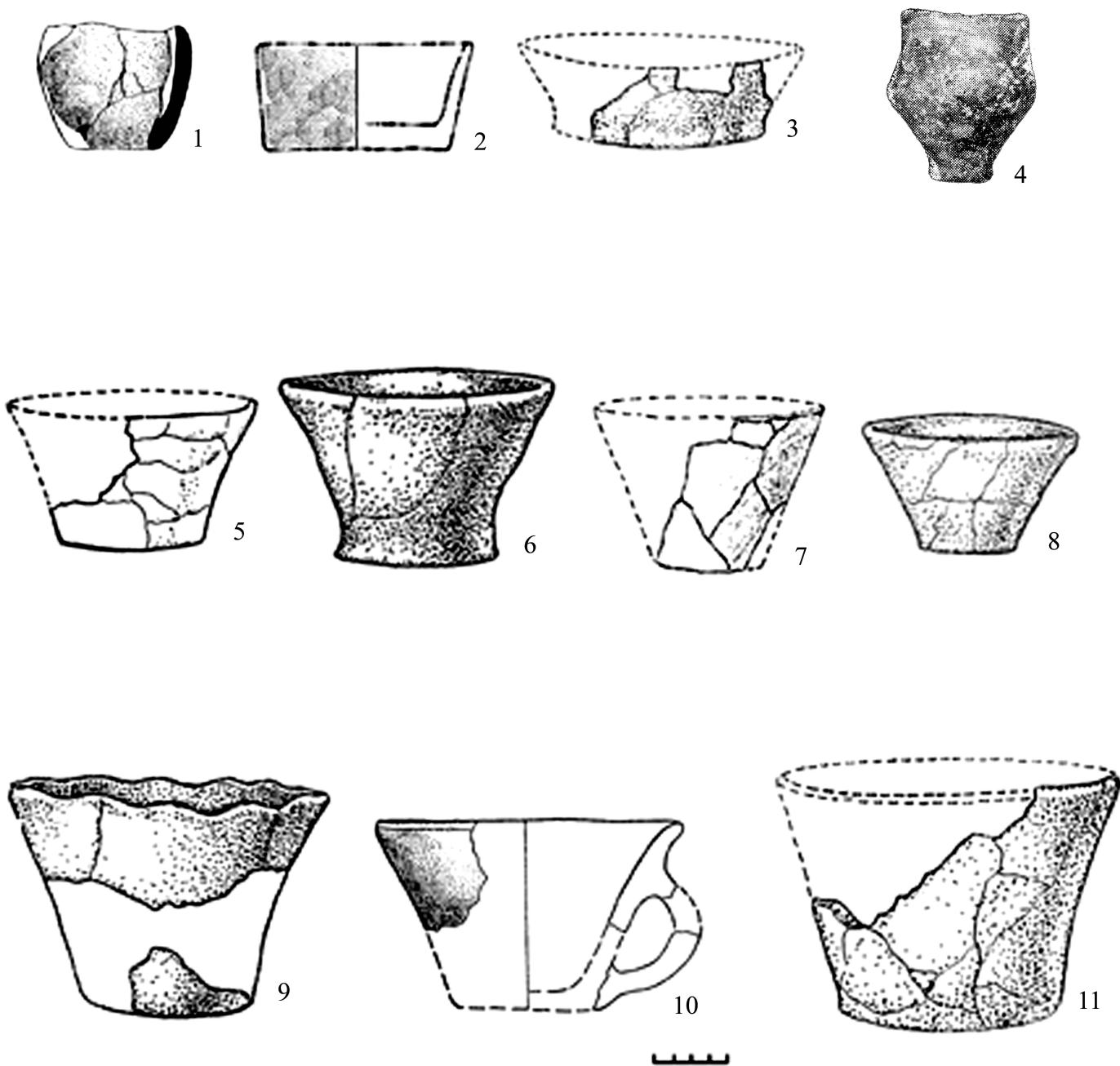

Рис. 52. Ліпний посуд. Чаші (2, 3, 5-11) та чарки (1, 4).

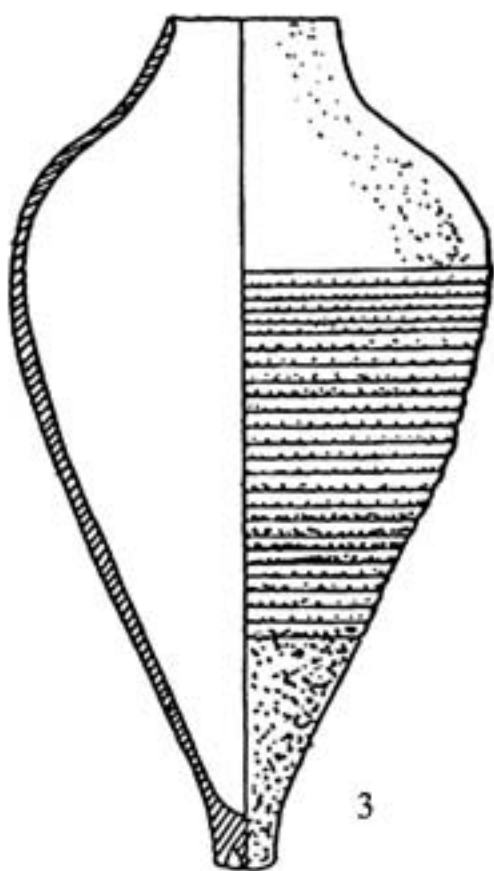
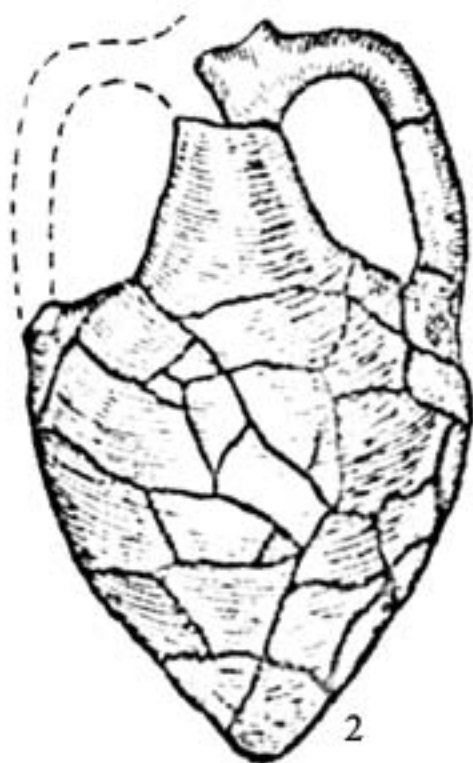
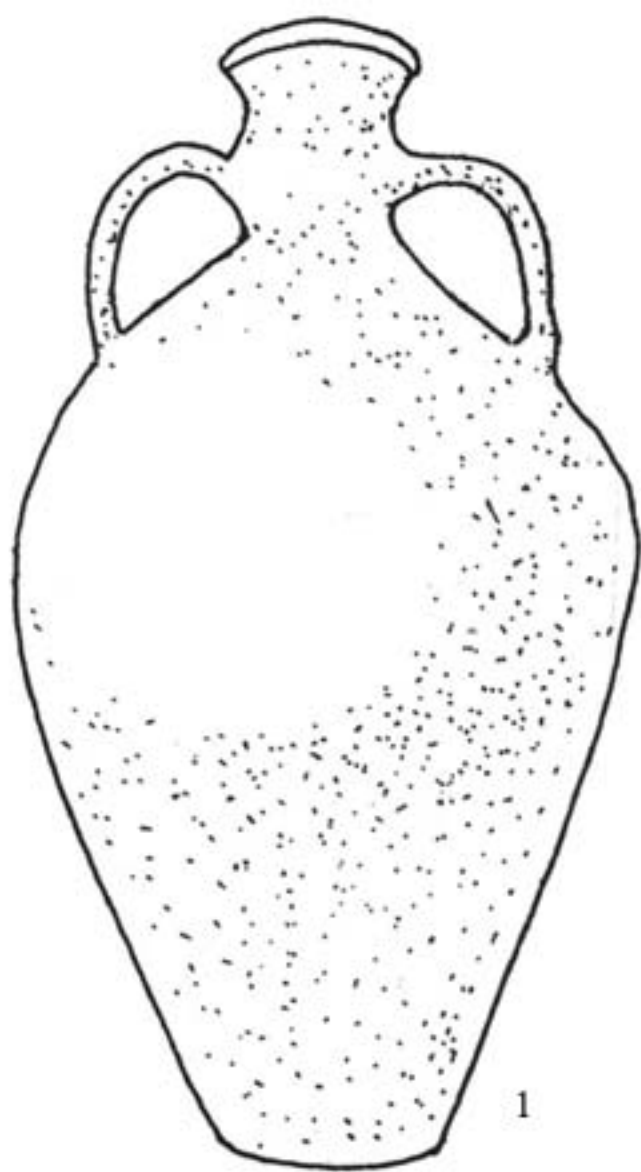

Рис. 53. Амфори.

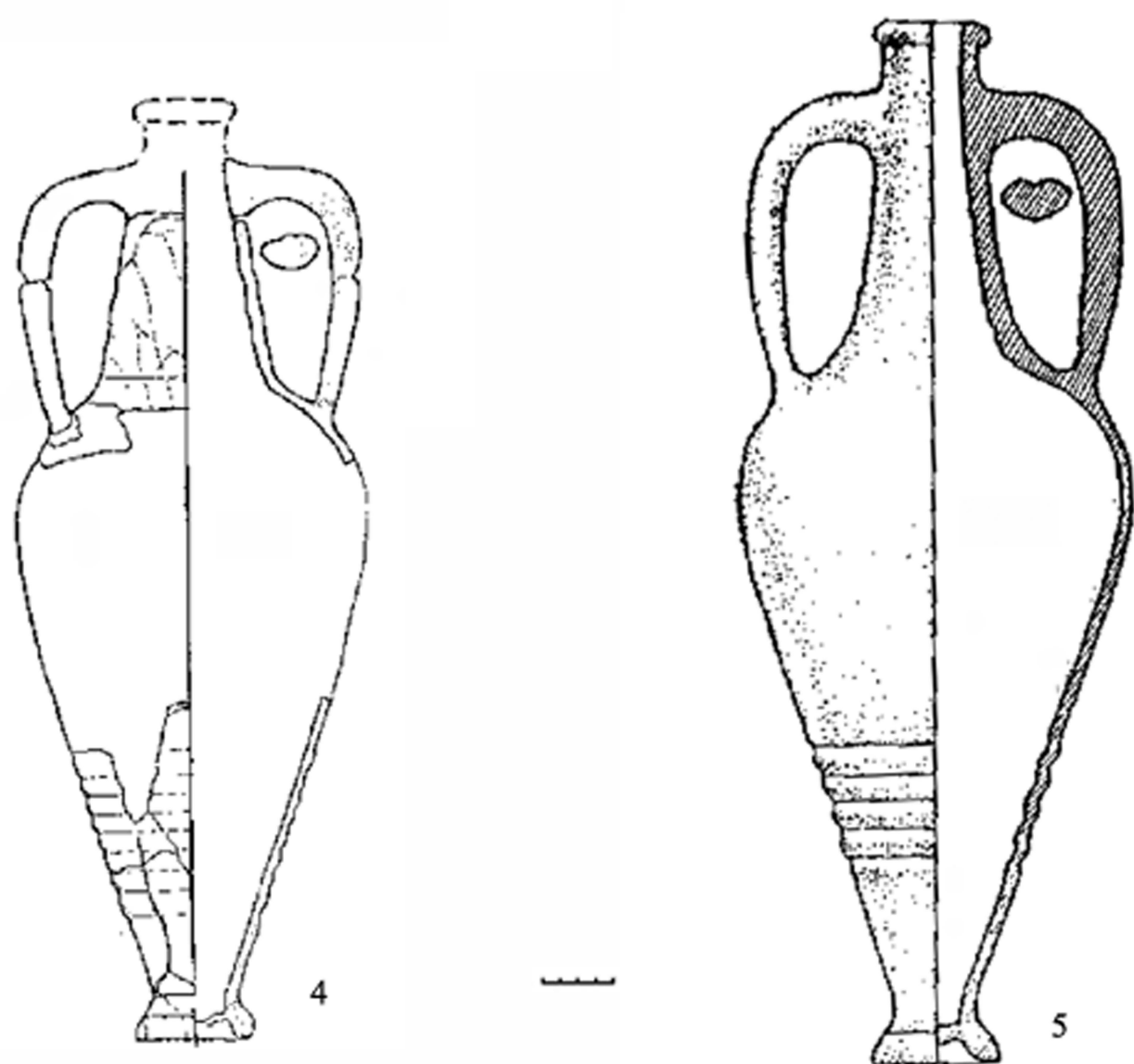
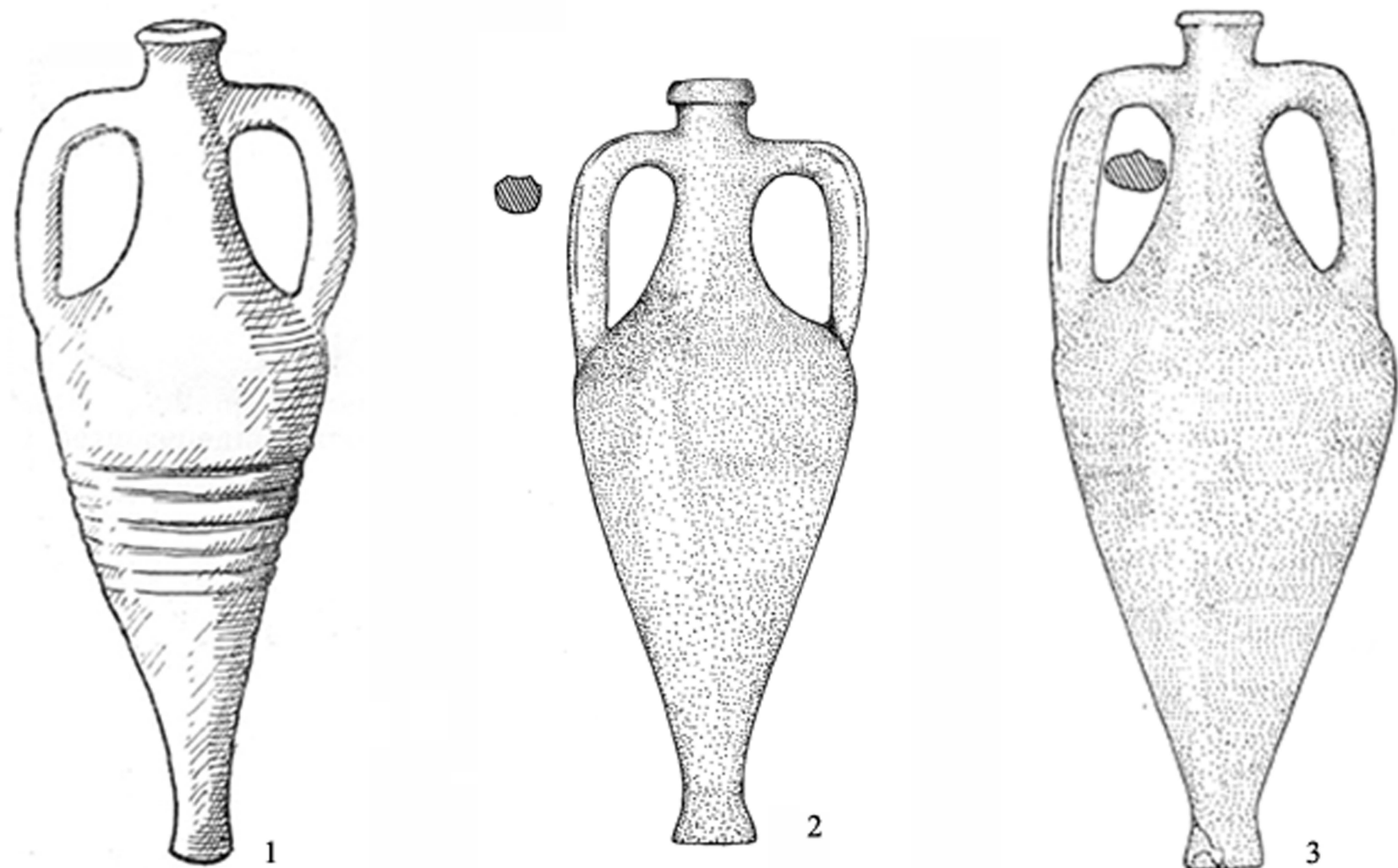

Рис. 54. Амфори.

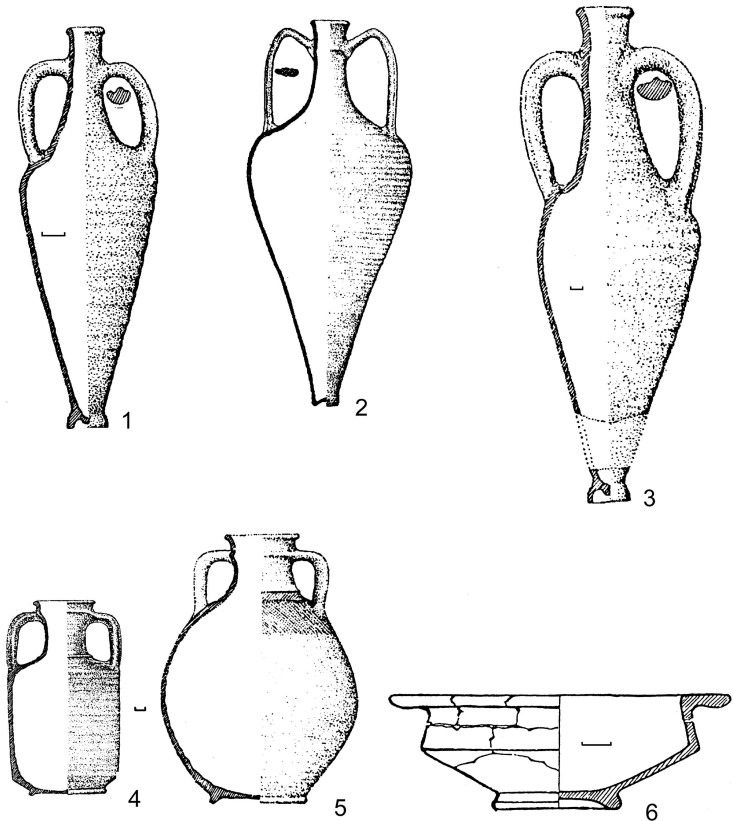
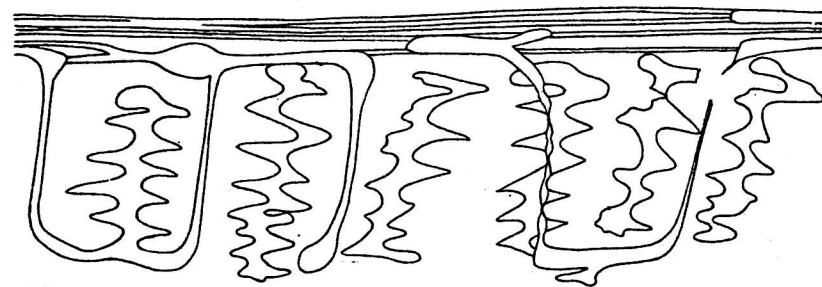
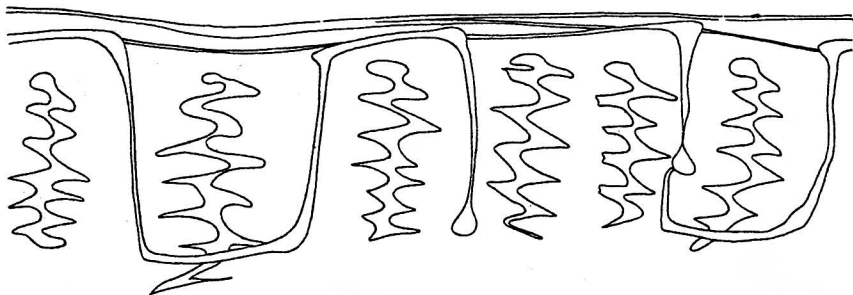
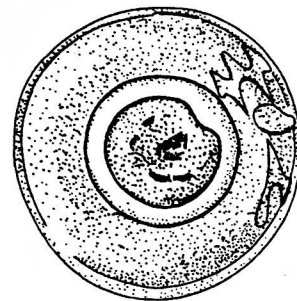
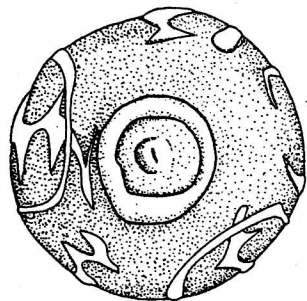
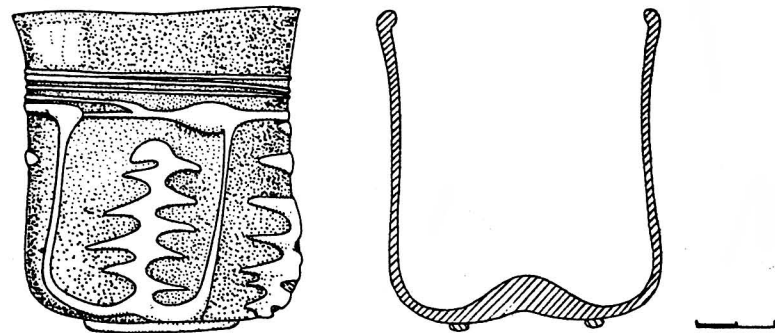
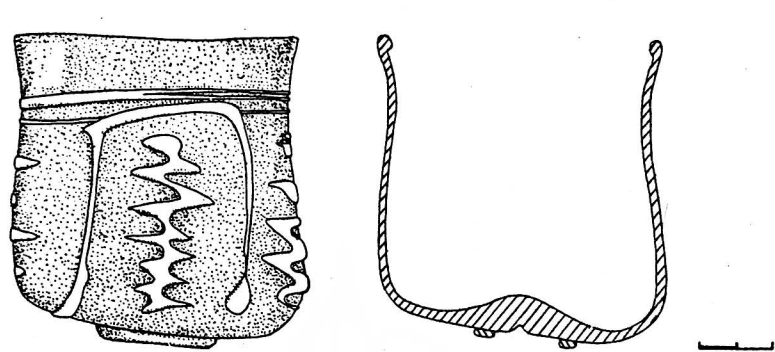

Рис. 55. Імпортний посуд. Амфори (1-3), Глеки (4,5).
Чаша полив'яна (6).

1

2

Рис. 56. Скляний посуд. 1. Нижній Струтинь, 2. Пилипи-1

Рис. 57. Чаша з кургану № 7, Пилипи-1

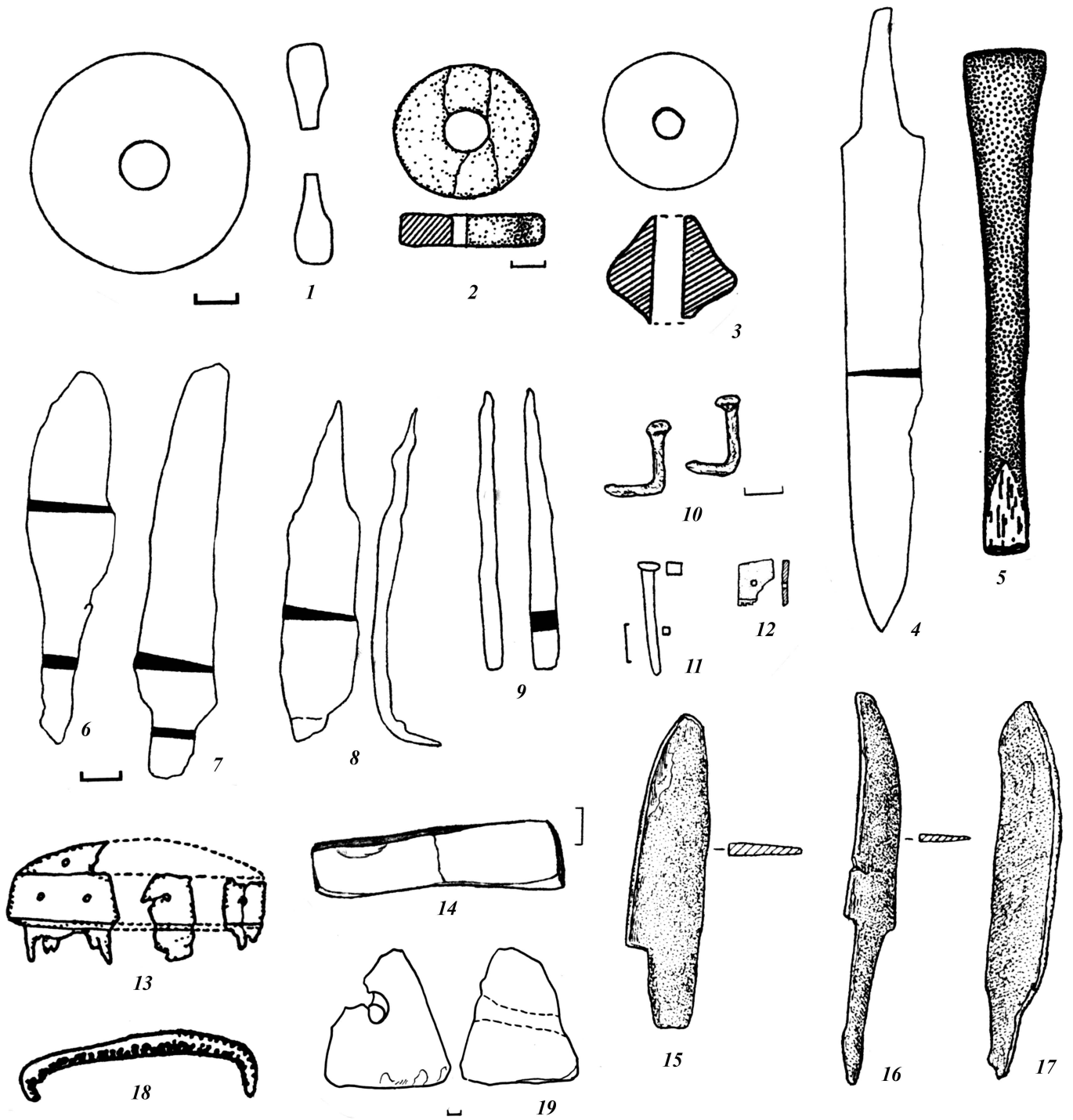

Рис. 58. Культура карпатських курганів. Предмети побуту

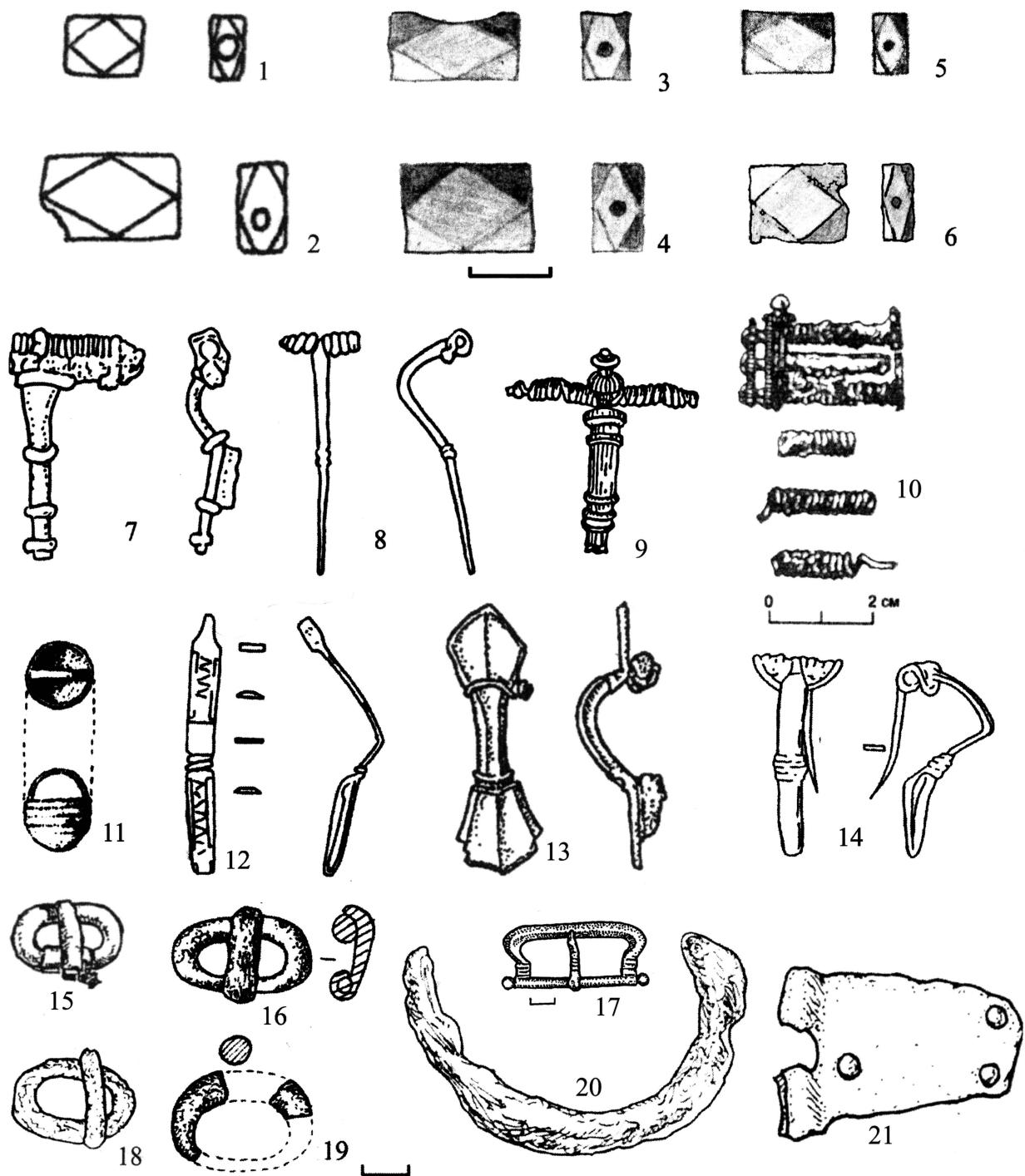

Рис. 59. Культура карпатських курганів. Прикраси та елементи одягу

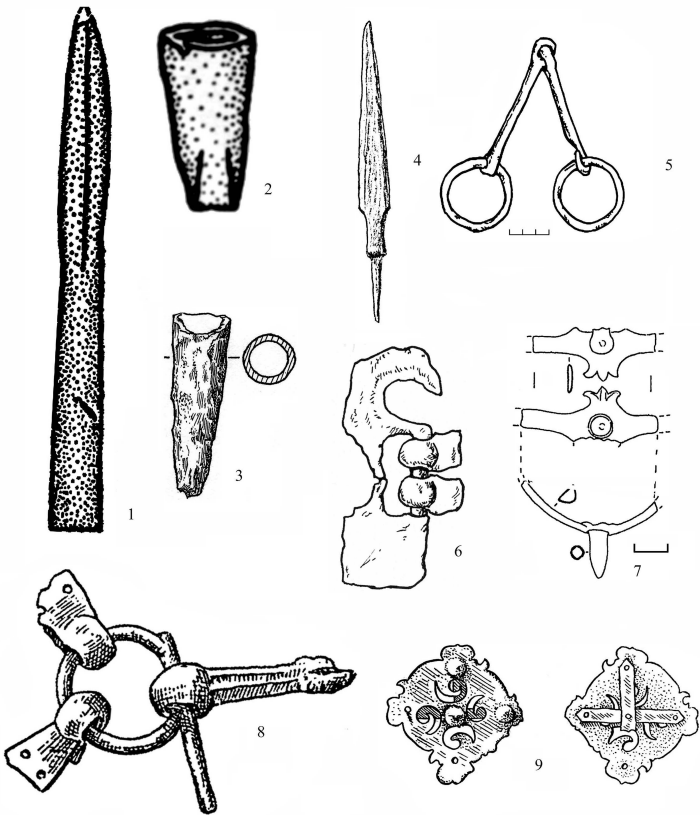
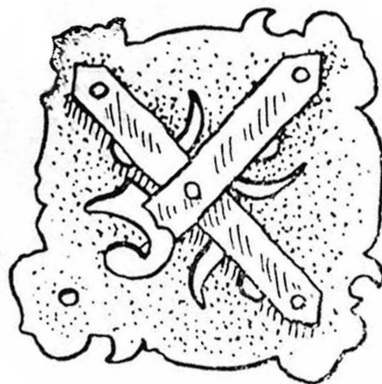
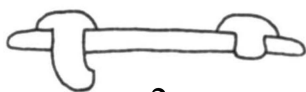
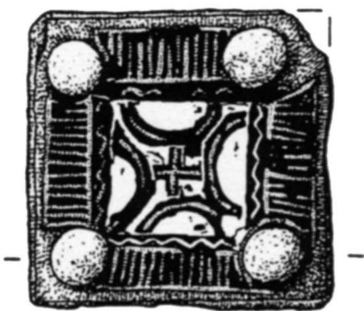

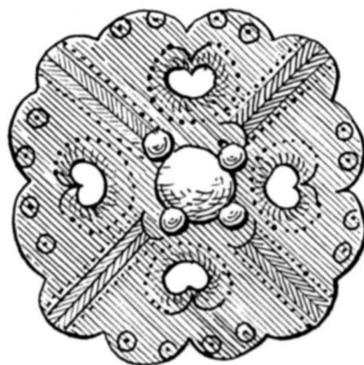
Рис. 60. Предмети озброєння та кінського спорядження. 1- дротик, 2,3 –втоки, 4- стріла, 5 –кінські вудила, 6 –окуття (?), 7 – острога, 8- кінські вудила, 9- бляшка-щитик. 1-5,7- залізо; 6,9-бронза; 8-залізо і бронза.

1

2

3

Рис.61. Бляшка-щитик з кургану № 8 з Перерослі та її аналогії.
1. Перерісль; 2. Віттлінген „Гофстадт” 3. Качин

	<i>C₁</i>		<i>C₂</i>		<i>C₃</i>		<i>D</i>	
	(220—260)		(260—310)		(310—360)		(360—450)	
	II ст.		III ст.		IV ст.		V ст.	
		-----	-----					
			-----	-----				
			-----	-----				

					-----	-----	-----	
					-----	-----	-----	
					-----	-----	-----	
						-----	-----	-----
						-----	-----	-----
						-----	-----	-----
						-----	-----	-----
						-----	-----	-----

Рис. 62. Таблица хронологічних співставлень

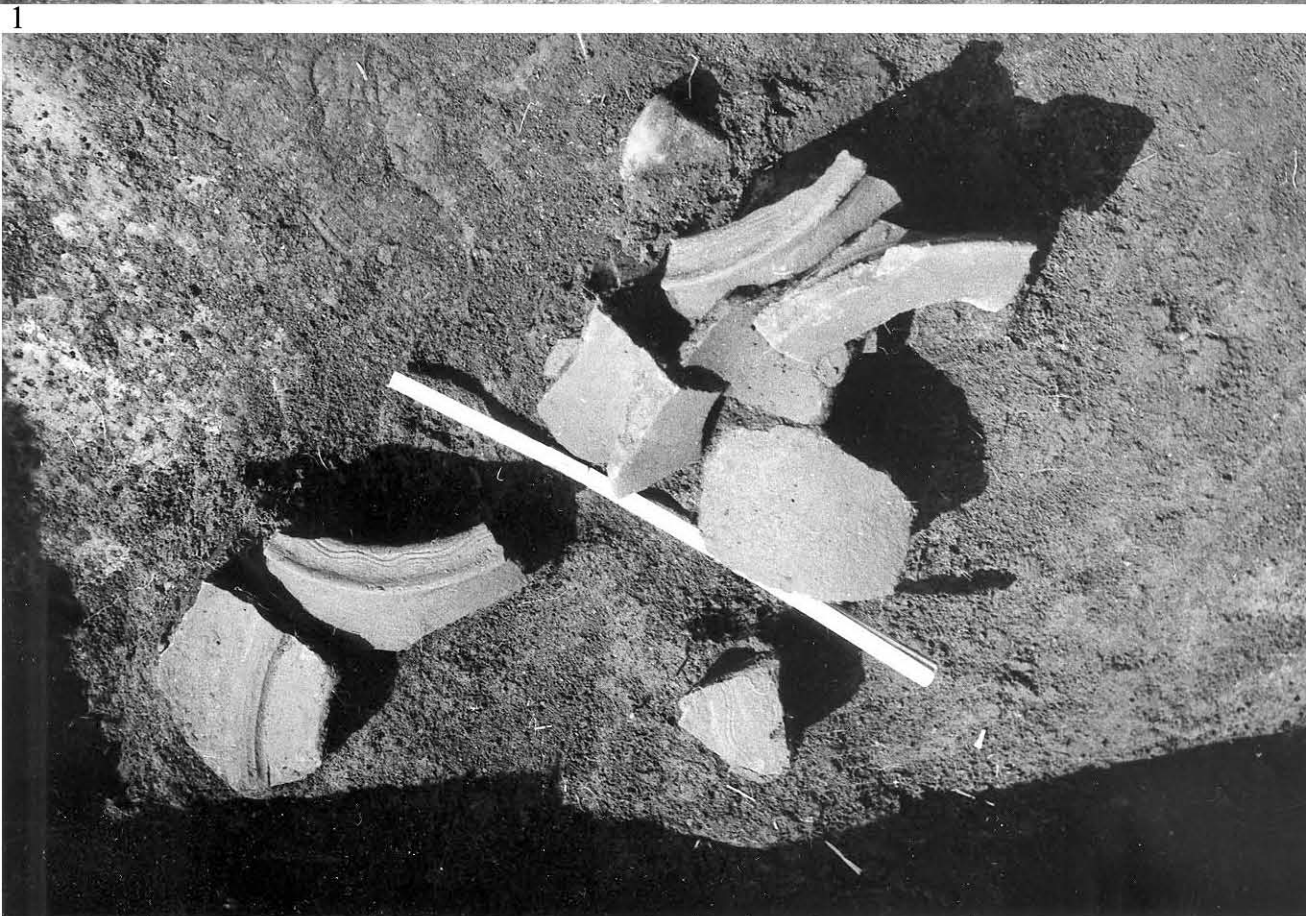
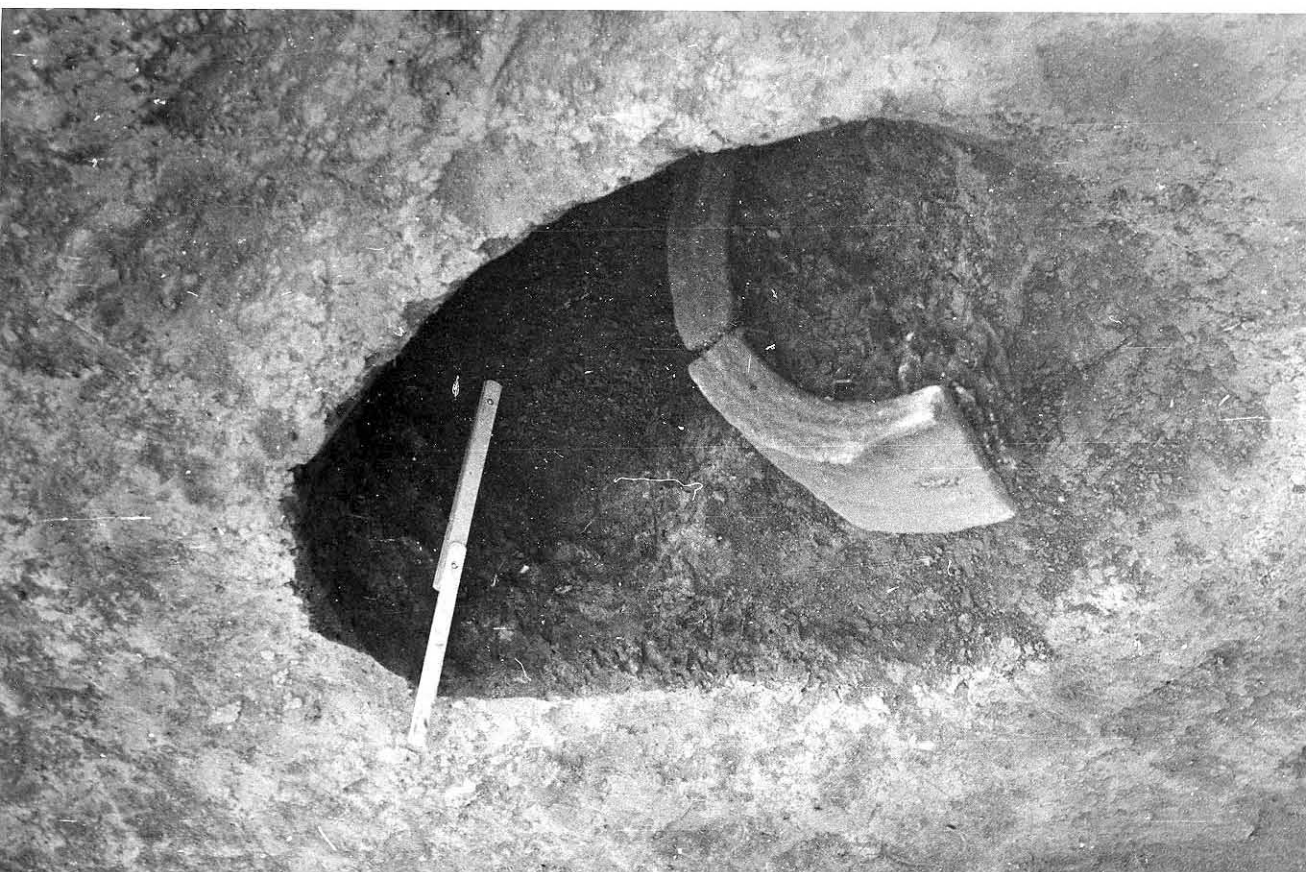

1

2

Рис. 63. Поселення культури карпатських курганів.
Загальний вигляд (Фото) 1. Пилипи-4. 2. Королівка.

2

Рис. 64. Посудини-корчаги in situ. 1. Пилипи-4, яма із зерносховища № 2 із фрагментом корчаги. 2. Королівка, напівземлянка №1.

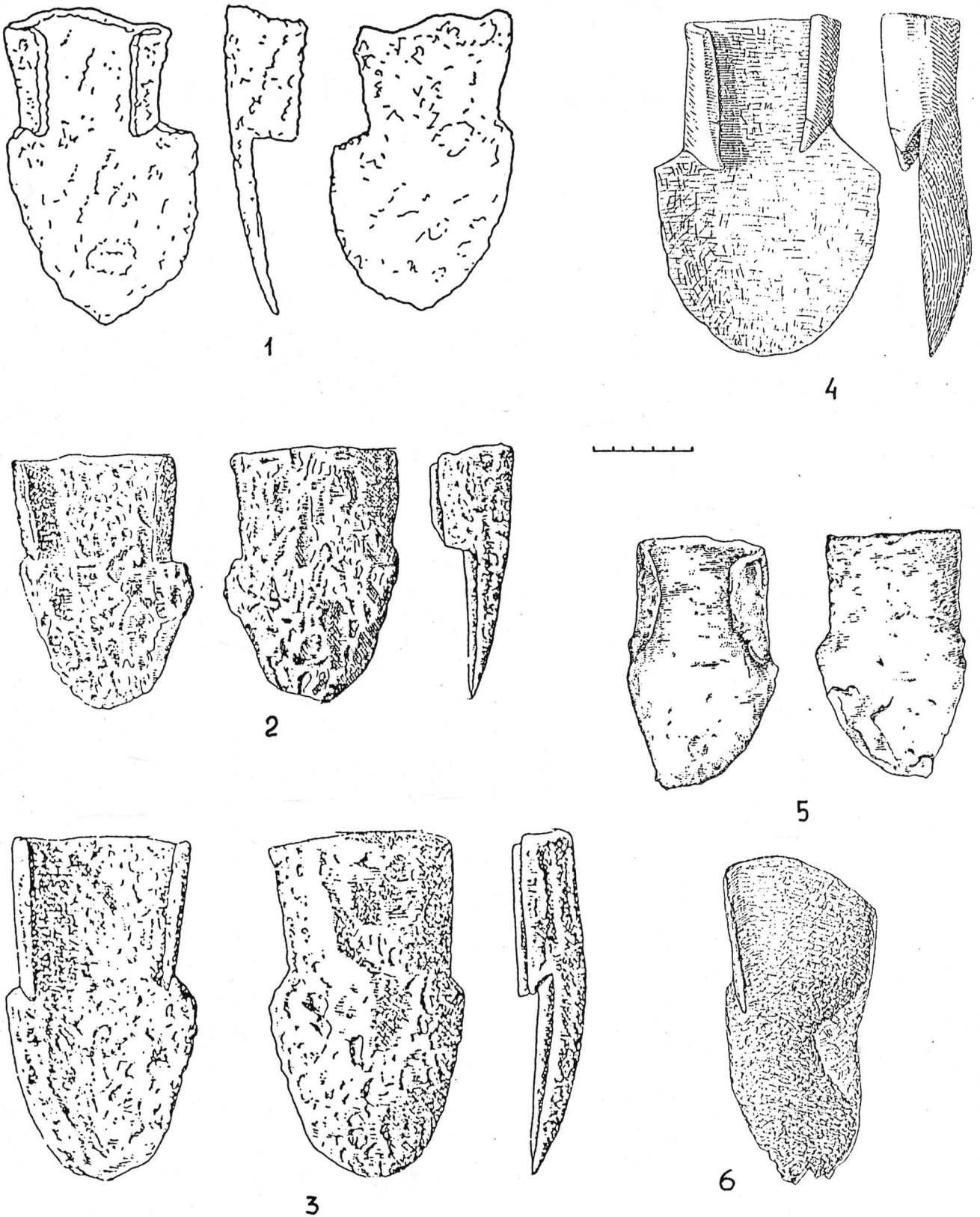

Рис. 65. Знахідки залізних наральників на пам'ятках Європи пізньоримського часу.
 1- Пилипи-2, могильник культури карпатських курганів, курган № 1;
 2, 3- Нова Гута-Могіла, поселення пшеворської культури (за Wielowiejski, 1960); 4 – Букурешть Лакул Тей, поселення пізньоримського часу з Мунтенії (за Vichir, 1984); 5- Загайкани, поселення черняхівської культури (за Рикман, 1959); 6- Братей, могильник IV ст. у Трансильванії (за Федоров, Полевой, 1973).

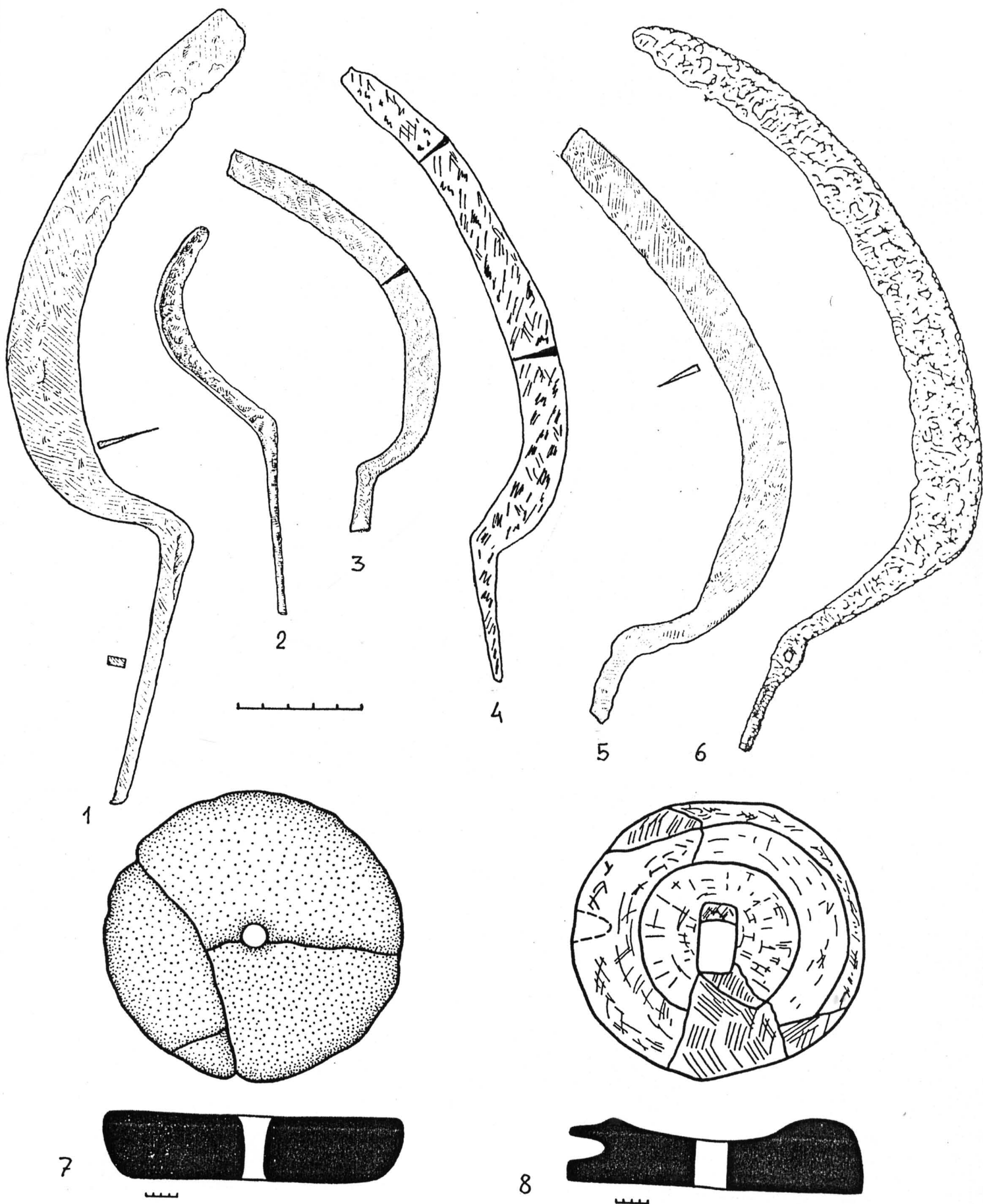

Рис. 66. Знахідки сільськогосподарських знарядь на європейських пам'ятках пізньоримського часу. 1-6 – серпи; 7, 8 – жорна.

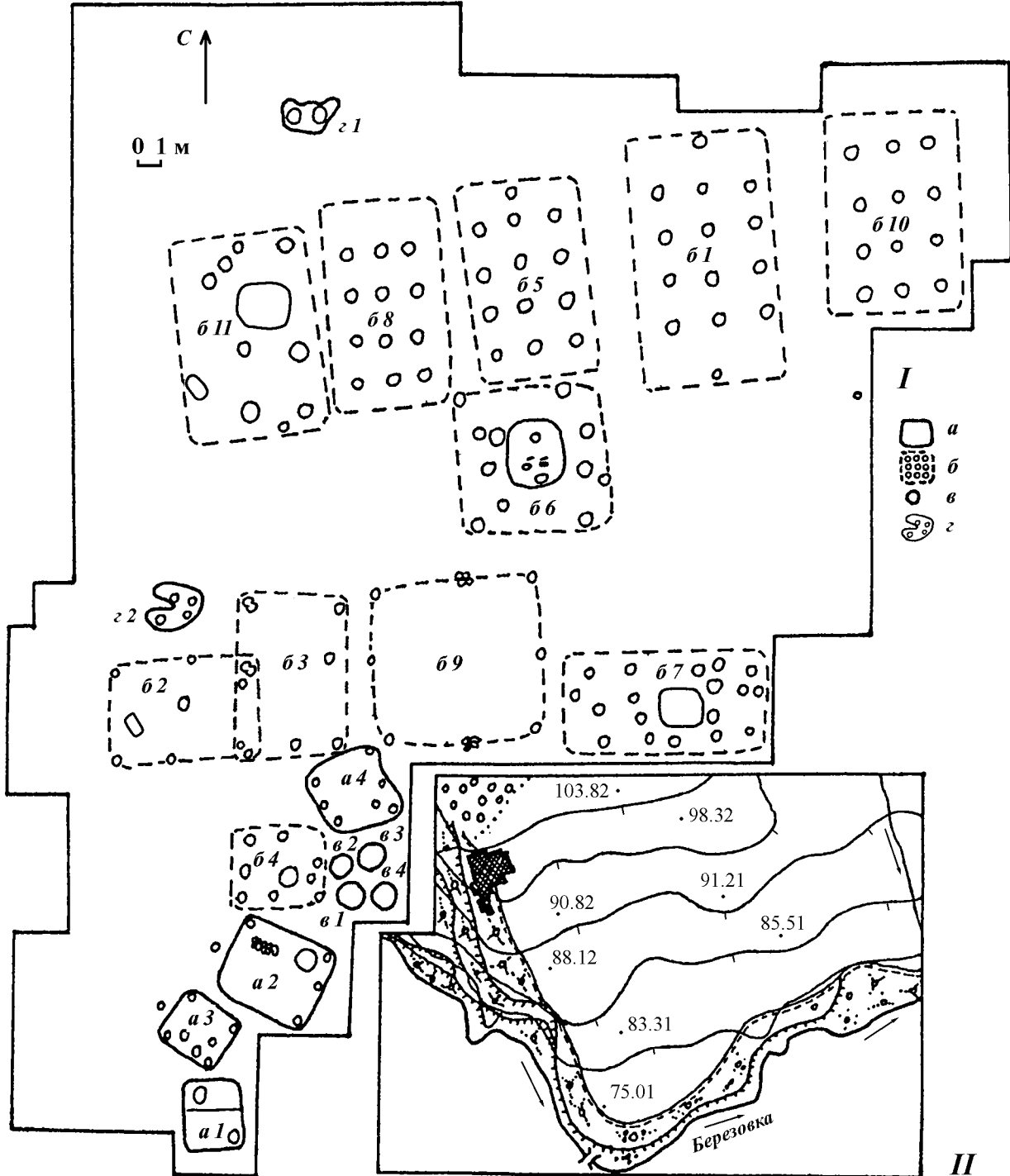

Рис.67. Пилипи-4. План поселення і розкопу. Умовні позначення: I – план поселення, II – загальний план розкопу; 1 напівземлянки, 2 – зерносховища, 2 – ями

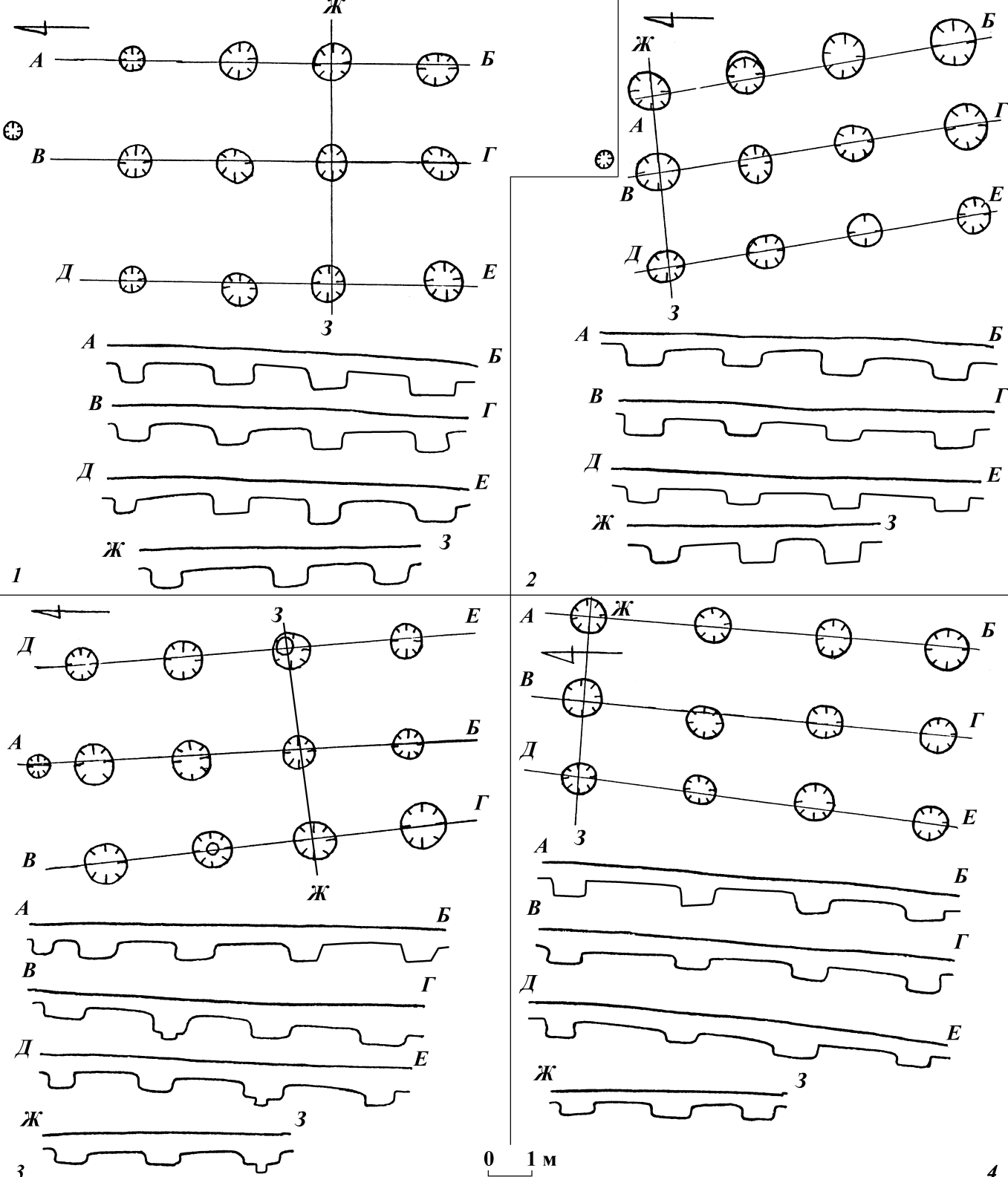

Рис. 68. Пилипи-4. Плани і розрізи зерносховищ: 1- зерносховище № 1; 2- зерносховище № 10; 3- зерносховище № 5; 4- зерносховище № 8

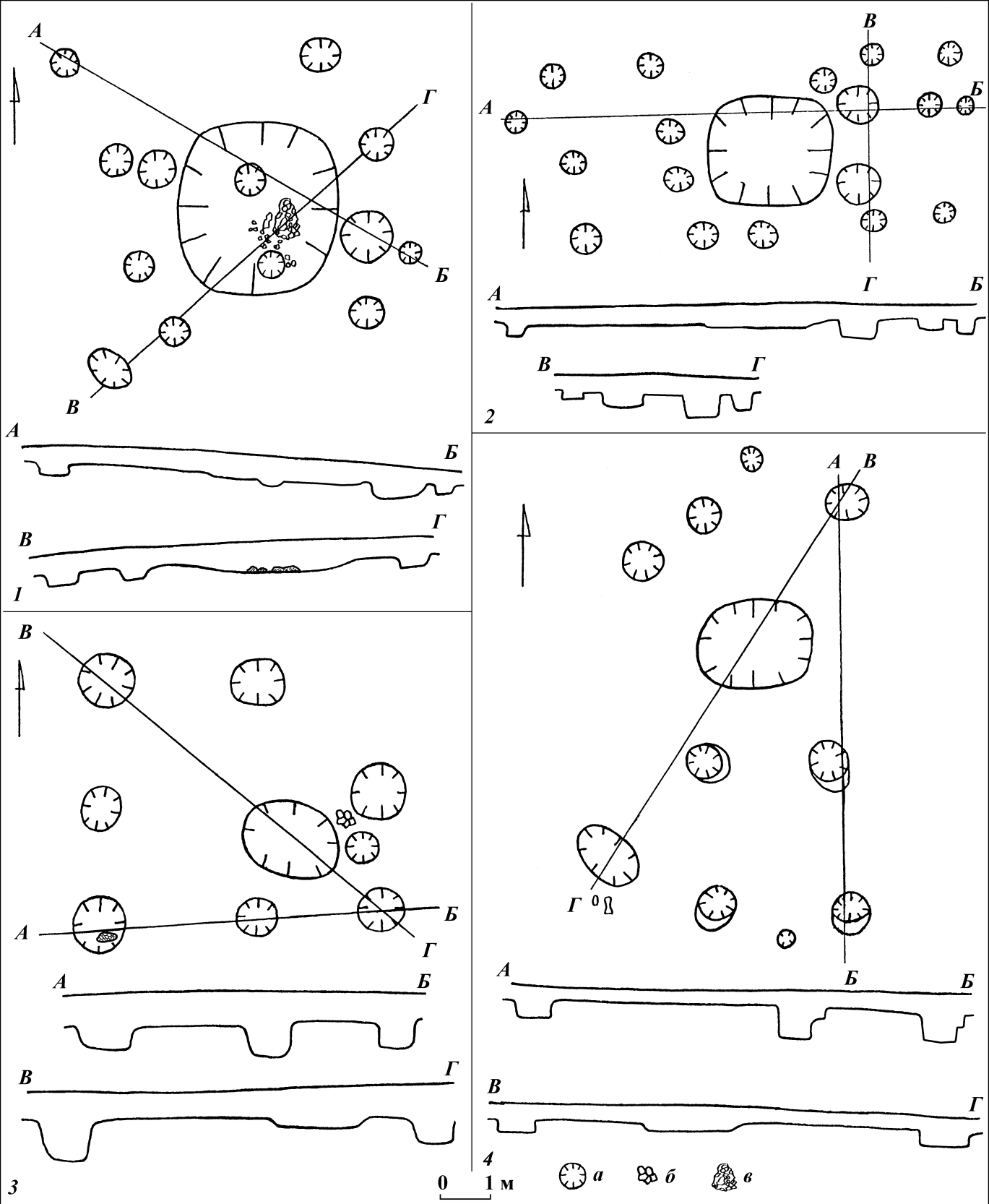

Рис. 69. Пилипи-4. . Плани і розрізи зерносховищ: 1- зерносховище № 6;
2- зерносховище № 7; 3- зерносховище № 4; 4- зерносховище № 11

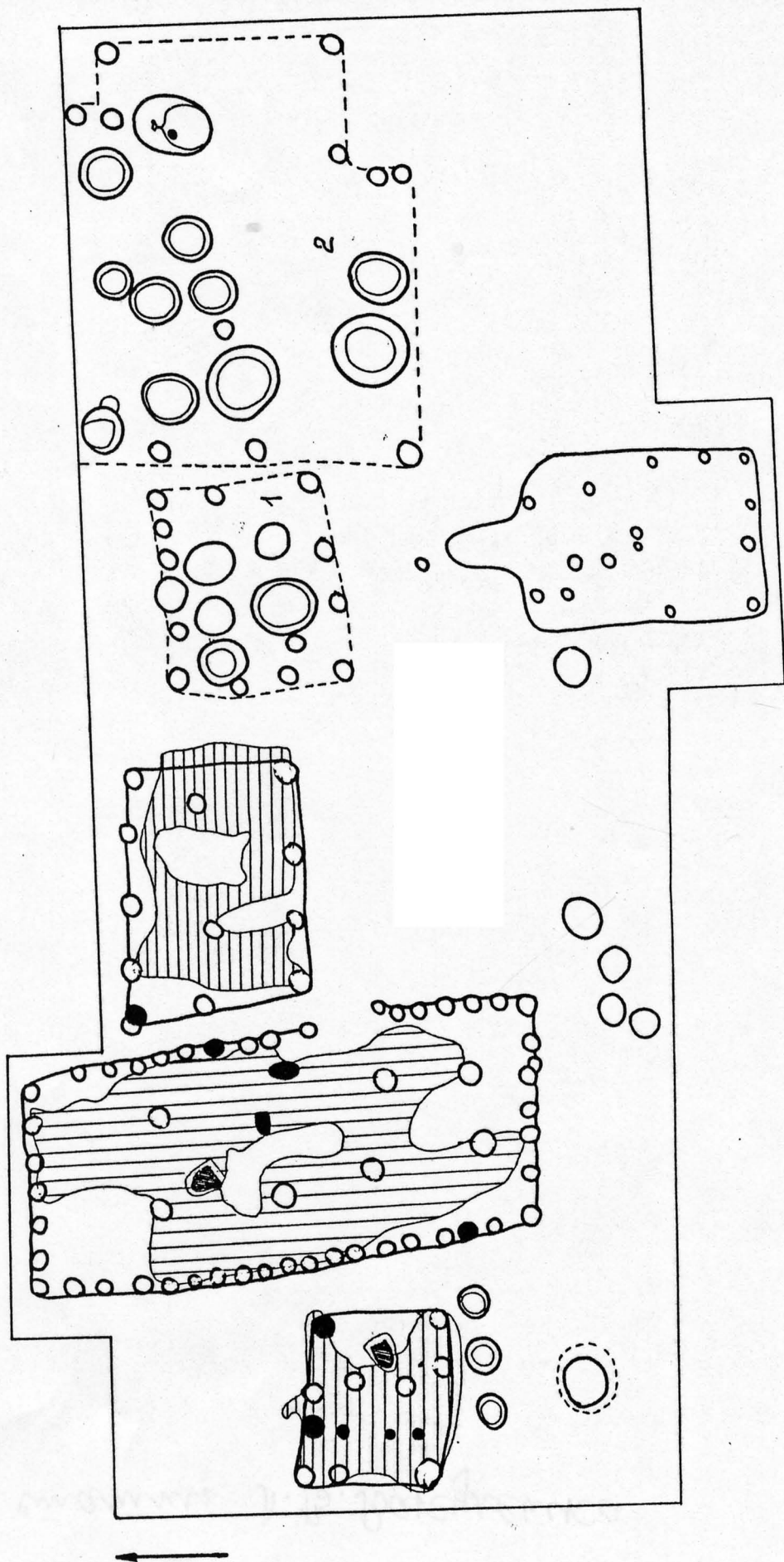

Рис. 70. Будешти (Молдавія). Поселення черняхівської культури.
 1 - зерносховище № 1; 2- зерносховище № 2 (за Щербакова,
 Чеботаренко, 1974).

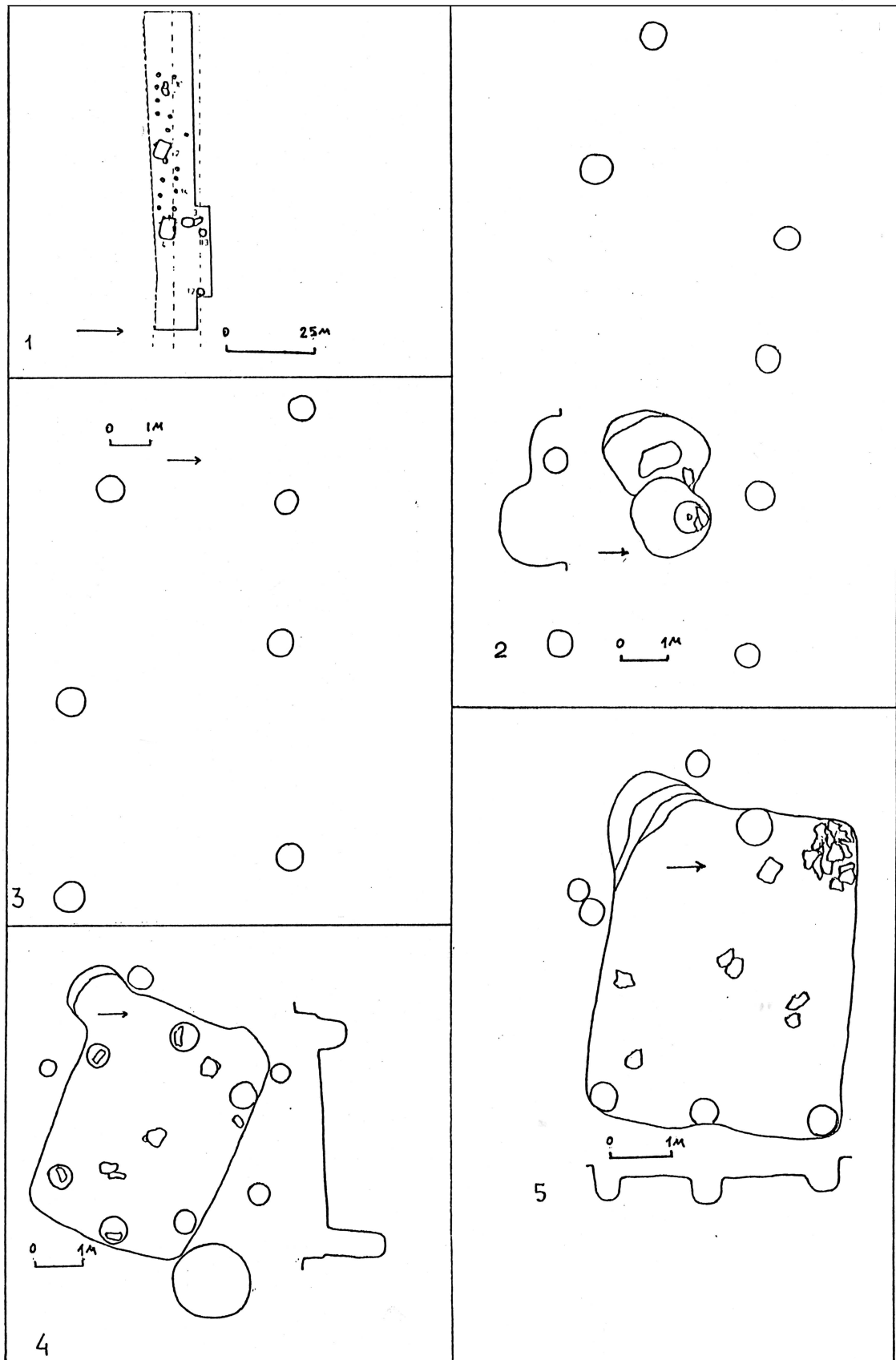
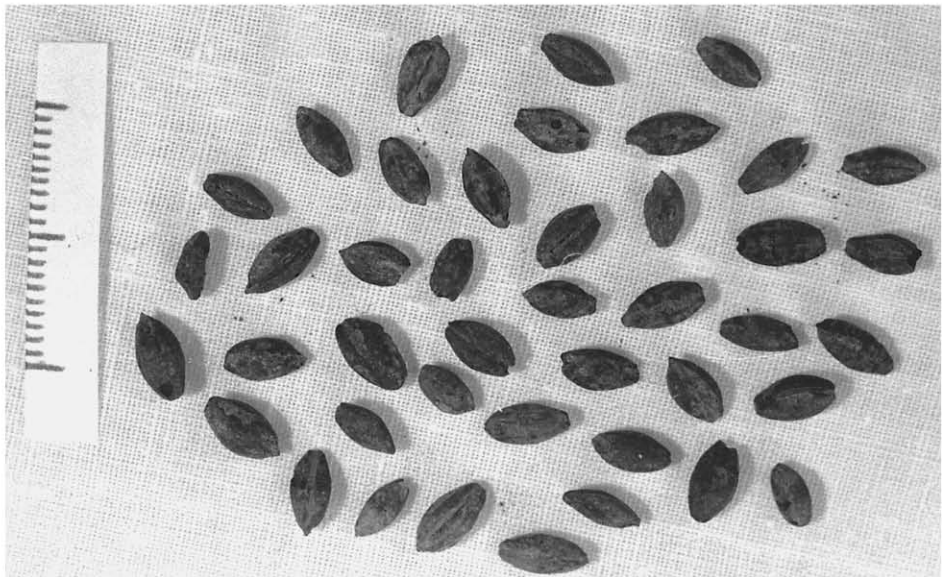

Рис. 71. Нижня Мишля (Східна Словаччина). Поселення пізньоримського часу.
 1- загальний план розкопу; 2- об'єкт № 10 (зерносховище); 3- об'єкт № 14
 (зерносховище); 4, 5- напівземлянки (за Béreš, Lamiová-Schmiedlová, Olexa, 1991).

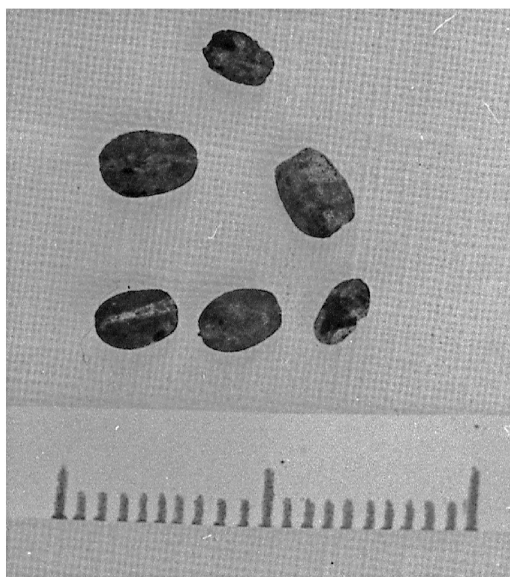

1

2

Рис.72. 1. Пилипи-2. Наральник з кургану № 1. 2. Пилипи-4, Зернівки ячменю півчастого

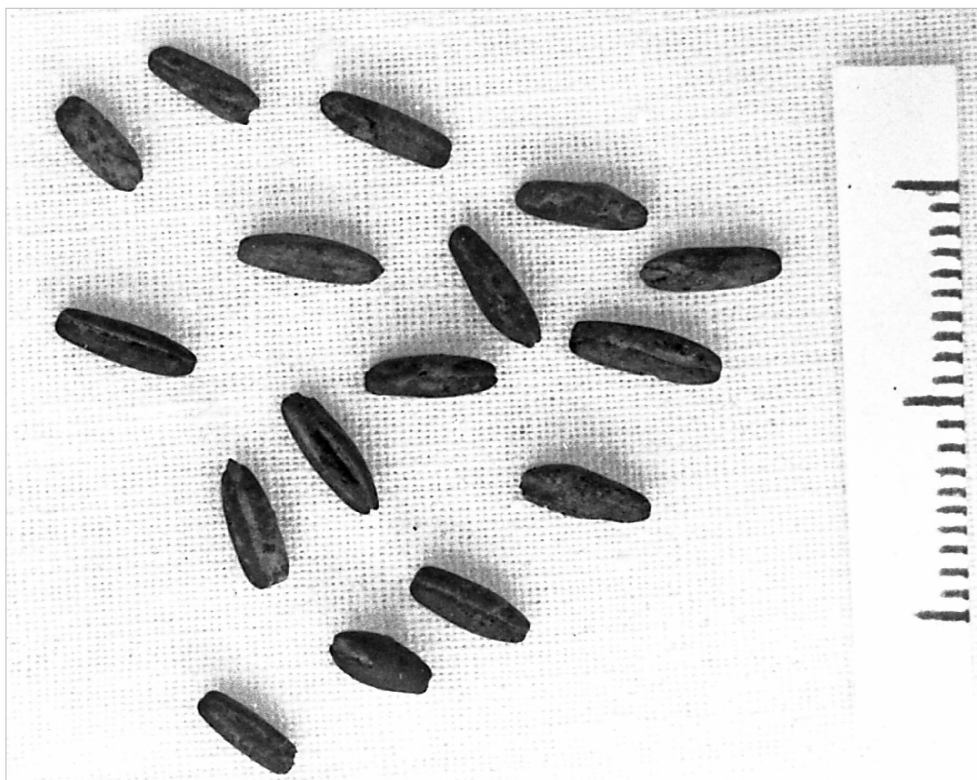

1

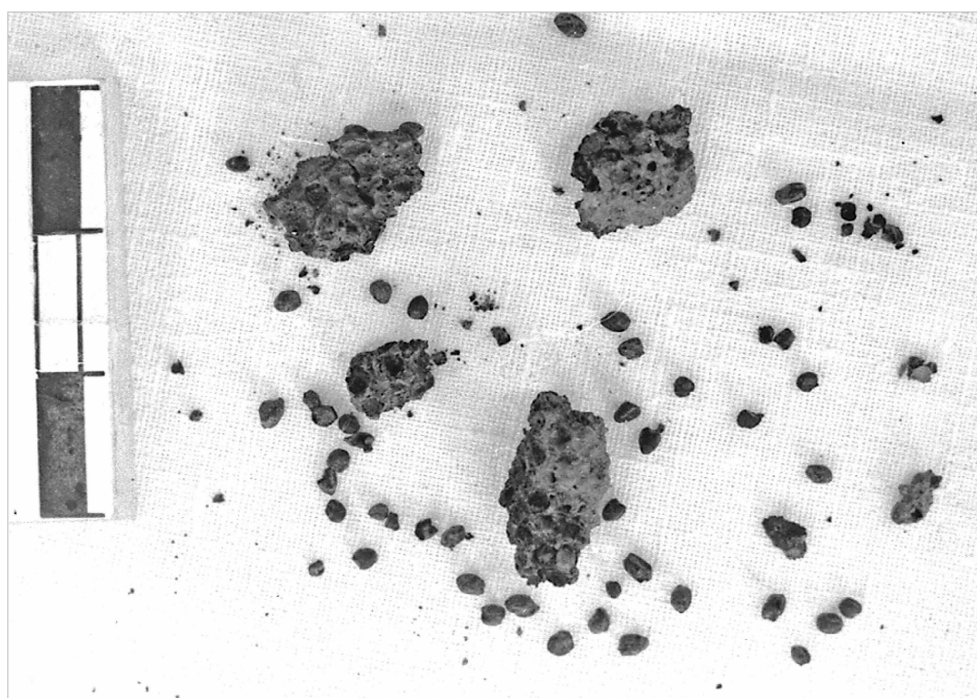

2

Рис. 73. Пилипи-4. 1 - Зернівки голозерної м'якої пшениці;
2 - Зернівки пшениці-двозернянки

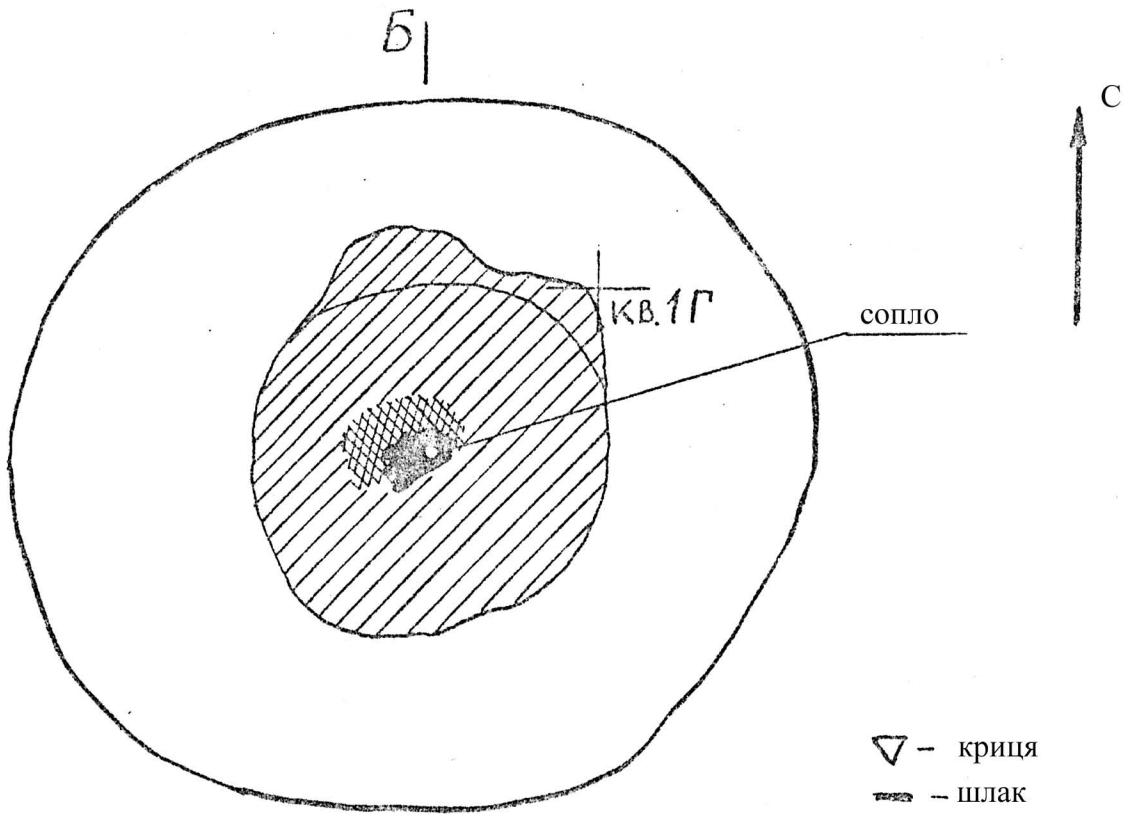

1

2

Рис. 74. Пилипи-4. 1- Зернівки вівса; 2 - Зернівки проса

- ▽ - криця
- ▬ - шлак
- //// - глина
- ⊕ - чорнозем з вугіллям

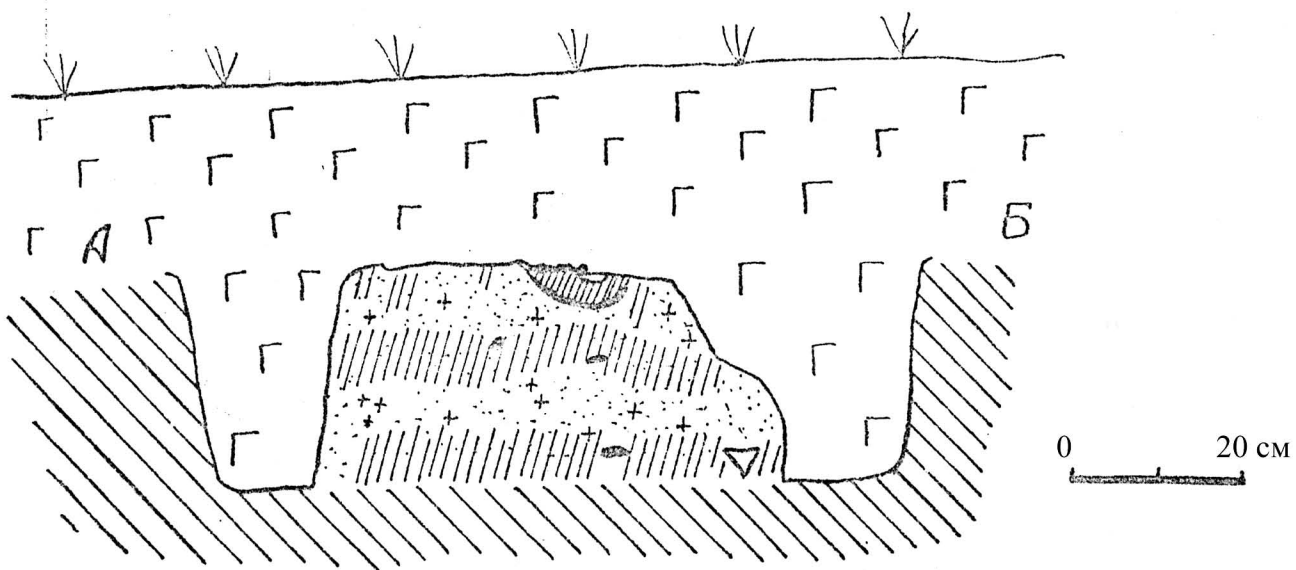

Рис. 75. Заболотів. Залізоплавильний горн.

Рис. 76. Римські монети. 1-3. Скарб з Корнича (Антонін Пій, Траян, Діаклетіан). 4. Волосів (Траян)

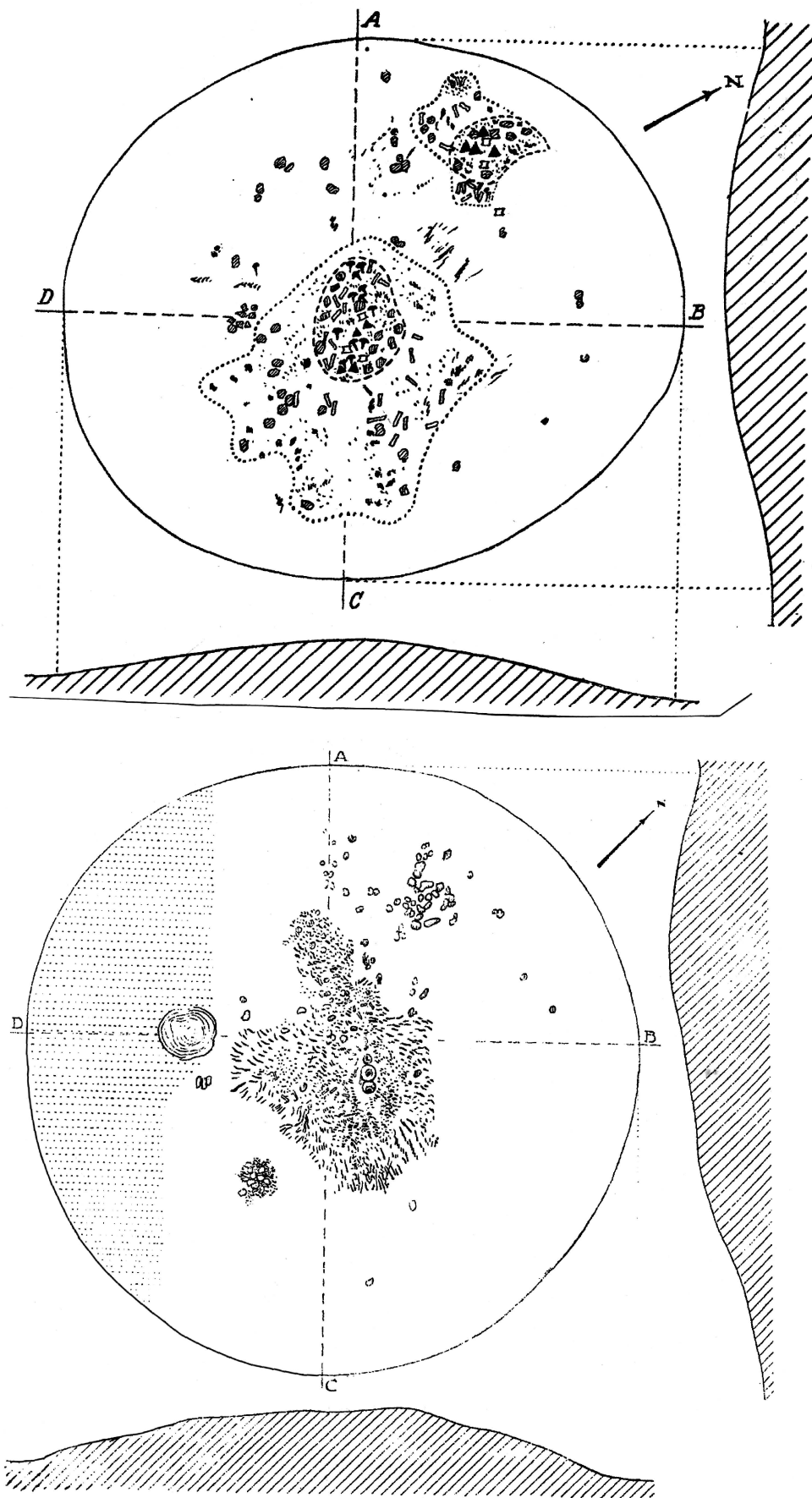

Рис. 77. Кашольтц (Трансільванія). Плани курганів (за Масгеа, 1959)

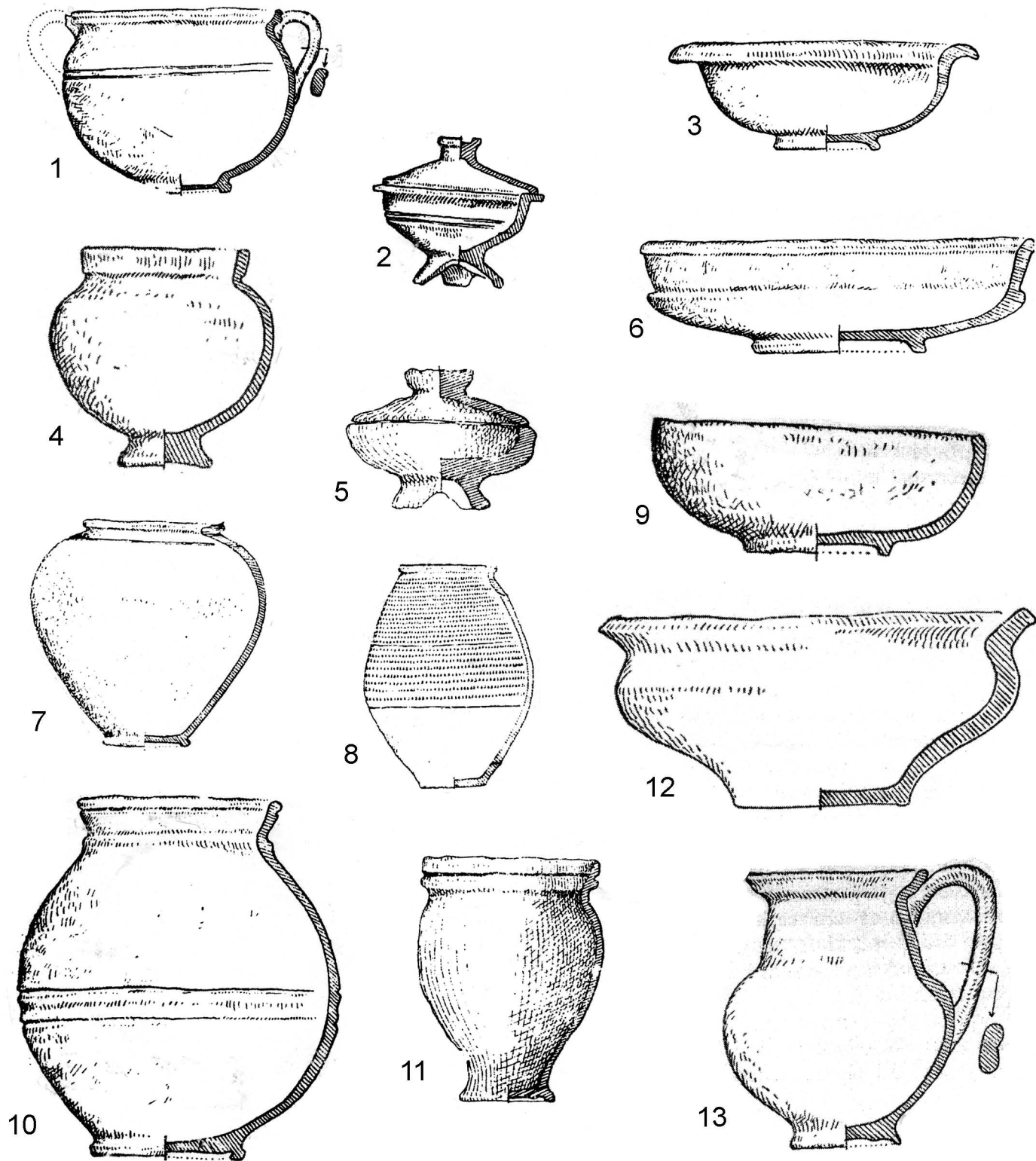
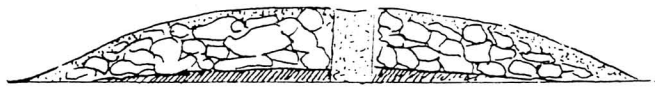
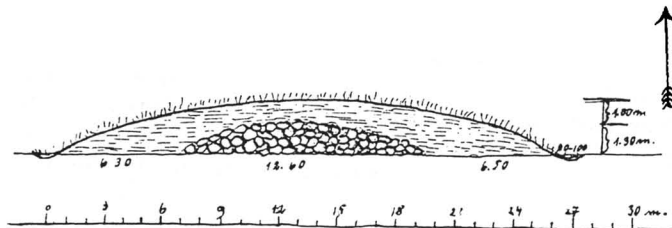

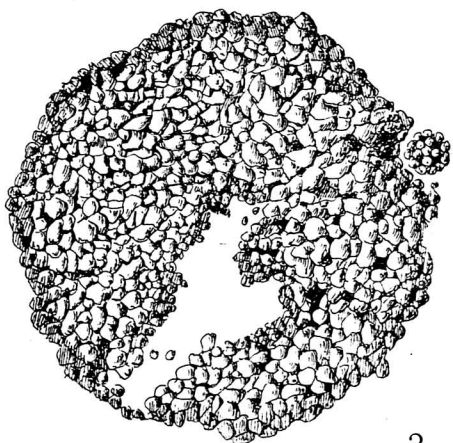
Рис. 78. Кашольц (Трансільванія). Зразки керамічного посуду
(за М. Масреа, 1957, 1959)

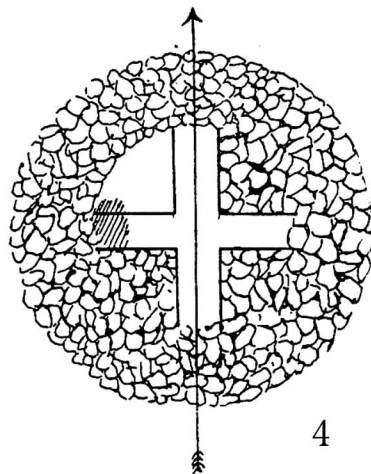
1

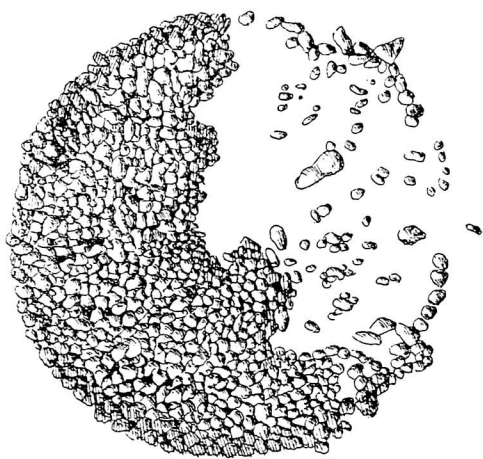
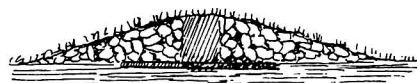
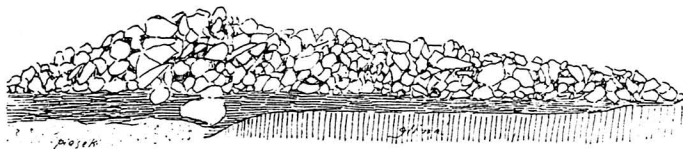
2

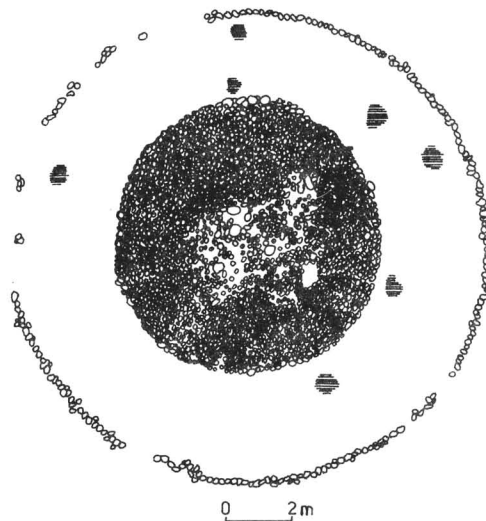
3

4

5

0 2m

Рис. 79. Седлемін (Польща). 1-5. Плани курганів седлемінського типу (за Karpińska, 1926).
6. План кургану ростольцького типу з Ясинової Долини (за Jaskanis, 1976)

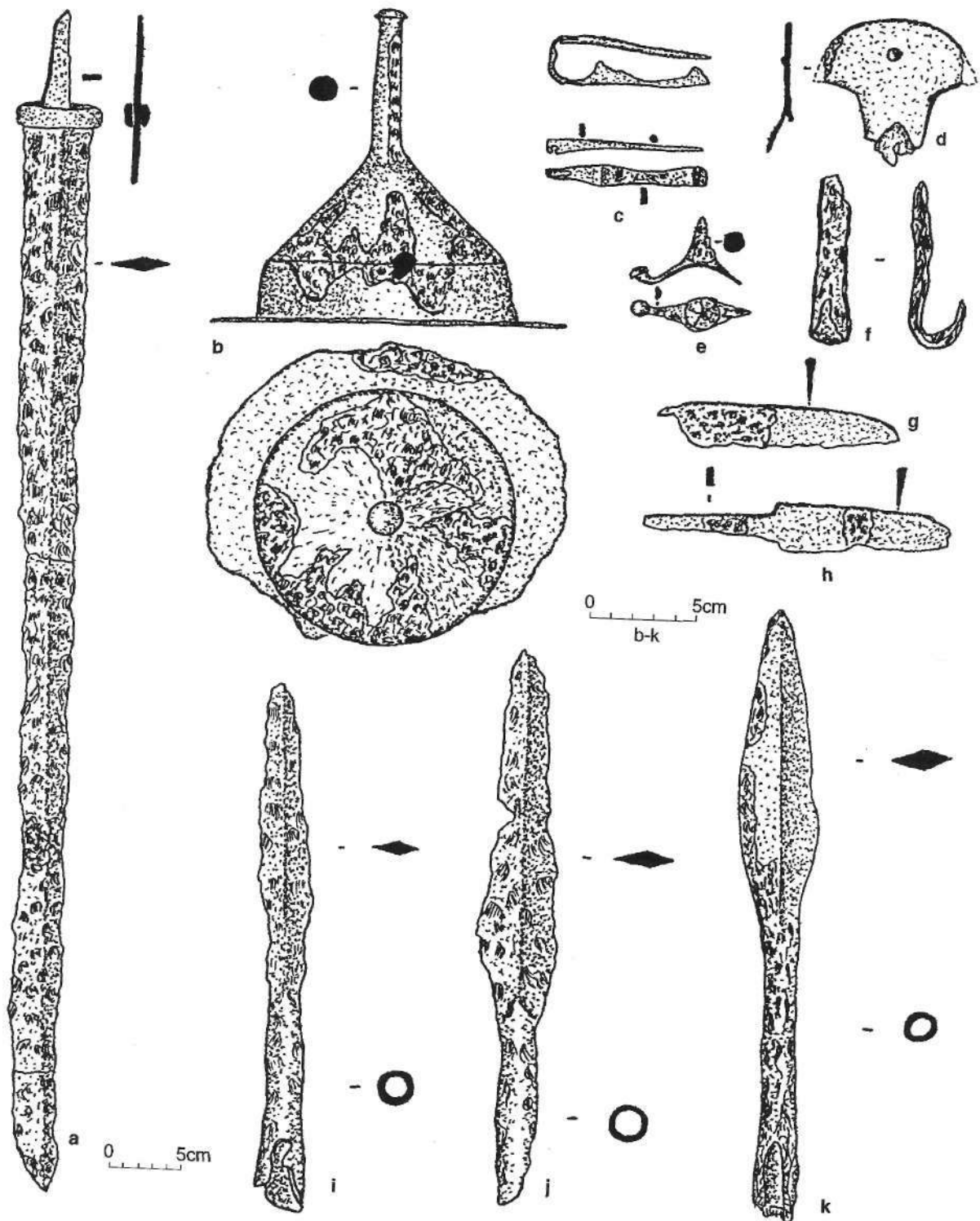

Рис. 81. Арданове. Знахідки з поховання (за I.Kobal²)

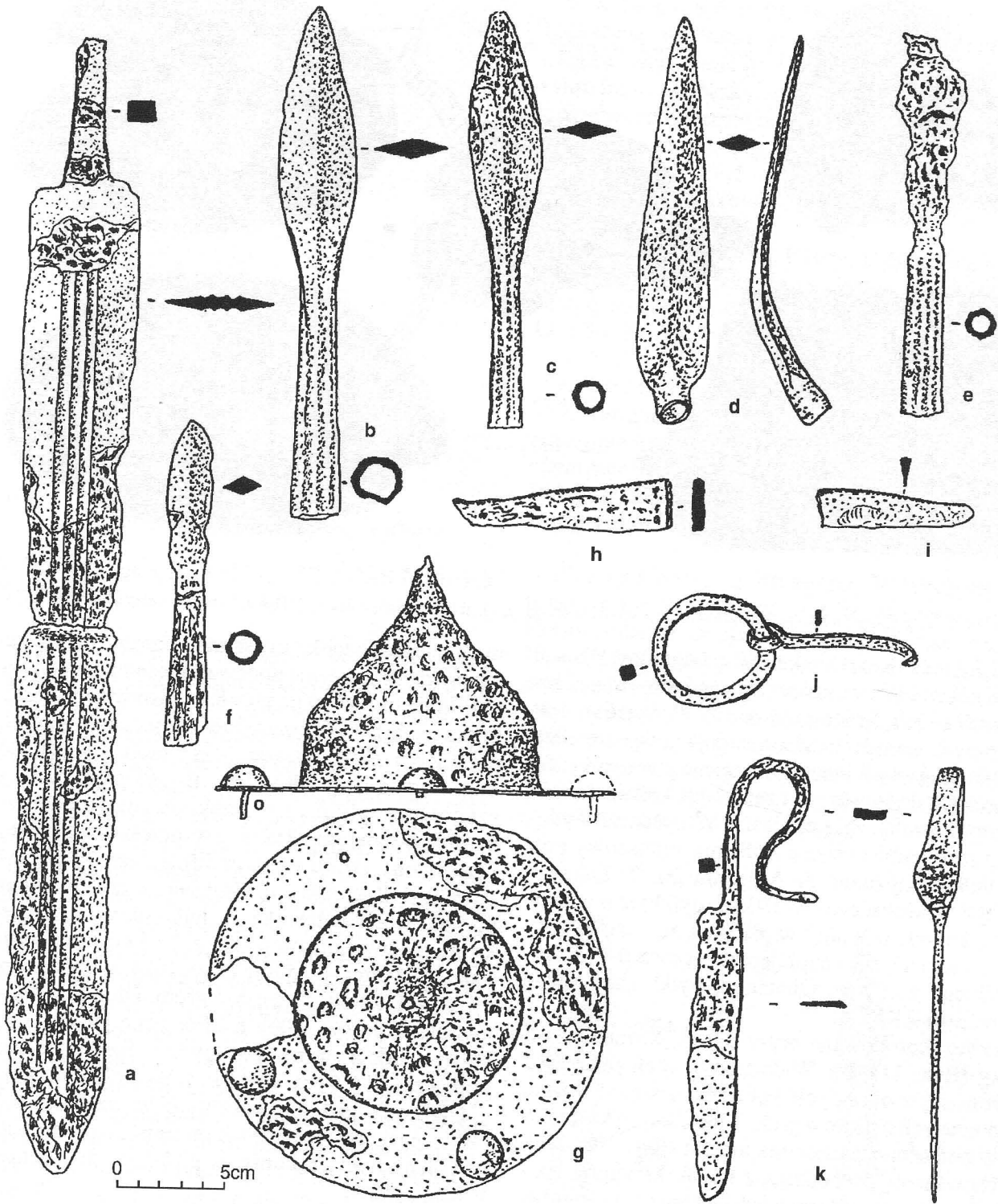

Рис. 82. Свалява. Знахідки з поховання (за І.Кобал')

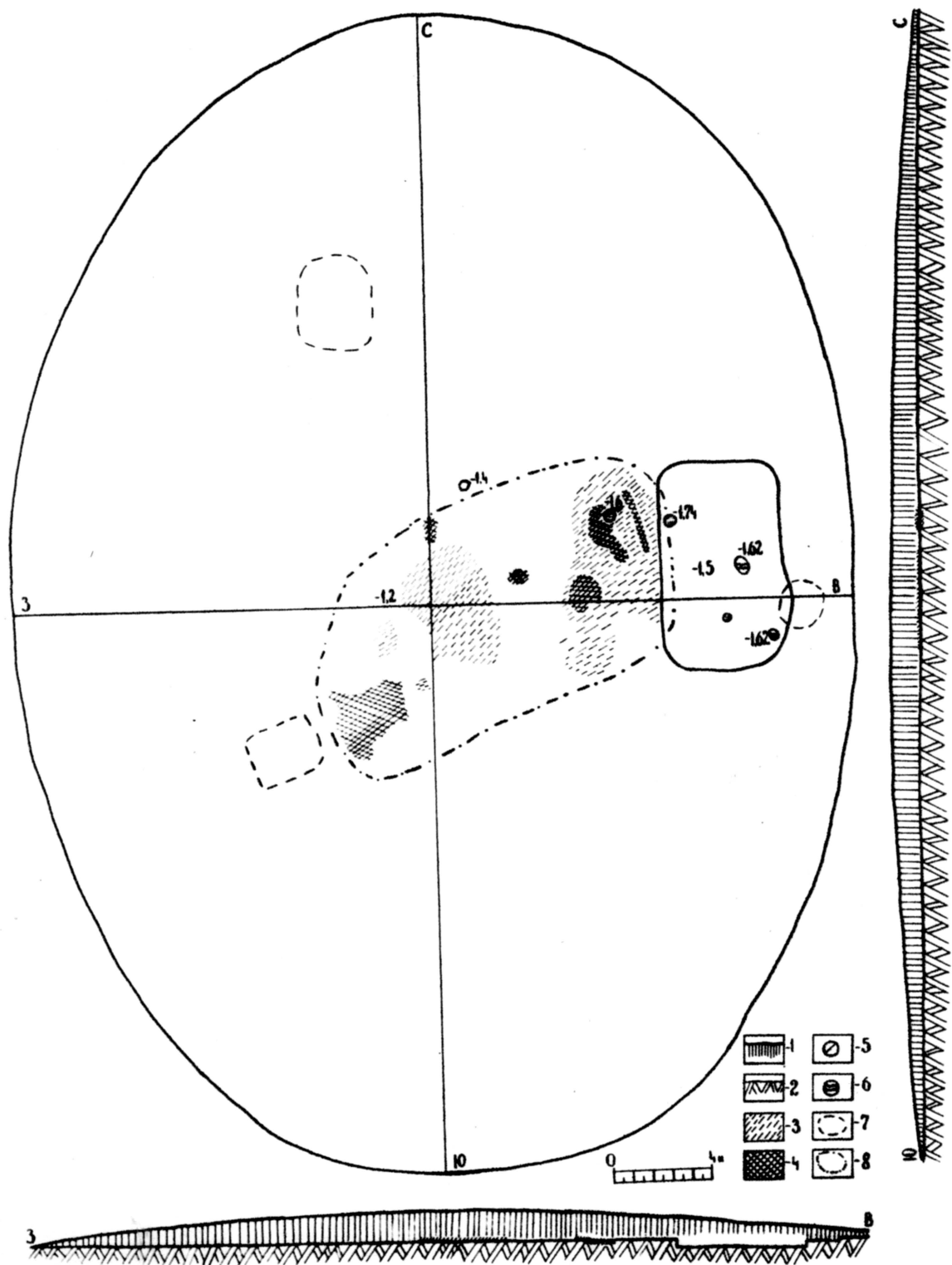

Рис.83. Братове. План і розрізи кургану (за Котигорошко, 1979)
 Умовні позначення: 1- насип; 2- материк; 3, 4- обпалений ґрунт;
 5- урна; 6- поховання; 7- яма пізнього походження; 8- межа вогнища.

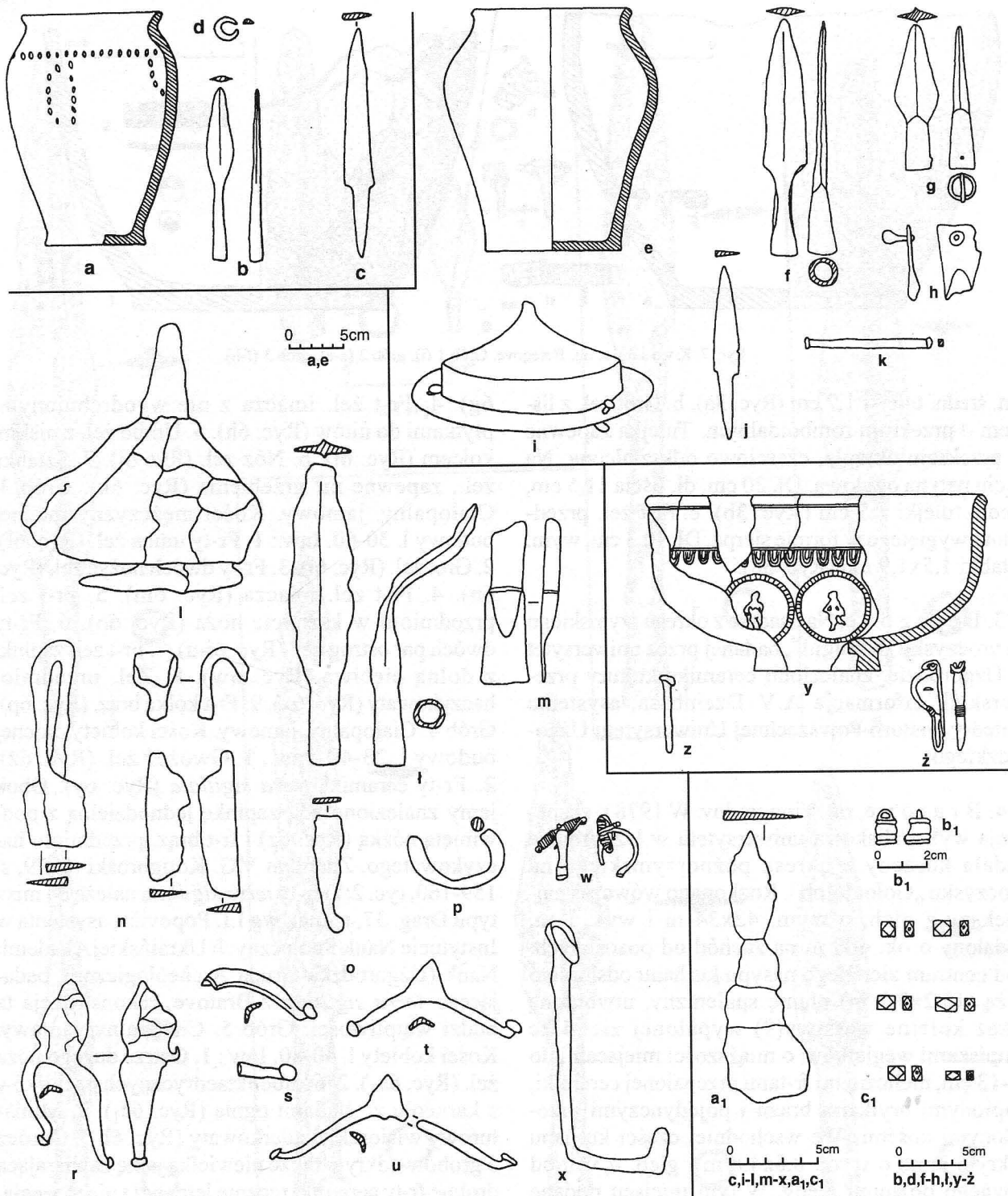

Рис. 84. Братове. Знахідки з поховань (за І.Кобал')

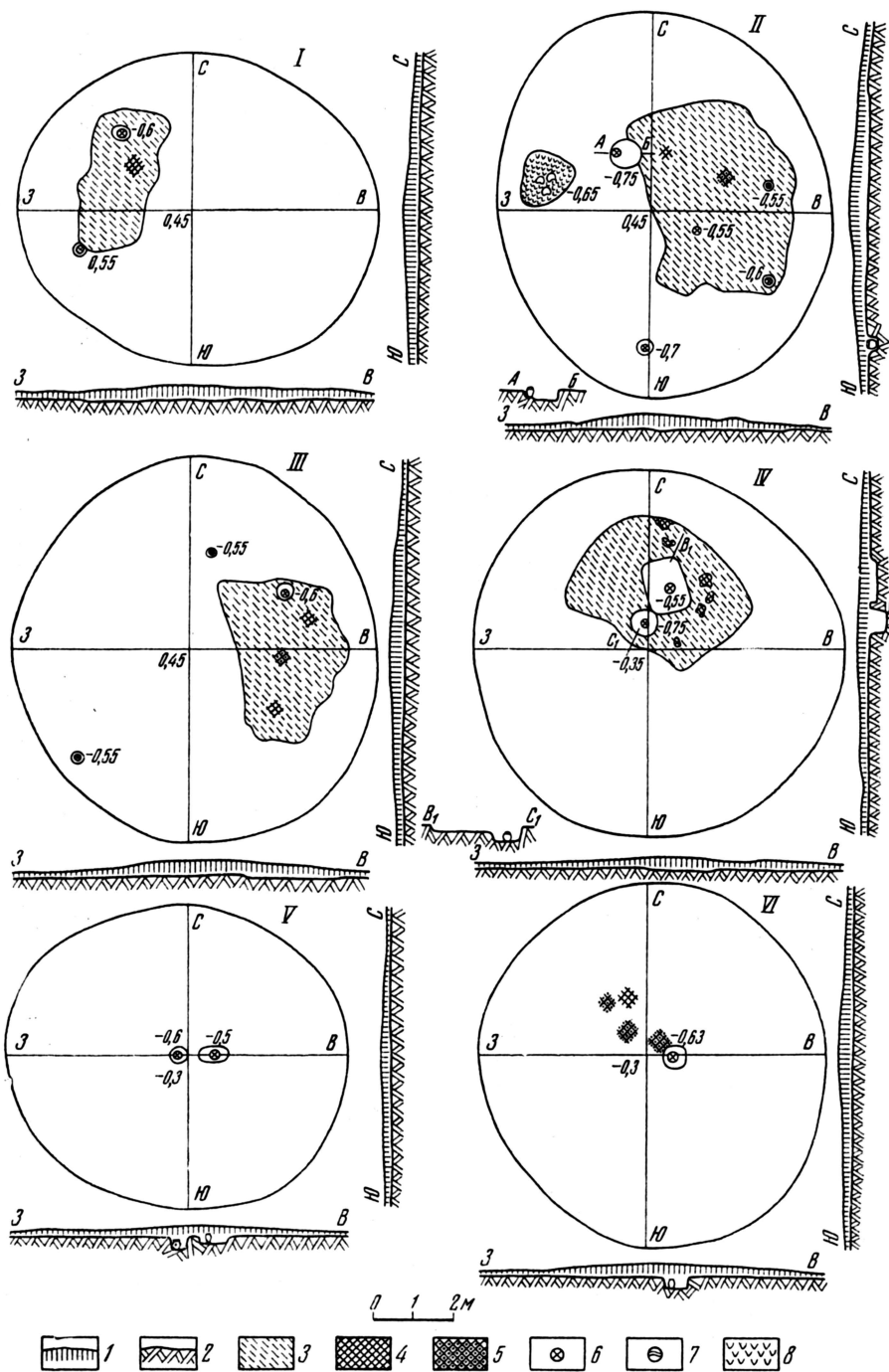

Рис. 85. Іза I. Плани курганів

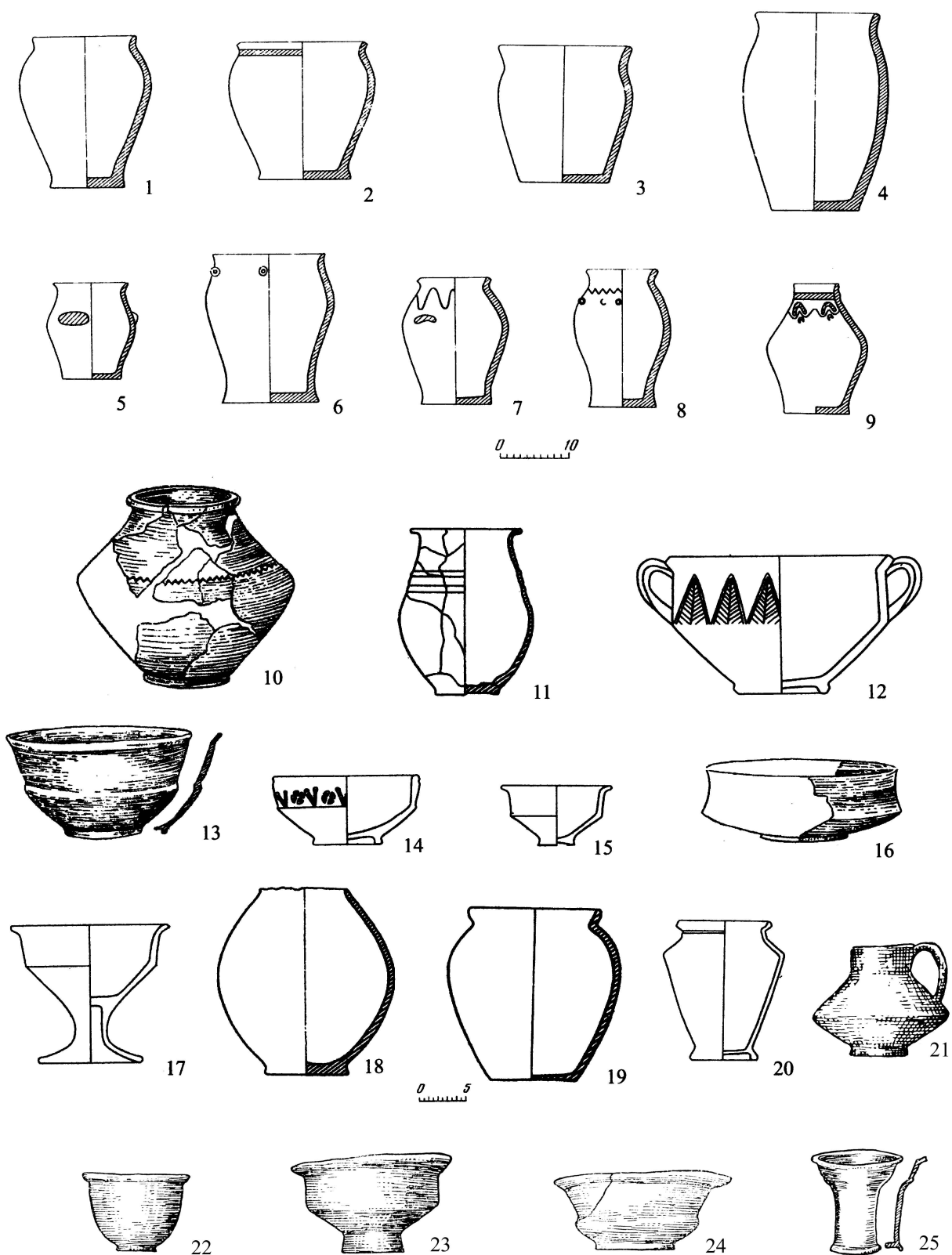

Рис. 86. Іза. Керамічні знахідки з курганів (за М.Смішко, 1960 та В.Котигорошко, 1980) 1-9 –ліпна кераміка. 1-тип 1, 2-тип 2, 3- тип-3, 4- тип 4, 5- тип 5, 6-8- тип 6, 9- тип 7, 10-25- гончарна кераміка

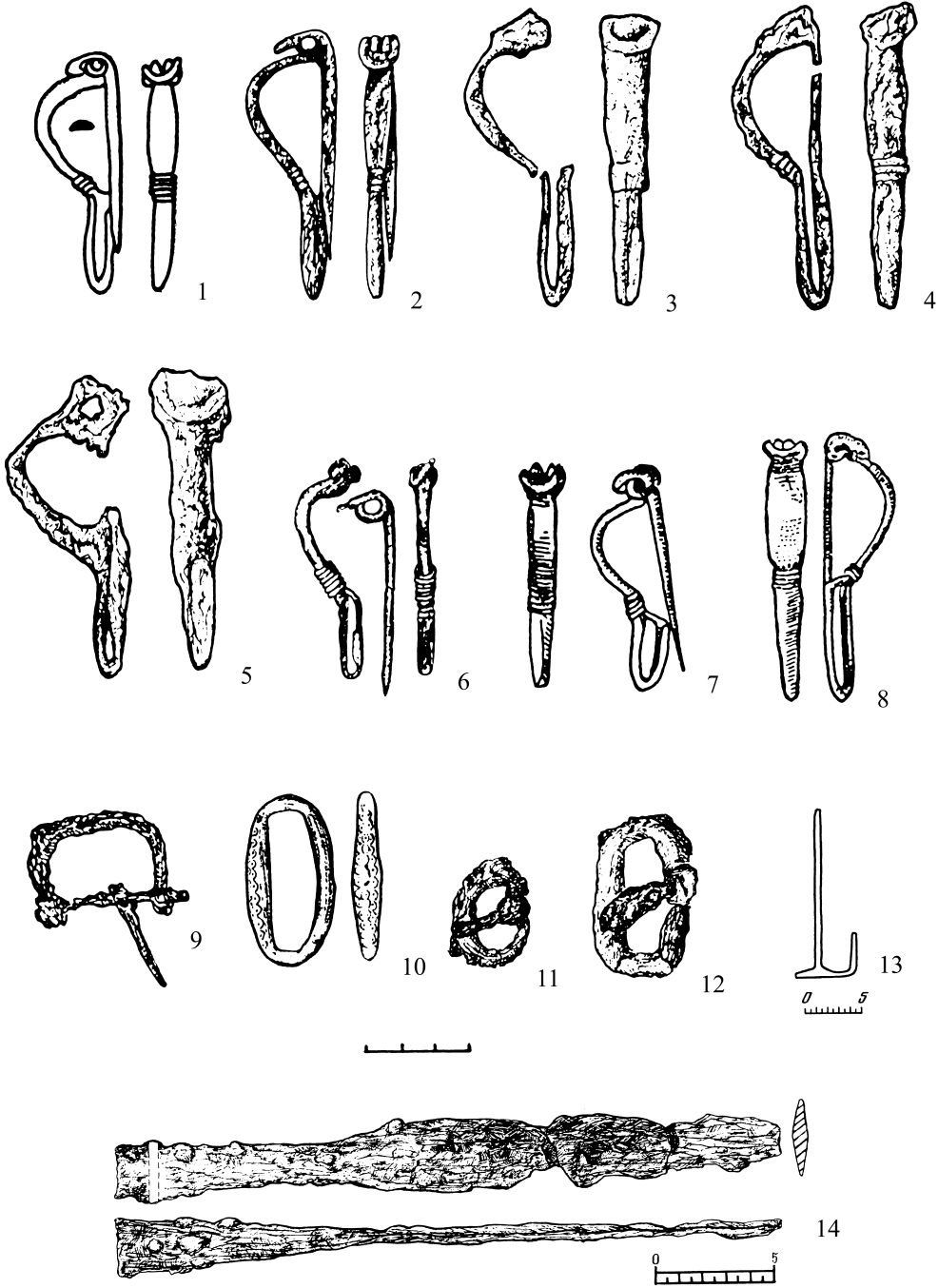

Рис. 87. Іза. Знахідки з курганів (за М.Смішко, 1960 та В.Котигорошко, 1980)

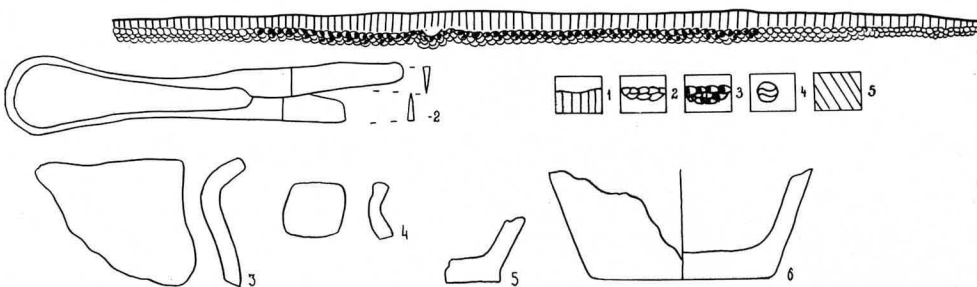
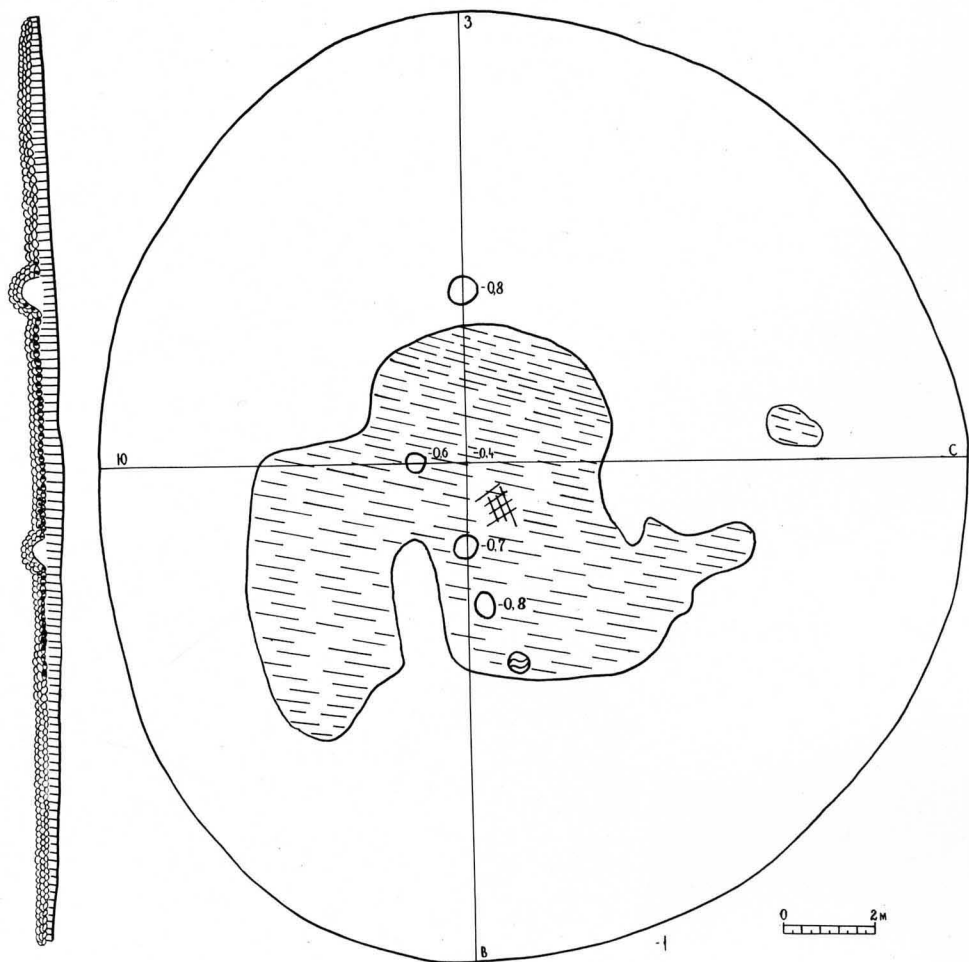

Рис. 88. Руське Поле. План і розрізи кургану та знахідки (за В. Котигорошко)

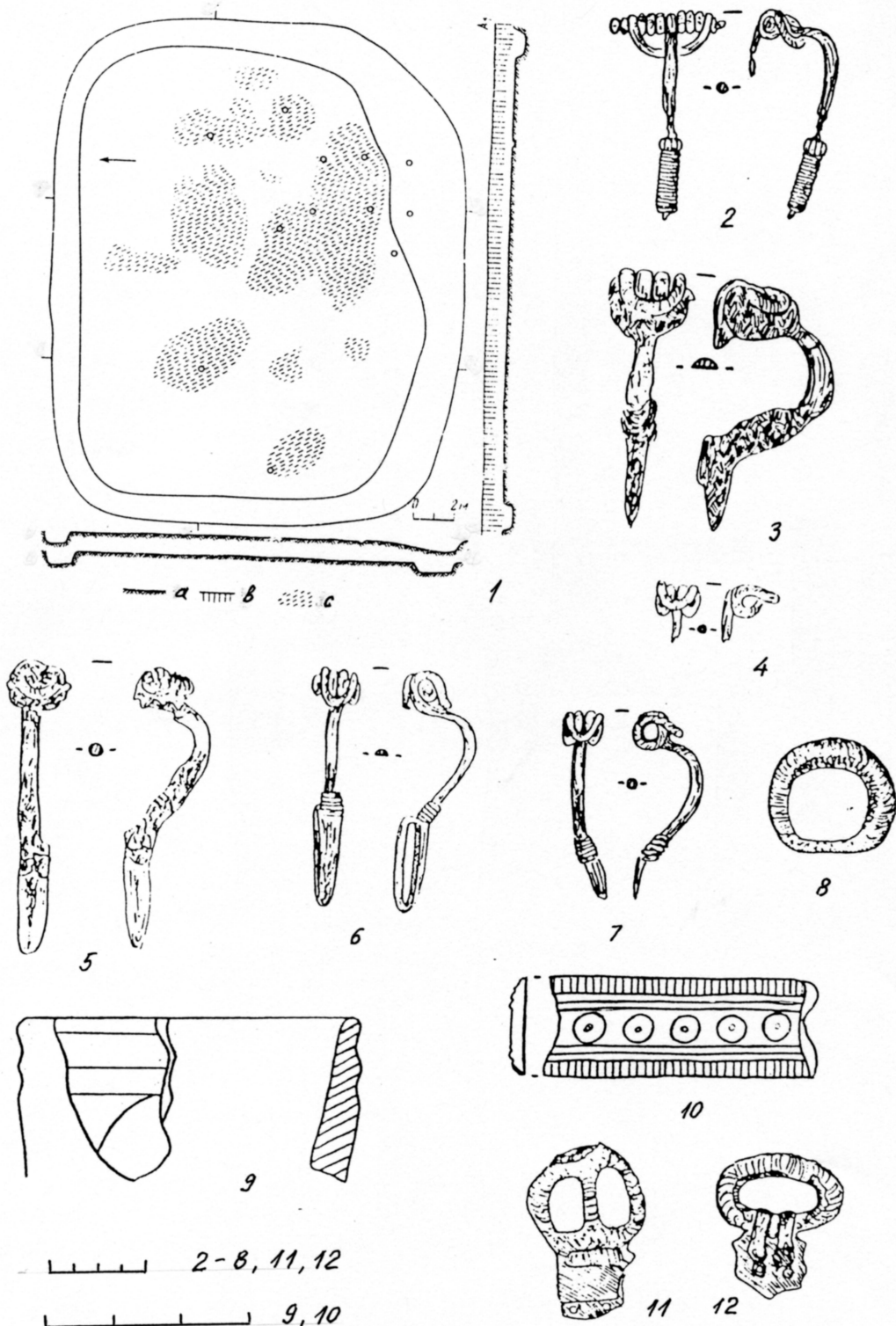

Рис. 89. Солонці. План могильника і знахідки, що датують пам'ятку (за В.Котигорошко). 1-план могильника. Умовні позначення: а-материк, б- верхній шар, в- обпалені ділянки ґрунту.

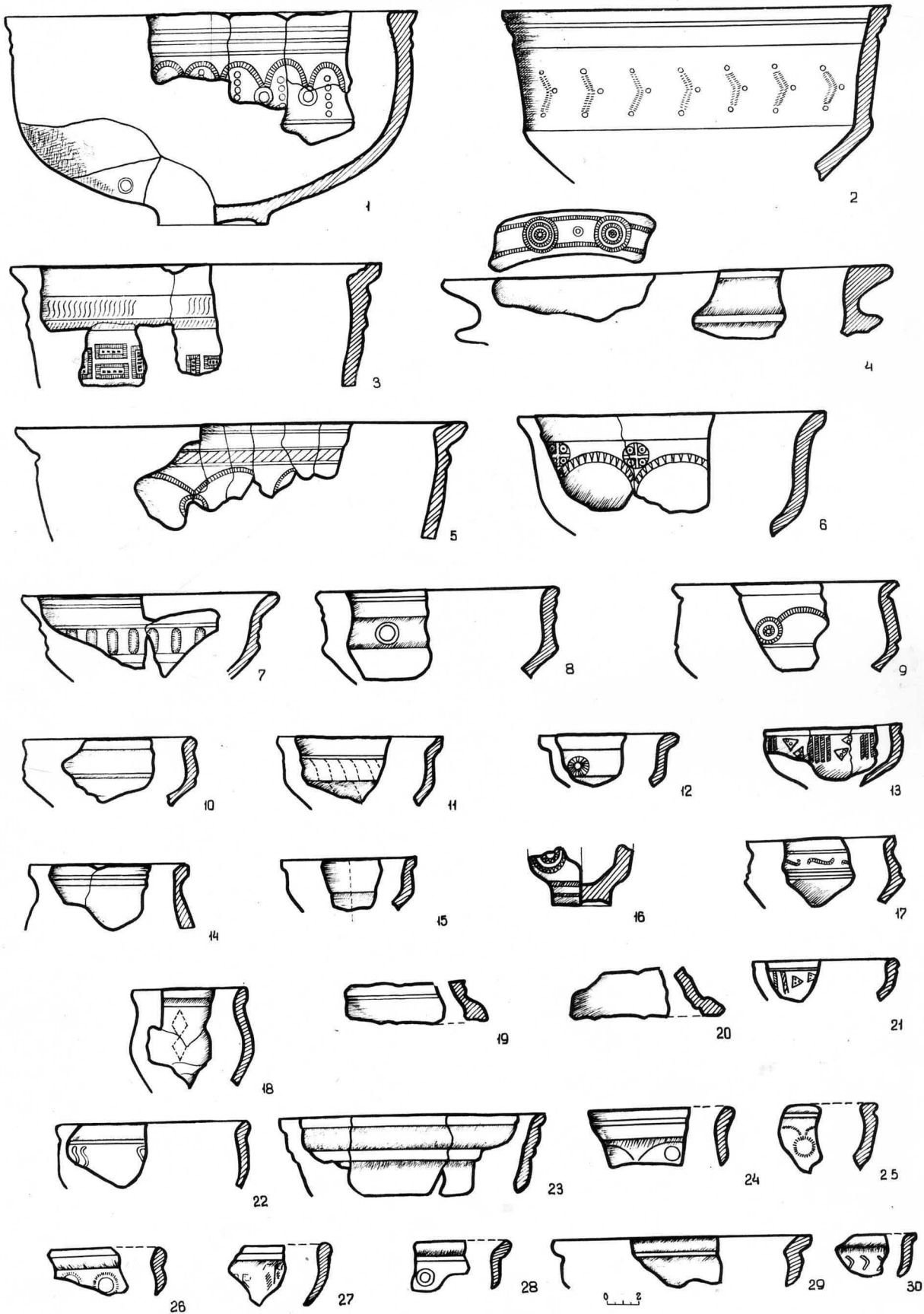

Рис. 90. Солонці. Зразки гончарної кераміки (за В. Котигорошко)

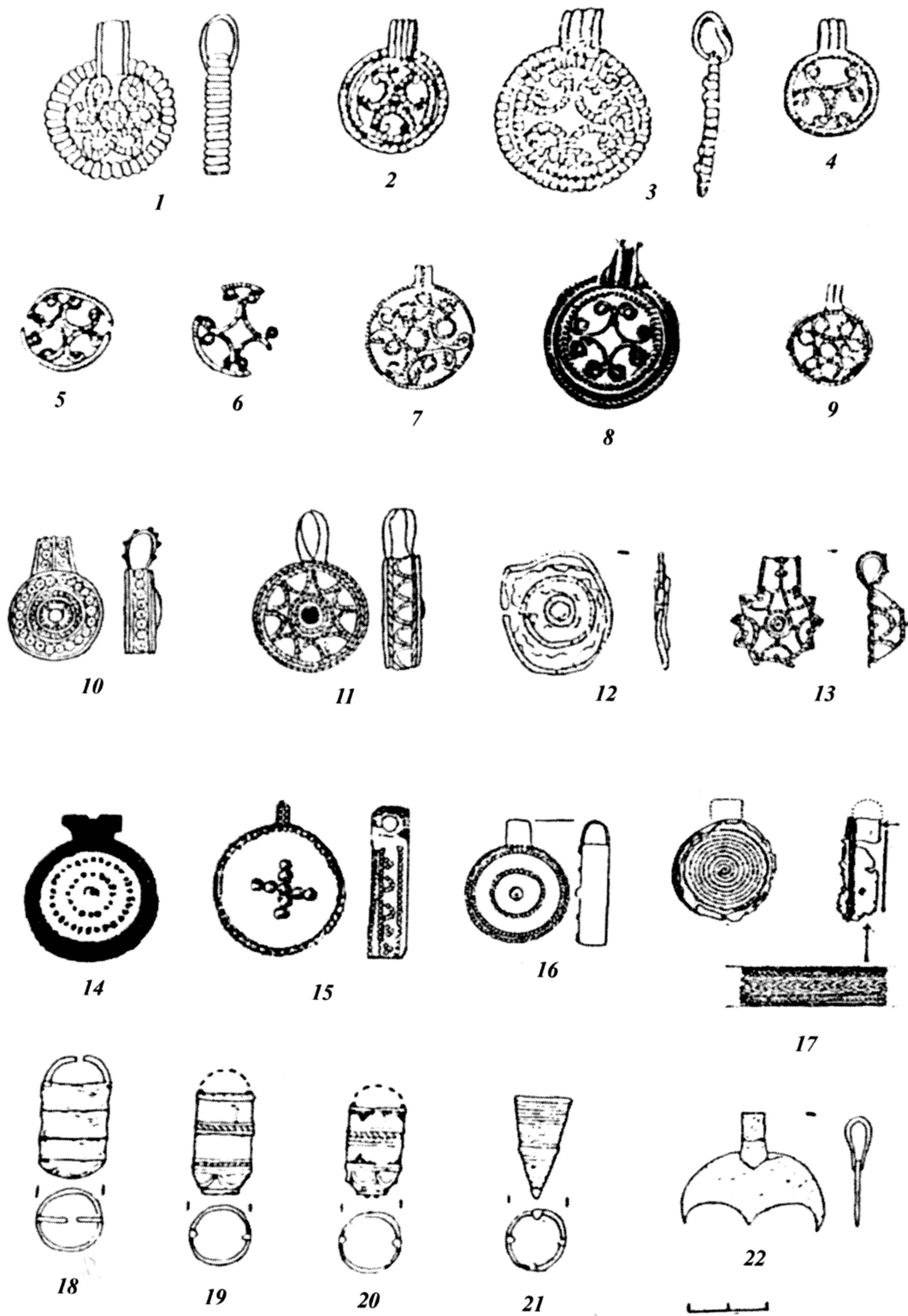

Рис. 91. Солонці. Золоті підвіски та їх аналогії

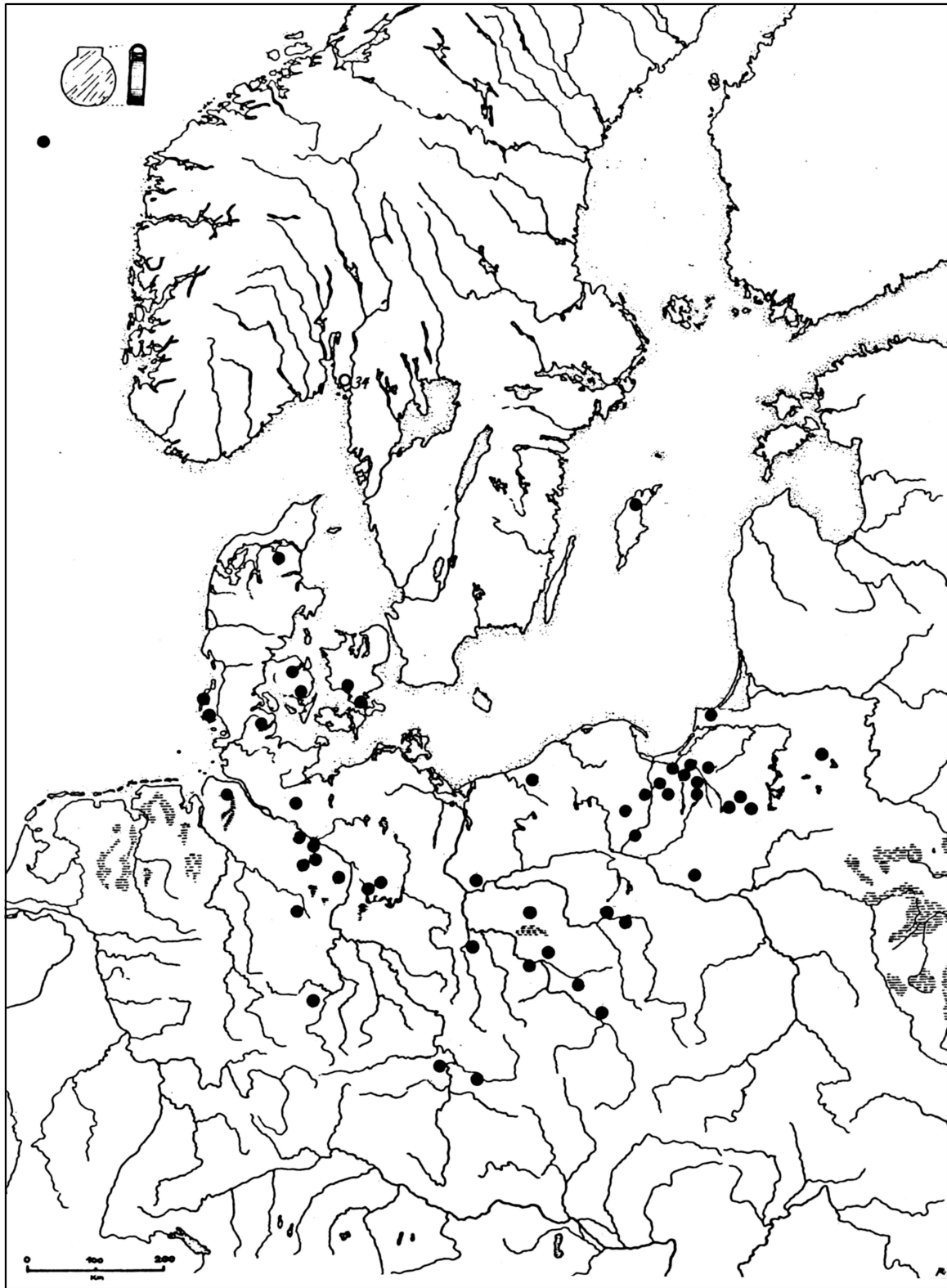

Рис. 92. Карта поширення капсулоподібних підвісок (за Raddatz, 1957)

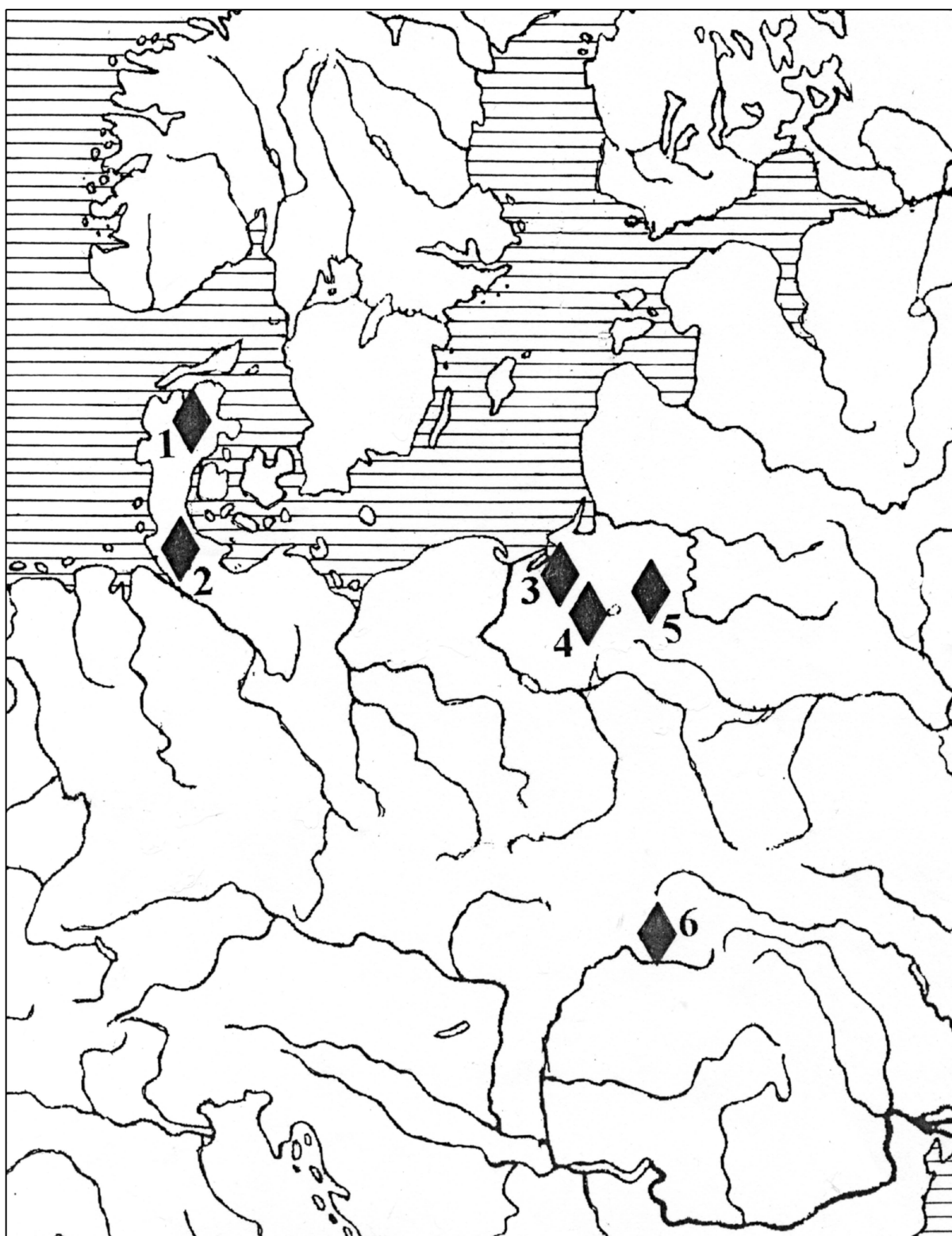

Рис. 93. Карта-схема знахідок орнаментованих капсулоподібних підвісок з золота, срібла та з золотими накладками: 1- Берстед, 2- Торсберг, 3- Гросс-Бестендорф, 4- Махаррен, 5- Елблонг-Поле Новомейське, 6- Солонці

Список ілюстрацій

Рис. 1. Карта-схема розташування пам'яток пізньоримського часу на території Прикарпаття і Закарпаття

а - поселення культури карпатських курганів. б - могильники культури карпатських курганів. в – ґрунтові поховання Пшеворської культури. г – кургани Закарпаття. д – могильник в Солонцях. е – виробничий центр Берегшурань. є – городища Мала Копаня і Солотвино.

1 – Добряни, 2,3 – Нижній Струтинь, 4 – Голинь, 5 – Підгороддя, 6,7 – Грабівці, 8 – Хом'яківка, 9,10 – Марківці, 11 – Чернолізці, 12,13 – Камінна, 14 – Цуцулин, 15 – Волосів, 16 – Перерісль, 17 – Товмачик, 18 – Шепарівці-2, 19 - Шепарівці-1, 20 – Королівака, 21 – Заболотів, 22,23 – Печеніжин, 24 – Воскресінці, 25 – Мишин, 26 – Стопчатів, 27,28 – Грушів, 29,30 – Дебеславці, 31 – Ганів, 32-36 – Пилипи, 37-41 – Трач, 42 – Гуцулівка, 43 – Рожнів, 44-48 – Ясени, Мислів, Глинниця, Драчинці, 49,50 – Великий Ключів, 51,52 – Глибока, 53 – Ботошани, 54 – Бороая, 55 – Бранешти-Немцишор, 56 – Тирзія, 57 – Гура Секулуй, 58 – Свалява, 59 – Станове, 60 – Арданове, 61 – Квасове, 62 – Кальник, - 63 – Ключ арки, 64 – Лискове, 65 – Липча, 66 – Іза, 67 – Руське Поле, 68 – Братове, 69 – Солонці, 70 – Берегшурань, 71 – Мала Копаня, 72 - Солотвино

Рис. 2. Карта розташування групи пам'яток культури карпатських курганів по притоках р. Бистриця Надвірнянська Умовні позначення: 1- поселення; 2- могильники; 3- монетні скарби

Рис. 3. Схема розміщення пам'яток культури карпатських курганів у верхів'ях р. Прут. Умовні позначення: 1- поселення; 2- могильники; 3- могильники, які не досліджувалися; 4- монетні знахідки

Рис. 4. Схема розміщення пам'яток культури карпатських курганів в області Пятра-Нямц, Румунія (за Mihailescu-Bîrliba, 1980). 1. Бранешти-Немцишор, 2. Тирзія, 3. Гура Секулуй, 4. Бороая

Рис. 5. Схема розміщення пам'яток культури карпатських курганів в околицях с. Пилипи Коломийського р-ну (1) і с. Трач Косовського р-ну, Івано-Франківської обл. (2)

Рис. 6. Товмачик. План могильника.

Рис. 7. Печеніжин. План могильника. Умовні позначення. 1- кургани, 2- кургани розкопані

Рис. 8. Ситуаційний план розташування могильників Шепарівці-1, Шепарівці-2, Товмачик

Рис. 9 Шепарівці-2. План могильника.

Рис. 10 Шепарівці-1. План могильника.

Рис. 11. Перерісль. План могильника (за Я. Пастернак, 1961).

Рис. 12. Хом'яківка. План могильника. (за Конопля, Кочкін, 1995)

Рис. 13. Плани могильників в Румунській Молдові. I- Бранешти, II- Гура Секулуй, III- Тирзія Румунія (за Mihailescu-Vîrliba, 1980)

Рис. 14. Трач-2. План могильника.

Рис. 15. Пилипи-1. План могильника.

Рис. 16. Пилипи-2. План могильника.

Рис. 17. Пилипи-3. План могильника.

Рис. 18. Грушів-1. План могильника.

Рис. 19. Бороая. План могильника

Рис. 20. Пилипи-1. Плани курганів: 1- № 1, 2- № 2, 3- № 3. Умовні позначення: I-ямки; II-ділянки сильного обпалу; III- ділянки слабшого обпалу; IV- світла глина; V- темна глина із залишками багаття; VI- деревне вугілля; VII- кераміка; VIII- кальциновані кісточки

Рис. 21. Пилипи-1. Плани і розрізи курганів: 1- № 4, 2- № 5, 3- № 6, 4- № 7

Рис. 22. Пилипи-1. Плани і розрізи курганів: 1- № 8, 2- № 9, 3- № 10, 4- № 11

Рис. 23. Пилипи-1. Плани і розрізи курганів: 1- № 12, 2- №13; Пилипи-3. Плани курганів: 3- № 1, 4- № 2

Рис. 24. Пилипи-2. План і розрізи кургану № 1 Умовні позначення:

Рис. 25. Пилипи-2. Плани і розрізи курганів: 1- № 2, 2- № 3, 3- № 4

Рис. 26. Плани і розрізи курганів: 1- Трач-2 - №1, 2- Трач-3- № 1, 3- Шепарівці-2 - № 1, Товмачик - №1

Рис. 27. Товмачик. План і розрізи кургану № 2. Умовні позначення. 1 – кераміка; 2 – каміння; 3 – ямки; 4 – деревне вугілля; 5 – кальциновані кісточки; 6 – ґрунт перепалений; 7 – ґрунт сильно перепалений; 8 – ґрунт темно-коричневий; 9 – ґрунт темно-жовтий; 10 – ґрунт темно-жовтий; 11 – ґрунт темно-сірий; 12 – ґрунт світло-сірий; 13 – материкова глина.

Рис. 28. Бранешти-Немцишор. Курган № 1. Комплекс посудин-приставок (за Mihailescu-Bîrliba, 1980)

Рис. 29 Плани курганів з конструкціями (за М.Ю. Смішком, 1960). 1- кам'яна обкладка, 2-6 земляні ровики, 7, 8, 11 – сліди чотирикутних дерев'яних споруд, 9, 10 – сліди дерев'яних огорож. 1- Мишин, курган № 2; 2- Ганів, курган № 5; 3-Марківці, курган № 11; 4, 5, 6, 10, 11-Нижній Струтинь, 7,9 - Трач-1, курган № 7, 10; 8-Цуцулин-Ганівка, курган № 1. Умовні позначення: а-межі кострища, б-скупчення решток вогнища, в-скупчення решток вогнища і спалених кісток, г-обкладка з каменів, д-ривчак навколо місця поховання, е- ямка, є-кераміка, ж- скупчення кальцинованих кісток.

Рис. 30. План та розрізи кургану № 2 з Печеніжина. Курган зруйнований окопом Другої світової війни.

Рис. 31. (Фото). Пилипи-1. Кургани в процесі розкопок 1- курган № 5. 2- кургани № 5 та № 13, з'єднані спільною бровкою

Рис. 32 (Фото) 1. Пилипи-1. Курган № 7. Амфора in situ. 2. Пилипи-1. Курган № 4

Рис. 33. Миски. Тип 1 (1-11) 1,5. Цуцулин, курган № 2; 2.Пилипи-1, курган № 13; 3. Бранешти-Немцишор, курган №1; 4,6. Пилипи-1, курган № 5; 7. Пилипи-2, курган № 3; 8. Пилипи-2, курган № 1; 9. Трач, курган № 2; 10,11. Стопчатів, курган № 2

Рис. 34. Миски. Тип 2 (1-10). 1 Пилипи-1, 2,3,7 Грушів-1, 4 Мишин, 5 Трач-3, курган № 1; 6,8 Трач-2, курган № 1; 10 Глибока, 9. Королівка,.

Рис. 35. Миски. Тип 3 (1-9). Поодинокі екземпляри (10-12). 1-4, 6, 9. Пилипи-1; 5. Трач-2; 7,8 Пилипи-3, 10. Пилипи-1.

Рис. 35. Миски. Тип 3 (1-9). Поодинокі екземпляри (10-12). 1-4, 6, 9,10 – Пилипи-1; 5. Трач-2; 7,8 Пилипи-3; 11. Товмачик, 12. Перерісль.

Рис. 36. Вази. Тип 1, варіант 1 (1-7) 1. Марківці, курган № 1; 2. Нижній Струтинь, курган № 4; 3. Глибока, курган № 4; 4. Трач-3, курган №. 1; 5, 6, Хом'яківка, кургани № 8, 14; 7. Тирзія, курган № 4.

Рис. 37. Вази. Тип 1, варіант 2 (1-5); 1. Глибока, зруйнований курган; 2. Трач-1, курган № 2, 3. Мишин, курган № 7; 4. Пилипи-1, курган № 13; 5. Пилипи-1, курган № 4

Рис. 38. Вази. Тип 1, варіант 1 (4,5,7), варіант 3 (1-3,6). 1,3. Бранешти-Немцишор, курган № 29; 2. Марківці, курган № 8; 4. Пилипи-2, курган № 1; 5. Нижній Струтинь, курган № 4; 6. Бранешти-Немцишор курган № 1, 7. Глибока, курган № 3

Рис. 39. Вази. Тип 1, варіант 4 (1-4). 1. Пилипи-1, курган № 9; 2. Трач-1, курган № 1; 3. Пилипи-1, курган № 11; 4. Марківці, курган № 3;

Рис. 40. Вази. Тип 2, варіант 1 (1,3,4), варіант 2 (2,5,6). Поодинокий екземпляр (7). 1. Марківці, курган № 9; 2. Бранешти-Немцишор, курган № 1; 3. Марківці, курган № 2; 4. Мишин, курган № 7; 5. Бранешти-Немцишор, курган № 29; 6. Пилипи-2, курган № 1; 7. Мишин, курган № 2.

Рис. 41. Інші типи гончарного столового посуду. Тип 1 (1-3); Тип 2 (6); Тип 3 (4,5); Тип. 4 (8,9). Поодинокі екземпляри (7, 11,12). 1. Марківці, курган № 2; 2. Стопчатів, курган № 2; 3. Стопчатів, курган № 3; 4. Пилипи-1, курган № 2; 5. Пилипи-1, курган № 12; 6. Ганів, курган № 4; 7. Пилипи, курган № 7; 8,9. Бранешти-Немцишор, курган № 1; 10. Перерісль, курган № 6; 11. Пилипи, курган № 5; 12. Нижній Струтинь, курган № 15.

Рис. 42. Вази з трьома ручками. Тип 1(2, 4, 5, 6). Тип 2(3) Тип 3 (1). Марківці, курган № 4; 2. Дебеславці, курган № 1; 3. Перерісль, курган № 6; 4.

Пилипи-1, курган № 8; Трач-2, курган № 1; 6. Бороая, курган № 1 Тип 1 2,4,5,6; Тип 2

Рис. 43. Одноручні глеки. Тип 1, варіант 1 (1-3,7); Тип 1, варіант 2 (8); Тип 2 (4, 9); Тип 3 (5, 10); Тип 4 (6). 1. Пилипи-1, курган № 3; 2. Перерісль, курган № 13; 3. Ганів, курган № 5; 4. Мишин, курган № 7; 5. Перерісль, курган № 8; 6. Пилипи-2, курган № 3; 7. Товмачик, курган № 2; 8. Цуцулин, кургані № 1; 9. Мишин, курган № 7; 10. Перерісль, курган № 8.

Рис. 44. Дворучні глеки (1-5) та глек без ручок (6). 1. Перерісль, курган № 1; 2. Нижній Струтинь, кургані № 11; 3. Тирзія, курган № 5; 4. Бранешти-Немцишор, курган № 8; 5. Бороая, курган № 1; 6. Глибока, курган № 2

Рис. 45. Кухлі. Тип 1 (1,5); Тип 2 (3,4,6,7); Тип 3 (3); Миски–чаші. (8-10); Келихи. Тип 1 (11-13); Тип 2 (16). 1. Хом'яківка, курган № 23; 2. Бранешти-Немцишор, курган № 1; 3. Мишин, курган № 3; 4. Перерісль, курган № 5; 5. Товмачик, курган № 2; 6. Мишин, курган № 2; 7. Мишин, курган № 5; 8, 9. Трач-2, курган № 1; 11. Пилипи-1, курган № 4; 12. Пилипи-2, курган № 2; 13. Грушів-1, курган № 1; 14. Цуцулин, курган № 2;

Рис. 46. Зразки посуду культури Поянешть-Вертишкой. 1,3,5-12 – Зворіште; 2– Пояна-Дульчешть; 4– Барбоаса-Галинешть (за Ch. Vichir, 1976; M. Ignat, 1999a)

Рис. 47. Гончарний кухонний посуд. Горщики. Тип 1 (1-4, 6-8). Тип 3 (9). Поодинокий екземпляр (5). 1 – Ганів, курган 5; 2,6 - Пилипи-2, курган 1; 3 - Пилипи-2, курган 3; 4,7,8 - Пилипи-1, курган 12; 5 - Пилипи-1, курган 5; 9 – Цуцулин, курган 2.

Рис. 48. Гончарний кухонний посуд. Горщики. Тип 2 (1-6, 10-12). Тип 1 (7,8). Поодинокі екземпляри (9, 13). 1-6 – Печеніжин, гончарна майстерня. 7,11,12 - Пилипи-1, курган 4; 8 - Пилипи-1, курган 5; 9 - Бороая, курган 1; 2,7,9 - Пилипи-1, курган 4; 10 – Перерісль, курган 13; 13- Мишин-1, курган 3.

Рис. 49. Посуд для зберігання припасів.

Рис. 50. Посуд для зберігання припасів

Рис. 51. Ліпний посуд. Столовий посуд, (6,12). Кухонний посуд.: Тип. 1 (2,3,5,8); Тип 2 (4); Поодинокі вироби. (1,7,9,-11). 1,6,10,12 - Нижній Струтинь, 2,3- Перерісль, 4,5- Мишин, 7- Ганів, 8- Глибока; 9- Бороая; 10, 11- Печеніжин.

Рис. 52. Ліпний посуд. Чаші-плошки (2,3,5-11) та чарки (1,4). 1- Печеніжин, 2,10 - Пилипи-1, 3,8,9 -Мишин, 4,7 -Нижній Струтинь, 5 - Марківці, 6, 11 -Перерісль

Рис. 53. Амфори. 1.Нижній Струтинь, курган № 15; 2. Глибока, поселення, господарська яма; 3. Грушів, курган № 3. 4. Камінна, курган № 2.

Рис. 54. Амфори. 1.Глибока, курган № 2; 2,3. Ганів, курган № 1; 4. Товмачик, курган № 1; 5. Пилипи-1, курган № 7.

Рис. 55. Імпортний посуд. Амфори (1-3), Глеки (4,5). Чаша полив'яна (6). 1-5. Бранешти-Немцишор, курган № 1; 6. Пилипи-1, курган № 1.

Рис. 56. Скляні чаші. 1. Нижній Струтинь, курган № 4. Пилипи-1, курган № 7. курган №

Рис. 57. Пилипи-1. Чаша з кургану № 7

Рис. 58. Знаряддя праці та предмети побуту. Керамічні прясла (1-3), залізні ножі (4, 6-8, 15-17), залізне долото (5); залізне шило (9); бронзові цвяхи (10); залізний цвях (11); кістяні гребені (12,13); точильний брусок (14); залізна скоба (18); керамічний важок (19). 1- Королівка; 2- Трач-1; 3- Трач -2; 4, 6-8, 9, 19 –Королівка; 10-Пилипи-3, 11- Трач-3, 12, 15-17 – Пилипи-1, 13 – Перерісль, 14- Мишин; 18 – Глибока

Рис. 59. Прикраси та елементи одягу. 1-6. сердолікове намисто, 7-10, 12-14. фібули. 15-19. пряжки. 20. браслет, 21. щиток пряжки. 10, 15- срібло; 7-9, 12-14, 17, 19, 21- бронза; 11, 16, 18, 20- залізо. 1,2-Пилипи; 3,4-Трач; 5,6- Перерісль; 7,8,13,17,20–Мишин; 9-Нижній Струтинь; 10- Марківці; 11- Бранешти-Немцишор; 12-Пилипи-5; 14-Королівка; 15,21-Стопчатів; 16,19- Пилипи-3; 18-Пилипи-1;

Рис. 60. Предмети озброєння та кінського спорядження. 1- дротик, 2,3 – втоки, 4- стріла, 5 –кінські вудила, 6 –окуття (?), 7 – острога, 8- кінські

вудила, 9- бляшка-щитик. 1-5,7- залізо; 6,9-бронза; 8-залізо і бронза. 1 – Волосів 2 –Глибока, 3- Пилипи-4, 5,6,8 – Стопчатів, 7- Тирзія, 9- Перерісль

Рис. 61. Бляшка-щитик з кургану № 8 з Перерослі та її аналогії. 1. Перерісль(за Смішко, 1960); 2. Віттлінген „Гофстадт” (за Qust, 2006); 3. Качин (за Кухаренко, 1982)

Рис. 62. Таблиця хронологічних співставлень

Рис. 63. Поселення культури карпатських курганів. Загальний вигляд (Фото) 1. Пилипи-4. 2. Королівка.

Рис. 64. Посудини-корчаги *in situ*. 1. Королівка, напівземлянка № 1, 2. Пилипи-4, зернова яма із зерносховища № 2 із фрагментом корчаги. (фото)

Рис. 65. Знахідки залізних наральників на пам'ятках Європи пізньоримського часу. 1- Пилипи-2, могильник культури карпатських курганів, курган № 1; 2, 3- Нова Гута-Могила, поселення пшеворської культури (за Wielowiejski, 1960); 4 – Букурешть Лакул Тей, поселення пізньоримського часу з Мунтенії (за Vichir, 1984); 5- Загайкани, поселення черняхівської культури (за Рикман, 1959); 6- Братей, могильник IV ст. у Трансильванії (за Федоров, Полевой, 1973).

Рис. 66. Знахідки сільськогосподарських знарядь на європейських пам'ятках пізньоримського часу. 1-6 – серпи; 7, 8 – жорна. 1 - Удень, поселення пізньоримського часу в Мунтенії (за Vichir, 1984); 2-Вікнини Великі, черняхівське поселення (за М.Ю. Смішко, 1947); 3, 5 – Матасару, поселення пізньоримського часу в Мунтенії (за Vichir, 1984); 4- Товмачик, могильник культури карпатських курганів, курган № 2; 6 – Братей, поховання могильника IV ст в Трансильванії (за Федоров, Полевой, 1973); 7,8 – кам'яні жорна – Глибока, поселення культури карпатських курганів.

Рис. 67. Пилипи-4. План поселення і розкопу. Умовні позначення: I – план поселення, II –загальний план розкопу; 1 напівземлянки, 2 – зерносховища, 2 – ями

Рис. 68. Пилипи-4. Плани і розрізи зерносховищ: 1- зерносховище № 1; 2- зерносховище № 10; 3- зерносховище № 5; 4- зерносховище № 8

Рис. 69. Пилипи-4. . Плани і розрізи зерносовищ: 1- зерносовище № 6; 2- зерносовище № 7; 3- зерносовище № 4; 4- зерносовище № 11

Рис. 70 Будешти (Молдавія). Поселення черняхівської культури. 1 - зерносовище № 1; 2- зерносовище № 2 (за Щербакова, Чеботаренко, 1974).

Рис. 71. Нижня Мишля (Східна Словаччина). Поселення пізньоримського часу. 1- загальний план розкопу; 2- об'єкт № 10 (зерносовище); 3- об'єкт № 14 (зерносовище); 4, 5- напівземлянки (за Béréš, Lamiová-Schmiedlová, Olexa, 1991).

Рис. 72. 1. Пилипи-2. Наральник з кургану № 1. 2. Пилипи-4, Зернівки ячменю плівчастого (фото)

Рис. 73. Пилипи-4. 1. Зернівки пшениці-двозернянки; 2. Зернівки голозерної м'якої пшениці (фото)

Рис. 74. Пилипи-4, 1.Зернівки вівса; 2. Зернівки проса (фото)

Рис. 75. Заболотів. Залізоплавильний горн.

Рис. 76. Римські монети. 1-3. Скарб з Корнича (Антонін Пій, Траян, Діоклетіан). 4. Волосів (Траян)

Рис. 77. Кашольц (Трансільванія). Плани курганів (за Масгеа, 1959)

Рис. 78. Кашольц (Трансільванія). Зразки керамічного посуду (за Масгеа, 1957, 1959)

Рис. 79. Седлемін (Польща). 1-5. Плани курганів седлемінського типу (за Karpińska, 1926). 6. План кургану ростольцького типу з Ясинової Долини (за Jaskanis, 1976)

Рис. 80. Лукавиця. Плани курганів і знахідки 1- курган „А”; 10- курган „В”. Умовні позначення: а- насип кургану; b- шар залишків вогнища; с – шар деревного вугілля; d- обвуглені частини обгорілого стосу; е- шар перепаленого ґрунту. 2, 3, 5, 6, 8, 12-15 – гончарна кераміка; 9, 11, 16 - ліпна кераміка; 7- ніжик, 4, 17 – прясла (за Potocki, 1960, Talar, Wozniak, 1970, Kokowski, 1988)

Рис. 81. Арданове. Знахідки з поховання (за Kobal', 1997)

Рис. 82. Свалява. Знахідки з поховання (за Kobal', 1997)

Рис. 83. Братове. План і розрізи кургану та знахідки (за Котигорошко, 1979) Умовні позначення: 1. насип; 2. материк; 3. 4. обпалений ґрунт; 5. урна; 6. поховання; 7. яма пізнього походження; 8. межа вогнища.

Рис. 84. Братове. Знахідки з поховань (за Kobal', 1997)

Рис. 85. Іза. Плани та розрізи курганів XII-XVII (за Котигорошко, 1980). Умовні позначення: 1. насип; 2. материк; 3.-вогнище; 4. обпечені ділянки ґрунту; 5. скупчення кісток і вугілля; 6. урна; 7. поховання в ямці; 8. вугілля.

Рис. 86. Іза. Керамічні знахідки з курганів (за Смішко, 1960 та Котигорошко, 1980) 1-9 –ліпна кераміка. 1-тип 1, 2-тип 2, 3- тип-3, 4- тип 4, 5- тип 5, 6-8- тип 6, 9- тип 7, 10-25- гончарна кераміка.

Рис.87. Іза. Знахідки з курганів (за Смішко, 1960 та Котигорошко, 1980). 1-8. Залізні одночасні фібули; 9,11,12- залізні пряжки; 10- рамка від бронзової пряжки. 13- залізний ключ; 14 – наконечник спису

Рис. 88. Руське Поле III. План і розрізи кургану № 2 та знахідки (за Котигорошко). Умовні позначення: 1. насип; 2. галечник; 3. обпалений галечник; 4. поховання; 5. вогнище

Рис.89. Солонці. План могильника і знахідки, що датують пам'ятку (за В.Г. Котигорошко, 1987). 1 – план могильника. Умовні позначення: а- материк, б- верхній шар, в- обпалені ділянки ґрунту. 2-бронзова двоскладова фібула, 3-7 –залізні односкладові фібули (A158), 8 – рамка бронзової пряжки, 9- уламок скляного келеху, 10 – уламок кістяного гребеня, 11,12 – залізні пряжки.

Рис. 90. Солонці. Зразки гончарної кераміки (за Котигорошко, 1987)

Рис. 91. Золоті підвіски із Солонців та їх аналогії. 1-9 –ажурні підвіски. 1-Солонці (за В.Котигорошко), 2 – Берегово (за К.Бернякович), 3,4 – із зборів Угорського національного музею (за E.Garam), 5,6 –Кортрат (за Н.W. Vöhme, 1974), 7 – Насобурки за (J. Tejlar), 8 – Гюфінген (за G. Fingerlin), 9 – Франкфурт на Майне (за A.Hampel), 10-17 – капсулоподібні підвіски: 10-13 –

Солонці – (за В.Котигорошко), 14 – Гросс-Бестендорф (фотографія надана М.Tempelmann-Mączyńska), 15 – Торсберг (за К.Raddatz, 1957), 16 –Елблаг-Поле Новомейське (за E.Blume,), 17-Махаррен (за O.Kleemann), 18-22 – відерцеподібні підвіски і місяцеподібна підвіска з Солонців (за В.Котигорошко)

Рис. 92. Карта поширення капсулоподібних підвісок (за К.Raddatz, 1957)

Рис. 93. Карта-схема знахідок орнаментованих капсулоподібних підвісок з золота, срібла та з золотими накладками: 1. Берстед, 2. Торсберг, 3. Гросс-Бестендорф, 4. Махаррен, 5. Елблонг-Поле Новомейське, 6. Солонці

Список використаних джерел

1. Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеантичного и раннесредневекового времени / А.И. Айбабин // МАИЭТ. – Симферополь: Таврия. – 1990. – Вып. I. – С. 5-78.
2. Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР / А.К. Амброз // САИ. – М.: Наука. – 1966. – Вып. Д1-30. – 113 с.
3. Амброз А. К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI-VII вв.) / А. К. Амброз // КСИА. – Вып. 113. – 1968. – С. 10-23.
4. Амброз А. К. К происхождению Днепровских антропологических фибул / А. К. Амброз // РА. – 1993. – № 3. – С. 179-184.
5. Аммиан Марцеллин. Римская история. / Аммиан Марцеллин. – Пер. Ю. Кулаковского и А. Сонни. – СПб. – 1996. – 568 с.
6. Античные государства Северного Причерноморья [Алексеева Е.М., Амброз А.К., Арсеньева Т.М. и др.]. – М. 1984. – 392 с.
7. Арутюнов С.А. Обычай, ритуал, традиции / С.А. Арутюнов // СЭ. – 1981. – № 3. – С. 97–99.
8. Бажан И. А. Относительная хронология могильников черняховской культуры / И. А. Бажан, О. А. Гей // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени: сб. науч. работ / научн. ред. М.Б. Щукин, О.А. Гей – СПб, 1992 – С. 122-157.
9. Балагури Э.А. Работы экспедиции Ужгородского университета / Э.А. Балагури, В.Г. Котигорошко, К.И. Ковач, С.Г. Петров // АО 1977. – М., 1978. – С. 293-294.
10. Бандрівський М. Нові матеріали до західної периферії культури карпатських курганів (за матеріалами розкопок у Стрию у 1990 р.) / М. Бандрівський // МДАПВ. – 2002. – Вип. 8. – С. 119-122.

11. Баран В.Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. / В.Д. Баран – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – 130 с.
12. Баран В.Д. Пам'ятники черняхівської культури басейна Западного Буга (раскопки 1957-1960 гг.) / В.Д. Баран // МИА. – 1964. – № 116. – 213-252.
13. Баран В.Д. Черняхівська культура. / В.Д. Баран – К.: Наук. думка, 1981. – 263 с.
14. Баран В.Д. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи / В.Д. Баран, О.В. Гопкало – К., 2005. – 142 с.
15. Барцева Т. Б. Металл черняхівської культури / Т.Б. Барцева, Г.А. Вознесенская, Е.Н. Черных. – М.: Наука, 1972. – 117 с.
16. Белова Н. Н. Эпиграфические данные о характера труда в гончарном ремесле Римской Галлии в I-II вв. н. э. / Н.Н. Белова // ВДИ. – 1967. – №1. – С.79-95.
17. Беранова М. К проблематике латенских традиций, провинциально-римских влияний и германских влияний на древнеславянское земледелие / М. Беранова // Vznik a rozvoj slovanského zemědělství. - Praha: Nakladatelství ČAV. – 1960. – Т. III. – С. 169-185.
18. Бернякович К.В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) / Бернякович К.В. // SLA. – 1957. – N. 2. – с. 435-445
19. Бессарабова З. Д. Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы / З.Д. Бессарабова // Археологический сборник. – 1973. – Вып. № 15. – С. 65-82.
20. Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери / В.І. Бідзіля – К.: Наук. думка, 1971.
21. Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья / В.Д. Блаватский. – М.: Изд. АН СССР, 1953. – 208 с.

22. Блок М. Апология истории / М. Блок – М.: Наука, 1986. – 254 с.
23. Бобринский А. А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II-V вв. н.э.) / А.А. Бобринский – М.: Наука, 1991. – 214 с.
24. Бодянский А. В. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье / А .В. Бодянский // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – К., 1968. – Вып. 2. – С. 172-176.
25. Брайчевська А.Т. Найдавніші гончарські горни на східнослов'янських землях / А.Т. Брайчевська // Нариси з історії техніки – К., 1956. – Вип. 3. – С. 143-150.
26. Брайчевський М. Ю. Про етнічну приналежність черняхівської культури / М.Ю. Брайчевський // Археологія. – 1957. – № 3. – С.122-125.
27. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території Української УРСР / М.Ю. Брайчевський. – К.: Вид. АН УРСР, 1959. – 237 с.
28. Брайчевский М. Ю. Ромашки / М.Ю. Брайчевський // МИА. – 1960. – № 82. – С. 100-147.
29. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності / М.Ю. Брайчевський. – К.: Наук. думка, 1964. – 354 с.
30. Браун Ф. Изыскания в области гото-славянских отношений / Ф. Браун. – Т 1.-СПб., 1889. – 392 с.
31. Брегадзе Н. А. Очерки по агроэтнографии Грузии / Н.А. Брегадзе – Тбилиси: Мецниереба, 1982. – 262 с.
32. Буданова В. П. Готы в эпоху великого переселения народов / В.П. Буданова. – М.: Наука, 1990. – 232 с.
33. Буданова В. П. Варварский мир эпохи великого переселения народов / В.П. Буданова. – М.: Наука, 2000. – 543 с.

34. Вавилов Н. И. Центры происхождения культурных растений / Н.И. Вавилов // Труды по прикладной ботанике и селекции – 1962. – Т.16. – В. 2. – С. 1-80.
35. Вакуленко Л.В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. / Л.В.Вакуленко – К.: Наук. думка, 1977. – 142 с.
36. Вакуленко Л.В. Культура карпатских курганов // Этнокультурная карта территории Украинской РСР в I тыс. н.э.[Баран В.Д., Максимов Е.В., Смиленко А.Т., Л.В. Вакуленко и др.]; отв. ред. В.Д. Баран – К.: Наук. думка, 1986. – С.59-68.
37. Вакуленко Л.В. Этнокультурная ситуация в Верхнем Поднестровье в I-II вв. н. э. / Л.В.Вакуленко // Древние славяне и Киевская Русь: [зб. наук. праць /наук. ред. Толочко П.П.] – К.: Наук. думка. – 1989. – С. 22-34.
38. Вакуленко Л.В. Липицкая культура в свете раскопок у с. Завалье в Прикарпатье / Л.В.Вакуленко // Древности Юго-Запада СССР: [зб. наук. праць / наук. ред. Бырня П.П.] – Кишинев: Штиинца. – 1991. – С. 22-38.
39. Вакуленко Л. В. Культура карпатських курганів. Історія досліджень та нові відкриття / Л.В.Вакуленко // Старожитності Русі-України: [зб. наук. праць /наук. ред. Толочко П.П.]. – К. – 1994.
40. Вакуленко Л.В. Дерев'яні конструкції в карпатських курганах III-IV ст. н. е. / Л.В.Вакуленко // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: [зб. наук. праць /наук. ред. Баран В.Д.]. – Київ-Львів: РАС, 1997. – С. 86-96.
41. Вакуленко Л. В Экономические связи населения Восточного Прикарпатья в IV в. н. э. / Лиана В. Вакуленко // Na granicach antycznego świata. – Rzeszów, 1999a. – S. 303-312.

42. Вакуленко Л.В. Реконструкція поховальних звичаїв прикарпатського населення у пізньоримський час (за археологічними даними) / Л.В.Вакуленко // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е.: [зб. наук. праць /наук. ред. Терпиловський Р.В.]. – Київ-Львів: РАС, 1999б. – С. 49-4360.
43. Вакуленко Л. В. Етнокультурна ситуація в Українських Карпатах в III-IV ст.н.е. / Л.В.Вакуленко // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. Тези доповідей семінару. – К., 1999в – С. 7-9.
44. Вакуленко Л.В. Населення Східних Карпат в пізньоримський час / Л.В.Вакуленко // Еногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. [у 4 т.] – гол. ред. Степан Павлюк - Львів, 1999г. – Т 1: Археологія та антропологія. – С. 227-262.
45. Вакуленко Л.В. Поховання з бронзовим тазом у с. Рожневі Поля на Прикарпатті / Л.В.Вакуленко // Археологія. – 1999д.–№ 4. – С. 149-153.
46. Вакуленко Л.В. Залізні одночленні підв'язні фібули та питання хронології пам'яток пізньоримського часу в Закарпатті / Л.В.Вакуленко // Давня і середньовічна історія України: [зб. наук. праць /наук. ред. Баженов Л.Д.та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2000а. – С. 137-145.
47. Вакуленко Л.В. Витоки гончарного виробництва III-IV ст. н. е. у Східній Європі / Л.В.Вакуленко // Археологія. – 2000б.– № 3. – С. 28-36.
48. Вакуленко Л.В. Знахідки сільськогосподарських знарядь в похованнях культури карпатських курганів /Л.В.Вакуленко // В.В. Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію: [зб. наук. праць /наук. ред. Ковтанюк Н.Г.]. – К., 2000г. – С. 159-165.

49. Вакуленко Л. В. Поховальні пам'ятки Закарпаття в пізньоримський час / Л.В.Вакуленко // Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України. – К., 2000д. – С.151-153.
50. Вакуленко Л.В. К вопросу об организации римского стеклоделия за границами Империи. /Л.В.Вакуленко // Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. – Вып. 8. – Воронеж, 2000е. – С.14-23.
51. Вакуленко Л.В. Северные германцы в Украинском Закарпатье в IV в. н.э. / Л.В.Вакуленко // Stratum Plus. – СПб, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2000ж. – № 4. – С. 312-321.
52. Вакуленко Л. В Фібула з емаллю II ст. н.е. з могильника Верхня Липиця на Подністров'ї / Л.В.Вакуленко // Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України. – К., 2001а – С. 156-164.
53. Вакуленко Л. В. Міграційні процеси на території Українського Закарпаття в першій половині I тис. н.е. / Л. В. Вакуленко // Magyarorszag es a Kijevi Ruszj. – Ungvar: Karpataljai Magyar Kulturális. – Szovetseg, 2001б. – С. 117-134.
54. Вакуленко Л. В Культурна диференціація в Східно карпатському регіоні в пізньоримський час / Л.В.Вакуленко // Сучасні проблеми археології. [зб. наук. праць /наук. ред. Крижицький С.Д.]. – К., 2002а – С. 51-52.
55. Вакуленко Л.В. Культура карпатських курганів і черняхівські старожитності / Л.В.Вакуленко // Наукові записки НАУКМА – К., 2002б – Т.20. – С. 15-19.
56. Вакуленко Л.В. Два курганні могильники поблизу с. Трач на Прикарпатті / Л.В.Вакуленко // МДАПВ. – К., 2002в. – Вип. 8. – С. 111-119.

57. Вакуленко Л. В Восточнокарпатский регион в позднееримское время / Л.В.Вакуленко // Тезисы конференции «Древнейшие земледельцы и скотоводы Северного Причерноморья от неолита до первых веков н.е.» – Тирасполь, 2002г. – С. 338-340.
58. Вакуленко Л.В. Етнокультурна ситуація в Українському Закарпатті в першій половині I тис. н.е. / Л.В.Вакуленко // Археологія. – 2003а. – № 3. – С. 56-67.
59. Вакуленко Л.В. Хронологія заключного етапу культури карпатських курганів / Л.В.Вакуленко // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. [зб. наук. праць / наук. ред. Баран В.Д.] – К., 2003б. – С.44-50.
60. Вакуленко Л. В Взаимосвязи культур позднееримского времени Карпатского и Днепро-Днестровского регионов / Л.В.Вакуленко // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. – СПб: Петербургское Востоковедение, 2004а. – С. 96-107.
61. Вакуленко Л.В. Курганний могильник IV ст. н.е. на Прикарпатті / Л.В.Вакуленко // Археологічні студії. [зб. наук. праць /наук. ред. Толочко П.П.] – Чернівці, 2004б. – Вип. 2. – С. 63-69.
62. Вакуленко Л.В. Землеробство як економічна основа господарства прикарпатського населення в III-IV ст. н.е. / Л.В.Вакуленко // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. [зб. наук. праць / наук. ред. Козак Д.Н.]. – К., 2004в. – С. 189-214.
63. Вакуленко Л.В. Поселення культури карпатських курганів поблизу с. Королівка Івано-Франківської обл. / Л.В.Вакуленко // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. – [зб. наук. праць / наук. ред. Баженов Л.Д.та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 14. – С. 75-88.

64. Вакуленко Л. В. Археологические источники о торговых связях населения Прикарпатья в позднееримский период / Л.В.Вакуленко // Научные ведомости Белгородского ГУ. – Белгород, 2008б. – 123 (53). – Вып. 7 – С. 18-23.
65. Вакуленко Л.В. Восточные Карпаты в позднееримское время / Л.В.Вакуленко // Российская Археология. – 2009а. – № 1. – С.36-46.
66. Вакуленко Л. В. Возникновение гончарства и кельтский ренессанс у племенного населения Европы / Л.В.Вакуленко // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2009б. – Сер. 2.. – Вып. 1. – Ч. 1. – С. 130-135.
67. Вакуленко Л. В. Землеробство на Прикарпатті в першій половині першого тисячоліття н. е. / Л. В. Вакуленко, З. В. Янушевич // Археологія. – 1974. –Вип. 14.-С. 31-41.
68. Вакуленко Л.В. Археологические свидетельства о народе тайфалов / Л.В. Вакуленко // Вестник Древней Истории – 2009в. – № 1. – С. 175-180.
69. Вакуленко Л.В. Славянские поселения I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре / Л.В.Вакуленко, О.М. Приходнюк – К.: Наук. думка, 1984. – 108 с.
70. Вакуленко Л. В. Этнокультурные процессы в Карпатском бассейне и Подунавье в период раннего средневековья (V-VII вв.) / Л.В.Вакуленко, О.М. Приходнюк // Славяне и Русь в зарубежной историографии. / К.: Наук. думка, 1990 – С. 79-99.
71. Виноградов Ю. Г. Об экономических связях Гераклеи Понтийской с Северным и Северо-Восточным Причерноморьем в эллинистическое и римское время / Ю.Г. Виноградов, Н. А. Онайко // СА. – 1975. – №1. – С.86-93
72. Винокур И. С. Опыт реконструкции мельничного сооружения III-IV вв. н. э. / И.С. Винокур // СА. – 1970. – С. 238-244.

73. Винокур И. С. Ружичанский могильник. // Могильники черняховской культуры. / И.С. Винокур. – М., 1979 – С. 112-135.
74. Винокур И. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е. / І. С. Винокур. – К.: Наук. Думка, 1972. – 180 с.
75. Винокур И. С. Черняхівська культура: витоки і доля. І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 375 с.
76. Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии) – / Х. Вольфрам. – СПб., 2003. – 653 с.
77. Герета И. П. Новые исследования в Чернеливе-Русском / И.П. Герета // АО 1977.-Москва, 1978.-С. 310- 311
78. Герета И. П. Новые могильники черняховской культуры Западной Подоли / И.П. Герета // *Kultura wielbarska w mlodszyim okresie rzymskim.*- Lublin, 1989. – Т. II. – S. 283-313.
79. Головацький Я. Ф. Пісні народни Галицької і Угорської Руси / Я.Ф. Головацький. – 1878. – 350 с.
80. Гомер. Іліада / Гомер. – К., 1978
81. Гопкало О. В. Бусы и подвески черняховской культуры / О. В. Гопкало. – Киев, 2008. – 252 с.
82. Горбачева В. В. Похоронно-погребальная обрядность амгуемских чукчей / В.В. Горбачева // Историческая этнография. – СПб, 1993. – С. 73-81.
83. Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины / Е.Л. Гороховский // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 34-45
84. Гороховский Е. Л. Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры / Е. Л. Гороховский, О.В. Гопкало

- (Бобровская) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали [зб. наук. праць / наук. ред. Козак Д.Н.]. – К., 2004. – С. 103-130.
85. Гошко Ю. В. Промисли і торгівля в Українських Карпатах XV-XIX ст. / Ю. В. Гошко – К.: Наук. думка, 1991. – 255 с.
86. Грабовецький Б. Нариси історії виробничої культури і торгівлі в Україні. Підкарпатська сіль в XI-XVIII ст. / Б. Грабовецький – Львів: Логос, 2000. – 182 с.
87. Гудим-Левкович А. Н. Клад у с. Глинск и некоторые проблемы денежного обращения в черняховское время / А.Н. Гудим-Левкович. – КСИА.– 1988. – № 194. – С. 64-68.
88. Гудкова А.В. Ранняя кружальная керамика черняховской культуры / А.В. Гудкова // Stratum Plus. – СПб, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2000. – №4. – С. 346-368.
89. Гудкова А.В. К изучению зерновиков черняховской культуры / А.В. Гудкова // Древнейшие земледельцы и скотоводы Северного Причерноморья от неолита до первых веков н.е. – Тирасполь, 2002 – С. 338-340.
90. Гудкова А.В. Сероглинянная кружальная керамика проселений на Днестровском лимане / А.В. Гудкова, А.Е. Малюкевич // Stratum Plus. – СПб, Кишинев, Одесса 1999. – №4. – С. 8-17.
91. Гуляев В.И. Погребальные памятники и погребальная обрядность: проблемы анализа и интерпретации / В.И. Гуляев, В.С. Ольховский // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. – М. – 1999
92. Глушко М.С. Історико-етнографічне дослідження / [Арсенич П.І, Базак М.І, Болтарович З.Є., Глушко М.С. та ін.] – К., 1987. – 471 с.
93. Довженок В. Й. До питання про техніку орного землеробства на півдні древньої Русі // Археологія. – 1950. – Т. IV. – С. 9-26.

94. Довженок В. Й. Земледелие у восточных славян в I тысячелетии н. э. и в эпоху Киевской Руси / В.Й. Довженок // МИЗ СССР. – 1952. – С. 115-159.
95. Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі / В.Й. Довженок – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – 265 с.
96. Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи / П.М. Жуковский – М., 1950. – 231 с.
97. Задорожний В. Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях / В.Є. Задорожний – Львів: Вища школа, 1989. – 151 с.
98. Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V вв.) / И.П. Засецкая. – СПб, 1994. – 222
- 99с. Зеест И. Б. Земляные зернохранилища Пантикапея / И.Б. Зеест // КСИИМК. – XXIII. – 1948. – С. 80-83.
100. Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора / И.Б. Зеест // МИА. – М.: Наука, 1960. – № 83. – 178 с.
101. Зильманович И. Д. Гончарные печи Луки-Врублевецкой / И.Д. Зильманович // КСИА. – 1967. – Вып. 112. – С. 112-117.
102. Зильманович И. Д. Об одном типе керамики из Лепесовки / И.Д. Зильманович // СГЭ. – 1995. – Вып. 56. – С. 35-37.
103. Иванов Вяч. Вс. Лингвистические материалы к реконструкции погребальных текстов в балтийской традиции / Вяч. Вс. Иванов // Балто-славянские исследования 1985. – М.: Наука. – 1987. – С. 3-10.
104. Иванов Вяч. Вс. Реконструкции структуры символики и семантики индоевропейского погребального обряда / Вяч. Вс. Иванов // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – М.: Наука. – 1990. – С. 3-20.
105. Иерусалимская А. А. К вопросу о торговых связях Северного Кавказа в раннем средневековье (несколько шелковых тканей из

- Мощевой Балки) / А.А. Иерусалимская // Сообщения Государственного Эрмитажа. – 1963. – Вып. XXIV. – С. 35-39.
106. Иерусалимская А. А. Археологические ткани как датирующий материал / А.А. Иерусалимская // КСИА. – 1979. – Вып. 158. – С.114-120.
107. Ісаєвич Я. Ф. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму /Я.Ф. Ісаєвич // Нариси з історії техніки. – К. – 1961. – С. 99-112.
108. История Византии / [Отв. ред. С.Д. Сказкин]. – М.: Наука, 1967. – Т.1. – 523 с.
109. Йордан. О происхождении и деяниях готов. *Getica*. – Вступ. статья, перевод, комментарии Е.Ч. Скржинской. – М., 1960. – 435 с.
110. Каргопольцев С.Ю. К вопросу об эволюции трехрогих пельтовидных лунниц в Европе (III-VI вв.) / С.Ю. Каргопольцев, И.А. Бажан // Петербургский археологический вестник. – СПб. – 1993. – Вып. 7. – С. 113-121.
111. Карышковский П. О. Древний город Тира. / П.О. Карышковский, И. Б. Клейман – К.: Наук. думка, 1985. – 160 с.
112. Киево-Печерский Патерик по древним рукописям – Киев, 1870 – 165 с.
113. Киквидзе А.Я. Земледелие и земледельческий культ в Древней Грузии. / А.Я. Киквидзе – Тбилиси, 1988. – 192 с.
114. Кирьянова Н. А. Земледелие Северо-Восточной Руси XI-XV вв. / Н.А. Кирьянова // Материалы по средневековой археологии Северо-Восточной Руси. – М., 1991. – С. 181-201.
115. Кобаль Й. В. Деякі проблеми етно-культурного розвитку населення Закарпаття в I тисячолітті нашої ери / Й.В. Кобаль // *Acta Hungarica*. – Ужгород, 1992. – С.121-136.

116. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г.І. Ковальчак – К.: Наук. думка, 1988. – 251 с.
117. Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі / Д.Н. Козак. – К.: Наук. думка, 1984. – 95 с.
118. Козак Д. Н. Могильник пшеворської культури поблизу с.Гринів на Верхньому Подністров'ї / Д.Н. Козак // Археологія. – 1985. – № 52. – С. 52-64.
119. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. н.е.- IV ст. н.е.). / Д.Н. Козак – К.: Наук. думка, 1991. – 175 с.
120. Козак Д. Н. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н.е – у I тис. н.е. / Д.Н. Козак // Етнічна історія давньої України. – К. – 2000. – С. 118-194.
121. Колосовская Ю. К. Паннония в I-III веках / Ю.К. Колосовская. – М.: Наука, 1973. – 253 с.
122. Колосовская Ю. К. Некоторые вопросы истории взаимоотношений Римской империи с варварским миром / Ю.К. Колосовская // ВДИ. – 1996. – № 2. – С. 146-166.
123. Колосовская Ю. К. Рим и мир племен на Дунае I-IV вв. н.э / Ю.К. Колосовская – М.: Наука, 2000. – 288 с.
124. Кондураки Е. О натуральном и денежном обмене в Римской империи IV-V в. / Е. Кондураки // ВВ. – 1958. – Т. 14. – С. 27-37.
125. Конопля В.М. Рятівні розкопки могильника культури карпатських курганів на Івано-Франківщині / В.М., Конопля, І.Т. Кочкін // МДАПВ. – 1995. – В.6. – С.139-144.
126. Котигорошко В.Г. Курган первой половины III в. н. э. у с. Братово / В.Г. Котигорошко // СА. – 1979. – № 2. – С. 153-162.
127. Котигорошко В.Г. Итоги изучения могильника Иза в Закарпатье / В.Г. Котигорошко // СА. – 1980. – № 1. – С. 220-247.

128. Котигорошко В.Г. Малокопанское городище рубежа нашей эры в Закарпатье / В.Г. Котигорошко. – СА. – 1984. – № 1. – С. 252-256.
129. Котигорошко В.Г. Жертвенник III-IV вв. н. э. у села Солонцы / В.Г. Котигорошко // СА. – 1987. – № 2. – С. 177-191.
130. Котигорошко В.Г. Культуры римского времени / В.Г. Котигорошко // Древняя история Верхнего Потисья. – Львов: Свит, 1991а – С. 147-178.
131. Котигорошко В. Г. Проблеми етнокультурних процесів у Карпато-Дунайському басейні I ст. до н. е. – III ст. н. е. / В.Г. Котигорошко // Археологія. – 1991б. – № 4. – С. 10-17.
132. Котигорошко В.Г. Гончарное производство в Верхнем Потисье III в. до н. э.-IV в. н. е. / В.Г. Котигорошко // Východ. Pravek. – 1993. – IV. – S. 143-156.
133. Котигорошко В. Г. Фракийцы Верхнего Потисья (III до н.э.–IV в. н. э.). / В.Г. Котигорошко – Ужгород, 1995. – 129 с.
134. Котигорошко В. Г. Результати дослідження Малокопанського комплексу в 2004 р.). / В.Г. Котигорошко, І.А Прохненко, І.Т Зомбар // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 р. – Запоріжжя: Дике Поле. – 2005. – С. 179-182
135. Котигорошко В. Г. Верхнє Потисся в давнину. / В.Г. Котигорошко. – Ужгород: Карпати, 2008. – 407 с.
136. Кравченко Н. М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри / Н.М. Кравченко, В.М. Корпусова // Археологія, 1975. – № 18. – С. 20-42.
137. Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I-IV вв. н. э. / В.В. Крапивина – Киев, 1993. – 184 с.
138. Краснов Ю. А. К вопросу о существовании плуга у племен черняховской культуры / Ю.А. Краснов // КСИА. – 1971. – Вып. 129. – С. 3-11.

139. Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы / Ю.А. Краснов. – М.: Наука, 1987. – 235 с.
140. Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР / В.В. Кропоткин // САИ Г4-4. – М.: Изд. АН СССР, 1961. – 134 с.
141. Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. / В.В. Кропоткин – М.: Наука, 1967. – 134 с.
142. Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.-V в н. э.) / В.В. Кропоткин // САИ. –1970а. – Д1-27. – 277 с.
143. Кропоткин В. В. К вопросу о развитии товарного производства и денежных отношений у племен черняховской культуры в III-IV вв. н.э. / В.В. Кропоткин // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. – М.: Наука, 1970б. – с. 146-160
144. Кропотков В. В. Світлоглиняні вузькогорлі амфори „інкерманського” типу / В.В. Кропотков // Археологія. – 1998. – С. 128-134
145. Кругликова И. Б. Дакия в эпоху римской оккупации / И.Б. Кругликова. – М.: Наука, 1955. –224 с.
146. Кругликова И. Б. Боспор в позднеантичное время. Очерки экономической истории / И.Б. Кругликова. – М.: Изд. АН СССР, 1966. – 168 с.
147. Крушельницька Л. І. Нові пам'ятки культури Гава-Голігради / Л.І. Крушельницька // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К., 1993. – С.56-122.
148. Крушельницька Л.І. Пам'ятка солеваріння рубежу ранньої і середньої бронзи в північно-східних Карпатах / Л.І. Крушельницька // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2002. – Т. ССXLIV. – С. 140-150.

149. Кудрявцев О. В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории / О.В. Кудрявцев. – М.: Изд. АН СССР, 1957. – 411 с.
150. Кубійович В. Розміщення ріллі на наших західних землях / В. Кубійович // Український агрономічний вісник. – Львів, 1934. – 2. – С. 1-10.
151. Кузищин В.И. История древнего мира. / В.И. Кузищин – М.: Высшая школа, 1981. – 335 с.
152. Кулаковский Ю. А. Комментарии к переводу / Ю.А. Кулаковский // Аммиан Марцеллин. Римская история. – СПб. – 1996. – 525-544.
153. Кухаренко Ю. В. Миропольские курганы / Ю.В. Кухаренко // МИА. – М.: Наука, 1969. – № 169 – 111-115.
154. Кухаренко Ю. В. О Качинской находке V в. / Ю.В. Кухаренко // Древности эпохи великого переселения народов V-VIII вв.– М., 1982. – [сб. научн. работ / Отв. Ред. А.К. Амброу, И.Ф. Эрдели] – С. 234-244
155. Левашова В. П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. / В.П. Левашова // Труды ГИМ. – 1956. –Вып. 32. – С. 19-103.
156. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – 590 с.
157. Магомедов Б. В. Скарб денаріїв біля с.Глинськ / Б. В Магомедов, Л.Р.Кароева // Археологія. – 1988. – № 62. – С. 82-86.
158. Магомедов Б. К вопросу о влиянии культур Центральной Европы на черняховский керамический комплекс / Б. Магомедов // Kultura przeworska. – Lublin, 1997. – Т. III. – S. 40-44

159. Магомедов Б. Вельбарские традиции в черняховской гончарной керамике / Б. Магомедов // 20 lat archeologii w Masłomęczu. – Lublin, 1998. – Т. II. – S. 143-155
161. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. / Б.В. Магомедов – Lublin, 2001. – 290 с.
162. Магомедов Б. В. Монети як джерело до історії племен черняхівської культури / Б.В. Магомедов // Археологія. – 2006. – № 4. – С. 46-51.
163. Магомедов Б. В. Скарб денаріїв біля с.Глинськ / Б. В. Магомедов, Л.Р.Кароева // Археологія. – 1988. – № 62. – С. 82-86.
164. Магомедов Б. В. Оружие Черняховской культуры / / Б.В. Магомедов, М.Е. Левада // МАИЭТ. – 1996. – Вып. V. – С. 304-323
165. Маевский К. Западнославянские земли в древности и Римская Империя / К. Маевский // ВДИ. – 1958. – С. 150-164
166. Максимова М. И. Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами / М.И. Максимова // МИА. – М.: Изд. АН СССР, 1954. – № 33. – с. 45-57.
167. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ / В.М. Массон. – Л. – 1976 – 191 с.
168. Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. Тексты. Перевод. Комментарий. / В.И. Матузова – М.: Наука. – 1979. – 268 с.
169. Махно Е. В. Памятники Черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты) / Е.В. Махно // МИА. – М.: Наука, 1960. – № 82. – С. 9-83
170. Машкин Н.А. История древнего Рима / Н.А. Машкин. – М.: Госполитиздат, 1956. – 600 с.

171. Мельник В. И. Характер смерти и погребальный обряд / В.И. Мельник // Религиозные представления в первобытном обществе. – М.: Наука. –1987. – С. 39-40
172. Мельник В.И. Погребальный обычай и погребальный памятник / В.И. Мельник // РА. – 1993. – № 1 – 94-97.
173. Милюс В. Ритуальная пища литовцев на похоронах и поминках / В. Милюс // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – М.: Наука. – 1990. – С.225-228.
174. Михельбертас М. М. Римские металлические предметы в Литве М.М. Михельбертас // СА. – 1965. – № 3. – С.163-174.
175. Моммзен Т. История Рима / Т. Моммзен – М.: Изд. Иностранной Литературы, 1949. – Т. 5. – 631 с.
176. Мончынська М. О так называемых «сарматских» фибулах в Средней и Восточной Европе / М. Мончынська // Сто лет черняховской культуре. – К., 1999 – С. 87-111
177. Моора Х. А. Археологические памятники I-IV вв. в Прибалтике / Х.А. Моора // КСИИМК. – 1954. – Вып 33. – С. 1-22.
178. Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья /А.Н. Некрасова // Готы и Рим: [зб. наук. праць / гол. ред. Терпиловский Р.В.] – К.: ИД „Стилос”, 2006. – С. 87-200.
179. Никитин И. И. Находки зерен в Керчи / И.И. Никитин // КСИИМК. –XXIII. – 1948. – С. 84-85.
180. Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры / Г.Ф. Никитина. – М.: Наука. – 1985. – 208 с.

181. Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого р-на Черновицкой обл. культуры / Г.Ф. Никитина // Могильники черняховской культуры. – М., 1988. – С. 5-98.
182. Никитина Г. Ф. Земледелие в черняховской культуре культуры / Г.Ф. Никитина // РА. – 2006. – № 4. – С. 41-49.
183. Ольховский В.С. Погребальная обрядность // РА. – 1993 – .№ 1. – С. 78–93.
184. Орлов К. К. Ай-Тодорский некрополь / К.К. Орлов // Материалы к этнической истории Крыма. – К.: Наук. думка, 1987. – С.106-133.
185. Отрощенко В. В. Новый курганный могильник Белозерского времени / В.В. Отрощенко // Скифский мир. – К., 1975. – С. 193-206.
186. Павленко Ю.В. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візиготів / Ю.В. Павленко, Н.О. Сон // Археологія. – 1991. – №2. – С. 6-16.
187. Пастернак Я. Археологія України / Я. Пастернак – Торонто, 1961. – 789 с.
188. Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования в области славянской археологии / Г.А. Пашкевич // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т. 4. – С. 169-174.
189. Пашкевич Г. А. Палеоботанические находки на территории Украины. Каталог II / Пашкевич Г.А. – К., 1991 – 48 с.
190. Пеняк С. І. Закарпатська обл. // Довідник з археології України / С.І. Пеняк – К.: Наук. Думка, 1984. – С. 172-205.
191. Петраускас О.В. Про „культовий шар” і поховання з трупоспаленням на могильниках черняхівської культури / О.В. Петраускас // Археологія. – 1993. – С. 36-51.

192. Петраускас О.В. Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія / О.В. Петраускас // Археологія. – 2002. – № 3. – 40-65.
193. Петров В.П. Пам'ятники корчакского типа (по матеріалам раскопок С. С. Гамченко) / В.П. Петров // МИА. – М.: Наука, 1963. – № 108. – С. 16-38.
194. Петров В.П. Черняховский могильник (по материалам раскопок В.В. Хвойки в 1900-1901 гг.) / В.П. Петров // МИА. – М.: Наука, 1964. – № 116. – С. 53-117.
195. Петров В.П. Подсечное земледелие / В.П. Петров. – К.: Наук. думка, 1968. – 228 с.
196. Петров В.П., Каліщук А. П. Скарб срібних речей з с. Качин, Волинської області / В.П. Петров, А.П. Каліщук // МДАПВ. – К., 1964. – Вип. 5.– С. 88-94.
197. Природа Українських Карпат / Під ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вид. Львівського університету, 1968. – 202 с.
198. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование [Маринич А.М., Пащенко В.М., Тищенко П.Г. и др.]; отв. ред. А.М. Маринич – К.: Наук. Думка, 1986. – 184 с
199. Природа Украинской ССР. Почвы [Вернардер Н.Б., Гоголев Д.И., Ковалишин Д.И. и др.]; отв. ред. Н.Б. Вернардер, Д.А. Тютюнник – К.: Наук. Думка, 1986. – 315 с.
200. Природа Чернівецької області / Під ред. К.І. Геренчука – Львів: Вища школа, 1978 – 157 с.
201. Приходнюк О. М Про форми та зміст етнокультурних археологічних структур (фінальна стадія первіснообщинного ладу) /

- О.М. Приходнюк // Старожитності Русі-України. [зб. наук. праць /наук. ред. Толочко П.П.]– Київ, 1994. – С. 61-68.
202. Приходнюк О. М. О культурно-историческом содержании археологических обществ / О.М. Приходнюк // *Stratum Plus*. – СПб, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2000. – №4. – С. 288-290.
203. Приходнюк О. М. Форма та зміст археологічних спільностей фінальної стадії первісності / О.М. Приходнюк // *Сучасні проблеми археології*. Київ, 2002 – С. 185-186.
204. Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III-IV вв. н. э. / И.А. Рафалович – Кишинев: Штиинца, 1986. –221 с.
205. Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э. / А.М. Ременников – М.: Изд. АН СССР, 1954. – 146 с.
206. Ременников А. М. Борьба племен Северного Подунавья и Поднестровья с Римом и ее роль в падении Римской империи. / А.М. Ременников – Казань, 1984.
207. Рикман Э. А. Находки сельскохозяйственных орудий труда и зерен злаков на селищах черняховского типа / Э.А. Рикман // *КСИИМК*. – 1959. – В. 77. – С. 112-118.
208. Рикман Э. А. Раскопки у с. Будешты / Э.А. Рикман // *МИА Юго-Запада СССР и РНР*.-Кишинев, 1960. – С. 197-219.
209. Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры / Э.А. Рикман – М.: Наука, 1975. –332 с.
210. Рикман Э. А., Янушевич З. В. Земледелие у племен черняховской культуры / Э.А. Рикман, З.В. Янушевич // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1964 г.* – Кишинев, 1966. – С. 75-89

211. Рудинський М. Кантемирівські могили Римської доби / М. Рудинський // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. – 1931. – Т.І. – С. 127-156
212. Русанова И. П. Карта распространения памятников типа Корчак (VI-VII вв. н.э.) / И.П. Русанова // МИА. – М.: Наука, 1970. – № 176. – С. 171-181.
213. Древние славяне и их соседи. – М., 1970.
214. Русанова И. П. Культура карпатских курганов / И.П. Русанова // Археология СССР. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. – М.: Наука, 1993. – С. 171-181.
215. Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв. / И.П. Русанова – М.: Наука, 1984 – 215 с.
216. Русанова И. П., Тимощук Б.А. Кодын – славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут / И.П. Русанова, Б.А. Тимощук – М.: Наука, 1984. – 86 с.
217. Рутківська Л. М. Поселення IV-V ст. н.е. в с. Капулівка на Нижньому Дніпрі / Л.М. Рутківська // Археологія. – 1970. – Т. XXIV. – С.194-216.
218. Рыбаков Б. А. Календар IV в. из земли полян / Б.А. Рыбаков // СА. – 1962. – № 4. – С. 66-90.
219. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков – М.: Наука, 1981. –606 с.
220. Сазанов А. В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор / А.В. Сазанов // МАИЭТ. – Симферополь, 1993. –Вып. III. – С.16-21.
221. Сапрыкин С. Ю. Эллинические города и государства Западного и Северного Причерноморья в эпоху Римской Империи / С.Ю.Сапрыкин // История Европы. – М., 1988. – Т. 1. – С. 618-630

222. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян / В.В. Седов. – М.: Наука, 1979. – 154 с.
223. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі / Сидоренко – К.: Наук. думка, 1992. – 332 с.
224. Сымонович Э.А. Глиняная тара для хранения запасов на поселениях черняховской культуры / Э.А. Сымонович // СА – 1956. – Т. 26. – С. 262-270.
225. Симонович Е. О. Млинове спорудження перших століть нашої ери на південному Бузі / Е.О. Симонович // Археологія. –1956. – Т. 6. – С. 97-107.
226. Сымонович Э.А. Северная граница памятников Черняховской культуры / Э.А. Сымонович // МИА. – 1964. – № 116. – С. 7-43.
227. Сымонович Э.А. Орнаментация черняховской керамики / Э.А. Сымонович // МИА. – 1964. – № 116. – С. 270-361.
228. Сымонович Э.А. Ромашковский могильник – первый черняховский памятник Поднепровья / Э.А. Сымонович // СА. – 1979. – № 3. – С. 155-170.
229. Скржинская Е.Ч. Вступление. Статья, перевод, комментарии / Е.Ч. Скржинская // Йордан. О происхождении и деяниях готов. *Getica*. – М., 1960. – С. 183-364.
230. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / [Л.В. Вакуленко, Баран В.Д, Максимов Е.В., Магомедов Б.В, Вакуленко Л.В] – К.: Наук. думка, 1990 – 485 с.
231. Смиленко А. Т. Погребения у с. Башмачка / А.Т. Смиленко // Могильники черняховской культуры. – М., 1979. – С. 13-23.
232. Смирнова Г. И. Поселение у с. Незвисько в первые века новой эры / Г.И. Смирнова // МИА. – 1964. – № 116. – С. 196-212.
233. Смирнова Г. И., Бернякович К. Б. Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпатья / Г.И.

- Смирнова, К.Б. Бернякович // Археологический сборник. – Л.: Аврора, 1965. – Вып. 7. – С. 89-115.
234. Смирнова Г. И. Курганный могильник раннескифского времени у села Долыняны / Г.И. Смирнова // Археологический сборник. – Л.: Аврора, –1977. – Вып.№ 18. – С. 29-38.
235. Смішко М. Ю. Культура підкарпатських курганів (III-VI ст. н. е.) / М.Ю. Смішко. – Львів, 1940 // Науковий архів ІА НАНУ.- Ф. 12.- № 133. – 247 с.
236. Смішко М. Ю. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих / М.Ю. Смішко // Археологія. – 1947. – Т. 1. – С. 111-121.
237. Смішко М. Ю. Доба полів поховань в західних областях УРСР / М.Ю. Смішко // Археологія. – 1948. – Т. 2. – С. 98-129.
238. Смішко М. Ю. Два курганні могильники в околицях с. Ізи, Закарпатської області / М.Ю. Смішко // АП. – Т. III. – 1952. – С. 315-336.
239. Смішко М. Ю. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я. / М.Ю. Смішко // Наук. зап. Ін-ту суспільних наук АН УРСР, 1953. – Т. I. – С. 131-152.
240. Смишко М. Ю. Богатое погребение начала нашей эры в Львовской области. / М.Ю. Смишко // СА. – 1957. – № 1. – С.238-243.
241. Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери / М.Ю. Смішко – К.: Вид. АН УРСР, 1960. – 186 с.
242. Сова П. Доісторические поселенія въ Мароморшь / П. Сова // Русский календарь. – Ужгород, 1939. – С. 77-81.
243. Соловьева Г. Ф. Славянские курганы близ с. Демьянки / Г.Ф. Соловьева // СА. – 1967. – № 1. – С.187-198.

244. Сон Н. А. Тира римского времени / Н.А. Сон. – К.: Наук. Думка, 1993. – 155 с.
245. Сорокина Н. П. Стекланные сосуды IV- V вв. и хронология Цебельдинских могильников / Н.П. Сорокина // КСИА – 1979. – Вып. 158. – С. 57-67.
246. Строцень Б. Черняхівська культура Західного Поділля / Б. Строцень – Тернопіль, 2008. – 271 с.
247. Тимощук Б. А. Подкарпатские курганы III-V вв. н. э. / Б.А. Тимощук // КСИИМК. – Вып. 52. – 1953. – С. 54-60.
248. Тиханова М. А. Днестровско-волынский отряд Галицко-волынской экспедиции / М.А. Тиханова // КСИИМК. – 1960. – № 79. – С. 93-95.
249. Тиханова М. А. К вопросу о связях Южной Скандинавии с Восточной Европой в первой половине I тысячелетия н. э. / М.А. Тиханова // *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora.* – Tallinn, 1970. – S. 202-206.
250. Тиханова М. А. Гончарніе печи на поселении у с. Лепесовка / М.А. Тиханова // КСИА. – 1973. – Вып. 133. – С. 129-137.
251. Тиханова М. А. К вопросу о связи и торговле в эпоху черняховской культуры / М.А. Тиханова // КСИА. – 1974. – Вып. 138. – С. 66-73.
252. Тиханова М. А. К вопросу о достоверности датировки закрытых комплексов римскими монетами / М.А. Тиханова // КСИА. – 1979. – Вып. 159. – С. 37-43.
253. Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие / С.А. Токарев – М.: Наука, 1964. – 399 с.
254. Толстой Н. И. Перевоначивание предметов в славянском погребальном обряде / Н.И. Толстой // Исследования в области

- балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – М.: Наука, 1990. – С. 119-126.
255. Топоров В.Н. Гора // Мифы народов мира. – Москва, 1981. Т. I. – с.311-315.
256. Топоров В. Н. Заметки по похоронной обрядности / В.Н. Топоров // Балто-славянские исследования 1985.– М.: Наука. – 1987. –С. 10-52.
257. Топоров В. Н. Конные состязания на похоронах / В.Н Топоров // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – М.: Наука, 1990. – С. 12-47.
258. Трисвятский Л.А. Основы хранения зерна, муки и крупы / Трисвятский – М., 1950. – 182 с. Трубачев О. М. Этногенез и культура древнейших славян / О.М. Трубачев – М.: Наука, 1993. – 489 с.
260. Трутнев А. Г. О системах земледелия / А.Г. Трутнев – Л., 1956. – 270 с.
261. Удальцова З. В. Особенности экономического, социального и политического развития Византии (IV-первая пол.VII в.) / З.В. Удальцова // Культура Византии IV-первая пол.VII в. – М.: Наука, 1984. – С. 14-41.
262. Украинские Карпаты. Природа / [Голубец М.А., Гаврусевич А.Н., Загайкевич И.К. и др.]; под ред. М.А. Голубец. – К.: Наук. думка, 1988. – 207 с.
263. Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья / Г.Б. Федоров // МИА. – 1960 – № 89 – 378 с.
264. Федоров Г. Б. Малаештский могильник / Г.Б. Федоров // Черняховская культура. – МИА. – 1960 – № 82. – С. 253-301.
265. Федоров Г. Б., Полевой Л. Л. История Румынии / Г.Б. Федоров, Л.Л. Полевой – М., 1973. – 411 с.

266. Фенін О. В. Знахідки римських монет у Прикарпатті / О.В. Фенін // Археологія – 1951. – Т. 5. – С. 92-104.
267. Хвойко В.В. Поля погребений в Среднем Поднепровье / В.В. Хвойко // ЗРАО. – СПб., 1901. – Т. 12. – Вып. 112. – 172-190.
268. Четыр-Даг – некрополь римской эпохи в Крыму / [Мыц В.Л., Лысенко А.В., Щукин М.Б., Шаров О.В.] – СПб: Изд. СПб ИИ РАН, 2006. – 207 с.
269. Цигилик В. М. Нові матеріали до вивчення культури карпатських курганів у Закарпатській області / В.М. Цигилик // МДАПВ. – К., 1962. – Вип. 4. – С. 71-79.
270. Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери / В.М. Цигилик – К.: Наук. думка, 1975. – 173 с.
271. Шаров О.В. Черняховские этюды / О.В. Шаров, И.А. Бажан // Stratum Plus. – СПб, Кишинев, Одесса, Бухарест, 1999. – №4. – С. 19-65.
272. Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры / Д.Б. Шелов – М., 1972 – 351 с.
273. Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология / Д.Б. Шелов // КСИА. – 1978. – Вып. 156. – С. 16-21.
274. Шишкин Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) / Р.Г. Шишкин // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 129-139.
275. Штаерман Е. М. Рабские коллегии и фамилии в период империи / Е.М. Штаерман // ВДИ. – 1950. – № 3. – С. 71-85.
276. Шувалов П.В. Северо-Восток Балканского полуострова в эпоху поздней античности (социально-демографические аспекты политической истории) / П.В. Шувалов // Из истории Византии и Византиеведения. – Л.: Изд. ЛГУ, 1991. – С. 39-47.

277. Щербакова Т. А. Усадьба на поселении первых веков н. э. у с. Будешты / Т.А. Щербакова, Г.Ф. Чеботаренко // Археологические исследования в Молдавии в 1973 г. – Кишинев: Штиинца, 1974. – С. 101-102.
278. Щукин М. Б. Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор / М.Б. Щукин // СА. – 1968. – №. 2. – С.41-51.
279. Щукин М. Б. Черняховская культура и явление кельтского ренессанса (к постановке проблемы) / М.Б. Щукин // КСИА. – 1973. – Вып. 133. – С. 17-23.
280. Щукин М.Б. Кельто-дакийские памятники рубежа н. э. и липицкая культура / М.Б. Щукин // Кельты и кельтские языки. – Москва, 1974. – С.18-19.
281. Щукин М.Б. К предистории черняховской культуры. Тринадцать секвенций. / М.Б. Щукин // АСГЭ. – 1979. – Вып. 20. – С. 66-89.
282. Щукин М.Б. Поселение Лепесовка: Вельбарк или Черняхов? / М.Б. Щукин // *Kultura welbarska w mlodszyim okresie rzymskim.* – Lublin, 1989. – S.195-215.
283. Щукин М.Б. О начальной дате черняховской культуры / М.Б. Щукин // *Zeszyty naukowe Uniwersitetu Jagiellonskiego. Prace archeologiczne.* – 1976. – Z. 22. – S. 303-317.
284. Щукин М.Б. Феномен черняховской культуры эпохи Константина–Констанция, или что такое черняховская культура? / М.Б. Щукин // *Stratum plus.* – 1999а. – № 4. – С. 66-101.
285. Щукин М.Б. Некоторые замечания к хронологии начала черняховской культуры / М.Б. Щукин // *Сто лет черняховской культуре.* – К., 1999б. – С. 10-25.
286. Щукин М.Б. К проблеме финала Черняховской культуры / М.Б. Щукин, О.В. Шаров // *Stratum plus.* – 2000. – С. 369-383.

287. Щукин М.Б. Готский путь. / М.Б. Щукин – СПб, 2005 576 с.
288. Akhmedov I.R. New data about the origin of some constructive parts of the horse-harness of the Great Migration Period / I.R. Akhmedov // International connections of the barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D: Proceedings of the international conference. – Aszód-Nyiregyhaza, 2001. – P. 388-389.
289. Alföldi A. Leleték a Hun Korszakból és ethnikai szétválasztásuk / A. Alföldi // Arch. Hung. – 1932. – T. 9. – 90 s..
290. Alföldi M. R. Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit / M. R. Alföldi L. // Arch. Hung. – 1957. – XXXVI. – S. 399-476.
291. Almássy K. New data on the Celto-Dacian relationship in the Upper Tisza Region / K. Almássy // International connections of the barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D.: Proceedings of the international conference. – Aszód-Nyiregyhaza, 2001. – P. 45-55.
292. Almgren O. Nordeuropäische Fibelformen / O. Almgren – Leipzig, 1933. – 243 S.
293. Alamannen //hrsg. Von Arhaeologischen Landmuseum Baden-Wuerttemberg [Red.: Karlheinz Fuchs...] – Stuttgart: Theiss, 1997 Ausstellungskatalog.
294. Alzinger W. Die Kleinfunde aus dem Hügelgräberfeld von Kapfenstein, p. B. Feldbach, Oststeiermark / W. Alzinger // Arch.Austr. – 1965. – Beiheft 7. – S. 61-84.
295. Antonescu J. Săpăturile de la Gabăra-Porcești / J. Antonescu // MCA. – 1959. – vol. 6. – P. 473-485.
296. Antoniewicz I. Odkrycie grobu rolnika jaćwieskiego z narzędziami produkcji z okresu rzymskiego / I. Antoniewicz // Rocznik Białostocki. – 1962. – T. 3. – S. 205-223.

297. Arsen'eva T. Un depotoir d'atelier d'amfores a pate claire. Commerce entre Heraclee du Pont et Tanais a l'epoque romaine / T. Arsen'eva, D. Kassab Tezgor, S. Naumenko // *Anatolia antique*. – 1997. V. – P. 187-198.
298. Artner W. Hügel 41 Norisch-Pannonischen Hügelgräberfeldes in Saaz, Gemeinde Paldau, Oststeiermark / W. Artner // *Arh.Austr.* – 2003 – Band 87. – S. 147-164.
299. Babeş M. Necropola dako-ropmana de la Enisala / M. Babeş // *SCIIV*. – 1971. – Nr. 1. – S. 43-45.
300. Bakka E. On the Beginning of Salin's Style 1 in England /E. Bakka – Bergen, 1958 – 107 c.
301. Barb A. Hügelgräber Nekropolen und frühgeschichtliche Siedlungen im Raum der Gemeinden Schandorf und Pinkafeld /A. Barb // *Mitteilungen der Anthropologischen Gessellschaft in Wien*. – 1937. – Nr. 67. – S. 74-118.
302. Barcóczi L. IV. Század végi és V. száazad eleji üvegleletek magyarorszagról / L. Barcóczi, Á. Salamon // *Arch. Ért.* – 1968. – V. 95 – 1. – S. 29-39.
303. Barłowska A. Osada z późnego okresu wpływów rzymskich w Lesku, woj. Krosno / A. Barłowska // *MSROA*. – 1984. – S. 51-101.
304. Barnea A. Descoperit archeologice noi in preajma cetatii Dinogetia / A. Barnea // *SCIVA*. – 1974. – Nr.25. – P. 103-116
305. Beckmann B. Zu den kaiserzeitlichen Kapselanhängern in der Germania libera / B. Beckmann // *Bonner Hefte zur Vorgeschichte*. – 1973. – N. 4. – S. 13-20.
306. Bednarczyk J. Z badań sanktuarium i osady ludności kultury przeworskiej w Inowrocławiu, woj. Bydgoszcz, stan. 95 / J. Bednarczyk // *Spr.Arch.* – 1988. – XXXIX. – S. 201-221.

307. Beninger E. Zum Goldschmuck aus Asmeritz / E. Beninger // *Sudeta* – 1932. – Nr. 8. – 64-75.
308. Beranowa M. Slovanské žňové nástroje v 6-12 století / M. Beranowa // *PA.* – 1957. – R. XLVIII. – S. 99-115.
309. Beranowa M. Zemědělství starých Slovani / M. Beranowa. – Praha: Academia, 1980. – 395 s.
310. Béreš J., Lamiová-Schmiedlová M., Olexa L. Záhranný výskum na polykulturnom sídlisku v Nižnej Myšli – Alamenev / J. Béreš, M. Lamiová-Schmiedlová, L. Olexa // *Východ. Pravek III.* – Košice, 1991. – S. 166-177.
311. Bichir Ch. Carpii în istoriografia română și străină / Ch. Bichir // *SCIV.* – 1971. – Nr. 2. – P. 191-221.
312. Bichir Ch. Cultura Carpica / Ch. Bichir. – București: Editura Academiei RSR, 1973. – 411 s.
313. Bichir Ch. Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A.D. / Ch. Bichir // *BAR. Suppl. Ser. 16.* – Oxford, 1976. – Part 1&2. – 211 p.
314. Bichir Ch. Geto-Daci din Muntenia în epoca romana / Ch. Bichir. – București: Editura Academiei RSR, 1984. – 176 s.
315. Bierbrauer V. Ostgermanische Oberschichtgräber der römischen Kaiserzeit und des frühen Mittelalters / V. Bierbrauer // *Peregrinatio Gothica (AB III).* – 1989. – S. 39-106.
316. Binford L. Mortuary Practices: Their Study and Their Potential / L. Binford // *Memoirs of the Society for American Archaeology.* – 1971. – Nr. 25. – P. 6-29.
317. Błażejowski A. Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku / A. Błażejowski. – Wrocław, 1998. – 224 s.

318. Błażejowski A. Kultura przeworska a reńsko-wezerska strefa kulturowa / A. Błażejowski. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007. – 315 s.
319. Blume E. Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit / E. Blume // Mannus Bibliothek. – 1912. – T. 8, 1915. – T. 14.
320. Bóna I. Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. / Bóna I. // Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. – Budapest, 1986. – S. 15-91.
321. Bóna I. Das Hunnenreich. Corvina / I. Bóna – Stuttgart-Budapest, 1991 – 294 c.
322. Böhme H.W. Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts. Zwischen unteren Elbe und Loire // Böhme H.W. // Münchener Beiträge zur Vor-und Frühgeschichte. – München, 1974. – Nr. 19. – 384 S.
319. Brogan O. Trade between the Roman Empire and Free Germanien / O. Brogan // JRS. – 1936. – Nr. 36. – P. 195-222.
320. Brukner O. Rimska keramika u Jugoslovenskom delu provincie Donije Panonoje /O. Brukner – Beograd, 1981. – 194 s.
321. Budinský-Krička V., Lamiová-Schmiedlová M. A late 1st Century B. C. – 2nd Centure A.D. Cemetery at Zemplin / V. Budinský-Krička, M. Lamiová-Schmiedlová // SlA. – 1990. – № 38. – P. 245-344.
322. Canarache V. Tomis / V. Canarache – București: Editura meridiane, 1961. – 42 p.
323. Căpitanu V. Contribuții la cunoasterea populației autohtonen sec. II-III e.n. in județul Bacău / V. Căpitanu // Museul National. – 1975. – II. – P.293-334.
324. Căpitanu V. Necropola daco-carpică de incinerare din secolul al III-lea de la Galanești-Bărboasa, comuna Oncești, județul Bacău / V. Căpitanu // Carpica – 1975. – VII. – P. 63-91.

325. Csallány D. Die Bereg-Kultur / D. Csallány // *Acta Antiqua et Archaeologica* – 1966. – T. 10. – S. 87-88.
326. Csallány D. Das Land der Wandalen in Karpatenbecken / D. Csallány // *Actes du VIII Congrès International des Sciences Préhistorique et Protohistorique* – 1973. – T. 3. – S. 295-298.
327. Cumont Fr. Fragment de boudier portant une liste d'étapes / Fr. Cumont // *Syria*. – 1925. – VI. – S. 1-15.
328. Czobor B. A m. n. muzeum érem- és régiségosztályának gyarapodása f. évi júniusaugusztus évnegyedben / B. Czobor // *Arch. Ért.* – 1878. – Nr. XII – S. 262-265.
329. Čremošnik I. Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika. I. Rimska villa u Lisičima kod Konjica / I. Čremošnik // *Glasnik Zemaljskoga Museja u Sarajevu*. – N. s. – 1955. – T. X. – S. – 75-127.
330. Diaconu Gh. Tirgșor nekropola din secolele III-IV e.n. / Gh. Diaconu – București: Editura Acad. RSR, 1965. – 153 p.
331. Diaconu Gh. Archaologische Angaben über die Taifalen / Gh. Diaconu // *Dacia*. – 1963. – S. 301-315.
332. Diaconu Gh. Über die scheibengedrehte Keramik in der Sintana de Mures-Tschernjachowkultur / Gh. Diaconu // *Dacia*. – 1970. – T. XIV. – S. 243-250.
333. Dobrowolski K. Migracje wołoskie na ziemiach dawnego państwa Polskiego / K. Dobrowolski // *Pasterstwo Tatr polskich i Podhala*. – VIII – Wrocław, 1970 – S. 89-97.
334. Dobrzańska H. Zagadnienie datowania ceramiki toczonej w kulturze przeworskiej / H. Dobrzańska // *Arch. Polski*. – 1980. – T. 24. – S. 87-152.
335. Dobrzańska H. Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. Krakowskie / H. Dobrzańska. – Kraków: Secesja, 1990. – Cz.II. – 148 s.

336. Eggers H. I. Der römische Import im freien Germanien /H.I. Eggers. – Hamburg, 1951. – 212 S.
337. Eisner J. Slovensko v pravěku / J. Eisner – Bratislava. – 1933. – 211 s.
338. Felgenhauer F. Das römerzeitliche Hügelgräberfeld von Kapfenstein, p. B. Feldbach, Oststeiermark / F. Felgenhauer // Arh.Austr. – 1965. – Beiheft 7. – S.1-60.
339. Filip I. Keltové ve střední Evropě / I. Filip. – Praha: ČSAV, 1956. – 551 s.
340. Fingerlin G. Hüfingen, ein zentraler Ort der Baar im frühen Mittelalter / G. Fingerlin // Der Keltenfürst von Hochdorf. Methoden und Ergebnisse der Landesarchäologie. – Stuttgart. – 1985. – S.410-447.
341. Fluss M. Taifali / M. Fluss // Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaften. – 1932. – II 8. – kol. 2027-2028.
342. Friesinger H., Kerchler H. Töpferöfen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4-6. Jahrhundert n. Chr.) in Niederösterreich, Oberösterreich und der Burgenland / H. Friesinger, H. Kerchler // Arh.Austr. – 1981. – T. 65. – S. 193-266.
343. Gabalska M. Ze studiów nad systemami religijnymi związanymi z obrzędkiem ciałałopalnym (próba rekonstrukcji) / M. Gabalska // WA. – 1972. – T.37. – S. 3-18.
344. Gabler D. Terra sigillata a kelet-panno niaval szomszedos barbaricumbau. A barbaricum imporjanak nehany kerdese / D. Gabler // Arch. Ért. – 1968. – V. 95. –2. – S. 211-240.
345. Gabler D., Vaday A.H. Terra sigillata im barbaricum zwischen Pannonien und Dazien / D. Gabler, A.H. Vaday. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986. – 85 S.

346. Gajewski L. Badania nad organizacją produkcji pracowni garncarskich z Igolomi / L. Gajewski // Arch. Polski. – 1959. – T. 3. – S. 101-158.
347. Garam É. Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum / É. Garam // Catalogi Musei Nationalis Ungarici. – Seria Archaeologica I. – Budapest, 1993 – 229 s.
348. Gebers W. Grabungen im Bereich einer Siedlung der jüngeren römischen Kaiserzeit und Völkerwanderrungszeit in Rullstorf, Landkreis Lüneburg / W. Gebers // Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen 1. – Stuttgart, 1958. – S. 191-196.
349. Gebühr M. Zur Defenition älterkaizerzeitlicher Fürstengräber von Lübshow-Typ / M. Gebühr // PZ. – 1974. – T. 49. – Z. 1. – S. 82-128.
350. Gedel M. Obiekty rowkowe na cmentarzyskach z okresu latenskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich w południowej Polsce / M. Gedel // PArch. – 1984. – Vol. 32. – P. 157-186; 1985. – Vol. 33. – P. 159-190.
351. Geisler U. Jungerkaiserzeitlichen Nietknopfsporen mit Dreipunkthaltung vom typ Leuna / U. Geisler // Saalburg Jahrbuch. – 1978. – T. 35. – S. 5-67.
352. Ginters V. Romas Importa Latwija / V. Ginters // Senatne und Maksla. – 1936. – T. II.
353. Glodariu I. si Cimpeanu G. Depozitul de unelte agricole de la Dedrad (r. Rechin) / I. Glodariu // SCIV. – 1966. – T. 17. – P. 19-22.
354. Godłowski K. Materiały z cmentarzyska z późnego okresu wpływów rzymskich w Opatowie, pow. Kłobuk / K. Godłowski // MatArch. – 1959. – Nr. 1. – S. 173-276.

355. Godłowski K. Wymiana handlowa ludności kultury przeworskiej na Górnym Śląsku z Imperium Rzymskim / K. Godłowski // *Archeologia*. – 1965. – XIV. – S. 28-59.
356. Godłowski K. Problem przełomu w technice uprawy roli na ziemiach polskich w pierwszym tysiącleciu n. e. / K. Godłowski // *SDGW*. – 1966. – T. 8. – S. 77-91.
357. Godłowski K. Kultura przeworska na Górnym Śląsku / K. Godłowski. – Katowice-Kraków, 1969.
358. Godłowski K. The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. (Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w środkowej Europie.) / K. Godłowski // *ZNUJ CCXVII – Prace Archeologiczne*. – Z. 11. – Kraków, 1970. – 126 s.
359. Godłowski K. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku / K. Godłowski // *Mat. Star. i Wcz.* – T. 4. – 1977. – S. 7-238.
360. Godłowski K. Kultura przeworska / K. Godłowski // *Prahistoria ziem polskich*. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydaw. PAN, 1981. – T. V. – S. 57-135.
361. Godłowski K. “Superiores Barbari” und die Markomannenkriege im Lichte archäologischer Quellen / K. Godłowski // *SlA*. – 1984. – XXXII/2. – S. 327-350.
362. Godłowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim / K. Godłowski // *Prace Komisji Archeologicznej*. – 1985. – Nr. 23. – 215 s.
363. Godłowski K. Die Chronologie der jüngeren und späten Kaiserzeit in der Gebieten südlich der Sudeten und Karpaten / K. Godłowski //

- Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Laténezeit bis Frühmittelalter. – Kraków, 1992. – S. 23-54.
364. Godłowski K., Okulicz I. Prowincje kulturowe strefy środkowoeuropejskiej w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich / K. Godłowski, I. Okulicz // Problemy kultury wielbarskiej. – Słupsk, 1981. – S. 27-64.
365. Gostar N. Les titres impériaux Dacicus maximus et Carpicus maximus / N. Gostar // Actes de la IIIe Conférence Internationale d'Études Classique-Eirene. – Bucureşti-Amsterdam, 1975. – P. 643-649.
366. Gostar N. Vamile Dacici / N. Gostar // SCIV. – 1951. – 11. – 2. – S. 169-188.
367. Grabarczyk T. Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim / T. Grabarczyk // Prace Komisji Archeologicznej. – 1983. – Nr. 9. – Wrocław. – 126 s.
368. Grünewald M. Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (grabungen 1968-1974) / M. Grünewald // Der Römische Limes in Österreich. – Heft XXIX. – Wien, 1979 – 107 S.
369. Grünewald M. Keramik und Kleinfunde Legionslagers von Carnuntum (grabungen 1976-1977) / M. Grünewald // Der Römische Limes in Österreich. – Heft 34. – Wien, 1986 – 20 S.
370. Grünewald M. Die antiken, urgeschichtlichen und mittelalterlichen Funde der Grabungen auf dem Stiftsplatz zu Klosterneuburg 1953-1954 (Capella Speciosa) / M. Grünewald // Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg, 1983. – Band 12. – S. 97-278.
371. Gudea N. Die Gestempelten Gefäße von Porolissum / N. Gudea, C. Filip // Acta Musei Porolissensis. – Zalău, 1997. – Nr. XXI. – S. 10-33.
372. Hagen J. Ausgewählte römische Gräber aus Köln / J. Hagen // Bonner Jahrbücher. – 1906. – H. 114/115. – S. 379-435.

373. Hampel A. Der Kaiserdom zu Frankfurt am Main. Ausgrabungen 1991-93 / A. Hampel. – Nussloch: Rolf Angerer Verlag, 1994. – 124 S.
374. Harden D. B. Snake Thread Glasses in the East / D.B. Harden // The Journal of Roman Studies. – 1934. – V. XXIV. – 1. – P. 50-55.
375. Hołubowicz W. Garncearstwo wiejskie Albanii /W. Hołubowicz // Archeologia Śląska. – 1957. – T.1. – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. – Nr.8. – S. 5-64.
376. Horedt K. Siebenbürgen in spätrömischer Zeit / K. Horedt – Bukarest: Kriterion Verlag, 1982 – 238 S.
377. Ignat M. Dacii liberi din Moldova – contribuții arheologice – necropolele de la Podeni și Zvorâștea / M. Ignat. – Iași: Editura Helios, 1999a. – 183 p.
378. Ignat M. Contribuții la cunoașterea culturii tumurilor carpatici tumulul 1 din nekropola de la Boroaia (jud. Suceava) / M. Ignat // SCIVA. – 1999b. – T. 50. – Nr. 1-2. – P. 55-66.
379. Iliescu O. Remarques sur la pénétration de la monnaie constantinienne au Bus-Danube / O. Iliescu // Dacia. – 1979. – Vol. 23. – P. 159-179.
380. Ionița I. The social economic structure of society during the Goths migration in the Carpatho-Danubian area / I. Ionița // Relations between the autochthonous population and the migratory population on the territory of Romania. – București, 1975. – P. 77-89.
381. Ionița I. Din istoria și civilizația dacilor liberi / I. Ionița. – Iași, 1982. – 120 p.
382. Istvánovits E. Same Data on the Late Roman – Early Migration Period Chronology of the Upper Tisza Region / E. Istvánovits // Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Laténézeit bis zum Frühmittelalter. – Kraków. – 1992. – S. 90-101.

383. Istvánovits E. Same Data on the History of the Upper Tisza Region in the Roman Age. (Príspevky k dejinám Szatmársko-Beregskej níziny v dobe rímskej) / E. Istvánovits // *Východ. Pravek.* – 1993a. – IV. – S. 127-142.
384. Istvánovits E. Das Gräberfeld aus dem 4.-5.Jahrhundert von Tiszadob-Sziget / E. Istvánovits // *Acta AH.* – 1993b. – №. 45. – S. 91-145.
385. Istvánovits E. Some Data on the Ethical and Chronological Determination of the Roman Age Population of the Upper Tisza Region / E. Istvánovits // *Acta Musei Porolissensis.* – 1997. – Nr. XXI. – Zaláu. – P. 717-724.
386. Jahn M. Der Germanische Fund von Namest in Mähren / M. Jahn // *Sudeta* – 1931. – Nr. 7.
387. Jankovich J. Podkarpatská Rus v prehistorii / J. Jankovich. – Mucačevo, 1931 – 56 s.
388. Janusz B. Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego / B. Janusz – Lwów, 1913/1914. – 171 s.
389. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej / B. Janusz.– Lwów, 1918. – 310 s.
390. Janusz B. Predhistoryczna pracownia garncarska w Holyniu pod Kaluszem / B. Janusz. – Lwów, 1924. – S. 1-15.
391. Jaskanis J. Kurhany typu rostołckiego // *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie Środkowej w okresie wpływów rzymskich* / J. Jaskanis – Warszawa-Kraków, 1976. – S. 215-252.
392. Jaskanis J. Kultura zachodniobałtyjska / J. Jaskanis, J. Okulicz // *Pragistoria ziem Polskich.* – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – 1981. – T. V. – S. 216-248.
393. Juhasz Gy. Die Aquincumer Niederlage der Terra–Sigillata-Fabricsen von Lezoux / Gy. Juhasz // *Arch. Ért.* – 1936. – S. 93-137.

394. Kaczanowski P. Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego / P. Kaczanowski. – Kraków, 1995. – 75 s.
395. Karpińska A. Kurgany z okresu rzymskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem typu siedleńskiego / A. Karpińska. – Poznań, 1926. – 171 s.
396. Kazanski M. Contribution a l'histoire de la Defense de la Frontiere Pontique au Bas-Empire / M. Kazanski // Travaux et Memoires. – 1991. – Nr. 11. – P. 481-514.
397. Kazanski M. Les eperons, les umbo, les manipules de boucliers et les haches de l'epoque romaine tardive dans la region Pontique: origine et diffusion / M. Kazanski // Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. – Lublin/Marbourg, 1994. – P. 429-485.
398. Kenk R. Studien zum Beginn der jüngeren römischen Kaiserzeit in der Przeworsk-Kultur, dargestellt im Beispiel der Gräberfelder von Chorula und Spycymierz / R. Kenk // BerRGK. – 1977. – 58/1. – S. 161-44.
399. Kerchler H. Die römerzeitlichen Brandbestattungen unter Hügeln in Niederösterreich (norisch-pannonische Hügelgräber) / H. Kerchler // Arch.Austr. – 1967. – Beiheft 8. – S.1-224.
400. Kietlińska A. Problem tzw. grobów książęcych we wczesnym okresie rzymskim / A. Kietlińska // WA. – 1959-1960. – T. XXVI. – S. 98-118.
401. Kisa A. Das Glas im Altertume / A. Kisa. – Leipzig, 1908. – 307 s.
402. Kleemann O. Zwei ostgermanische Kapselanhänger aus Glogau und die Verbreitung der Kapselanhänger / O. Kleemann // Altschlesien. – 1939. – N.8. – S. 76-85.

403. Kloiber Ä. Das Knochenklein aus den norisch-pannonischen Hugelgrabern von Kapfenstein, p. B. Feldbach, Oststeiermark / Ä. Kloiber // *Arh.Austr.* – 1965. – Beiheft 7. – S. 85-91.
404. Kmiecinski J. Osadnictwo słowiańskie i ceramika “siwa” na terenie Kujaw i ziemi łęczyckiej / J. Kmiecinski // *Dawna Kultura.* – 1955. – N. 1. – S. 16-21.
405. Kmiecinski J. Zagadnienie tzw. Kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim / J. Kmiecinski // *ActaAL.* – 1962. – T. 11. – 194 s.
406. Kmiecinski J. Kulturverbindungen Skandinavien und südlicher Ostseeküste in Spät-Latène und Römischen Kaiserzeit / J. Kmiecinski // *Archaeologia Baltica: Peregrinatio Gothica.* – Łódź, 1986. – vol. VII. – S. 35-59.
407. Kmiecinski J. Cmentarzysko kurganowe ze starszego okresu rzymskiego w Węsiorach w pow. Kartuskim / J. Kmiecinski, M. Blombergowa, K. Walenta // *PMMAE.* – 1966. – Nr.12. – S. 37-118.
408. Kobal’ I. V. Kultura przeworska na Ukrainie Zakarpackiej / I. Kobal’ // *WA.* – 1997. – T. LIII. – Z. 2. – S. 31-56.
409. Kokowski A. L’art militaire des Gots a l’epoque romaine tardive / A. Kokowski // *L’armee romaine et les Barbares du IIIe au VIIe siecle.* – Paris, 1993. – P. 335-354.
410. Kokowski A. Grupa Masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury gotów w młodszym okresie rzymskim / A. Kokowski. – Lublin: UMCS, 1995. – 334 s.
411. Kokowski A. Zagadnienie interpretacji kulturowej materiałów z młodszego okresu rzymskiego typu Łukawica / A. Kokowski // *Arch. Polski.* – 1988. – T. XXXIII. – Z. 1. – S. 165-189.

412. Kolnik T. Honosné spony mladšej doby rímskej vo svetle nalezov z juhozápadneho Slovenska / T. Kolnik // SLA. – 1964. – № 2. – S.409-438.
413. Kolnik T. K typológii a chronológii niektorých spôn z mladšej doby rímskej na juhozápadnom Slovensku / T. Kolnik // SLA. – 1965. – № 1. – S. 183-231.
414. Kolnik T. Doba rímská a doba stáhovania národov / T. Kolnik // SLA. – 1980. – XXVIII/1. – S. 197-208.
415. Kopernicki J. Mogiła w Strutyniu Niżnim / J. Kopernicki – WA. – 1923. – – Sv. 8. – S. 194-197.
416. Kotigoroşko V. Ţinuturile tisei superioare în veacurile III î. e. n. – IV e. n. (Perioadele La Tène şi romană) / V. Kotigoroşko. – Bucureşti, 1995. – 338 p.
417. Kraskovska L. Gerulata Rusovce Rímske pohrebisko I / L. Kraskovska. – Bratislava: Osveta, 1974. – 247 s.
418. Król S. Wypasy w lesie / S. Król, J. Bobiński – Warszawa, 1951. – 52 s.
419. Kubijowicz W. Zycie pasterskie w Beskidach Wschodnich / W. Kubijowicz // Prace Instytutu Geograficznego UJ. – 1926. – Nr. V. S. 12-34.
420. Lamiová-Schmiedlová M. Spony z doby rímskej na Slovensku / M. Lamiová-Schmiedlová // ŠtZAUSAV. 1961 – 5. – 142 S.
421. Lamiová-Schmiedlová M. Römerzeitliche siedlungskeramik in der Südoslowakei / M. Lamiová-Schmiedlová // SLA. – 1969. – XVII-2. – S. 403-501.
422. Lamiová-Schmiedlová M. Dacians on the Territory of Present Day Slovakia / M. Lamiová-Schmiedlová // Acta Musei Porolissensis. – 1997. – Nr. XXI. – Zalău. – P. 743-754.

423. Lamiová-Schmiedlová M. Nálezy z rozrušeného pohřebiska ze starší doby římské v Kvakovicích, okr. Vranov nad Toplou / M. Lamiová-Schmiedlová, P. Mačala // *Východ. Pravek*. – 1991. – № 3. – S. 133-144.
424. Legoczky T. Adatok hazánk archeológiájának különös tekintettel Beregmegyére és környékére / T. Legoczky –Munkács, 1892. – T. I; 1912. – T. II.
425. Levinschi A. Καρποδοκκαζ / A. Levinschi // *Tyragetia*, 1998 – Anuar VI-VII. – P. 95-101.
426. Łowmiański H. Religia Słowian i jej upadek / H. Łowmiański. – Warszawa, 1979. – S.139-146.
427. Łowmiański H. Początki Polski / H. Łowmiański. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964. – T.1. – 426 s.
428. Lund J. Tre forromerske jordkaeldre fra Overbygård /J. Lund // *Kuml.– Hřbjerg*, 1979. – S. 109-139.
429. Lund Hansen U. Danish Grave of the fourth and fifth century A. D. / U. Lund Hansen // *Inventaria archaeologica*. – Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1971.
430. Lund Hansen U. – Et Alli. Himlingøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen / U. Lund Hansen. – København: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, 1995.– 537 S.
431. Macrea M. Şantierul arheologic de la Caşolţ şi Apraşul de Sus / M. Macrea, D. Berciu // *SCIV*. – 1955. – Vol.VI. – P. 581-608.
432. Macrea M. Les daces á l'epoque romaine a la lumiere des récentes fouilles archéologiques / M. Macrea // *Dacia*. – 1957a. – Vol. I. – P. 205-221.
433. Macrea M. Şantierul arheologic de la Caşolţ- Apraşul de Sus / M. Macrea // *MCA*. – 1957b. – Vol. IV. – P.119-155.

434. Macrea M. Şantierul arheologic Caşolţ - Calbor / M. Macrea, E. Bobroju, N. Lupu // MCA. – 1959. – Vol. V. – P.403-419.
435. Macrea M. Şantierul arheologic Caşolţ -Boiţa / M. Macrea // MCA. – 1959. – Vol. VI. – P.407-445.
436. Mączyńska M. Uwagi o chronologii s rozprzestrzenieniu paciorkow w okresie rzymskim i wczesnej fazie okresu wedrowek ludow / M. Mączyńska // Arch. Polski. – 1972. – T. 17. – S. 349-390.
437. Mączyńska M. Die Fibel als Tracht – und Schmuckelement in der Przeworsk-Kultur / M. Mączyńska // 100 Jahre Fibelformen nach Oskar Almgren. – Wünsdorf, 1998.- S. 417-424.
438. Madyda R. Sprzaczki I okucia pasa na ziemiach polskich w okresie rzymskim / R. Madyda // Mat. Star. i Wcz. – 1977. – T. IV. – S. 351-411.
439. Madyda-Legutko R. Die Bezigungen zwischen dem oberen Sangebiet (östlicher Teil der polnischen Karpaten) und den südlichen Gebieten in der Zeit vom 1. bis zum 5. Jahrhundert n. Chr. / R. Madyda-Legutko, E. Pohorska-Kleja // International connections of the barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D. –P.311-324.
440. Magomedov B. Traci şi slavi în zonele vestice ale culturii Černjahov-Sântana de Mureş / B. Magomedov // Mousaios, IX. – Buzau 2004. – P. 116-125.
441. Majewski K. Importy rzymskie na ziemiach slowianskich / K. Majewski – Wrocław, 1949a. – 215 s.
442. Majewski K. Problematika badan nad importami rzymskimi na ziemiach polskich / K. Majewski // Archeologia. – 1949b.– T. 3 – S. 211-214.
443. Malinowski B. Szrice z teorii kultury / B. Malinowski – Warszawa, 1958. – 450 s.

444. Matheson Susan B. Ancient Glass in the University art Gallery / Susan B. Matheson. – London, 1981 – 21 s.
445. Mihailescu-Bîrliba V. Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Braniște-Nemțișor (comm. de Vînători, dép. de Neamț) / V. Mihailescu-Bîrliba // *Dacia*. – 1980. – Vol. XXIV. – P. 181-207.
446. Mihailescu-Bîrliba V. The Carpatians Barrows Culture / V. Mihailescu-Bîrliba // *Acta Musei Porolissensis*. – Zalau, 1997. – N. XXI. – P. 833-841.
447. Mihailescu-Bîrliba V. Die Karpatische Hügelgräberkultur in Rumänien / V. Mihailescu-Bîrliba // *Na granicach antycznego świata*. – Rzeszow, 1999. – S. 313-332.
448. Mihailescu-Bîrliba V. și Butnariu V. Descoperiri monetare din Moldova. I / V. Mihailescu-Bîrliba // *Archaeologia Moldovei*. – 1988. – XII. – P. 117-130.
449. Mihailescu-Bîrliba V. Tesaurul de monede romane descoperit la Traian, județul Neamț / V. Mihailescu-Bîrliba, T. Ursachi // *Archaeologia Moldovei*. – 1988. – XII. – P. 311-320.
450. Mihalik J. Urmezei urnatemet / J. Mihalik // *Arch. Ért.* – 1892. – XII.
451. Mirițoiu N. Considérations anthropologiques préliminaires sur la nécropole de Braniște-Nemțișor (dép. de Neamț) / N. Mirițoiu, V. Șt. Udrescu // *Dacia*. – 1980. – Nr. 24. – P. 209-220.
452. Mitrea B. Necropole din secolul al IV-lea e.n. in Muntenia / B. Mitrea, C. Preda. – București: Editura Acad. RSR, 1966. – 403 p.
453. Myczkowski S. Ochrona i przebudowa lasów Beskidu Małego / S. Myczkowski // *Ochrona Przyrody*. – 1958. – Nr. 25. – S. 141-237.

454. Müller A. Von. Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit im Raum zwischen Havelseenplatte und Ostsee / A. Von. Müller. – Berlin, 1957 – 253 s.
455. Nádorfi G. Glasierte Keramik in der spätrömischen Gräberfeldern Pannoniens / G. Nádorfi // Glasierte Keramik in Pannonien. – Székesfehérvár: König Sankt Stefan Museum, 1992. – S. 45-51.
456. Niewęłowski A. Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (II wiek p.n.e.-II wiek n. e.). / A. Niewęłowski – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź; Ossolineum, 1981. – 177 s.
457. Noll R. Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Mauer an der Ure (Noricum) / R. Noll. – Wien, 1980. – 112 S.
458. Olędzki M. Z problematyki przemian osadniczych i kulturowych na obszarze dorzecza górnej Cisy w wiekach I-IV n.e. / M. Olędzki // Na granicach antycznego świata. – Rzeszów, 1999. – S. 45-74.
459. Olędzki M. Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu rzymskiego w Wolce Domaniowskiej koło Radomia / M. Olędzki – Łódź, 2000. – 140 s.
460. Olędzki M. Kultury –welbarska i (wschodnio) przeworska na przełomie wczesnego na późny okres rzymski. Dynamika zmian osadniczo-kulturowych w świetle chronologii / M. Olędzki // Kultura przeworska. Odkrycia-interpretacje-hipotezy. – Łódź, 2004. – S. 9-23.
461. Oliva P. Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire / P. Oliva. – Praha: Nakladatelství ČSAV, 1962. – 420 p.
462. Ondrouch V. Bohate Hroby z doby rímskej na Slovensku / V. Ondrouch – Bratislava: SAV, 1975. – 272 s.
463. Pasternak J. Ruské Karpaty v archeologii / J. Pasternak // Prace z vědeckých ústavu.-Praga, 1928. - XVIII- 212 s.

464. Pelichet E. A propos des amphores romaines trouvées á Nyon // Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte.- 1946. - Bd. 8. - H. 3.
465. Pieta K. Die Puchów - Kultur.- Nitra, 1982. -311 s.
466. Poczy Sz. K. Die Topferwerkstätten von Aquincum // ActaAH.- 1956.-T. VII.-F. 1. - S. 73-299.
467. Poczy Sz. K. Die Topferwerkstätten von Aquincum / Sz. Poczy // ActaAH. – 1956. – T. VII. – F. 1. – S. 73-299.
468. Potocki J. Kurhany z okresu rzymskiego w Lukawicy, pow. Lubaczow // Materiały Archeologiczne.- 1960.- T. 2.- S. 279-292.
469. Preda C. Callatis. Necropola Romano-Bizantină. - București: Acad. RSR, 1980.- 224 p.
470. Preda C. Callatis. Necropola Romano-Bizantină / C. Preda – București: Edit. Acad. RSR, 1980. – 224 p.
471. Preda C. Histria III: descoperirile monetare 1914-1970 / C. Preda, H. Nubar. – `București: Edit. Acad. RSR, 1973. – 248 p.
472. Preidel H. Die germanischen Kulturen in Böhemien und ihre Träger I. / H. Preidel – Kassel, 1930. – 280 s.
473. Protase D. Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii / D. Protase – București: Edit. Acad. RSR, 1966. – 249 p.
474. Protase D. Rituále funerare la Daci și Daco-Romani / D. Protase – București: Edit. Acad. RSR, 1971. – 221 p.
475. Protase D. Un cimitr dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia / D. Protase. – București: Edit. Acad. RSR, 1976. – 111 p.
476. Pyrgalo J. Badania nad rolnictwem na ziemiach Polskich u shytku starozytnosci. Osady z III-IV w. w Kobylnikach woj. Kieleckie / J.Pyrgalo // KHKM. – 1976. – R. XXIV. – S. 420-428.

477. Quast D. Die frühalamannische und merowingerzeitliche Besiedlung im Umland des Runden Berges bei Urach / D. Quast. – Stuttgart: Kommissionsverlag Konrad Teiss Verlag, 2006. – 396 S.
478. Raddatz K. Der Thorsberger Moorfund Gürtelteile und Körperschmuck / K. Raddatz // Offa-Bücher.–1957. – B. 13. S. 117-152.
479. Rajtár J. Das Holz-Erde-Lager aus der Zeit der Markomannenkriege in Iža / J. Rajtár// Problemy der relativen und absoluten Chronologie ab Laténzeit bis Frühmittelalter. – Kraków, 1992. – S. 149-195.
480. Reinecke P. Aus der russischen archäologischen Literatur / P.Reinecke // Mainzer Ztschr. – 1906. –№ 1. – S. 42-50.
481. Reuter F. Römische Glaser in Worms / F. Reuter – Worms, 1979. – 30 S.
482. Riga E. Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst / E. Riga – Augst: Forschungen in Augst 10, 1990. – 245 S.
483. Robinson H. Pottery of the Roman Period. Chronology / H. Robinson // The Athenian Agora. – Princeton – New-Jersey, 1959. – Vol.V. –149 p.
484. Salamon Á. Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4 und dem Anfang des 5 Jahrhunderts / Á. Salamon, L. Barkóczi // Alba Regia. – 1970. – Nr. 11. – S. 35-75.
485. Salin B. Die altergermanische Thierornamentik / B. Salin. – Stockholm, 1904. – 388 s.
486. Schlenther U. Brandbestattung und Seelenglauben / U. Schlenther. – Berlin, 1967. – 211 S.
487. Schmidt L. Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen. München, 1934 – 570 S.
488. Schumacher K. Das Kastell Osterburken / K. Schumacher // Der Obergermanische Raetische Limes – 1895. – Lieferung 2. – 44 S.

489. Scorpan C. Contribution a la counaissace de certain types ceramiques Romano-Byzantis (IV-VII siecles) dans l'espase Istro-Pontique / C. Scorpan // *Dacia*. – 1977. – Vol. XXI. – P.269- 286.
490. Sitzmann A. Taifalen / A. Sitzmann // *Reallexiconder Germanischen Altertumskunde* – 2005 – Band 30. – S. 271, 272.
491. Skowron J. O funkcji nektórych budowli słupowych w osadach ludności kultury przeworskiej / J. Skowron // *Kultura przeworska. Odkrycia–interpretacje–hipotezy*. – Łódź, 2004. – S. 9-23.
492. Śmiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki zezarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej / M. Śmiszko. – Lwów, 1932. – 193 s.
493. Śmiszko M. Stanowisko wczesnorzymskie w Kolokoline pow. Rohatynski / M. Śmiszko // *WA*. – 1935. – S. 155-164.
494. Śmiszko M. Duze naczynia baniaste okresu rzymskiego w Małopolsce Wschodniej / M. Śmiszko // *WA*. – 1939. – Nr. 6. – S. 211-231.
495. Straume E. Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. / E. Straume – Oslo: Universitetsforlaget, 1987. – 158 S.
496. Strzalko J. Wpływ spalania w warunkach zblizonych do kremacji pradziejowych na morfologie kosci / J.Strzalko, J. Piontek // *Przegląd antropologiczny*. – 1974. – T. XL. – Z. 2. – S. 315-326.
497. Suceveanu A. Viata economica în Dobrogea Romana secolele I-III e. n. / A. Suceveanu – București, 1977. – 177 p.
498. Suk V. Antropologie Podkarpatske Russi / V. Suk // *Spisy vydavane prirodovedckou fakulten Masarykovy Universitu*. – Brno, 1932. – S. 3-28.
499. Svoboda B. Cechy a rimske Imperium / B. Svoboda – Praha, 1948. – 253 s.

500. Szalapata A. Osada z późnego okresu rzymskiego w Lesku / A. Szalapata, M. Zielinska-Durda // MSROA. – 1973. – S. 95-104.
501. Szathmary L. Anthropological Investigations of the Cremated Remains of the Kurgan 1 of Bratove (The Carpathian Ukraine) / L. Szathmary // JAMÉ – 1978–1980. – Nyíregyháza, 1988. – P. 19-23.
502. Szilagyi J. Aquincum.-Budapest: Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1956. – 165 S.
503. Szombathy I. Prähistorische Rekognoscierungstour nach der Bukowina im Jahre 1893 / I. Szombathy // Jahrb. des Bukowiner Landes-Museums. – Czernowitz, 1894. – Bd. 2. – S. 15-18.
504. Szydłowski J. Ciało palny obrządek w kulturze przeworskiej / J. Szydłowski // Arch. Polski. – 1964. – T. IX. – Z. 2. – S. 430-449.
505. Szydłowski J. Trzy cmentarzyska typu Dobrodzieńskiego / J. Szydłowski // Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Archeologia. – Z. 11. – Bytom, 1974. – 162 s.
506. Talar A. Nowy kurgan z okresu rzymskiego w Lukawicy, pow. Lubaczow / A. Talar, Z. Wozniak // Spr. Arch. – 1970. – T. XII. – S. 399-405.
507. Tejral J. K interpretaci severovýchodnich prvku v hmotne kulture moravske oblasti na sklonku starsi doby rimske / J. Tejral // PA. – 1970. – 61. – S. 184-125.
508. Tejral J. Mahren im 5. Jahrhundert. / J. Tejral – Praha: Academia, 1973 – .
509. Tejral J. Morava na sklonku antiky. / J. Tejral – Praha: Academia, 1982.–252 s.
510. Tejral J. Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nordlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit / J. Tejral // Peregrinatio Gothica. – Archaeologica Baltica. – 7. – 1986. – S. 175-238.

511. Tejral J. Zur Chronologie und Deutung der südöstlichen Kulturelemente in der frühen Völkerwanderungszeit Mitteleuropas / J. Tejral // Anzeiger der Germanischen Nationalmuzeums. – 1987. – S. 11-46.
512. Tempelmann-Mączyńska M. Der Goldfund aus dem 5 Jahrhundert n. Chr. Aus Granada-Albacin und seine Beziehungen zu Mittel- und Osteuropa / M. Tempelmann-Mączyńska // Madrider Mitteilungen. – 1986. – Nr. 27. – S. 376-388.
513. Tempelmann-Mączyńska M. Das Frauentrachtzubehör des Mittel- und Osteuropaischen Barbaricums in der Römischen Kaiserzeit / M. Tempelmann-Mączyńska. – Krakow, 1989.
514. Thomas S. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit / S. Thomas // Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege – 1960. – 8. – S. 54-215.
515. Tischler O. Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Graberfelder nach Christi Geburt / O. Tischler. – Königsberg, 1902.
516. Točík A. K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu / A. Točík // Archeol. Rozhl. – 1959 – Nr. 11. – S. 841-873.
517. Točík A. Nove nalezky z doby stahovania narodov na Juhozapadnom Slovensku / A. Točík // ŠtZAUSAV. – 1962. –Nr. 9. – S. 187-197.
518. Toth E. H. Ein spätantiker Glasbecherfund aus Szabadszállás / E.H. Toth // Arch. Hung. – 1971. – T. 3. – S. 115-138.
519. Tunia K. Z problematyki środowiskowych uwarunkowań gospodarki pasterskiej na terenie górskiej strefy polskich Karpat zachodnich w czasach prahistorycznych / K. Tunia // AAC. – 1986. – T. XXV. – S. 219-230.
520. Urbański M. Groby kultury przeworskiej z cmentarzyska w Niechmirowie-Małej Wsi, woj. Sieradzkie, st. 1 (74-75) / M. Urbański //

- Prace i Materiały Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna. - 1985, N. 32.-S. 170-178.
521. Vaday A.H. Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums / A.H. Vaday // *Antaeus* 17-18. Budapest, 1988-1989. (1989) – 290 S.
522. Vakulenko Liana V. Two Glass Bowls from the Ukrainian Carpathians / Liana V. Vakulenko. // *Jornal of Glass Studies*. – 1994. – Vol. 36. – P. 67-70.
523. Vakulenko L. One-piece fibulae with cord in high position and inverted foot (Almgren 158) and aspects of the chronology of the Roman age sites in the Transcarpathian Ukraine / Liana V. Vakulenko // *100 Jahre Fibelformen nach Oskar Almgren*. – Wünsdorf, 1998. – P. 241-247.
524. Vakulenko L. Beiträge zur ethnischen Bestimmung des Gräberfeldes von Solonzi / Kisszelmenc (Karpatoukraine) /L. Vakulenko // – *JAMÉ*. – 1999. – XLI. – Nyíregyháza. – S. 161-172.
525. Vakulenko Liana. Eastern Carpathians in the Late Roman Period / Liana Vakulenko // *Acta Archaeologica Carpathica*. – XLVII-XLVIII (2007-2008). – S. 141-183.
526. Vulpe R. *Historie ancienne de la Dobrouja* / R. Vulpe – Bucuresti, 1938.
527. Vulpe R. *Sapaturile dela Poieniști din 1949*. / R. Vulpe – MCA, 1953. – T. 1. – P. 213-506.
528. Walenta K. *Obrządek pogrzebowy na Pomorzu w okresie późnolateńskim i rzymskim* / K. Walenta // *Archaeologia Baltica*. – 1980/1981. – Vol. V. – 192 s.
529. Werner J. *Die Fibeln der Sammlung Diegardt* / J. Werner – Berlin, 1961.

530. Wielowiejski J. Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim I rzymskim / J. Wielowiejski // *Mat. Star.* – 1960. – T. VI. – 425 s.
531. Wielowiejski J. Kontakty Noricum i Pannonii z ludami polnocnymi. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum. Wydaw. PAN, 1970. – 307 s.
532. Wielowiejski J. Produkcja rolno-godowlana / J. Wielowiejski // *Pragistoria ziem Polskich.* – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum. Wydaw. PAN, 1981. – T. V. – S. 315-334.
533. Wielowiejski J. Komunikacja, transport, wymiana / J. Wielowiejski // *Pragistoria ziem Polskich.* – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1981. – T. V. – S.388-410.
534. Wolf G. Das Kastell Hofgeim / G. Wolf // *Der Obergermanische Raetische Limes – 1897.* – Lieferung 7.
535. Wołagiewicz R. Kultura wielbarska / R. Wołagiewicz // *Pragistoria ziem Polskich.* – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydaw. PAN, 1981. – T. V. – S. 165-178.
536. Wołagiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym. / R. Wołagiewicz – Szczecin, 1993. – 202 s.
537. Wosinsky M. A závodi sirmezö / M. Wosinsky // *Arch. Ért.* – 1896. – Nr. XVI – S. 10-17.
538. Wuilleumier P. Inskriptions latines des Trois Gaules / P. Wuilleumier // *XVII supplement a “Gallia”.* – Paris, 1963.
539. Zeist van W. Prehistoric and Early Historic Food Plants in the Netherlands // *Palaeohistoria*, 1970. – Nr. 14, S. 41-173.
540. Zeman J. Severní Morava v mladší době římske / J. Zeman – Praha: Nakl. ČAV, 1961. – 319 c.
541. Zimmermann W. H. Die Siedlungen des 1 bis 6 Jaherhunderts nach Christus von Flögeln-Eekhöltjen, Niedersachsen: Die Bauformen und

- ihre Funktionen / W.H. Zimmermann // Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet 19. – Hildesheim, 1992. – 311 s.
542. Zoll-Adamikowa H. Typy konstrukcji drewnianych w słowiańskich kurhanach ciałopalnych / H. Zoll-Adamikowa // Acta Arhaeologica Carpatica. – 1977. –T. XVII. – S. 73-119.
543. Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne słowian na terenie Polski. / H. Zoll-Adamikowa – Cz. II. Analiza. Wnioski. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, 1979. – 315 s.
544. Zoll-Adamikowa H. Materiały nekropoliczne jako źródło do badania wyobrażeń życia pozagrobowego u pogańskich słowian / H. Zoll-Adamikowa // Z polskich studiów slawistycznych. – Warszawa, 1983. – Seria VI. – S.229-337.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АО – Археологические открытия
- АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР, Київ
- АСГЭ – Археологический сборник (Государственный Эрмитаж), Ленинград
- ВДИ – Вестник древней истории, Москва
- ВВ – Византийский Временник, Москва
- ГИМ – Государственный исторический музей, Москва
- ЗОАО – Записки Одесского археологического общества, Одесса
- КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
- КСИИМК – Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР, Москва
- МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Симферополь
- МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, Київ
- МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва
- МИЗ СССР – Материалы по истории земледелия СССР, Москва
- МКАС – Международный конгресс археологов-славистов.
- НаУКМА – Національний університет “Києво-Могилянська Академія”, Київ

- РА – Российская археология, Москва
- СА – Советская Археология, Москва
- САИ – Свод археологических источников, Москва
- СГЭ – Сообщения государственного Эрмитажа, Ленинград
- СЭ – Советская этнография, Москва
- ААС – Acta Archaeologica Carpathica, Kraków
- ActaАН – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum
Hungaricae Budapest
- ActaAL – Acta Archaeologica Lodziensia, Łódź
- ActaPraeArch – Acta Praehistorica et Archaeologica.
- Alba Regia – Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis,
- Arh.Austr. – Arhaeologia Austriaca, Wien
- Arch. Ért. – Archaeological Értésítő, Budapest
- Arch. Jugosl. – Archaeologia Jugoslavica, Belgrad
- Arch. Hung. – Archaeologica Hungaricae, Budapest
- Arch. Polski. – Archeologia Polski, Wrocław-Warszawa-
Kraków-Gdańsk
- AR – Archeologické rozhledy, Praga
- BAR – British Archaeological Reports, Oxford
- BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission,
Frankfurt-Berlin
- FAP – Fontes Archaeologici Posnanienses, Poznań
- Invent. Arch. – Invtntaria archaeologica, Warszawa
- JAMÉ – Jóna András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza.
- JRS – The Journal of Roman Studies, London
- КНKM – Kwartalnik historii kultury materialnej, Warszawa

MAAE – Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne

Mainzer Ztschr. – Mainzer Zeitschrift, Mainz

MatArch – Materiały Archeologiczne, Kraków

Mat. Star – Materiały Starożytne, Warszawa

Mat. Star. i Wcz. – Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, Warszawa

MCA – Materiale și cercetari arheologice, București

MSROA – Materiały i sprawozdania rzeszowskiego ośrodka archeologicznego, Rzeszów

PA – Památky archeologické, Praga

PArch. – Przegląd Archeologiczny, Poznań (Wrocław)

PMMAE – Prace i Materiały Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi, Łódź

PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin

RE – Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaften.

RMG – Rocznik Museum Górnosląskiego w Bytomiu, Archeologia, Bytom

SCIV – Studii și cercetari de istorie veche, București

SDGW – Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego, Warszawa

SHA – Scriptorum Historiae Augustae, Leipzig, 1927

SlA – Slovenská archeológia, Nitra

Spr.Arch. – Sprawozdania Archeologiczne, Kraków

ŠtZAUSAV – Študijné Zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie Vied, Nitra

Východ. Pravek. – Východoslovensky Pravek, Košice

WA – Wiadomości archeologiczne, Warszawa

ZNUJ – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace
Archeologiczne, Kraków